

λουντβιχ φρούερμαχ

για την κριτική
της χεγκελιανής
φιλοσοφίας
και άλλα δοκίμια

εκδόσεις: γερ. αναγνωστικής

Γιά τήν Κριτική τῆς Χεγκελιανῆς Φιλοσοφίας

Ludwig Feuerbach

**Γιά τήν Κριτική
τῆς
Χεγκελιανῆς Φιλοσοφίας**

καί ἄλλα δοκίμια

Ἐκδόσεις: Γερ. Ἀναγνωστίδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γράμμα στον Χέγκελ (1828)	7
Κριτική του «Ἀντιχέγκελ» (1835)	13
Κριτική τῆς Χεγκελιανῆς Φιλοσοφίας (1839)	57
Προσωρινές Θέσεις γιά μιὰ Μεταρρύθμιση τῆς Φιλοσοφίας (1842)	91
Βασικές Ἀρχές τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Μέλλοντος (1843)	107
Ἡ Ἀναγκαιότητα μιᾶς Ἀλλαγῆς (1842/1843)	163
<i>Ἐπίλογος τοῦ Κάρλ Λέβιτ</i>	175
<i>Σημειώσεις</i>	191

Γράμμα στον Χέγκελ 1828

"Ανσπαχ, 22 Νοέμβρη 1828

Έξοχότατε κύριε! Σεβαστέ μου κύριε καθηγητή!

Παίρνω τό θάρρος νά σās στείλω τή διδακτορική μου έργασία. "Όχι γιατί αποδίδω σ' αὐτὴν κάποια ἰδιαίτερη ἀξία ἢ γιατί φαντάζομαι πώς καθ' ἑαυτὴ ἔχει κάποιο ἐνδιαφέρον γιά τό πνεῦμα σας, παρά γιατί ἐγώ, ὁ συγγραφέας της, ἔχω μέ σās τὴν ἰδιαίτερη σχέση τοῦ ἄμεσου μαθητῆ σας, ἀφοῦ παρακολούθησα δυό χρόνια στό Βερολίνο τίς παραδόσεις σας καί μοναδική ἐπιθυμία μου εἶναι νά ἐπιθεβαιώσω μέ τόν τρόπο αὐτό τὴν προσωπική ἐκτίμηση καί τό σεβασμό πού ὡς δασκάλου μου σās ὀφείλω καί συνάμα ἀναγνωρίζω μέ χαρά μου ὡς καθῆκον ἀπέναντί σας. Καί ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἰδιαίτερη σχέση τοῦ ἄμεσου μαθητῆ σας εἶναι πού γεννᾷ συγχρόνως μέσα μου τόν φόβο μέ τόν ὁποῖο σās διαβιβάζω τὴν έργασία μου. Γιατί, ἂν ὁ μαθητῆς δέν ἐπιθεβαιώνει, οὔτε ἐκφράζει τὴν ἐκτίμηση καί τό σεβασμό πού τρέφει γιά τό δάσκαλό του μέ ἐξωτερικές πράξεις ἢ λόγια καί συναισθηματισμούς παρά μέ τό ἔργο του, τότε ἡ ἔκφραση αὐτὴ μπορεῖ νά γίνεται μόνο μέ ἔργο πού εἶναι δουλεμένο σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τοῦ δασκάλου, μ' ἓνα ἔργο ἀντάξιο αὐτοῦ ὡς μαθητῆ του, ἔργο πού ἐκπληρώνει τίς ἀπαιτήσεις πού μπορεῖ νά ἔχει κανεῖς ἀπ' αὐτόν ὡς μαθητῆ του. Καί αὐτό ἀκριβῶς κάνω στό ἔργο μου, ἂν φυσικά εἶναι ἀξία αὐτοῦ τοῦ τίτλου ἡ διδακτορική μου έργασία, ἀναγνωρίζω πολύ καλά ὁ ἴδιος τί εἶναι ἐλαττωματικό, ἀνολοκλήρωτο, φθαρμένο ἢ ἐπιζήμιο σ' αὐτό, ὥστε νά μὴν τό θεωρῶ ἔργο ἀξιο γιά μένα πού εἶχα τὴν τύχη ν' ἀπολαύσω γιά δυό ὀλόκληρα χρόνια τά τόσο διδακτικά μαθήματα σας.

"Ἄν λοιπόν τά πολλά λάθη καί ἐλαττώματα πού ὑπάρχουν σ' αὐτό ὀφείλονται γενικά στά περιορισμένα ὄρια τῆς ἔκτασης, τοῦ σκοποῦ καί τῆ γλώσσα μιᾶς διδακτορικῆς ἐργασίας, στήν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας κάποια ἀμαρτήματα δικαιολογοῦνται ἀπό μόνα τους· ἔτσι λοιπόν μπορῶ νά συγχωρήσω στόν ἑαυτό μου τὴν τόλ-

μη, νά σās ύποβάλω τή διδακτορική μου διατριβή, μέ τήν επίγνωση τήν όποία καί όμολογώ άπερίφραστα: ότι αύτή γενικά άνασαινει ένα θεωρητικό πνεύμα, ότι αύτή (άσφαλώς μόνο σάν άπόσπασμα βγαλμένο μέ έξωτερική παρακίνηση) είναι καρπός μιās μελέτης, ή ψυχή, αύτό πού συνίσταται σέ μιιά ζωντανή, σά νά λέμε ούσιαστική (όχι τυπική) έλεύθερη, (άλλά γι' αύτό σέ καμιά περίπτωση αύθαίρετη, έκλεκτική, πού τσιμπολογάει από δώ κι από κεί έλεύθερη ίδιοποίηση πού συλλαμβάνει τήν πραγωγική καί άτομική δύναμη τών ιδεών καί έννοιών πού άποτελοϋν τό περιεχόμενο τών βιβλίων καί τών προφορικών σας παραδόσεων· τήν επίγνωση ότι οί ιδέες πού έξαιτίας σας γεννήθηκαν ή ξύπνησαν μέσα μου, οί ιδέες πού έκφράζονται στή φιλοσοφία σας δέ βρίσκονται ψηλά, στό γενικό, πάνω από τό αίσθητό καί τό φαινόμενο παρά συνεχίζουν νά έπενεργοϋν δημιουργικά σέ μένα καί, σάν νά λέμε, καταβαίνουν από τόν οϋρανό τής άχρωμης καθαρότητας, τής άκηλίδωτης φωτεινότητας, μακαριότητας καί ένότητας μέ τόν έαυτό τους καί διαμορφώνονται σέ άντίληψη πού διαπερνά τό ιδιαίτερο, άναιρεϊ καί ξεπερνά στό φαινόμενο τό φαινόμενο καί ότι καί ή διατριβή μου, τουλάχιστο γενικά, άν καί μέ πολύ άνολοκλήρωτο, έντελώς ώμό καί έλαττωματικό τρόπο πού δέν άποφεύγει τό άφηρημένο, περιέχει ώστόσο κάποιο ίχνος ένός είδους τοϋ «φιλοσοφείν» πού θά μπορούσαμε νά τό ποϋμε πραγμάτωση¹ καί έκλαϊκευση τής ιδέας, ένσάρκωση τοϋ καθαροϋ λόγου. Αύτή ή επίγνωση, λοιπόν, μου δίνει τό θάρρος νά υποβάλω στήν έξοχότητά σας τήν έργασία μου, χωρίς αύτό νά σημαίνει πώς είμαι έπεικικής κριτής τής έλαττωματικότητάς της, πού άπεναντίας τή βλέπω καί τή νιώθω. Όφείλω άκόμα νά πώ ότι είμαι άκλόνητα βέβαιος, πώς έκείνο τό είδος τοϋ φιλοσοφείν πού, άναπόσπαστο καί όχι έντελώς άπελευθερωμένο άκόμα σέ μένα, λαγοκοιμάται σ' αύτήν τήν έργασία μου, πού ύπάρχει μέσα μου μόνο δυνητικά, πού ίσως δέ φανερωθεϊ ποτέ από μένα, τουλάχιστο σέ ύπαρκτή καί τελειωμένη μορφή, πού θεμελιώνεται στό χρόνο ή (πράγμα πού κάνει τό ίδιο) στό πνεύμα τής νεώτερης καί νεώτατης φιλοσοφίας, άπορρέει άπ' αύτό τό ίδιο. Γιατί, άν όπως διδάσκει ή γνώση τής Ιστορίας καί τής φιλοσοφίας, ή φιλοσοφία πού φέρει τό όνομά σας δέν είναι ύπόθεση τοϋ σχολείου παρά τής άνθρωπότητας, άν τό πνεύμα, τουλάχιστο, τής νεώτερης φιλοσοφίας έχει τήν άπαίτηση, νά ώθειται πρός τήν κατεύθυνση, νά σπάσει τά φράγματα τοϋ σχολείου καί νά γίνει γενική, παγκόσμια, άνοιχτή άντίληψη καί άκριθώς σ' έκείνο τό πνεύμα βρίσκεται ό σπόρος γιά μιιά, άπλώς, καλύτερη φιλολογική δραστηριότητα καί γραφή παρά γιά ένα γενικό πνεύμα πού νά έκφράζεται στήν πραγματικότητα, δηλαδή, σέ μιιά νέα παγκόσμια περίοδο, αύτό πού χρειάζεται είναι νά δημιουργηθεϊ ένα βασίλειο,² τό βασίλειο τής ιδέας, τής σκέψης πού βλέπει κάθε ύπαρ-

Ξη κι έχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της καί τό 'Εγώ, τό 'Εγώ γενικά, πού ἔχει κυριαρχήσει στόν κόσμο, ἰδιαίτερα ἀπό τότε πού αὐτός μπήκε στή χριστιανική ἐποχή, καί πού ἔχει νοηθεῖ πιά σάν μοναδικό πνεῦμα, πού ὑπάρχει καί ἔχει ἐπιβληθεῖ σάν ἀπόλυτο πνεῦμα, πού ἀπωθεῖ τό πραγματικά ἀπόλυτο καί ἀντικειμενικό πνεῦμα, αὐτό τό 'Εγώ νά διωχτεῖ ἀπό τόν κυριαρχικό θρόνο του, νά δημιουργηθεῖ πάνω στή βάση ὅτι ἡ ἰδέα ὑπῆρξε καί κυριάρχησε πραγματικά, ὅτι ἕνα φῶς φώτισε τά πάντα καί διαμέσου τῶν πάντων καί τό ἀρχαῖο βασίλειο τοῦ 'Ορμούζ καί τοῦ 'Αριμάν, τοῦ δυϊσμοῦ γενικά, ὄχι πάνω στήν πίστη μιᾶς ἀπομακρυσμένης ἀπ' τόν κόσμο ἐκκλησίας ἢ στήν ἰδέα ἑνός ὄντος ἢ γενικά μ' ἕνα τρόπο πού περιέχει ἕνα ὑπερέραν, ἕνα ἀρνητικό, μιᾶ ἀποκλειστική σχέση πρός κάτι ἄλλο (κάτι πού συμβαίνει ἴσαμε τώρα στήν ἱστορία) παρά πού ξεπερνιέται στή γνώση μιᾶς λογικῆς ἢ ὁποῖα ἔχει συνείδηση τῶν πραγματικότητων, μιᾶς λογικῆς γενικῆς, ὑπαρκτῆς καί γνώσιμης, πραγματικῆς, πανταχοῦ παρούσας, πού δέ χωρίζεται καί δέ διακόπτεται μέ τίποτα ἀπό τόν ἑαυτό της.

Θά φτάσουμε, καί πρέπει ἐπιτέλους νά φτάσουμε, σ' αὐτήν τή μοναδική κυριαρχία τοῦ λόγου: ἡ φιλοσοφία πού ἐδῶ καί χιλιάδες χρόνια μόχθησε γιά τήν τελείωση καί πραγμάτωσή της, ἀλλά, ἀνερχόμενη βαθμιαῖα, συνέλαβε τό ὄλον, τό σύμπαν (ἢ ὅπως ἀλλιῶς καί ἄν τό ποῦμε) πάντοτε μέ μιᾶ ἰδιαίτερη ἀκριβολογία, μέ μιᾶ καθορισμένη ἔννοια καί ἔτσι ἄφηνε ἀναγκαστικά ἀπ' ἔξω κάτι ἄλλο (αὐτό εἶτε εἶναι οἱ ὀρισμοί καί ἡ ὑπόσταση γενικά, εἶτε ἡ θρησκεία ἢ ἡ φύση, ἢ τό 'Εγώ κλπ.) συνέλαβε ἐπιτέλους τό ὄλον σάν ἕνα σύνολο καί τό ἐξέφρασε μέ τή μορφή ἑνός συνόλου καί κατά συνέπεια αὐτό πρέπει νά ἐπενεργεῖ ὥστε νά μήν ὑπάρχει πιά καί κάτι δεύτερο ἢ κάτι ἄλλο, μέ τό πρόσχημα ἢ τό δικαίωμα καί τήν ἀπαίτηση νά εἶναι περίπου μιᾶ δεύτερη ἀλήθεια, ἄς ποῦμε θρησκευτική ἀλήθεια κλπ. Χιλιόχρονες μορφές, τρόποι ἀντίληψης, πού ἀπό τήν πρώτη φυσική δημιουργία ὡς σήμερα διαποτίζουν ὀλόκληρη τήν ἱστορία ὡς τά θεμέλια εἶναι ἀνάγκη, ἀφοῦ ἔφτασε ἡ γνώση τῆς μηδαμηνότητος καί τοῦ τέλους τους, ἄν καί δέν ἔχει γίνει ἀκόμα φανερή, νά ἐξαφανιστοῦν καί ὅλα θά γίνουν ἰδέα καί ὀρθοφροσύνη. Τώρα πιά σημασία ἔχει μιᾶ νέα βάση τῶν πραγμάτων, μιᾶ νέα ἱστορία, μιᾶ δεύτερη δημιουργία, ὅπου ἡ γενική θεώρηση τῶν πραγμάτων δέ θά εἶναι πιά ὁ χρόνος πέρα καί ἔξω ἀπό τή νόηση παρά ἡ λογική. "Ἄν καί ὁ ἄνθρωπος ἀσχολεῖται μέ τήν πιό τρελή ἀντίφαση, ἄν καί μιᾶ γιά τά πράγματα μόνο σάν ἀποσπασμένα καί χωρισμένα ἀπό τή νόηση, ἄν καί νομίζω ἀκόμα λιγότερο ὅτι ἡ νόηση εἶναι κάτι ὑποκειμενικό πού δέν ὑπάρχει στήν πραγματικότητα, πολύ περισσότερο πού ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ὅπως καί τά ἴδια τά πράγματα, δέν ὑπάρχει ἔξω ἀπό τή νόηση, μπορεῖ καθαρῶτα ν' ἀποδειχτεῖ πῶς ἡ νόηση εἶναι ὁ γενικότε-

ρος, ό περιεκτικότερος χώρος όλων τών πραγμάτων και ύποκειμένων κι άκόμα ότι κάθε πράγμα, κάθε ύποκείμενο είναι αυτό πού είναι μόνο διαμέσου τής παράστασης στήν ίδια τή νόηση· έτσι λοιπόν είναι φανερό ότι άν τό έγώ, τό άτομο (δίπλα στό άπειρο πού μαζί του συναρτάται) ώς άπόλυτο σταθερό, ώς γενικό και καθοριστικό άξίωμα του κόσμου και τής αντίληψης, ξεπεραστεί μέσα στη γνώση έξαφανίζεται και άπό τήν ίδια τήν αντίληψη, είναι φανερό ότι τό άτομο παύει νά είναι αυτό πού ήταν ώς τώρα: πεθαίνει. Έπομένως τώρα πιά δέν πρόκειται για τήν ανάπτυξη τών έννοιών στη μορφή τής γενικότητάς τους, στην άποτυπωμένη καθαρότητα και τελειωμένα αυθυπαρξία τους, παρά τό ζήτημα είναι νά καταστραφούν οι ώς τώρα κοσμοϊστορικοί τρόποι αντίληψης για τόν χρόνο, τόν θάνατο, τό έντεϋθεν και τό εκείθεν, τό έγώ, τό άτομο, τό πρόσωπο και του έξω άπό τό τέλος, στό άπόλυτο και ώς άπόλυτου θεωρούμενου προσώπου, δηλαδή του θεού κλπ. στό όποιο ύπάρχει ή βάση τής ώς τώρα Ιστορίας καθώς επίσης και ή πηγή του συστήματος, τόσο τών όρθοόξων, όσο και τών όρθολογικών παραστάσεων, νά φτάσουμε ώς τόν πάτο τής αλήθειας και ν' αφήσουμε νά προχωρήσει στη θέση της ώς άμεσα καθοριστικής του τωρινού κόσμου αντίληψης, ή γνώση πού ύπάρχει κουβαριασμένη στη μορφή τής γυμνης αλήθειας και γενικότητας στη νεώτερη φιλοσοφία ώς βασιλείου του έντεϋθεν και του εκείθεν.

Αυτός είναι ό λόγος πού δέν μπορεί νά συλληφθει ό χριστιανισμός σαν ή τέλεια και άπόλυτη θρησκεία· αυτή μπορεί νά είναι μόνο τό βασίλειο τής πραγματικότητας τής ιδέας και τής ύπάρχουσας λογικής. Ό χριστιανισμός δέν είναι παρά ή θρησκεία του καθαρού άτόμου, τό πρόσωπο ώς πνεύματος του ένός πού γενικά και μέ τουτο είναι μόνο ή αντίθεση του παλιού κόσμου. Ποιά σημασία έχει σ' αυτή τή θρησκεία π.χ. ή φύση; Ποιά στερημένη πνεύματος και νόησης θέση έχει μέσα σ' αυτήν ή φύση; Και όμως μία άπό τίς βασικές άρχές της είναι αυτή ή στέρηση πνεύματος και νόησης. Μάλιστα εκεί ύπάρχει άσαφής, μυστηριώδης, άπρόσδεκτη άπό τήν ένότητα του θείου όντος, ώστε μόνο τό πρόσωπο (όχι ή φύση, ό κόσμος, τό πνεύμα) γιορτάζει τή λύτρωσή της, ή όποία θά ήταν άκριβώς ή γνώση της. Έπομένως στό χριστιανισμό δέν έχει λυτρωθει και ή λογική. Έπομένως κατά ένα έντελώς άπνευματικό τρόπο σημαίνει και τό θάνατο άν και είναι μία άπλή φυσική πράξη άκόμα και για τούς πιό άπαραίτητους εργάτες τής άμπέλου του Κυρίου, για τούς όποιους τό έργο τής λύτρωσης είναι έργο μόνο έντελώς τελειωμένων διαδόχων και συντρόφων του Χριστού.

Τό πεπερασμένο, τό άρνητικό, τό υπερέραν πού τό προαισθάνεται κι ό ίδιος ό χριστιανισμός, είναι δυνατό ν' άποδειχτεί μέ τόν πιό καθοριστικό και χαρακτηριστικό τρόπο έπειδή ή βάση και ή

ρίζα καθε θρησκείας βρίσκεται στή φιλοσοφία, σ' ένα όρισμένο τρόπο αντίληψης, μοναδικό, πάνω στον όποιο σερβίρεται ή θρησκεία. Κάθε θρησκεία ώς τώρα γενικά δέν ήταν τίποτ' άλλο από τό άμεσο παρόν, έκφραση και έμφάνιση του γενικού πνεύματος μιās φιλοσοφίας π.χ. τής έλληνικής συγκεντρωμένης στή διαφορά τών συστημάτων ώς Ένός· ό χριστιανισμός είναι ή διαδομένη στή μορφή του προκαθορισμένου τέλους έμφάνιση του πνεύματος τής μεταελληνικής φιλοσοφίας. Όστόσο ή προσπάθεια του καθενός θά έπρεπε τώρα νά τείνει στό ότι τό πνεύμα ύπάρχει σάν πνεύμα, στό φαινόμενο δέν ύπάρχει τίποτα παρά αυτό τό ίδιο. Άλλά σταματώ έδώ από φόβο μήπως περάσω τά όρια τής μετριοφροσύνης και του σεβασμού, άν θά ήθελα νά σας άπασχολήσω σεβαστέ μου δάσκαλε προσπαθώντας νά σας κάνω κοινωνό τών δικών μου γνώσεων, τών προσπαθειών και τών σκέψεών μου. Μέ τήν έλπίδα πώς θά δεχτείτε εύμενώς τουτο τό γράμμα μου και τήν ιδέα νά σας άποστείλω τή διατριβή μου πού, γενικά τουλάχιστο, δίνει τήν έντύπωση φιλοσοφικής μελέτης και μιās προσπάθειας άμεσης αναπαράστασης φιλοσοφικών ιδεών,

Διατελώ μέ βαθύ σεβασμό και έκτίμηση
Εύπειθέστατος

Λούντβιχ Φόϋερμαχ
διδάκτορας φιλοσοφίας

Υ.Γ. Παίρνω επίσης τό θάρρος νά παρατηρήσω ότι, γιά νά μήν επιβαρύνω ύπερβολικά τήν εύγένειά σας μ' ένα πολύ μεγάλο γράμμα, έχω παραλείψει ν' αναφερθώ σέ λεπτομέρειες σχετικά μέ τή διδακτορική μου διατριβή και νά χαρακτηρίσω τό ιδιαίτερο πού άναγνωρίζω σ' αυτήν ώς λαθεμένο και άσχημο, καθώς και νά διαπιστώσω τήν κύρια ύπόθεσή της, ή όποία άπλούστατα είναι μπροστά μου, όσο και άν θά μ' ένδιέφερε νά εξαφανίσω μερικά από τά άσχημά της, τουλάχιστον μέ τήν επισήμανσή τους και τήν χωρίς άμφιβολίες συνειδητοποίησή τους, ίσως προτού άκόμα διαβάσετε τήν έργασία μου. Γιά τόν ίδιο λόγο άπόφυγα νά γράψω περισσότερες λεπτομέρειες στό γράμμα, όπως θ' άπαιτούσε ίσως τό κείμενο.

Κριτική τοῦ «Ἀντιχέγκελ» 1835

Τὰ φιλοσοφικά συστήματα ὑπόκεινται πάντοτε σέ διπλή κριτική. Τήν κριτική τῆς ἀναγνώρισης καί τήν κριτική τῆς παρερμηνείας. Ἡ ἀντίκρουση, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τήν κριτική τῆς ἀναγνώρισης, συνίσταται εἴτε στό ὅτι ἡ *ἐννοια* πού ἀποτελεῖ τό ἀξίωμα ἑνός φιλοσοφικοῦ συστήματος καί ἰσχύει σ' αὐτό ὡς ἀπόλυτη, μοναδική, ἀποκλειστική ἐννοια, παρουσιάζεται μόνο σάν *ὀριστική* καί μέ τοῦτο συγχρόνως καί ἡ πραγματικότητα τῆς ἀντίθετης σ' αὐτήν ἐννοιας: μέ τόν τρόπο αὐτό ἀντέκρουσε ὁ Πλάτωνας στούς Σοφιστές τόν Παρμενίδη, ἐνῶ στήν ἐννοια τοῦ *έτέρου*, τῆς διαφορᾶς κατέδειξε τήν πραγματικότητα τῆς ἐννοιας τοῦ *μή ὄντος* — ἢ στό ὅτι, σ' ἕνα ἀξίωμα πού ἀπαιτεῖ τήν ὀλικότητα, ἀποδείχεται ἡ ἔλλειψη ἑνός οὐσιαστικοῦ στοιχείου — ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης πού κατηγορήσε τούς παλιούς φυσικούς φιλοσόφους, ὅτι αὐτό τό ἀξίωμά τους ἀπουσιάζει ἡ κίνηση — ἢ στό ὅτι ἡ σημασία, ἡ θέση καί ἡ ἔκταση πού δίνεται στή βασική ἐννοια ἑνος συστήματος μέσα στήν πραγματική ἀνάπτυξή του, ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τή σημασία πού ἔχει αὐτή καθ' ἑαυτή στήν ἰδέα τοῦ συστήματος· ἔτσι ἀντέκρουσαν, οἱ Σπινόζα καί Μαλεμπράνς, ἐνμέρει, ἄμεσα ἐν μέρει ἔμμεσα τόν Καρτέσιο, ἐνῶ ἄφησαν ἐλεύθερο χῶρο γιά ἀπεριόριστη κυριαρχία καί ἀνάπτυξη στή θεϊκή οὐσία πού εἶχε περιοριστεῖ ἀπ' αὐτόν καί στριμωχτεῖ ἀπό τίς δύο οὐσίες, τό πνεῦμα καί τήν ὕλη — ἢ στό ὅτι θά καταδειχτεῖ πῶς τό ἐπίτευγμα ἑνός ἀξιώματος μένουν πίσω ἀπό τίς ἀπαιτήσεις πού τίθενται σ' αὐτό καί πῶς δέν ἐπαρκεῖ τό ἀξίωμα γιά τήν πραγμάτωση τῆς ἰδέας τῆς ἐπιστήμης — ἔτσι κριτικάρισε ὁ Χέγκελ τόν Φίχτε — ἢ στό ὅτι, τά ἐμπόδια, πού μιά φιλοσοφία ἀναγνωρίζει ἀντικειμενικά σάν ἀξεπέραστα, μετατοπίζει ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό της, ἀποδείχνονται σάν ἐμπόδια τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφίας, ἔτσι κριτικάρισε ὁ Φίχτε τόν Κάντ.

Τὰ φιλοσοφικά συστήματα δέν εἶναι θέσεις πού ἀναπτύσσει τό

άτομο σύμφωνα με την κρίση και τή βούλησή του, ώστε να μπορεί να πραγματοποιηθεί έδω μία ανασκευή με τό νόημα ότι τό ανασκευασμένο διαλύθηκε στό τίποτα σάν καθαρή πλάνη χωρίς αντικείμενο, ή ακόμα και σάν ανοησία. Είναι αναγκαίες, αναπόφευκτες θέσεις τής λογικής — απόψεις κάτω από τίς όποιες ή θετική αλήθεια θεωρεί κάποτε τόν *εαυτό της με φανερή εὐαρέσκεια* και προπάντων γιά νά δωθεῖ και στίς αντίθετες πλευρές ή ήδονική πεποίθηση ότι αὐτή είναι πάντοτε ή ἴδια αλήθεια· είναι οὐσιαστικοί ὀρισμοί τής ἴδιας τής αλήθειας, ὅπως εισέρχεται με μία νόμιμη ἀκολουθία ἀνάπτυξης στή συνείδηση τής ἀνθρωπότητας και μάλιστα ἔτσι πού κάθε σύστημα γνωρίζει ἕνα οὐσιαστικό ὀρισμό τής αλήθειας, τόν ὁποῖο ὁμως τοποθετεῖ σάν ὁλότητα ὄλων τῶν ἄλλων ἀληθειῶν τής. Γι' αὐτό κάθε φιλοσοφία ἔχει μέσα τής ἕνα ἱερό πού ξεφεύγει ὅλες τίς ἐπιθέσεις και ἐπεμβάσεις, ἕνα ἀπόλυτα ἀδιαφιλονίκητο πυρήνα. Ὁ πυρήνας αὐτός είναι ή *ιδέα* τής, ἀπό τήν ὁποία αὐτό πού συνήθως τονίζει και προβάλλει κανείς σάν κύρια και βασική πρόταση, είναι μόνο ή ἐξωτερική ἔκφραση, τό φαινόμενο. Ἐπομένως ή ἀληθινή κριτική είναι αὐτή πού ἀναζητᾶ τήν ἰδέα μιᾶς φιλοσοφίας, τήν κάνει τό μέτρο κρίσης και ἀπ' αὐτήν πληροφορεῖται ἄν και σέ ποιά ἔκταση ὁ φιλόσοφος, ή σύλληψη του, ή ἔκφρασή του, ή παρουσίαση και ή ἀνάπτυξή του ἀντιστοιχεῖ ἢ ἀντιφάσκει σ' αὐτήν τήν ἰδέα. Τό λαθεμένο, τό ἐλαττωματικό ἑνός συστήματος βγαίνει ἀκριβῶς ἀπό τό θετικό, τό ἀληθινό του. Στήν πραγματικότητα ἐκφράζει μόνο αὐτό πού και ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος εἶχε στήν ἄκρη τής γλώσσας του ἢ στό νοῦ του, γιά τό ὁποῖο ὁμως δέν βρῆκε ἢ βρῆκε μόνο ἐντελῶς ἀκατάλληλες παραστάσεις και ἔκφράσεις, ὅπως συμβαίνει χαρακτηριστικά, π.χ. με τόν Καρτέσιο· είναι μόνο ή φωνή τής δικῆς του ἐσωτερικῆς συνείδησης. Καί ή γνώση πού ἔχει σάν ἀποτέλεσμά τής, δέν είναι γενικά καμιά ἄλλη παρά ή γνώση ότι μιᾶ ὀρισμένη φιλοσοφία ή ὁποία ἰσχύει γιά τό ὀρισμένο ἄτομο, ἢ γιά τήν ὀρισμένη ἐποχή ή ὁποία τήν ἐκφράζει, ἀναγκαία γιά τό γενικό, γιά τήν ἴδια τή φιλοσοφία, είναι μόνο ἕνα εἶδος, ἀλλά οὐσιαστικό εἶδος τής φιλοσοφίας. Γι' αὐτό μιᾶ κριτική αὐτοῦ τοῦ εἶδους είναι ἀπελευθέρωση ἀπό ἕνα πραγματικό ἐμπόδιο τής ἀνθρώπινης λογικῆς, ἕνα νέο εὖρημα στή φιλοσοφία.

Ἀντίθετα ή κριτική τής παρεξήγησης δέ στρέφεται τόσο κατά τοῦ ἀρνητικοῦ, παρά κυρίως κατά τοῦ θετικοῦ ἑνός συστήματος, ἀπό μιᾶ ὀρισμένη φιλοσοφία δέν ἐπιτίθεται κατά τής ἀκρίβειας τής, τής μονομέρειας και τής στενότητάς τής παρά ἀκριβῶς σ' ἐκεῖνο πού σ' αὐτήν είναι *φιλοσοφία*. Ὁ κριτικός δέ διαχωρίζει ἐδῶ τή φιλοσοφία ἀπ' τόν φιλόσοφο· δέν ταυτίζεται με τήν οὐσία του, δέ γίνεται τό ἄλλο του ἐγώ γιά νά νιώσει μέσα σ' αὐτήν τήν μυστική ἔνωση με τίς αἰσθήσεις του τήν ἀνήκουστη ἀπέξω φωνή

της ιδέας ή όποία έμφύχωνε και ένθουσίαζε τόν φιλόσοφο κατά τή δημιουργία τών έργων του. Στο κεφάλι του έχει πάντοτε άλλα πράγματα άπ' ότι ό αντίπαλός του· δέ μπορεί ν' άφομοιώσει τις ιδέες του και έπομένως νά τις συναρμολογήσει μέ τό μυαλό του· αυτές κινούνται άνακατωμένες στό κενό χώρο του έαυτού του σάν έπικούρεια άτομα και τό μυαλό του είναι ή σύμπτωση πού τις συνενώνει σ' ένα φαινομενικό σύνολο μέσω ενός ιδιαίτερου, έξωτερικά κατάλληλου γάντζου. Τό μοναδικό έγκυρο, τό αντικειμενικό κριτήριο, ή ιδέα του συστήματος, ή πανταχού παρούσα ψυχή πού και στίς πιό μεγάλες άκόμα άντιφάσεις είναι ή παρούσα ένότητά της, δέν άποτελεϊ γι' αυτόν αντικείμενο ή είναι μόνο ένα προχειροκατασκευασμένο, κακό αντίγραφο. Έπομένως όταν κινείται στην περιοχή του αντιπάλου του βρίσκεται τοποθετημένος σε μία έντελώς άγνωστη χώρα, όπου άναγκαστικά όλα του φαίνονται τόσο παράξενα, τόσο «νεοολλανδικά» πού χάνει «όραση και άκοή», όπου κι ό ίδιος πιά δέν ξέρει αν είναι ξυπνητός ή όνειρεύεται και ίσως νά άμφιβάλει καμιά φορά, σίγουρα ώστόσο μόνο στίς φευγαλέες στιγμές τών φωτεινών διαλειμάτων του, άκόμα και γιά τήν ταυτότητα του προσώπου του και τήν όρθότητα της λογικής του. Μπροστά στά μάτια του περνούν χορεύοντας σάν άσυνάρτητες παραμορφωμένες φιγουρες στίς πιό τυχοδιωκτικές περιπλοκές οι πιό εύγενικά και άρμονικά συνδεμένες μορφές, οι πιό διαλεχτές ρήσεις της λογικής ήχουν στ' αυτιά του σάν άνόητα παιδικά παραμύθια. Στο κεφάλι του βρίσκει βέβαια παραστάσεις και έννοιες άνάλογες μέ τις φιλοσοφικές ιδέες και έχει σ' αυτές μερικά άναγκαία έρείσματα, αλλά μόνο γιά τόν σκοπό νά σταυρώσει μ' αυτή τόν φιλόσοφο σάν κάποιον πού έγκλημάτησε κατά της κοινής ανθρώπινης λογικής. Γιατί γνωρίζει αυτές τις έννοιες μόνο σ' έντελώς περιορισμένη έκταση και θεωρεί τό μέτρο αυτό ως νόμο της έγκυρότητάς τους· αν έκταθούν πέρα άπ' αυτό τό στενό όριο, τις χάνει άπ' τά μάτια του· ύψώνονται γι' αυτόν στή γαλάζια άχνα του άπλησίαστου ως φαντάσματα, τά όποία ώστόσο ό φιλόσοφος μέσω ενός μυστικού, ώστόσο ανεξιχνίαστου ως τώρα τεχνάσματος, υποστασιώνει σά νά λέμε ως δεύτερο δραμα της λογικής του. Έτσι έξηγήθηκε π.χ. ή ταυτότητα του πραγματικού και ιδεατού γιά μία υποστασίωση της πρότασης: $A = A$, του Σπινόζα, ή ιδέα της ούσίας γιά μία υποστασίωση της λογικής έννοιας της όλότητας ή της συνάρτησης μεταξύ αίτίας και άποτελέσματος· μία έξηγήση πού άξίζει όσο κι ενός φιλόσοφου της φύσης πού έξαιτίας της τεράστιας περιοριστικότητας της πείρας και τών γνώσεων του θά θεωρούσε τό μέγεθος της φύσης στή ζώνη του πού ζει ως τό άπόλυτο μέτρο της, θά έξηγούσε τό ρετινιδέντρο, όπως υπάρχει στην Άσία και τήν Άφρική σάν τεράστιο δέντρο, γιά νά άρνηθει τήν πραγματικότητά του μέ σκοπό νά υποστασιώ-

σει τήν υπερτονισμένη παράσταση τοῦ πανάθλιου χαμόδεντρου μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται στίς χώρες μας.

Στή δεύτερη κατηγορία κριτικῆς ἀνήκει καί τό κείμενο τοῦ Μπάχμαν κατά τοῦ Χέγκελ.

Ἄπό τήν ἀρχή ἀκόμα, μέ τίς κατηγορίες του κατά τῆς διδασκαλίας τοῦ Χέγκελ γιά τήν ταυτότητα θρησκείας καί φιλοσοφίας, ἀποδεικνύει ὁ Μπάχμαν πώς δέν κατάλαβε τήν ἔννοια τῆς ταυτότητας ὅπως τήν ὀρίζει ὁ Χέγκελ: διαφορετικά, γιά νά μνημονέψουμε μόνο αὐτό, δέ θά πρόβαλε τό παράδειγμα ἀνθρώπων πού μπορεῖ νά ἔχουν θρησκεία, χωρίς νά φιλοσοφοῦν — ἕνα παράδειγμα ἐξάλλου πού σάν τέτοιο εἶναι ἀξιοκατάκριτο, γιατί γιά ἀνθρώπους, ὅπως οἱ γυναῖκες, πού δέν ἔχουν καμιά φιλοσοφία, φιλοσοφία τους εἶναι ἀκριβῶς ἡ θρησκεία — ὡς στοιχεῖο κατά τῆς ταυτότητας αὐτῆς. Γιατί σύμφωνα μέ τόν Χέγκελ ἡ ἔννοια τῆς ταυτότητας δέν ἀποκλείει τήν ἔννοια τῆς διαφορᾶς, παρά τήν ἔννοεῖ οὐσιαστικά κυρίως μέσα σ' αὐτήν· ἡ ταυτότητα δέ σβύνει τό φῶς τοῦ λογικοῦ, τῆ διαφορᾶ· εἶναι ταυτότητα μόνο ὡς ταυτότητα τῶν διαφορετικῶν. Ἄν ἐπομένως ὁ Χέγκελ ἰσχυρίζεται πώς ὑπάρχει ταυτότητα δύο ἀντικειμένων, αὐτό δέ σημαίνει πώς δέν ὑπάρχει καμιά διαφορά μεταξύ τους, πώς αὐτά εἶναι ἕνα καί τό ἴδιο πράγμα καί πώς δέν μπορεῖ νά παρουσιαστοῦν στόν κόσμο σάν ἰδιαίτερες μορφές. Ὡστόσο ἡ ἔννοια τῆς ταυτότητας μέ αὐτήν τήν σημασία εἶναι μιά ἀπό τίς οὐσιαστικότερες, ἄν ὄχι ἡ οὐσιαστικότερη ἔννοια τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας· γιατί εἶναι μόνο ἡ τυπική ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης ἰδέας· ὅτι ἡ οὐσία ὑποκείμενο, ἢ γιά νά τό ποῦμε λαϊκότερα, ἡ οὐσιαστική προσωπικότητα τοῦ θεοῦ, εἶναι μιά ἐνότητα διαφορετική μέ τόν ἑαυτό της. Ὅποιος ἐπομένως δέν καταλαβαίνει ἢ καταλαβαίνει λαθεμένα αὐτήν τήν ἔννοια — πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο — στερεῖ προκαταβολικά τήν κριτική του ἀπό κάθε ἀξιοπιστία.

Ὅπως στήν ἐποχή τῆς δεινῆς παρακμῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, κατά τόν Ἄμμιανό, οἱ Ρωμαῖοι δικαστές καί δικηγόροι ὅταν ἀκούγαν τά ὀνόματα φημισμένων σοφῶν τοῦ Δικαίου, σκέφτονταν μόνο ξενικά ψάρια καί φαγώσιμα, ἔτσι καί ὁ Μπάχμαν στίς προτάσεις τοῦ Χέγκελ, ἀκούγοντας τίς λέξεις ταυτότητα, λόγος, λογική, σκέφτεται πάντοτε, ὄχι βέβαια ξενικά, παρά τά ἐντελῶς ἐγγῶρια προϊόντα τῶν παραστάσεων του, πού ἐνμέρει τά ἔχει ὡς ἀπόθεμα, ἐνμέρει τά παράγει ἀπό τίς ἔννοιες τοῦ ἀντιπάλου του καί ὅπως εἶναι φυσικό, ἀπό αὐτή τῆ ρῆξη τῶν ἐννοιῶν τοῦ Χέγκελ καί τῶν δικῶν του παραστάσεων προκύπτει τό πιό τρελό κατασκεύασμα. Ἐτσι κατά τόν Χέγκελ, δηλαδή ἡ χεγκελιανή λογική κατά τόν Μπάχμαν, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός, «ὁ ὁποῖος στήν αἰώνια φύση του πρό τῆς δημιουργίας μεταβάλλεται διαμέσου ἐνός ἀναγκαίου λογικοῦ προτσές σέ κατηγορηματικά καί ἄλλα συμπε-

ράσματα, αὐτοορίζεται, ἐπιμοιράζει, κρίνει, ἀποδείχνει, γιά νά βρεθεῖ στό τέλος ὡς ἀπόλυτη ἰδέα». Μιά ἀντίληψη ἐντελῶς στό στυλ τῶν κατηγοριῶν κατά Σπινόζα, ὅτι σύμφωνα μ' αὐτόν, ἐπειδὴ ὅλα τὰ πράγματα ὑπάρχουν στόν ἴδιο τόν Θεό τρώει, χωνεύει καί ἐκκρίνει τόν ἑαυτό του. Ἄπό τίς παραστάσεις του γιά τή λογική καί τό λογικό πού κατ' αὐτόν εἶναι μόνο μία «*ἰδιαίτερη κατεύθυνση*» τῶν ψυχικῶν μας δραστηριοτήτων, πού γιά τή δική τους ἐξέλιξη χρειάζονται τήν *ὑποστήριξη* τῶν ἄλλων, καθώς καί ὀλόκληρου τοῦ ἔντεχνου *μηχανισμοῦ*, τό ὁποῖο ὀνομάζουμε σῶμα μας, προκύπτει τόσο ἀπό τοῦ Μπάχμαν, ὅσο καί τοῦ Χέγκελ τή λογική — στά σημεία αὐτά οἱ δύο τους συμπίπτουν μέ περίεργο τρόπο — μέ ἀναγκαιότητα, ὅτι ἡ λογική τοῦ Χέγκελ καί ἡ σημασία πού τῆς ἀποδίδει, τοῦ φαίνονται γενικά ὡς καθαρῶς φανταστική καί ἐκκεντρική. Στήν ἰδέα τῆς ταυτότητας τῆς λογικῆς καί τῆς μεταφυσικῆς δέ βλέπει παρά μία «*μαγική λάμψη*» πού εὐκόλα μαγεύει τή νεολαία ἡ ὁποία συνήθως θέλει ὀπωσδήποτε νά ἐξυψωθεῖ. Στό σημείο αὐτό, ὡστόσο, ὁ Μπάχμαν εἶναι ἐντελῶς συγχωρημένος. Ἡ ἰδέα αὐτή βρῖσκει ἐμπόδια ἀκόμα καί σέ κεφάλια πού καταλαβαίνουν τόν Χέγκελ καλύτερα ἀπ' ὅτι ὁ Μπάχμαν. Ἐπομένως γιά τόν σχολιασμό αὐτῆς τῆς ἰδέας ἀρκοῦν τά παρακάτω: Ἄν οἱ νόμοι τοῦ κόσμου δέν εἶναι καί νόμοι τῆς νόησῆς μας καί, ἀντίστροφα, ἂν οἱ γενικές καί οὐσιαστικές μορφές τῆς νόησῆς μας, δέν εἶναι συγχρόνως γενικές καί οὐσιαστικές μορφές τῶν ἴδιων τῶν πραγμάτων, τότε, γενικά, δέν εἶναι δυνατή καμιά πραγματική γνώση, καμιά μεταφυσική, τότε ὁ κόσμος εἶναι μία ἀπόλυτη χασμωδία, ἕνα ἀπόλυτο κενό, μία ἀπόλυτη ἀνοησία καί αὐτή ἡ ἀπόλυτη ἀνοησία καί αὐτό τό ὑπάρχον Ὅχι-Ἐνα αὐτή ἡ βρώμικη κηλίδα εἶναι τό ἴδιο τό πνεῦμα μας. Τότε ἡ ἴδια ἡ λογική μας δέν εἶναι παρά τό νοητικό κατασκευάσμα μιᾶς ἀπόλυτης λογικῆς. Ἄλλά τί εἶναι αὐτό πού δικαιώνει μία τέτοια ἀποδοχή; Μήπως στεκόμαστε λοιπόν ὡς τό στήθος, ὡς τό λαιμό ἢ μόνο ὡς τόν ἀφαλό καί ὄχι μᾶλλον, ἴσαμε τ' αὐτιά μέσα στά κύματα τῆς παγκόσμιας θάλασσας; Τό πνεῦμα μας ἢ τό ἄτομό μας ἢ ὅπως καί ἂν τό ποῦμε ἀκόμα, εἶναι ἕνα τίποτα ἔξω ἀπ' τόν κόσμο πού ζεῖ στό τίποτα; Οἱ φαντασιοπληξίες μας εἶναι χωρίς ἐσωτερική συνάρτηση μέ τό μεγάλο ὕφασμα τοῦ σύμπαντος; Δέν εἴμαστε, ἀκριβῶς στά ἐσώτερα τῆς ὑποκειμενικότητάς μας, ἐλεύθεροι ἀπό τούς φραγμούς τῆς ὑποκειμενικότητος; Τό ἴδιο τό πνεῦμα μας δέν εἶναι μήπως τό ἀνοιχτότερο βαθύτατο βάθος τοῦ σύμπαντος; Σέ κάθε πράξη τῆς δράσης μας γιά τήν ζωή δέν εἴμαστε ταυτόχρονα τήν ἴδια στιγμή μέ τόν ἑαυτό μας καί ἔξω ἀπό μᾶς; Μέσα στόν ἐξωτερικό κόσμο δέν εἴμαστε μέ τόν ἑαυτό μας καί, ταυτόχρονα, στόν ἐσωτερικό μας κόσμο μέσα στόν πραγματικό κόσμο; Ἄμα συλλάβουμε καί τή σκέψη μόνο σά μία δύναμη καί μάλιστα σά μία ἰδιαίτερη δύναμη,

τότε είναι μιά *πραγματική*, θετική δύναμη, μιά ουσιαστική δύναμη πού ένυπάρχει στόν άνθρωπο, μιά δύναμη πού μόνο μέσω αυτής είναι ό άνθρωπος αυτό πού είναι, πού δέν μπορεί νά λείψει χωρίς νά πάψει αυτός νά είναι άνθρωπος, επομένως νά πάψει νά είναι — γιατί ή *ύπαρξη του ανθρώπου* είναι τό Είμαι του ανθρώπου — μιά δύναμη, ή όποία κατασκευάζει τό ίδιο τό είναι του μέ τό όποιο είναι ουσιαστικά δεμένος. 'Αλλά, τό Είμαι μας είναι τυχαίο στόν κόσμο, στή φύση, στήν αντικειμενικότητα ή όπως άλλιώς τήν πούμε ή τή συλλάβουμε, ή, πολύ περισσότερο, ένα Είμαι πού περιέχεται άναγκαστικά στήν ύπαρξη καί τήν ουσία της; 'Η νόσή μας λοιπόν σά μιά δύναμη πού κατασκευάζει τό Είμαι μας, δέν είναι μιά όχι τυχαία δύναμη στήν ύπαρξη καί θυσία τής αντικειμενικότητας; *Δέν είναι Είμαι μέσα στό Είμαι*; Είμαι μιά έξωκοσμική ή, πολύ περισσότερο μιά φυσική δύναμη, μιά δύναμη πού ένυπάρχει στόν κόσμο; Δέν είναι ταυτόχρονα μιά, έξισου, ύποκειμενική, όσο καί πραγματική αντικειμενική δύναμη; Είμαι λοιπόν μόνο φανταστικός συλλογισμός, ότι οί γενικοί ουσιαστικοί προσδιορισμοί τής νόησης οί προσδιορισμοί μέσω τών όποίων ή νόηση είναι *νόηση* είναι ταυτόχρονα γενικά ουσιαστικοί προσδιορισμοί πραγμάτων, ότι επομένως οί λογικές μορφές είναι συγχρόνως μεταφυσικοί προσδιορισμοί πού περιέχουν καί έκφράζουν τήν έσωτερική φύση τών πραγμάτων; Δέν είναι άδύνατο ότι, άν ή λογική δέν είναι κιόλας μεταφυσική, έμεις πάντοτε κι άν καταπαπιαστούμε μέ ότιδήποτε θέλουμε, θά φτάσουμε σέ μιά μεταφυσική, άν δέ μās χαριστεί, άς πούμε, στό όνειρο γιά τόν θεό; 'Η ιδέα τής ένότητας λογικής καί μεταφυσικής δέν είναι λοιπόν μιά ιδέα πού έκφράζει τή φύση τής ίδιας τής νόησης, ή πιό κατάλληλη; 'Η ιδέα αυτή δέ βρίσκεται στή βάση κάθε βαθειάς φιλοσοφίας; Μήπως ό Χέγκελ έκανε τίποτα άλλο άπό τό νά τήν ύψώσει, μέ έκφραστικά λόγια, άπό τήν άφάνειά της στή συνείδηση; Δέν είναι μεταφυσικοί προσδιορισμοί άκόμα καί οί κατηγορίες του 'Αριστοτέλη, μεταξύ τών όποίων συγκαταλέγει τόν χώρο καί τόν χρόνο, στό μέτρο πού είναι ίσχυρισμοί, βασικές μορφές όμολογίας, πού χρησιμοποιούμε στή σκέψη καί τή γλώσσα, στό μέτρο όμως πού ίσχύουν γιά τά ίδια τά πράγματα, χαρακτηρίζουν καί έκφράζουν πραγματικές ιδιότητες τους; 'Αν όμως οί γενικοί προσδιορισμοί τής σκέψης είναι ταυτόχρονα πραγματικοί προσδιορισμοί, δέν είναι τότε *σάν τέτοιοι* γενικοί; 'Αλλά σάν καθ' έαυτοί, γενικοί προσδιορισμοί, δέν είναι άνώτερης προέλευσης, άπ' ότι έμεις οί ίδιοι, καί τά πράγματα έξω άπό μās, δέν είναι θεϊκής προέλευσης καί ουσίας; 'Αλλά δέν είναι γελοία παρερμηνεία νά νομίζουμε ότι, οί λογικοί μεταφυσικοί προσδιορισμοί στήν *όλότητά τους*, στήν *άπολυτότητά τους*, μέ λίγα λόγια αυτοί, όπως είναι στήν πραγματική ουσία τους, γίνονται καί προσδιορισμοί τής θεϊκής ουσίας, άκόμα καί

ἔτσι, ὅπως τούς παρουσιάζει ὁ φιλόσοφος ὅπως ἐμφανίζονται στὸ χαρτί ὁ ἕνας πίσω ἀπ' τὸν ἄλλον, μὲ λίγα λόγια στὴν ἀποτελείωση, ἀπομόνωση καὶ διαχωρισμό τους πού παθαίνουν ἀναγκαστικά στὴν ἐπιστημονικὴ ἔκθεση γιὰ τούς ἀνθρώπους, γίνονται προσδιορισμοὶ τοῦ θεοῦ; "Ἄν κάνουμε τούς ἠθικούς προσδιορισμούς τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὁλότητα καὶ ἀπολυτότητά τους, κατηγορήματα τοῦ θεοῦ καὶ τὸ θεὸ στὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀπόλυτου καλοῦ ἀξίωμα τῆς ἠθικῆς, δὲ θά ἦταν γελοῖο νὰ συμπεράνουμε ἀπ' αὐτὸ ὅτι καὶ οἱ ἀρετές, ὅπως διακρίνονται καὶ ἐξειδικεύονται στή σειρά σ' ἕνα ἐγχειρίδιο ἠθικῆς, οἱ ἀρετές τῆς ἀγνότητας, τῆς μετριοφροσύνης, τῆς τιμιότητος, τῆς οἰκονομίας, τοῦ πατριωτισμοῦ, τῆς ἀγάπης στοὺς γονεῖς κτλ. ἔγιναν κατηγορήματα τοῦ θεοῦ; "Ἄν ὅμως εἶχε κατηγορήσει ὁ Μπάχμαν τὸν Χέγκελ, ὅτι σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ του ὁ θεὸς συνίσταται ἀπὸ τρεῖς τόμους ἀπὸ τούς ὁποίους ὁ πρῶτος ἀποτελεῖται ἀπὸ 334, ὁ δεῦτερος ἀπὸ 282 καὶ ὁ τρίτος ἀπὸ 400 σελίδες, ὥστε ὁλόκληρο τὸ καθαρὸ περιεχόμενο τοῦ θεοῦ ἀνέρχεται σὲ 1016 σελίδες, ὅτι ἐπομένως ὁ θεὸς εἶδε γιὰ πρώτη φορά στὴ ζωὴ του τὸ φῶς αὐτοῦ τοῦ κόσμου κατὰ τὸ σωτήριο ἔτος 1813 στὴ Νυρεμβέργη τότε θά ἔφτανε ἴσως ἀκριβῶς χάρις στὴ συνέπεια τῶν συμπερασμάτων του στὴ γνώση τῆς ἀσυναρτησίας τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα.

Ἄφου πιά στὴ λογικὴ τοῦ Μπάχμαν-Χέγκελ ἢ Χέγκελ-Μπάχμαν, ὅπου θά ἔπρεπε ὡστόσο νὰ συμβαίνουν ὀρθότερα πράγματα, παρουσιάζονται τόσες ἀνοησίες, νὰ μεταβάλεται σ' αὐτὴν ὁ θεὸς σὲ διάφορους συλλογισμούς, δὲν εἶναι πιά ν' ἀποροῦμε, ὅταν λέγεται στὴ φιλοσοφία τοῦ πνεύματος, ὅπου ἀπὸ ἀνέκαθεν φτύνει στὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων, ὅτι ὁ θεὸς βρῖσκει τὸν ἑαυτὸ του διαμέσου τῆς φύσης καὶ τῶν διαφόρων βαθμίδων τοῦ σχηματισμοῦ, ὅτι ὁ Χέγκελ (ἢ ὁ Μπάχμαν-Χέγκελ) «δὲν εἶναι μόνο ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ» παρά ὁ ἴδιος ὁ θεός, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θεός δὲ θά ἔφτανε στὴν τέλεια συνειδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ἂν δὲν εἶχε μεταμορφωθεῖ σὲ φιλόσοφο Χέγκελ. Γιατί ἂν εἶχε ἐννοήσει ὁ Μπάχμαν τὴ λογικὴ τοῦ Χέγκελ, ἂν εἶχε συλλάβει τὴν ἔννοια τῆς μεθόδου του — τὴ σπουδαιότερη καὶ πιὸ ἀπαραίτητη ἔννοια γιὰ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ κρίνει τὸν Χέγκελ, γιατί αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς πού δίνει εὐκολότερα ἀφορμὴ γιὰ τίς μεγαλύτερες παρερμηνεῖες — τότε θά μπορούσε καὶ νὰ τοῦ φορτώσει ἕνα τέτοιο *crimen laesae Majestatis Gottes* πού περιέχει αὐτὴ ἡ ἐπίπληξη. Σύμφωνα μὲ τὸν Χέγκελ δηλαδὴ δὲν μπορεῖ τὸ ἀληθινὰ πρωτεῦον νὰ βρῖσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστήμης. Αὐτὸ πού εἶναι πρωτεῦον πρέπει ν' ἀποδειχτεῖ σάν πρωτεῦον: σάν τέτοιο ὅμως μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ μόνο ἂν παριστάνει τὴν αἰτία στὴν ὁποία πρέπει ν' ἀναχτεῖ καὶ νὰ ἀναφερθεῖ τὸ καθετί, γιὰ νὰ εἶναι δυνατό νὰ ἀναγνωριστεῖ στὴν ἀλήθεια του· ἐπομένως μόνο

στό αποτέλεσμα της έπιστήμης φωτίζεται αυτό που άληθινά είναι πρωτεύον. Αυτό στο όποιο φτάνω στο τέλος, πέρα από τό όποιο δέν μπορώ νά πάω, που δέν μπορώ πιά νά τό αναγάγω σέ κάτι άνώτερο παρά στήν αίτία του, μόνο αυτό τό τελευταίο, αυτό τό άδιάλυτο είναι τό άληθινά πρωτεύον. "Έτσι, στή λογική τό Εΐναι είναι μόνο τό ύποκειμενικό, τό φαινομενικά πρωτεύον ένώ αντίθετα τό άληθινά πρωτεύον είναι ή ιδέα. 'Η άπόλυτη ιδέα δέν αναπτύσσεται διαμέσου τών μορφών της ούσίας και του Εΐναι, όπως ή πεταλούδα διαμέσου τών μεταμορφώσεων της χρυσαλίδας και της κάμπιας για νά βρεΐ έπιτέλους τόν έαυτό της στο φώς της συνείδησης. Εΐναι ό φιλόσοφος που στο κλείσιμο της λογικής ύψώνεται στή συνείδηση της ιδέας. Δέ γεννιέται για τόν έαυτό της, παρά μόνο για κείνον και γεννιέται μόνο για κείνον, ώστε μέ τήν πρώτη ματιά που τόν κοιτάζει, γνωρίζει πως είναι αιώνια κι' άγέννητη. Μόνο στήν άρχή ξεφεύγει από τά βλέμματά του ώστε νά συγκινιέται βαθύτερα από τή μεγαλοπρέπεια και τήν παντοδυναμία του φωτός της. Εΐναι και ούσία είναι αινίγματα, που μόνο στήν άπόλυτη ιδέα βρίσκουν τή λύση και τήν άληθινή σημασία τους, είναι μόνο αποδείξεις πως όχι αυτά, παρά ή ιδέα είναι τό άπόλυτο πρωτεύον, τό όποιο τήν προϋποθέτει, σαν τό μόνο που δέν χρειάζεται προϋποθέσεις. Κατά τόν Χέγκελ ή ιδέα στον έαυτό της είναι προτσές, αποτέλεσμα, ζωή αλλά αυτό τό αιώνιο προτσές στο όποιο δέν ύπάρχει άρχή και τέλος, πριν και μετά, εξηγείται μόνο στήν πορεία της έπιστημονικής εκθεσης έτσι ώστε τό άληθινό άξίωμα γνωρίζεται μόνο στο αποτέλεσμα, στο τέλος. 'Η μέθοδος της Λογικής λοιπόν είναι στον Χέγκελ ή άπόλυτη μέθοδος, έπομένως και ή μέθοδος τών άλλων φιλοσοφικών έπιστημών. "Όλα παρουσιάζονται στο προτσές του Γίγνεσθαι, παντού άρχίζουν μέ τό άφηρημένο, τό άπλούστατο, για νά φτάσουν στο τέλος σ' αυτό που αποδειχεται σαν τό Non plus ultra, τό άποκορύφωμα σαν ό όρος ad quem, και ταυτόχρονα σαν άληθινός όρος a quo. "Όσο λίγο λοιπόν φτάνει ή άπόλυτη ιδέα στή λογική (realitér) πραγματώνεται στον έαυτό της, τόσο λίγο φτάνει στον έαυτό της (realitér) κι ό θεός μέσω της πορείας της φύσης και της Ιστορίας, ώστε ό θεός, άρχικά χωρίς συνείδηση — πράγμα που θά ήτανε άπόλυτα άλλόκοτο, γιατί ή έννοια της συνείδησης αποκλείει κάθε πραγματική γέννηση — μόνο στή συνέχεια χώνεται στή συνείδηση του άνθρώπου. "Η αυτοσυνείδηση του θεού είναι μάλλον τό άπόλυτο πρωτεύον, ξεπήδησε από τή φύση και τήν άνθρωπότητα όπως και ή άπόλυτη ιδέα είναι ή αίτία του Εΐναι και της ούσίας. Τό άνθρώπινο πνεύμα έχει γενικά προς τόν θεό τήν ίδια σχέση που έχει και ό φιλόσοφος μέ τήν άπόλυτη ιδέα. 'Η φιλοσοφία ασφαλώς δέν είναι ή άπόλυτη ιδέα σέ άνώτερο πρόσωπο, αλλά είναι ή συνείδηση από τήν αυτοσυνείδηση της άπόλυτης ιδέας· έδω βρίσκεται ή διαφορά

της απ' αυτήν, όπως και η ταυτότητά της μαζί. Ὁ θεός γνωρίζεται βέβαια στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὸ θεό, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ αὐτογνωσία τοῦ θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, εἶναι μόνο μιὰ ἐκ νέου γνώση ἑνας διπλασιασμός τῆς ἀρχικῆς ἀνεξάρτητης απ' τὸν ἄνθρωπο αὐτογνωσία· οἱ παραστάσεις μας γιὰ τὸ θεό μέσα στὶς ὁποῖες μᾶς εἶναι παρών, εἶναι μόνο παραστάσεις τῶν παραστάσεων πού ἔχει ὁ θεός γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ στὶς ὁποῖες εἶναι ὁ ἴδιος παρών.

Ἐπειδὴ στὴ Λογικὴ καὶ τὴν ψυχολογία ὁ Χέγκελ ἔχει καταλήξει μὲ τὴν ἐξέταση στὴν ὁποία τὸν ὑπέβαλε ὁ Μπάχμαν στὴ ντροπὴ καὶ τὴν κοροϊδία, δὲν εἶναι πιά ν' ἀποροῦμε καθόλου πού ἀπορρίπτεται καὶ στοῦ φυσικοῦ Δίκαιο. Στὸ δοκιμαστικὸ κομμάτι τοῦ πνεύματος τῆς κριτικῆς του καὶ τοῦ τρόπου σύλληψης τῶν φιλοσοφικῶν εὐωδιῶν χρησιμεύει ἐπομένως μόνο τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα. Ἡ ἐξοχὴ ὅσο καὶ βαθιὰ, σάν ἀληθινὴ, ἔννοια πού δίνει ὁ Χέγκελ γιὰ τὸ ἠθικὸ ὄν, ὅπως πραγματώνεται στὴν οἰκογένεια, πρέπει ν' ἀντιφάσκει στὴν πραγματικότητά καὶ συνεπῶς νά μὴν ἀξίζει τίποτα, ἀφοῦ «*μερικές οἰκογένειες εἶναι πολὺ διεφθαρμένες καὶ πεσμένες χαμηλά, σὲ ἄλλες ἀπλῶς λίγα μέλη καὶ μόνο σὲ λίγες ὅλα τὰ μέλη βρίσκονται σ' ἕνα ἠθικὸ σκαλοπάτι*». Ὑψιστε θεέ! Ὅφειλε λοιπὸν ὁ φιλόσοφος ν' ἀποσπᾶ τὴν ἔννοια ἑνὸς πράγματος ὄχι απ' τὴν ἀληθινὴ, παρά ἀπὸ τὴν ψεύτικη, ἀτελὴ ὑπαρξή του; Ὅφειλε νά ἐκφράσει τὴν οὐσία τῆς ποίησης π.χ. σύμφωνα μὲ τὰ ποιήματα ἑνὸς Γκότσηντ; Πρότυπα τοῦ φιλοσόφου πρέπει νά εἶναι οἱ ἀκρωτηριασμένοι ἢ, πολὺ περισσότερο, οἱ γνήσιες γεννήσεις; Κατὰ τὴν παραγωγή τῶν ἐννοιῶν του δὲν πρέπει νά αἰωροῦνται μπροστά του οἱ καθαρότερες εἰκόνες; Ἄν ὁ Μπάχμαν θέλει νά μᾶς δώσει κάποτε ἕνα νέο φιλοσοφικὸ σύστημα καὶ κατὰ τὴν παραγωγή τῶν ἐννοιῶν του αἰωροῦνται μπροστά του οἱ ἴδιες εἰκόνες πού αἰωροῦνται καὶ κατὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Χέγκελ, τί εἶδους πλάσμα θά εἶναι τὸ προϊόν τῶν φιλοσοφικῶν του ἀναζητήσεων; Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μπάχμαν στὴ λαϊκὴ σφαῖρα τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας δὲν ἔκανε σωστὴ χρῆση ὄχι μόνο τῆς λογικῆς του, παρά καὶ τῶν ματιῶν του, μπορεῖ νά ἐντυπωσιάσει μόνο ἐκεῖνον πού δὲν ξέρει πῶς τέτοιου εἶδους ἐμπειρικοὶ σάν τὸν Μπάχμαν, εἶναι ἰδεαλιστές ἀκριβῶς μόνο ἐκεῖ πού εἶναι ρεαλιστές, ὄφειλαν ν' ἀνοίξουν τίς αἰσθήσεις τους καὶ νά 'ναι ρεαλιστές μόνο ἐκεῖ ὅπου ὁ ἰδεαλισμὸς εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἐμπειρία, τὸ μοναδικὸ ὄργανο νά γνωρίσουν ἕνα πράγμα στὴν ἀλήθεια καὶ τὴν πραγματικότητά του.

Ἄφοῦ χαρακτηρίσαμε λοιπὸν γενικὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κυρίου

Μπάχμαν, θά προχωρήσουμε άμέσως στη θεμελίωση καί επιβεβαίωση τής κρίσης μας στά ιδιαίτερα θέματα.

Τό κύριο άντικείμενο τής πολεμικής του είναι ή θεωρία του Χέγκελ γιά τίς ιδέες. Σ' έναν πρόλογο στη φαινομενολογία δηλαδή, ό Χέγκελ καί μάλιστα σέ άντίθεση κατά τών ρητορικών, εκείνης τής έποχής «διαδομένων ιδεών του ώραιού Ιερού καί καλού» λέει γιά τήν πλατωνική ιδέα πώς δέ σημαίνει τίποτε άλλο από «όρισμένη γενικότητα, είδος». Άντίθετα στην εισαγωγή του στη Λογική (πρώτη έκδοση, σελ. 14) τίς άναφέρει μέ τά λόγια: «είναι τό γενικό, ή τό καθαριστικό τής έννοιας του άντικειμένου»,³ μιά έκφραση πού είναι γενικότερη καί περισσότερο ιδεατή καί ή μόνη πού θά μπορούσε νά προστατέψει τόν κύριο Μπάχμαν άπ' όλα τά συμπεράσματα πού βγάξει από τή διφορούμενη έκφραση: Είδος. Μόνο ό κύριος Μπάχμαν στηρίζεται (*Άντιχέγκελ*, σελ. 27) σ' εκείνη τήν έξωτερίκευση στόν πρόλογο τής *Φαινομενολογίας* καί σέ μιά θέση στην *Ίστορία τής Φιλοσοφίας*, όπου «συμφωνώντας μέ τούτο ό Χέγκελ γιά τόν Πλάτωνα, έξωτερίκευε: ή πλατωνική ιδέα είναι είδος»⁴ καί δίνει χωρίς περιστροφές σ' αυτό τό πολύ χαρακτηριστικό *παρτσούκλι* (γιατί στην πράξη ή έκφραση: είδος δέν έχει άλλη σημασία, άφου ό Χέγκελ άπλώς τό χρησιμοποιεί έντελώς γενικά μόνο γιά νά δώσει κατ' άρχήν ένα στήριγμα, μιά όρισμένη έννοια τής ιδέας) στό *άληθινό* όνομα, στό θετικό, όλικό, ουσιαστικό όρισμό πού έδωσε ό Χέγκελ στην ιδέα, σάμπως νά μήν είναι κατ' αυτόν πραγματικά τίποτ' άλλο από είδος καί νά έξαντλείται μ' αυτήν τήν άπλή, φτωχή άκρίβεια. Άντί νά χρησιμοποιήσει ως βάση τής κριτικής του τό τρίτο μέρος τής *Λογικής* τό όποιο θεωρεί τήν ιδέα όχι Ιστορικά ή εύκαιριακά, παρά καθ' έαυτήν, τή γέννηση, τήν έννοια της καί τίς ουσιαστικές διαφορές της ως ιδέα τής ζωής, τής γνώσης καί τής βούλησης, πού είναι ή μόνη από τήν όποία μπορεί ν' άντληθει ή άληθινή έννοια του Χέγκελ γιά τήν ιδέα, όπου όμως δέ γίνεται καθόλου λόγος γιά τό είδος, άποσπά άπ' αυτό όρισμένες θέσεις, έδω αυτήν, όπου ή ιδέα χαρακτηρίζεται ως σύμπτωση τής έννοιας καί τής πραγματικότητας⁵ καί τή χρησιμοποιεί άπλώς πρós *επιβεβαίωση* τής γνώμης του — γιατί δέν μπορεί πιά νά βγάλει άπ' τό νοϋ του τό είδος, του έχει γίνει στό μεταξύ έμμονη ιδέα — άφου «τό είδος μέ τό όποιο σκεφτόμαστε μόνο αυτό πού είναι κοινό στά άτομα, συνίσταται στην ταυτότητα του ύποκειμενικού καί άντικειμενικού, όχι όμως ή ιδέα». Καί μολονότι είναι αυτός πού μέ τήν αυθαίρετη διαδικασία του άποσπά από τό σύνολο καί τήν όρισμένη σφαίρα τής έγκυρότητάς της, ύποβαθμίζει τήν άπειρότητα τής ιδέας, ή όποία κατά τόν Χέγκελ βρίσκει τήν άντίστοιχη έκφρασή της μόνο στην όλότητα τής ζωής καί του πνεύματος, άποδίνει στην χεγκελιανή διδασκαλία γιά τήν ιδέα τή μομφή, ότι αυτή «πρώτον ύπομειώνει τήν

ιδέα στην έννοια του είδους και στη συνέχεια, δεύτερον, υποστηρίζει την ταυτότητα ύποκειμενικού και αντικειμενικού, τόν ανταγωνισμό αὐτῶν μέ τά φαινόμενα» (σελ. 30). Καί οί ὀρισμοί τοῦ Χέγκελ, πού δέν τούς σκέφτεται, δηλαδή πού δέ συμφωνοῦν μέ τίς ἀντιλήψεις πού ἔχει σφηνώσει στό κεφάλι του γιά τήν ιδέα τοῦ Χέγκελ σάν ἀποκλειστική έννοια τοῦ είδους, εἶναι φυσικά γι' αὐτόν κραυγαλέες ἀντιφάσεις: ἀντί ὅπως θά ἔπρεπε νά τόν βοηθήσουν ἀκριβῶς αὐτοί οί ὀρισμοί νά συνέλθει, νά διευρύνει, νά διορθώσει ἢ μᾶλλον ν' ἀπορρίψει ἐντελῶς τίς προκατασκευασμένες ἀπόψεις του. "Ἐτσι βρίσκει λοιπόν γιά εὐνόητο λόγο στή φράση τοῦ Χέγκελ: «ἡ φύση καθ' ἑαυτή εἶναι στήν ιδέα θεϊκή, ἀλλά ὅπως εἶναι αὐτή, τό εἶναι της δέν ἀντιστοιχεῖ στήν έννοια της, εἶναι μᾶλλον ἡ ἀντίφαση πού δέ λύθηκε», «ἀκατανόητο πῶς ἕνας ἄνθρωπος μέ τό πνεῦμα τοῦ Χέγκελ μπορούσε νά γράψει αὐτές τίς προτάσεις, χωρίς νά προσέξει ὅτι μ' αὐτές καταστρέφεται ἀπό τή βάση της ἡ θεωρία του γιά τήν ιδέα. Ἐδῶ, ἡ ιδέα καί τό εἶναι της φύσης, ἀντιπαράθετονται ὀλοφάνερα, πράγμα πού σύμφωνα μέ τή θεωρία τῶν ιδεῶν εἶναι ὀλότελα ἀδιανόητο», σελ. 33. Πραγματικά ἀδιανόητο; Στίς πρῶτες κίολας γραμμές ὅπου ὁ Χέγκελ πραγματεύεται στή *Λογική* τήν ιδέα, ἀντιμετωπίζεται καί ἐκφράζεται ἡ δυνατότητα αὐτῆς της ἀντιπαράθεσης, ἀφοῦ λέει: «Ἐχει ἀλήθεια κάτι (δηλαδή: κάτι εἶναι ἀληθινό εἶναι μόνο) μόνο στό μέτρο πού εἶναι ιδέα» (τ. III, σελ. 267). Ἀμέσως λοιπόν τίθεται μέ τήν ιδέα τῆς διαφορᾶς καί μέ τή διαφορά ἡ δυνατότητα τῆς ἀντιπαράθεσης ἑνός ἀληθινοῦ, δηλαδή ἀντίστοιχου στήν ιδέα καί ἑνός μή ἀληθινοῦ εἶναι πού ἀντιφάσκει σ' αὐτήν. Ἡ ἀφηρημένη ἐκφραση: ἡ ιδέα εἶναι ἡ ταυτότητα ὑποκειμενικού καί ἀντικειμενικού, τῆς έννοιας καί τῆς πραγματικότητας, δέν ἔχει κανένα ἄλλο νόημα παρά: ἡ ιδέα εἶναι ἡ ἀληθινή, ἀντικειμενική έννοια ἑνός πράγματος, δηλαδή ἡ έννοια πού σάν έννοια εἶναι συγχρόνως τό πράγμα τοῦ πράγματος, ἡ φύση του, ἡ οὐσία του, γιατί τί ἄλλο ἀπό τή φύση του, τήν οὐσία του, εἶναι βέβαια ἡ πραγματικότητα, ἡ ἀληθινή ἀντικειμενικότητα ἑνός ἀντικειμένου; Μέ τήν οὐσία ὅμως τίθεται ἀμέσως ἡ διαφορά μεταξύ τοῦ ἀληθινοῦ, οὐσιαστικοῦ καί τοῦ χωρίς οὐσία, ἐξωτερικοῦ εἶναι: τό ἀληθινό εἶναι γίνεται ἀντικείμενο τοῦ πνεύματος μόνο στή διαφορά ἀπό τό μή ἀληθινό, τό ἀπλό φαινόμενο. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ἡ ιδέα εἶναι τό δικαστήριο, «ἡ ἀπόλυτη κρίση πάνω σέ κάθε πραγματικότητα» (*Λογική*, τ. III, σελ. 129, ὅπου ὁ Χέγκελ μιλά βέβαια γιά τήν ἀποδεικτική κρίση: ἀλλά τά κατηγορούμενα πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτή τή μορφή κρίσης, ἀνήκουν στήν ιδέα, πού ἀκριβῶς στή σφαῖρα τῆς κρίσης εἶναι ἡ ἴδια ἀποδεικτική κρίση)· μόνο ἡ ιδέα εἶναι τό μέτρο τῆς πραγματικότητας καί μή πραγματικότητας, *πραγματικό* (στήν ὑψηλότερη σημασία) μόνο αὐτό πού τῆς ἀντιστοιχεῖ. «Ὅτι τά

πραγματικά πράγματα δέ συμπέφτουν μέ τήν ιδέα, εἶναι ἡ πλευρά τοῦ πεπερασμένου τους, τῆς ἀναλήθειάς τους». «Εκείνη ἡ πραγματικότητα πού δέν ἀντιστοιχεῖ στήν ἔννοια, εἶναι ἀπλό φαινόμενο, τό ὑποκειμενικό, τυχαῖο, αὐθαίρετο, αὐτό πού δέν εἶναι ἀλήθεια», σελ. 269, 271. Γι' αὐτόν πού δέν ἔχει καμιά ιδέα (ἐδῶ ἡ ιδέα μέ χεγκελιανή ἔννοια) κάθε εἶναι, χωρίς διάκριση, εἶναι ἀληθινό. Μόνο ἡ ιδέα ξεχωρίζει καί διχάζει.

Ὁ κύριος Μπάχμαν προσπαθεῖ ὥστόσο ν' ἀποδείξει τό ἀδιανόητο ἐκείνης τῆς ἀντιπαράθεσης μέ τά παρακάτω, στήν πραγματικότητα πολύ ὀξυδερκή, συμπεράσματα. «Εἶναι στήν ιδέα ἡ φύση θεϊκή, τότε αὐτή εἶναι ἀκριβῶς γιά τοῦτο ἄμεσα καί τό εἶναι της, γιάτι διαφορετικά (τί ὀξυδέρκεια) ἡ ιδέα δέν εἶναι μέσα σ' αὐτήν καί ἡ ιδέα δέν εἶναι ἡ ταυτότητα τῆς ἔννοιας καί τῆς ἀντικειμενικότητας καί ἀντίστροφα, ἂν αὐτή, ὅπως εἶναι, δέν ἀντιστοιχεῖ στήν ἔννοια, παρά εἶναι ἡ ἄλυτη ἀντίφαση, τότε ὑπάρχει ἕνα εἶναι τῆς φύσης μέσα στό ὁποῖο δέν εἶναι ἡ ιδέα καί συνεπῶς (;) ἡ ιδέα τῆς φύσης δέν εἶναι καθόλου ταυτόσημη μέ τή φύση καί ἄρα ὄχι ἡ ἀληθινή πραγματικότητα, ἡ ταυτότητα τοῦ ὑποκειμενικοῦ καί ἀντικειμενικοῦ, παρά ἕνα ἐκεῖθεν ἢ μιά παράσταση ἀπλῶς ὑποκειμενική, δηλαδή αὐτό πού σέ κάθε εὐκαιρία καταπολεμᾷ καί ἀπορρίπτει ὁ Χέγκελ σάν ἀντίληψη ἐντελῶς ἀντιφιλοσοφική». Σελ. 33. Ἐξάλλου στόν Χέγκελ καί ἡ φύση στό εἶναι της ἀντιστοιχεῖ στήν ιδέα ἀλλά *Nota bene!* ὄχι στήν ιδέα καθ' ἑαυτήν, ὄχι στήν ἀπόλυτη ιδέα, δηλαδή στήν ιδέα στό ἀληθινό κατάλληλο εἶναι της, παρά στήν ιδέα στήν ἀνομοιότητά της ἢ στήν ιδέα τῆς ἀνομοιότητος τῆς ιδέας. Ὅπως εἶναι δηλαδή γνωστό, ὁ Χέγκελ ὀρίζει στήν ἀφηρημένη γλώσσα του τή φύση γενικά ὡς τήν ιδέα στήν ἀνομοιότητά της ἢ ὡς ἡ ἀνομοιότητα τῆς ιδέας, δηλαδή ἐδῶ ἡ ιδέα χαρακτηρίζεται ἀπ' αὐτόν ὡς ἡ ἀπόλυτη ταυτότητα τῆς ἔννοιας καί τῆς ἀντικειμενικότητας, ὡς ἡ ταυτότητα στήν ἀνομοιότητά της ἢ στή μορφή τῆς ἀνομοιότητος. Τί εἶναι ὁμως ἡ ἀνομοιότητα τῆς *Intentionalität*; Ἡ διαφορά ἡ ἀρχή τῆς ἀντίθεσης, γιάτι ἀπό τή διαφορά δέν εἶναι μακριά ὡς τήν ἀντίθεση. Ὁ Χέγκελ ὀρίζει λοιπόν τή φύση ὡς τήν ιδέα ὄχι στό ἰδανικό της, τό ταυτόσημο μαζί της, παρά στό ἀνόμοιο μαζί της, στό μὴ ἀντίστοιχο στήν ταυτότητα ἔννοιας καί ἀντικειμενικότητας, δηλαδή στό εἶναι πού ἐκφράζει τή διαφορά της. Ἡ φύση λοιπόν εἶναι θεϊκή στό μέτρο πού εἶναι ἡ ιδέα, ἀλλά μὴ θεϊκή ἐφόσον εἶναι ἡ ιδέα ὄχι στό ἀντίστοιχό της, παρά στήν ἀνομοιότητά της, γιάτι εἶναι βέβαια πνεῦμα, ζωή, ιδέα, ἀλλά — καί ἐδῶ βρίσκεται ἡ εἰδική διαφορά της ἀπό τό πνεῦμα, ἀπό τήν ιδέα σάν τέτοια — ὄχι στόν τρόπο καί τή μορφή τῆς πνευματικότητας, παρά τῆς αἰσθητικότητας, δηλαδή σέ μιά μορφή πού καθ' ἑαυτή, σέ διάκριση ἀπό τόν τρόπο καί τό εἶδος τῆς ὑπαρξῆς της, στήν

ουσία της είναι αντιφατική. Καί ακριβώς αυτή ή αντιστοιχία της έννοιας ανήκει στην έννοια, στην ιδέα της φύσης μέ τό νόημα του Χέγκελ. Πόσο άδέξια, σοφιστικά όμως ενεργεί ό Μπάχμαν! Σφογγίζει την ουσιαστική διαφορά της ιδέας καθ' έαυτήν καί δι' έαυτήν καί μεταξύ αυτής της όρισμένης ιδέας, της ιδέας της φύσης καί βρίσκει μιá αντίφαση στό γεγονός ότι ό Χέγκελ δέν εξηγεί τή διαφορά της ιδέας από τόν έαυτό της, κάτι πού ισχύει μόνο γιά τήν ταυτότητα της ιδέας μέ τόν έαυτό της, τήν ιδέα σάν τέτοια. Καί πόσο αδύνατα είναι τά συμπεράσματα καί τά επιχειρήματά του! Πόσο αδύνατα όταν θέλει ν' αποδείξει από τήν αντίφαση τήν άπουσία καί τό επέκεινα της ιδέας, άφού λέει: «άν ή φύση είναι ή άλυτη αντίφαση, τότε υπάρχει ένα Είναι μέσα στό όποιο ή ιδέα δέν είναι τίποτα κλπ., άφού άπ' αυτό έπρεπε νά συμπεράνει ακριβώς τό αντίθετο! Γιατί πώς θά μπορούσε ένα Είναι ν' αντιφάσκει στην ιδέα, άν αυτή ήταν έξω άπ' αυτό; Τό έλάττωμα είναι μιá αντίφαση, αλλά μόνο σε σχέση μ' αυτό πού μπορούσε καί έπρεπε νά είναι, αυτό δηλαδή πού βρίσκεται μέσα του ως δύναμη, ως ικανότητα. 'Ο Σπινόζα λέει πολύ όρθά: ή ύλη γι' αυτό δέν είναι άτελής, γιατί δέ σκέφτεται, έπειδή ή σκέψη δέ βρίσκεται στην ουσία καί τήν έννοια της, δηλαδή δέν της λείπει τίποτα· είναι όμοια μέ τόν έαυτό της. 'Αντίφαση υπάρχει μόνο εκεί πού κάτι βρίσκεται σε αντίφαση μέ τήν ιδέα, σε αντίφαση μέ τόν έαυτό του. Τό ζωο δέν είναι κτηνώδες, όταν είναι ζωώδες, γιατί ή ιδέα του άνθρωπισμού βρίσκεται πέρα από τή ζωώδη φύση, αλλά ό άνθρωπος, γιατί ό άνθρωπισμός είναι ή ιδέα του, δηλαδή ό πραγματικός όρισμός του, ή άληθινή φύση του. Ναι, ή αντίφαση είναι τόσο λίγο ένα στοιχείο κατά της αντικειμενικής πραγματικότητας της ιδέας, πού είναι μάλλον ή πιό ευαίσθητη βεβαίωσή της· ή ίδια δέν είναι τίποτε άλλο από τήν ύπαρξη της ιδέας, αλλά μ' ένα άρνητικό, άνάποδο τρόπο πού δέν έπρεπε νά είναι. Μιά κακή οικογένεια είναι εκείνη πού δέν αντιστοιχεί ή σά νά λέμε αντιφάσκει στην ιδέα της οικογένειας, πού υπάρχει στην καλή οικογένεια μέ τόν καλύτερο (άληθινό, αντίστοιχο στην ιδέα) τρόπο. 'Αλλά ακριβώς γιατί δέν αντιστοιχεί σ' αυτήν, είναι μιá κακή, κλονισμένη, δυστυχισμένη οικογένεια. Στην καλή οικογένεια άποδειχνει ή ιδέα της οικογένειας τήν αντικειμενική πραγματικότητά της στό άτομο ως ειρήνη καί άπόλαυση της ένότητας στην κακή ως έλλειψη ειρήνης, ως δυστυχία της διχόνοιας. Αυτό πού αντιφάσκει στην ιδέα του, αντιφάσκει, όπως είπώθηκε στον έαυτό του καί μέ τούτο πληρώνει, σά νά πούμε, τήν πτώση του από τήν ιδέα, συμφιλιώνει ξανά τήν αγανάκτηση μέ τόν έαυτό της. 'Ενώ άρνιέται τήν ιδέα, άρνιέται τόν έαυτό του, προσβάλλει τήν ίδια τήν ύπαρξή του στή βαθύτερη ρίζα της. 'Ετσι αυτή ή ιδέα έπαληθεύει στον άνθρωπο ό όποιος έναντιώνεται στην έμφυτη ιδέα του καλού, στον ήθικό "Ανταμ

Κάντμον, στή συνείδηση, τήν αντικειμενική πραγματικότητα καί τή δύναμή της ώς νέμεση, ώς μανία τής κακής συνείδησης.

Ἐπομένως εἶναι ἐντελῶς λάθος αὐτό πού λέει ὁ κύριος Μπάχμαν στή σελ. 143: «ὁ φιλόσοφος πρέπει νά περιγράψει τήν οικογενειακή ζωή εἴτε σύμφωνα μέ τήν ἰδέα, εἴτε σύμφωνα μέ τήν πραγματικότητά της ἀπό τήν πείρα». Τό δίλημμα τοῦτο δέν ὑπάρχει γιά τήν φιλοσοφία, ἀφοῦ αὐτή εἶναι μᾶλλον ἡ ἄμεση ἄρνησή του. Ὁ φιλόσοφος περιγράφει ἕνα αντικείμενο τόσο σύμφωνα μέ τήν ἰδέα, ὅσο καί σύμφωνα μέ τήν πραγματικότητα, ἀλλά, ἀξιοπρόσεχτο! σύμφωνα μέ τήν πραγματικότητα ἢ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στήν ἰδέα, λόγου χάρη τήν τέχνη τής ποίησης ὄχι σύμφωνα μέ τά προϊόντα ἑνός Πόστελ. Νοϋκίρχ, Γκότσεντ ἢ Βερνοῦχερ Σμίτ, παρά ἑνός Γκαϊτε, Σίλλερ· τή γλώσσα ὄχι σύμφωνα μέ τούς ἄσχημους ἀντιπαθητικούς τόνους ἑνός Pésereh, παρά τίς ἀρμονικές συνθέσεις ἑνός Σοφοκλή καί Πλάτωνα· τόν ἄνθρωπο ὄχι σύμφωνα μέ τίς παραλλαγές του πού φτάνουν ἴσαμε τόν ἀπολίτιστο ἄγριο, πού *in puris naturalibus* τρέχει ἀδιάντροπα πέρα δῶθε, τόν ἄνθρωποφάγο ἢ καί τόν μυθικό ἄνθρωπόμορφο τής Ἄπω Ἀσίας, παρά σύμφωνα μέ τά σημεῖα πού χαρακτηρίζουν τό εἶδος στήν ὑψηλότερη ἀνάπτυξή του· τόν μεγάλο ἄντρα ὄχι σύμφωνα μέ τίς στιγμές τού ἡ ματιά του εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ ἀδιάφορου ἰδιώτη, παρά ὅταν τή μάτια του ἀστράφτουν ἀπέναντί μας ὀλόφωτο τό μεγαλεῖο τής ἰδέας ἢ ὁποία εἶναι ἡ οὐσία τής ζωῆς, δηλαδή ὄχι σύμφωνα μέ τό ἐξωτερικό, ἀτομικό, τυχαῖο, πού δέν ἀνήκει ἄμεσα στήν ἰδέα του, παρά σύμφωνα μέ τό οὐσιαστικό, ἀντικειμενικό εἶναι του. Ἡ, πολύ περισσότερο: ἢ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στήν ἰδέα ὁ φιλόσοφος ὀρίζει ἕνα αντικείμενο, ἐνῶ τό περιγράφει μόνο σύμφωνα μέ τήν πραγματικότητα μόνο σύμφωνα μέ τήν ἰδέα, ἀλλά ἀκριβῶς μ' αὐτό ταυτόχρονα σύμφωνα μέ τήν πραγματικότητά του ἐννοεῖται πῶς ἡ φιλοσοφία διαλέγει ὡς ἀντικείμενό της καί τίς ἀκρωτηριασμένες, τίς ἄσχημες μορφές τής ἰδέας. Ἀλλά δέν τίς ἀναγνωρίζει ὡς στοιχεῖα κατά τής πραγματικότητας τής ἰδέας βλέπει τήν ἰδέα ν' ἀντικαθρεφτίζει τήν οὐσία της ἀκόμα καί στά πιό κοινά λακκονέρια, ἀτενίζει τήν ἀλήθεια ἀκόμα καί μέσα στήν πλάνη, τή δύναμη τής ἰδέας ἀκόμα καί στήν πιό φαύλη ὑπαρξη. Καί τή βλέπει μέσα σ' αὐτήν, ὅτι τή γνωρίζει, ὅτι ἡ ἀντίφαση μέ τήν ἰδέα σ' ἕνα πράγμα δέ μένει ἀπαρατήρητη, ὅτι εἶναι μιά φαύλη, ἀνάξια ὑπαρξη ἀκριβῶς χάρη σ' αὐτήν τήν ἀντίφαση, μέ τούτη δηλαδή τήν ἀσχήμια προσκομίζει μιά βεβαίωση κατά τής πραγματικότητας, καταδικάζει τόν *ἑαυτό του* καί ἔτσι δίνει μιά ἔμμεση ἔκφραση τής δύναμης καί τής πραγματικότητας τής ἰδέας, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἀσχήμια καί ἡ φαυλότητα τής ἀμαρτίας ἀποτελεῖ ἔμμεση παρουσίαση τής δύναμης καί τής ὠραιότητας τής ἀρετῆς. Ἄν ἡ ἰδέα ἦταν μόνο ἰδέα μέ τή σημασία πού τήν παίρνει κανεῖς στήν καθη-

μερινή ζωή, και όχι συγχρόνως σαν έννοια της φύσης των πραγμάτων, αν ήτανε μόνο ένα πρότυπο εικόνας, ένας σκοπός, με λίγα λόγια μία υποκειμενική παράσταση, τότε όλα, ακόμα και τό πιό άθλιο Είναι θα ήταν άμεσα έτσι όπως πρέπει σύμφωνα με τή φύση του να είναι, τότε δεν θα υπήρχε στον κόσμο κανένας σακάτης, κανένα έκτρωμα, καμιά αρρώστεια, με λίγα λόγια κανένα ελάττωμα, κανένας πόνος, καμιά αντίφαση, γιατί τότε ή ιδέα θα ήτανε μόνο κάτι πού επιβάλλεται απ' έξω από τά υποκείμενα πού βρίσκονται έξω από τά πράγματα, επομένως ένα κριτήριο πού δεν πιάνει και δεν επηρεάζει τό έσωτερικό τους και ή αντίφαση όχι ή ίδια ή έσωτερική διάσπαση, ή αποσύνθεση των πραγμάτων με τον έαυτό τους· αλλά μία αντίφαση πού δεν είναι αυτό, πού δεν έχει τίς ρίζες της στην καρδιά των ίδιων των πραγμάτων, δεν είναι στην πραγματικότητα αντίφαση. "Επειτα στή χεικελιανή θεωρία των ιδεών, αν τή συλλάβουμε φυσικά σύμφωνα με τό πνεύμα και όχι τό γράμμα της, αν και μιλάει τό ίδιο γι' αυτό, βρίσκει έννοείται και τό *ιδανικό* (φυσικό τό λογικό, τό πραγματοποιήσιμο *ιδανικό*) τή θέση του και τά δικαιώματά του. Και στην πραγματικότητα θα ήταν ή πιό προσβλητική, ή πιό αποκρουστική και άσεβής ταπείνωση του ανθρώπου αν αυτός είχε διδάξει πώς τό άτομο όφείλει να γιορτάσει μία άσχημη, φαύλη ύπαρξη της ιδέας ως άληθινή πραγματικότητα της και με τό βλέμμα σ' ένα *ιδανικό* να μην ύψώνεται πάνω από τά πιεστικά εμπόδια μιās κακής κατάστασης του κόσμου και να μην μπορεί να επιδιώκει τήν πραγματοποίησή του. 'Αλλά δεν είναι και γι' αυτόν έτσι. Στην περιοχή του πεπερασμένου τά στοιχεία της ιδέας δεν είναι μόνο διαφορετικά, αυτά πού είναι καθ' έαυτά στην ιδέα, γιατί ή διαφορά δεν αποκλείει τήν ταυτότητα, παρά πραγματικά δυνάμενα να χωριστούν. Ναί, «τό πεπερασμένο των πραγμάτων συνίσταται στό ότι είναι μία κρίση, ότι ή ύπαρξη και ή γενική φύση τους (τό σώμα και ή ψυχή τους) είναι βέβαια ένωμένες (δηλαδή ιδέα) διαφορετικά θα ήταν τίποτα, αλλά αυτά τά στοιχεία του έχουν και ουσιαστική ανεξαρτησία μεταξύ τους, επομένως είναι τόσο διαφορετικά, όσο και δυνάμενα γενικά να χωριστούν. «'Αν επομένως μία ύπαρξη δεν αντιστοιχεί στην ιδέα της ή, πολύ περισσότερο, αντιφάσκει σ' αυτήν, τότε καθορίζεται ως *ιδανικό* ή άληθινή ύπαρξη της ιδέας: εκείνη ή ύπαρξη είναι «ένα πτώμα από τό όποιο έχει αποχωριστεί ή ψυχή και πετάξει στό βασίλειο του *ιδανικού*», όπου είναι γιά τό υποκείμενο τό αντικείμενο της νοσταλγίας του. Μέ τούτο όμως δεν έχει άναιρεθεί ή πραγματικότητα της ιδέας σαν τέτοιας, γιατί και μία πραγματική ύπαρξη καθορίζεται γιά τό άτομο, γιά τό όποιο αυτή δεν έχει γίνει ακόμα άμεσα παρόν, ως άπλό αντικείμενο παράστασης και νοσταλγίας. "Έτσι *ιδανικό* του άγοριού είναι ό άντρας, τό *ιδανικό* του έκκολαπτόμενου καλλιτέχνη, ό *πραγματικός* καλλιτέ-

χνης. Μάλιστα, ή ίδια ή νοσταλγία, αν είναι πραγματικά ενεργητική, θεμελιωμένη στην ίδια τή φύση κι όχι απλώς ύποκειμενική, άδικοιολόγητη λαχτάρα, είναι κιόλας μιά αν και όχι ακόμα ή άλλη θινή ύπαρξη τής ιδέας, γιατί αυτή ή νοσταλγία δέν είναι τίποτα άλλο παρά ή προδιάθεση του ύποανάπτυκτου ακόμα σπόρου, ή ενέργεια τής ιδέας, όπως αυτή άγγέλλεται στό αντικειμενικό έπάγγελμα του προσδιοριζόμενου γιά τήν πραγματοποίηση τής ατόμου, ή πρώτη έξωτερικευση μιās πραγματικής ίκανότητας και ταλέντου, μέ αυτό ό πρώτος τρόπος τής ένσάρκωσης τής ιδέας. "Ότι έξάλλου άφορα τήν ιδέα του κράτους, γιά νά τό θίξουμε κι αυτό στά πεταχτά, πρέπει έννοεΐται νά γίνει άποδεχτή στην ιδέα του ή κατηγορία του Δέον ως ένας αντικειμενικός προσδιορισμός. Στό κράτος, ως βασιλείο τής λογικής, σέ διάκριση από τό βασιλείο τής φύσης ή όποία σκοπεύει στή διατήρηση του είδους κι όχι του ατόμου, δέν μπορεί ή τουλάχιστο δέν πρέπει νά ύπάρχει καμιά περιοχή του τυχαίου. Καί αυτό τό Δέον δέν είναι μόνο τό αίτημα τής λεπτομέρειας, πού θέλει νά βρεΐ τά δικαιώματά της, παρά βρίσκεται στην ίδια τήν έννοια στή βούληση του κράτους.

Όι λόγοι και οι άντιρρήσεις πού προβάλλει ό κύριος Μπάχμαν κατά τής θεωρίας του Χέγκελ γιά τίς ιδέες έχουν έπομένως τόσο πολύ βάρος και περιεχόμενο, όπως σά νά ήθελε νά αντικρούσει τήν πρόταση, ή λογική είναι ή ουσία του ανθρώπου, μέ τό στοιχείο τής τρέλας, γιατί σ' αυτήν ό άνθρωπος χάνει τό λογικό του, αυτό όμως πού δέν μπορεί νά χάσει δέν είναι ή ουσία του. Έννοεΐται πώς τό έπιχείρημα αυτό θά ήτανε σωστό, αν — πού δυστυχώς συμβαίνει — ό άνθρωπος δέ γινότανε ακριβώς μέ τήν άπώλεια του λογικού τρελός, δέν πάθαινε μιά ουσιαστική, τή μεγαλύτερη, τήν τρομερότερη άπώλεια πού μπορεί νά πάθει. Γι' αυτό λέει πολύ σωστά ό όξυδερκής παρατηρητής Γκάρθε: «αν γνωρίζαμε από τίποτα άλλο, ότι τό λογικό μας άποτελεί όχι μόνο τήν ευγένειά μας, παρά και τήν ίδια τήν πραγματική μας ουσία, θά τό γνωρίζαμε από τήν τρομερή έντύπωση πού κάνουν οι τρελοί στους περισσότερους ανθρώπους».

Κατά τά άλλα άξίζει κάθε έπαιιο ό ζήλος μέ τόν όποιο παίρνει ύπό τήν προστασία του ό κύριος Μπάχμαν κατά του Χέγκελ τήν ίερότητα και τό άπαραβίαστο τής ιδέας. Γιατί κάτω από τήν ταυτότητα τής έννοιας και τής αντικειμενικότητας έννοεΐ μιά ταυτότητα τής ιδέας μέ τά «*ιδιαιτέρα φαινόμενα*» (σελ. 27, 29-31)· «μέ τίς άτομικές μορφές του Είναι» (σελ. 143) και μάλιστα κάτι πού πρέπει βέβαια νά έπισημανθει, όχι μέ τά ιδιαιτέρα φαινόμενα όπως είναι αυτά *άντικείμενο τής ιδέας*, του λογικού, παρά τής πιό κοινής *έμπειρίας*, μέ τά ιδιαιτέρα φαινόμενα όχι στην *όλόγητά τους*, μέσα στην όποία κριτικάρονται, δικαιώνονται και συμπληρώνονται άμοιβαία στην ουσία τους, στό άληθινό είναι τους, παρά

στή λεπτομέρειά τους στο αισθητό Είναι τους έτσι ώστε τό νόημα του παραπάνω επιχειρήματός του: «άν ή φύση είναι θεϊκή στήν ιδέα, τότε είναι καί άμεσα στο Είναι της είναι στήν πραγματικότητα αυτό: άν ή φύση είναι θεϊκή στο άληθινό Είναι της, τότε είναι στο πλαστό Είναι της ή συντομότερα καί όρθότερα αυτό: άν ή ιδέα, ή λογική είναι θεϊκή καί ή μή ιδέα, ή μή λογική. Έπομένως τό συμπέρασμα αυτό θέλει νά πει τοῦτο: ή λογική είναι ή οὐσία του ανθρώπου, ό τρελός είναι ένας άνθρωπος άρα ό τρελός είναι λογικός. Έδω βλέπουμε κιόλας τήν κριτική του Μπάχμαν σ' όλη τήν αναλήθειά της, τήν ματαιοδοξία της καί τήν κοινοτοπία της. Όταν ό κύριος Μπάχμαν μιλεί για τό Είναι, έννοει πάντοτε μ' αυτό στήν πολεμική του — μάλιστα τό σταθερό σημείο της κριτικής του είναι αυτό τό Είναι — ένα Είναι πού ούτε ή φιλοσοφία ούτε ή φυσική ανθρώπινη λογική γνωρίζει ως Είναι καί ονομάζει 'είναι. Έννοει μ' αυτό τό νεκρό, χωρίς πνεῦμα καί ψυχή Είναι. Τό είναι άπλό φαινόμενο. Γι' αυτό καί στήν πολεμική του κατά της ταυτότητας της σκέψης καί του Είναι διατυπώνει μάλιστα τόν άνήκουστο ισχυρισμό, «ότι τό πῶμα είναι ένα Είναι μας χωρίς σκέψη», ένα ισχυρισμό πού δέν αφήνει καμιά άμφιβολία, για τό τί έννοει ό κύριος Μπάχμαν όταν όμιλεί για τό Είναι. Ό καλός άνθρωπος δέν παραδέχεται λοιπόν καί δέν μπορεί νά παραδεχτεί, ακόμα καί μέ τίς υπερφιλελεύθερες καί άνεχτικές άπόψεις του για τό Είναι, πώς, όταν ό Χέγκελ όρίζει τήν ιδέα σάν ταυτότητα της έννοιας καί της άντικειμενικότητας ή της πραγματικότητας ή του Είναι — όρισμοί πού έξάλλου διαχωρίζονται μέ σαφήνεια στόν Χέγκελ — είχε στο νοῦ του ένα Είναι όλοτελα διαφορετικό από του κυρίου Μπάχμαν, ότι τό Είναι μέ τό όποιο τίθεται ή ιδέα της ταυτότητας δέ σημαίνει τό Είναι του πῶματος παρά της ζωής, όχι τά ιδιαίτερα φαινόμενα παρά τή φύση, τήν οὐσία τῶν φαινομένων, διά μέσου της όποίας καί μόνο μέσα στήν όποία είναι, δέν παραδέχεται λοιπόν ότι αυτός άν καί, παρά τή θέλησή του είναι ένας άδέξιος άπατεώνας, άφου υποβάλλει άντί τῶν χρυσῶν νομισμάτων τῶν χεγκελιανῶν ιδεῶν κάλπικα χαρτονομίσματα καί βρίσκει μιά έξοργιστική άντίφαση στο γεγονός ότι ό Χέγκελ δέ θέλει νά παραδεχτεί αυτά πού ισχυρίζεται εκείνος για τά χρυσά νομίσματά του. Έπειδή ό Χέγκελ όρίζει τήν ιδέα ως ταυτότητα της έννοιας ή της ψυχής καί της άντικειμενικότητας ή του σώματος, δυσσασχετεί αυτός πού θεωρεί καί τά δυό για ένα πού ό Χέγκελ κάνει μιά διάκριση άνάμεσα στο Είναι του πῶματος καί στο Είναι του σώματος καί έπομένως δέν ισχυρίζεται τήν ταυτότητα της ψυχής μέ τό πῶμα. Έπειτα άπ' αυτά συρρικνώνεται τό έπιχείρημα μέ τό όποιο έπιχειρεί νά ανατρέψει τή θεωρία τῶν ιδεῶν του Χέγκελ, σ' αυτό τό έξυπνο συμπέρασμα: «άν ή ψυχή είναι ταυτόσημη μέ τό σώμα, είναι καί μέ τό πῶμα ή — ένα τρομακτικό ή — όλη ή θεωρία του

Χέγκελ για την ιδέα ως ταυτότητας της ψυχής και του σώματος είναι από τη βάση της λαθεμένη».

Ο κύριος Μπάχμαν παρουσιάζει λοιπόν, για να τό εκφράσω όσο γίνεται μαλακότερα, τη θεωρία του Χέγκελ, για την ιδέα κάτω από ένα, γενικά, σφαλερό φῶς. Αυτό αποδειχεται ακόμα και στον τρόπο έκφρασης: «ή ιδέα είναι σύμφωνα με τον Χέγκελ ὁ ανταγωνισμός, ἡ ταυτότητα, τό φαινόμενο», γιατί μπορεί βέβαια να πει κανείς ὅτι: τό φαινόμενο είναι ταυτόσημο με την ιδέα, στο βαθμό πού την περιέχει πραγματοποιημένη μέσα του, αλλά ὄχι αντίστροφα — πράγμα πού είναι μιά τεράστια διαφορά — ὅτι ἡ ιδέα είναι ταυτόσημη με τά φαινόμενα, γιατί αὐτή είναι μόνο τό μέτρο σύμφωνα με τό ὄποιο ὀρίζεται ἡ πραγματικότητα τῶν φαινομένων. Ὅσοτόσο δέν ἀρκεῖ πῶς φέρνει τη θεωρία του Χέγκελ για την ιδέα κάτω από μιά ἐντελῶς ἀναποδογυρισμένη ἄποψη, ἐπιπλέον φαντάζεται ακόμα — πράγμα πού ἀσφαλῶς είναι ἀναγκαῖα συνέπεια του τρόπου σκέψης καί ἀντίληψης του γενικά — αὐτή τή (δηθεν) ταυτότητα τῆς ιδέας με τά φαινόμενα, σάμπως τό φαινόμενο, με τό ὄποιο πρέπει να είναι ταυτόσημη ἡ ιδέα, να είναι ἡ ἐξόντωση θά λέγαμε τῆς ιδέας, σάμπως να ἔχει τώρα ἡ ιδέα ἐξαντληθεῖ, να ἔχει γίνει πραγματικά *πεπερασμένη ὕλη, ἐμπειρική ὕπαρξη*. Γιατί τί ἄλλο θέλει να πει ἡ ἀόριστη κοινοτοπία: «ἡ ιδέα συμπεριφέρεται πρὸς τό ἔργο τέχνης ὅπως τό πεπερασμένο πρὸς τό ἄπειρο, ὅπως τό νοητικό πρότυπο πρὸς τό αἰσθητά θεώμενο ἀπεικόνισμα, ὅπως ἡ δημιουργική σκέψη πρὸς τό κατασκεύασμα;» σελ. 29. Παραβλέποντας ὅτι ἀντικείμενο στον καλλιτέχνη δέν είναι ἡ ιδέα τῆς τέχνης γενικά, ἡ ἀκαθόριστη, ἄπειρη, με την κακή σημασία, ιδέα, παρά μιά ἐντελῶς *καθορισμένη* ιδέα τῆς τέχνης, στον ποιητή π.χ. ἡ ιδέα του δράματος, του ἔπους, του λυρικοῦ ποιήματος, καί με τοῦτο περιέχεται στήν ἴδια τήν ιδέα ἡ *ἀκρίθεια καί ἡ περιοριστικότητα*, ἡ ἀρχή του πεπερασμένου, ἔτσι ὥστε ἕνα *κλασσικό*, δηλαδή ταυτόσημο με τήν ιδέα (δηλαδή με τή δική του, μιά καθορισμένη ιδέα) καλλιτέχνημα δέν είναι ἕνα ἰδιαίτερο, πεπερασμένο ἔργο, καμιά *ἐμπειρική ὕπαρξη*, παρά *εἶδος, πρότυπο, δείγμα*. Δέν είναι ἀπλῶς κατασκεύασμα είναι τό ἴδιο δημιουργική σκέψη, προϊόν πού παράγει. Ἐπομένως καί σ' αὐτή τή σχέση ἔχει μέσα του τή φύση του ἄπειρου, ὥστε δέν μπορούμε να τό χορτάσουμε ποτέ, ἡ ἀπόλαυσή του μένει ἀφθαρτη. Ἀκόμα καί στήν πραγματικότητα τῆς ἐπιμένει πάντοτε ἡ ιδέα στήν ταυτότητα με τόν ἑαυτό της. Ἀκόμα καί ὅπου ὑπάρχει σάν ἀντικείμενο θεώρησης τῶν αἰσθήσεων, δέ γίνεται ποτέ ἐμπειρικός παράγοντας, ἀντικείμενο τῆς κοινῆς, χωρίς ιδέες ἐμπειρίας, γιατί μιά ὕπαρξη πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτήν, είναι τίποτα ἔξω ἀπ' αὐτήν, ὡς ὕπαρξη είναι μόνο *φαινόμενο*, ἔχει τήν πραγματικότητά του μόνο στήν ιδέα. Ἡ ιδέα είναι ἀντικείμενο μόνο του ἑαυτοῦ της. Ἐνα καλλιτέχνημα δέν ἔχει για

μᾶς καμιά ὑπαρξη ὡς καλλιτέχνημα ἂν δέν εἶναι γιά μᾶς ἀντικείμενο τό πνεῦμα, ἡ ἰδέα του. «Γι' αὐτό λέει ὁ ποιητής, τά ἔργα τῆς τέχνης καί τοῦ πνεύματος δέν ὑπάρχουν γιά τόν λαό». Ἡ γνωστή ἀπάντηση τοῦ Ἀριστοτέλη στόν Ἀλέξανδρο σέ σχέση μέ τήν γνωστοποίηση μερικῶν ἀπό τά συγγράμματά του, ἰσχύει γιά τήν πραγματικότητα τῆς ἰδέας γενικά. Οἱ αἰσθήσεις εἶναι οἱ τεχνικές ἐκφράσεις τῆς ἰδέας, πού μόνο γιά τή γνώση ἔχουν νόημα. Ἀλλά ὁ κύριος Μπάχμαν φαίνεται νά μήν ἔχει ἰδέα γι' αὐτά καί γιά τοῦτο θεωρεῖ τό εἶναι ὡς μιά κηλίδα ντροπῆς τῆς ἰδέας καί μάλιστα διατυπώνει τήν παράξενη φράση: «σ' ἓνα ἔργο τέχνης δέ μᾶς ἱκανοποιεῖ τό εἶναι, προβάλλουμε αὐτό πού *ἔπρεπε* καί μπορούσε νά εἶναι, τοποθετώντας τήν ἀνώτερη συνείδηση τοῦ πνεύματος στήν ἰδέα ὡς μέτρο κρίσης, μιά φράση γιά τήν ὁποία, ὅπως σχεδόν καί μέ ὄλους τούς ἄλλους ἰσχυρισμούς του, μόνο τό ἀκριβῶς ἀντιθέτο τῆς εἶναι τό ἀληθινό καί λογικό, γιατί σ' ἓνα *νοσοκομεῖο*, σ' ἓνα *τρελοκομεῖο*, σ' ἓνα *ἐπανορθωτικό ἴδρυμα*, δέ μᾶς ἱκανοποιεῖ ὅπωςδῆποτε τό εἶναι, προβάλλουμε αὐτό πού *μπορούσε* καί ἔπρεπε νά εἶναι, τοποθετώντας τήν ἀνώτερη συνείδηση τοῦ πνεύματος στήν ἰδέα ὡς μέτρο κρίσης», ἀλλά σέ μιά γκαλερί, ὅπου ὑπάρχουν πραγματικά ἔργα τέχνης, χαιρόμαστε μέ ὅλη τήν καρδιά μας σ' αὐτά, αὐτό πού *ὑπάρχει*. Ὡστόσο θά περάσουμε τώρα ἀπό τήν περιεκτικότερη κριτική του τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν σέ ἄλλα, ὄχι λιγότερο ἐνδιαφέροντα, σημεία.

Ὁ κύριος Μπάχμαν ἀντιτάσσει κατά τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, κυρίως κατά τῆς φράσης: «ὅτι ἡ τελευταία χρονικά φιλοσοφία — μιά ἐκφραση ὄχι σωστή ὅπωςδῆποτε, τουλάχιστο ὄχι ἀκριβῆς ἐξαιτίας τῆς ἀοριστίας τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου, πράγμα ὁμως πού δέν ἔχει νά κάνει μέ τήν ὑπόθεση — πρέπει νά περιέχει ὡς ἀποτέλεσμα τίς ἀρχές ὄλων ὄσων προηγήθηκαν καί γι' αὐτό νά εἶναι ἡ πλουσιότερη, ἡ πιό συγκεκριμένη καί ἀναπτυγμένη», ὅτι τόν ἀντικρούει ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, ὅτι αὐτή «προσφέρει μᾶλλον τό φαινόμενο ἐνός συνεχοῦς ἀγῶνα τῶν ἀρχῶν καί γιγάντιων ἀνατροπῶν, παρά τῆς ἡρεμῆς ἐξομοίωσης καί ἀποκρυστάλλωσης τῶν ἰδιαίτερων στοιχείων. Ὅταν ὁ Ἀναξιμανδρος ἀποδέχτηκε μιά ἀπεριόριστη πρωταρχική ὕλη ὡς ἀρχή τῶν πραγμάτων, ἀπέρριψε τό ἱερό τοῦ Θαλή καί στή θέση του ἔβαλε τό ἀπειρον, καί ὁ Ἀναξιμένης τό ἀπόρριψε καί αὐτό γιά νά δώσει τήν προτεραιότητα στόν ἀέρα· Ὁ Πυθαγόρας εἶδε σ' ὄλον τόν κόσμο μόνο μαθηματικούς νόμους κλπ. Ὁ Σωκράτης συσχέτισε τά πάντα μέ τήν αὐτογνωσία κλπ. παραμελώντας τίς φυσικοϊστορικές ἀρχές», σελ. 49. Μέ τόν τρόπο πού ἐννοεῖ ὁ κύριος Μπάχμαν αὐτήν τήν ἰδέα ἔχει ἀπόλυτα δίκιο. Γιατί νομίζει πῶς ἡ μεταγενέστερη φιλοσοφία ὀφείλει νά περιέχει τίς ἀρχές τῶν προηγούμενων ἔτσι πού νά μπορεῖ νά τίς *ξεδιαλέγει* κανεῖς μέ τά δάχτυλα, μέ τόν τρόπο

καί τήν ἀκρίβεια πού τίς εξέφρασαν προηγούμενα συστήματα Ἄλλά ἡ ἐξέλιξη δέν ἀποκλείει τήν ἄρνηση· ἀντίθετα ἡ ἄρνηση εἶναι οὐσιαστικό στοιχεῖο της. Χωρίς ἀντίθεση δέν ὑπάρχει ἐξέλιξη. Ὁ μεταγενέστερος φιλόσοφος δέν ἀποδέχεται τόν προηγούμενο μέ τό δέρμα καί τά μαλλιά του, παρά παίρνει ἀπ' αὐτόν τό ἀπόσταγμα τοῦ πνεύματός του, τήν ψυχή του, τήν ἰδέα του. Ἡ μεταγενέστερη φιλοσοφία ἔχει ἀπέναντι στά προηγούμενα συστήματα μιᾶ σχέση τόσο ἀρνητική, ὅσο καί θετική, εἶναι ἡ κριτική τους. Αὐτό πού γιά τό προηγούμενο σύστημα ἰσχύει ὡς ἀπόλυτο, ὑποβαθμίζεται ἀπό τό μεταγενέστερο σέ στοιχεῖο τοῦ ἀπόλυτου. "Ἄν, ἐξάλλου, ὁ Ἄναξιμανδρος ὄρισε ὡς ἀρχή τό ἄπειρο, αὐτό προφανῶς δέν ἦταν κάτι τό οὐσιαστικά διαφορετικό ἀπό τό νερό τοῦ Θαλῆ, γιατί τό νερό ἦταν γιά τό Θαλῆ, σέ σχέση μέ τά ἰδιαίτερα, ὀρισμένα πράγματα, τό ἄπειρον, τό ὁποῖο ὅμως προσδιόρισε μέ τ' ὄνομα καί τή μορφή τοῦ νεροῦ. Ὁ Ἄναξιμανδρος ἀπομακρύνθηκε τώρα ἀπ' αὐτό τό αἰσθητό ὑπόστρωμα καί τό ὀνόμασε ὀρθά κοφτά ἄπειρον. Ὁ Ἄναξιμένης δέν ἀναιρεῖ τήν ἀρχή τοῦ ἄπειρου, τοῦ χωρίς τέλος, παρά τό ὀρίζει ξανά καί μάλιστα ὡς ἀέρα καί φαίνεται πῶς σ' αὐτό περιλαμβάνει καί τό δυό, γιατί ὁ ἀέρας εἶναι συγχρόνως, ὅπως καί τό νερό, ξανά ἓνα αἰσθητό ὑπόστρωμα, ταυτόχρονα ὅμως πιά ἀόριστη, λεπτότερη, αὐλῆ ἀρχή ἀπ' ὅτι ἐκεῖνο.⁶ Ἐδῶ λοιπόν ὑπάρχει ἡ πιά στενή συνάφεια τῆς ἐξέλιξης. Ὁ Πυθαγόρας ἔχει, ἐννοεῖται, μιᾶ τάση ἀντίθετη ἀπ' ἐκείνη τῆς ἰωνικῆς σχολῆς, ἀλλά, ἂν καί δέν εἶναι πιά ἡ ἄμεση αἰσθητή ἀντίληψη, ὅπως σ' ἐκείνη τή σχολή, ὥστόσο κέντρο τῶν σκέψεων του τουλάχιστο παραμένει ἡ ἀφηρημένη - αἰσθητή ἀντίληψη. Ἡ ἄποψη τοῦ Σωκράτη ὅμως προέρχεται ἀπό τόν νοῦ τοῦ Ἄναξαγόρα καί τούς σοφιστές. Ὅπως ἀπόδειξε σωστά ὁ Χέγκελ ἐμπεριέχει τήν ἀρχή τῆς σοφιστικῆς, ἀλλά στήν ἀλήθεια της, καθορισμένη ἀπό τίς σκουριές, γιατί ἀρχή της εἶναι ἡ σκέψη πού φτάνει στήν αὐτογνωσία, πού συλλαμβάνεται στήν ἐνέργειά της. Ὅταν ὁ Μπάχμαν λέει μ' αὐτήν τήν εὐκαιρία γιά τόν Πλάτωνα, πῶς «ὅταν συνέλαβε τή μεγάλη σκέψη νά ἀποδεχτεῖ τή μαθηματική κοσμοαντίληψη τῶν πυθαγόρειων, τίς φυσικοφιλοσοφικές καί διαλεκτικές ἔρευνες στήν ἠθικιστική ἄποψη τοῦ Σωκράτη καί νά συγκροτήσει ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα τό πρῶτο περιεκτικό σύστημα τῆς ἀρχαιότητος, ἡ αἰτία γι' αὐτό δέν βρισκότανε στή σωκρατική φιλοσοφία, ὅπως μπορεῖ νά δεῖ κανεῖς, ἀφοῦ οἱ ἄλλοι σωκρατικοί ἔμειναν αἰχμάλωτοι στόν περιορισμένο κύκλο τοῦ Δασκάλου ἢ καί τόν περιορίσαν ἀκόμα περισσότερο, ἀλλά μᾶλλον στήν προσωπικότητα καί τή μεγαλοφυΐα τοῦ Πλάτωνα, δέν ἐκφράζει παρά κάτι πού ἐννοεῖται ἀπό μόνο του. Γιατί ἀπό ἀνέκαθεν αὐτό πού ἐσπαζε τά φράγματα τοῦ συστήματος πού εἶχε προηγηθεῖ καί τό ἀνύψωνε σέ μιᾶ γενικότερη ἄποψη ἦταν μόνο ἡ προσωπικότητα καί ἡ μεγαλοφυΐα

τοῦ φιλόσοφου, μολονότι αὐτὴ προέρχεται μὲ ἀναγκαιότητα ἀπὸ ἐκεῖνο, μάλιστα ἡ μεγαλοφυΐα ἐπιθεβαιώνεται μόνο γι' αὐτό ὡς μεγαλοφυΐα, γιατί εἶναι ἐκτελεστής τούτης τῆς ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητας. Ἦταν ὁ Φίχτε καὶ ὄχι οἱ περιορισμένοι καντιανοὶ αὐτός πού ἔσπασε τὰ φράγματα τοῦ καντιανοῦ πράγματος καθ' ἑαυτόν: ὄχι οἱ περιορισμένοι καρτεσιανοὶ παρά ὁ *Σπινόζα* ἀνάπτυξε παραπέρα τό σύστημα τοῦ Καρτέσιου, ἀπελευθέρωσε τὴν ἔννοια τῆς θεϊκῆς οὐσίας ἀπὸ τὴν περιορισμένη θέση καὶ σημασία πού εἶχε στὸν Καρτέσιο καὶ τὴν ὕψωσε σέ γενικὴ, μοναδική οὐσία. Ὅσο περιορισμένη κι ἂν ἦταν ἐξάλλου ἡ ἀποψη τοῦ Σωκράτη, ἡ ἀρχὴ πού βρισκότανε στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἀποψῆς του, ἦτανε μιά *γενικὴ ἀρχή*: ὁ νοῦς, ἡ αὐτογνωσία.

Σάν ἓνα «*χαρακτηριστικὸ παράδειγμα κατὰ τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Χέγκελ*» παραθέτει ἀπὸ τὴ νεώτερη φιλοσοφία τὸν Κάντ πού «*μακριὰ ἀπὸ τοῦ νὰ δεχτεῖ στὴ φιλοσοφία του τίς ἀρχές τῶν προηγηθέντων συστημάτων, μᾶλλον τίς ἀπόρριψε ὅλες, ἐξήγησε ὅλη τὴ διαδικασία τῆς ἴσαμε τίς μέρες του μεταφυσικῆς ὡς λαθεμένες καὶ ἐπιδίωξε μὲ τὴν κριτικὴ του μιά ἀνατροπὴ καὶ μιά ἀναγέννηση αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης σύμφωνα μ' ἓνα καινούργιο σχέδιο*», σελ. 50. Παραβλέποντας αὐτό πού δὲν μπορεῖ ν' ἀναπτυχτεῖ περισσότερο ἐδῶ, ὅτι κάθε φιλόσοφος ἔχει μιά διπλὴ σχέση ἔναντι τῶν προηγούμενων φιλοσόφων, μιά ἐλεύθερη καὶ μιά ὑποχρεωτικὴ, μιά συνειδητὴ καὶ μιά ἀσυνειδητὴ, τὴν τελευταία ἐφόσον θέλοντας καὶ μὴ εἶναι ἓνα μέλος τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ἓνα ὄργανο τῆς αὐτοἀνάπτυξης τῆς ἰδέας καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ ξεχωρίζονται οἱ δυὸ σχέσεις, ἀκριβῶς ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, σύμφωνα μὲ τίς γενικὲς ἀρχές της, περιέχει τίς προηγούμενες ἀπ' αὐτὴν φιλοσοφίες τοῦ ἰδεαλισμοῦ, τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ σκεπτικισμοῦ. Ὅσο καὶ ἂν διαφέρει οὐσιαστικά ὁ Κάντ ἀπὸ ἓναν Λόκ καὶ τὸν σκεπτικιστὴ Ντάβιντ Χιούμ μὲ τὴν ἔκταση καὶ τό βάθος τῶν ἐπιχειρήσεών του, κυρίως γιατί γνῶρισε τίς γενικὲς ἔννοιες πού ἐκεῖνων ἔβγαζαν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, μᾶλλον σάν ὄρο *a priori* καὶ δυνατότητα τῆς ἐμπειρίας, πάλι ὡστόσο τό πασίγνωστο ἀποτέλεσμά του, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμπειρισμοῦ, ὅτι δηλαδὴ ἡ πραγματικὴ γνώση περιορίζεται μόνο στὴν περιοχὴ τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας,⁷ μολονότι ὁ Κάντ ξεχωρίζει πάλι ἀπὸ τοὺς ἐμπειριστὲς μὲ τό ὅτι ἀναγνωρίζει τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας ὡς ἀπλὸ *φαινόμενο*. *Στὴ σχέση αὐτὴ ὁ Κάντ δὲν εἶναι παρά ὁ ἐμπειρισμὸς πού ἔφτασε στὴ λογικὴ καὶ μὲ τοῦτο στὴ γνώση τῶν δικῶν του ὀρίων*.⁸ Ὅχι λιγότερο ὁμως περιέχονται, γενικὰ φυσικά, στὸν Κάντ οἱ ἀρχές τοῦ Λάϊμπνιτς καὶ τοῦ Καρτέσιου. Ὅπως καὶ στὸν Κάντ καὶ στὸν Καρτέσιο, ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ αὐτογνωσία, μολονότι ἡ ἀρχὴ τούτη, σ' αὐτόν βρίσκεται μόνο στὴν ἀρχὴ καὶ γιὰ νὰ τό δοῦμε μὲ τό ζήτημα αὐστηρά, ἀπ' αὐτὴν δέ βγαίνει

τίποτα άλλο, παρά ό τυπικός κανόνας τής βεβαιότητας. Στόν Καρτέσιο καί τούς Καρτεσιανούς προβάλλεται έπομένως τό 'Εγώ στή μεταφυσική του σημασία, στό μέτρο πού αὐτή ταυτίζεται μέ τό πνεῦμα, ὅπως ὅταν λέει π.χ. ὁ Ἄρνολντ Γκόλινζ: Ego (δηλαδή ὡς πνεῦμα) sola cogitatione definior, μονότι ἐδῶ μπερδεύεται πάντοτε μέ τό ἐμπειρικό ὑποκείμενο, έπομένως ἢ προσθήκη: quatenus mens πρέπει νά νοεῖται ὅπωςδῆποτε, σάμπως νά ὑπῆρχε κι ἓνα σωματικό, ἀνεξάρτητο ἀπό τή σκέψη ἐγώ, σάμπως νά ἦταν καί τό ἐμπειρικό, μῆ σκεπτόμενο ὑποκείμενο 'Εγώ. Πολύ καθαρότερα καί ἀντικειμενικότερα σκέφτεται τό 'Εγώ ὁ Λάϊμπνιτς, ὅταν λέει: (Quorum i.e.) actuum reflexorum vi istud cogitamus, quod Ego appellamus. Καί ὅταν προσθέτει ἀμέσως: Inde etiam est, quod nosmetipsos cogitantes de ente, de substantia cum simplici tum composita, de immateriali et ipso Deo cogitemus, dum concipimus, quod in nobis limitatum est, in ipso sine limitibus existere. Atque hi actus reflexi praecipua largiuntur objecta ratiociniorum nostrorum (Op. Omn. Dutns. I, II, PT. I. p. 24) καί συνεπῶς συλλαμβάνει πάλι τό 'Εγώ ἐμπειρικά στόν πληθυντικό, ἢ αὐτογνωσία ὡστόσο ἐκφράζεται κι ἀπ' αὐτήν ἀποφασιστικά σάν ἀρχή τής γνώσης. Ὁ ἴδιος λέει μάλιστα — μιά σκέψη πού ἐξάλλου σχετίζεται στενά μέ τήν μοναδολογία του — (ibid. P. II, p. 145): externa non conoscit (anima) nisi per cognitionem eorum, quae insunt in ipsamet. Ἐπίσης: Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu, nisi ipse intellectus. — Ipsi nobis innati sumus, et veritates menti inscriptae omnes ex hac nostri perceptione fluunt. (T.V. p. 359 καί 361). Δέν ἔχουμε λοιπόν ἐδῶ, προβλέποντας τίς διαφορές πού ὑπάρχουν μεταξύ Κάντ καί Λάϊμπνιτς, τήν ἀρχή ἢ, τουλάχιστο, τή σκέψη τοῦ καντιανοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὅτι ἡ ψυχὴ σκέφτεται μόνο διαμέσου τῶν κατηγοριῶν, δηλαδή τῶν φυσικῶν σ' αὐτήν ὀρισμῶν, τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, ἀλλά ὅτι οἱ ἴδιες οἱ κατηγορίες ἔχουν τήν καταγωγή καί τήν αἰτία τους στήν ἐνότητα τής αὐτογνωσίας.

Ἄκόμα στόν Λάϊμπνιτς προβάλλεται μέ πολύ ὀξύτητα ἡ διαφορά μεταξύ a priori καί ἐμπειρικῆς γνώσης. Ἐπειδή, ὅπως ὁ Κάντ, ἀναγνωρίζει καί ὁ Λάϊμπνιτς τή γενικότητα καί τήν ἀναγκαιότητα ὡς ἀχώριστη, ἐπιμένει κατηγορηματικά ὅτι ἡ ἐμπειρία δέ δίνει καμιά ἀναγκαία καί συνεπῶς καμιά γενική ἀλήθεια. Non omnis cognitionis fundamentum sunt sensus: veritates necessaria a sensibus non docentur. Resp. ad V. Epist. Bierlingii. Prinzip. Philos. No. 28. Commentatio de Anima Brutorum. 14. Μάλιστα, παραβλέποντας αὐτές τίς ἰδιαίτερες θέσεις, ἀρχή τής ἴδιας τής φιλοσοφίας τοῦ Λάϊμπνιτς δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν ἔννοια τοῦ αὐθορητισμοῦ, γιατί αὐτό πού κάνει τίς μονάδες μονάδες, πού μόνες, ὡς ἀληθινές οὐσίες καί ἐνότητες περιέχουν τήν αἰτία κάθε πραγματικότητας, εἶναι ἡ ἀρχή τής φιλοσοφίας του, ἢ αὐτενέργειά τους χάρη στήν ὁποία

δέν υποτάσσονται ἀπ' ἔξω σέ μή φυσικές ἢ ἐμπειρικές ἐπιδράσεις, παρά εἶναι οἱ πηγές τῶν ἐσωτερικῶν ἐνεργειῶν τους, ἀντλοῦν τά πάντα ἀπό τό δικό τους ἐσωτερικό ἀπόθεμα, ἐπομένως τίς ἀποκαλεῖ ὁ Λάϊμπνιτς Ἐνδελέχεια πρώτη, *Vires primitivas* καί ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας περιέχεται γι' αὐτόν ἀποκλειστικά στήν ἔννοια τῆς δύναμης, τῆς δράσης καί πιά συγκεκριμένα τῆς αὐτενέργειας. Ἄλλα, ἀκριθῶς ἡ αὐτενέργεια ἀποτελεῖ τήν ἀρχή καί τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, μόνο μέ τή διαφορά — μιά διαφορά χωρίς τήν ὁποία θά ἦταν περιττή — ὅτι ἐνῶ γιά τόν Λάϊμπνιτς ὁ αὐθορμητισμός εἶναι μιά ἀντικειμενική γενική ἀρχή, ἕνας πραγματικός ὀρισμός ὄλων τῶν ὄντων, ἡ πρωταρχική δύναμη κάθε εἶναι, ὁ Κάντ συλλαμβάνει μόνο τή λογική καί βούληση σάν αὐτόνομες, αὐθύπαρκτες ἀρχές, ὡς μονάδες θά λέγαμε πού ἀντλοῦν τά πάντα ἀπό τό δικό τους ἀπόθεμα. Ἐξάλλου οἱ ἴδιες οἱ μονάδες εἶναι καθαρὰ πνευματικές ἀρχές θά λέγαμε μικροί καντιανοί, πού δέν μποροῦν νά προχωρήσουν πέρα ἀπό τά φράγματα τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ τους, τῶν ὁποίων τίς σχέσεις πρὸς τόν ἀντικειμενικό κόσμο παριστάνουν οὐσιαστικά ὄχι τά πράγματα, ὅπως εἶναι καθ' ἑαυτά, παρά εἶναι μόνο *τρόποι παράστασης*, αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἀπό τήν ἄποψη τῶν μονάδων — ἐπομένως ὑπάρχουν τόσοι πολλοί κόσμοι ὡς μονάδες — *τρόποι παράστασης* δηλαδή πού δέν ἐκφράζουν τόσο τή φύση τοῦ ἀντικειμένου παρά μάλλον, τήν κατασκευή τῆν οὐσία τῆς μονάδας, πού στή σχέση μέ τό ἀντικείμενο εἶναι καί μένει μόνο στή σχέση μέ τόν ἑαυτό της, ἀκριθῶς ὅπως καί στόν Κάντ οἱ παραστάσεις μας τῶν ἀντικειμένων δέν ἐκφράζουν τά ἀντικείμενα σάν τέτοια, παρά μόνο τόν τρόπο πού τά δεχόμαστε μέσα μας. Ὁ κύριος Μπάχμαν κάνει βέβαια στή σελίδα 94, ὅπου γράφει γιά τίς μονάδες τοῦ Λάϊμπνιτς, πολεμική κατά τοῦ χωρισμοῦ τους ἀπό τήν αἰσθητότητα καί λέει: «δέν εἶναι ἕνα ἐκεῖθεν, ἕνα ἐξωκοσμικό βασίλειο γιά τόν ἑαυτό του, ὅπως τήν ἔχει μετασχηματίσει ὁ Χέγκελ, παρά οὐσίες, τά ἀληθινὰ στοιχεῖα τῶν σωμάτων, τά ὁποία δέν εἶναι παρά συστήματα τῶν μονάδων. Χωρίς τίς μονάδες ὁ κόσμος τῶν σωμάτων δέ θά ἦταν παρά ἐπακόλουθο ὀνειρῶν». Ἄλλά ἡ πολεμική του δέν εἶναι πολύ ἐπιπόλαια, γιατί οἱ μονάδες εἶναι ἐννοεῖται οὐσίες, ἀλλά *ἄυλες* οὐσίες, ἐννοεῖται τά πραγματικά στοιχεῖα τῶν σωμάτων, ἀλλά οἱ ἴδιες ἀσώματα στοιχεῖα, «ψυχές ἢ τουλάχιστο, οὐσίες ἀνάλογες μέ τίς ψυχές», δέν εἶναι φυσικά, παρά μεταφυσικά σημεῖα, ὄχι «ἄτομα τῆς ὕλης», παρά κατά τήν «*οὐσία*». Κατά τήν ἔννοια τοῦ ὄντος τους ἐπομένως οἱ μονάδες εἶναι καθ' ἑαυτές, αὐθύπαρκτες, αὐτάρκεις, ἔξω ἀπό τή συνάρτηση μέ ἄλλα πράγματα ἢ μονάδες καί στό μέτρο πού ἐμεῖς δίκαια ὀνομάζουμε αὐτή τή συνάρτηση κόσμο, ἔξω ἀπό τόν κόσμο, γιατί «κάθε μονάδα εἶναι γιά τόν ἑαυτό της ἕνας κόσμος». Ὑπάρχει συνεπῶς ἕνα τρίτο ὄν,

ένα "Ον έξω και πάνω απ' αυτές, ο Θεός πού συνδέει διαμέσου μιᾶς σταθερῆς ἁρμονίας τίς μονάδες μεταξύ τους, ἀλλά ἡ σύνδεση αὐτή δέν ἔγκειται στή φύση καί τήν ἔννοια τῶν ἴδιων τῶν μονάδων: γι' αὐτό ἡ συνάρτηση μέ τίς ἄλλες μονάδες εἶναι μόνο ἕνα *ιδανικό*. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἰδανικῆς συνάρτησης κάθε μονάδα ἐκφράζει ὁλόκληρο τό σύμπαν, ἀλλά μόνο μέ τόν τρόπο πού ἀποτυπώνονται τά ἀντικείμενα πάνω σ' ἕνα *καθρέφτη*. Ἄν οἱ μονάδες ἦτανε χωρισμένες απ' τήν ὕλη, λέει ὁ Λάϊμπνιτς, θά ἦταν ἀποσπασμένες ὄχι μόνο ἀπό τήν ὕλη, παρά συγχρόνως καί ἀπό τό γενικό δεσμό καί τή γενική τάξη. Γι' αὐτό κάθε μονάδα εἶναι προικισμένη μ' ἕνα σῶμα. Ἀλλά ἀκριβῶς αὐτή ἡ σύνδεση τοῦ αὐθορμητισμοῦ μέ τήν παθητικότητα, τῆς μονάδας μέ ἄλλες μονάδες ἢ μέ τήν ὕλη εἶναι ἡ ἀκατανόητη καί ἄλυτη ἀντίφαση στή φιλοσοφία τοῦ Λάϊμπνιτς, γιατί ἡ μονάδα δέ συνδέεται ἀπό τόν ἑαυτό της καί διά τοῦ ἑαυτοῦ της μέ τίς ἄλλες μονάδες καί συνεπῶς ἡ σύνδεση αὐτή μᾶλλον ἀντιφάσκει στήν ἔννοια της σάν ἄυλου, αὐθύπαρκτου ἀτόμου πού ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό του. Γι' αὐτό ἡ ὕλη εἶναι μόνο *φαινόμενο* (μολονότι κατά τόν Λάϊμπνιτς καλοθεμελιωμένο, ἀφοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν μονάδων), τό πραγματικό εἶναι εἶναι τό εἶναι τῆς μονάδας ὡς μονάδας, ἡ τελειωμένη ὕπαρξη γιά τόν ἑαυτό της. *La réalité absolue n' est que dans les Monades et leur perceptions* «ἡ ἀπόλυτη πραγματικότητα δέν εἶναι μέσα στίς μονάδες καί τίς ἀντιλήψεις τους» (*Lettre à M. Remond de Montmort*). Καί ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν πολλῶν αὐθαίρετων συνδέσεων καί ὑποθέσεων, τῶν ἀσυνεπειῶν καί ἀκατανοησιῶν του ἡ ὀρθή σύλληψη καί παρουσίαση τοῦ συστήματος τοῦ Λάϊμπνιτς συνδέεται μέ πολλές δυσκολίες.

Ὁ τρόπος πού συλλαμβάνει ὁ κύριος Μπάχμαν τήν ἀποψη τοῦ Χέγκελ γιά τήν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς φιλοσοφίας καί οἱ ἀντιρρήσεις πού σύμφωνα μέ τόν τρόπο αὐτόν προβάλλει ἐναντίον της γιά νά τήν ἀντικρούσει, ἐπιβεβαιώνουν συνεπῶς τήν ἀπόδειξη πού προσκόμισε κατά τήν κριτική του τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, ὅτι πολεμᾷ ὄχι ἀπό τήν ἀποψη τῆς *σκέψης*, παρά ἀπό τήν ἀποψη τῆς *ἀντίληψης* τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων, γιατί μόνο στήν τυφλή ἀντίληψη, ἀκριβῶς ἐπειδὴ κρίνει σύμφωνα μέ τά φαινόμενα καί ὄχι τήν οὐσία, φαίνεται ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας σάν παλαιστρα μόνο διαφορῶν, ἀντιθέσεων καί ἀνατροπῶν. "Ὅτι ὁ *ἄερας* τοῦ Ἄναξιμένη εἶναι κάτι *διαφορετικό* ἀπό τό *νερό* τοῦ Θαλή, δείχνει τήν ἐξωτερική, χωρίς σκέψη, ἀντίληψη· ἀλλά ἡ γνώση τῆς συγγένειας ἢ ἐσωτερικῆς ἐνότητας τῆς οὐσίας αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν στοιχείων, εἶναι ἀποκλειστικά ὑπόθεση τοῦ σκεπτόμενου φυσικοῦ.

Τοῦ ἴδιου διαμετρήματος εἶναι καί ἡ κατηγορία του κατά τοῦ Χέγκελ, ὅτι κάνει τή φωνή «*χαρακτηριστικό ὄρισμό τοῦ ζῶου γενι-*

κά, ἐνῶ πολλά ζῶα, ὅλα τὰ κατώτερα ζῶα καί ἐπιπλέον τὰ ψάρια, πολλές σαῦρες, χελῶνες καί φίδια εἶναι στ' ἀλήθεια βουβά καί ἐπομένως ἡ φωνή δέν εἶναι χαρακτηριστικός ὀρισμός τοῦ ζώου γενικά, παρά πλεονέκτημα τῶν ἀνώτερων, τῶν περισσότερο προικισμένων, αὐτῶν πού πλησιάζουν στόν ἄνθρωπο», σελ. 121. Ἀποτελεῖ μεγάλη προσφορά τοῦ Χέγκελ καί συνεπῶς ἕνα ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιά τήν ὀρθή γνώση καί κρίση τῆς φιλοσοφίας του, ὅτι ἔχει συλλάβει τήν ἔννοια τῆς γενικότητας στήν πραγματική θεωρητική σημασία της καί συνεπῶς ὅταν ὀρίζει ἕνα ἀντικείμενο γενικά; δέν τό ὀρίζει· ποτέ μέ τό νόημα τῆς τυπικῆς, ἀδιαφοροποίητης, κενῆς γενικῆς ἔννοιας τῆς κοινῆς συλλογιστικῆς, ἡ ὁποία γνωρίζει τή γενικότητα μόνο σάν κούφια ἀφαίρεση τῆς ὀλότητας. Ἡ γενική ἔννοια εἶναι γιά τόν Χέγκελ μόνο αὐτή ἡ ὁποία συλλαμβάνει καί ἐκφράζει τήν οὐσιαστική διαφορά, τή φύση ἑνός πράγματος στήν *ἀπόλυτη, ὀλοκληρωμένη ἀκρίθειά της*. Γι' αὐτό εἶναι *συγκεκριμένη*, οὐσιαστικά καθορισμένη ἔννοια καί ὄχι ἀφηρημένη γενικότητα. Αὐτό πού γιά τόν Μπαϊκον στήν ἀντίληψή του γιά τή φύση εἶναι ἡ *μορφή*, αὐτό εἶναι γιά τόν Χέγκελ ἡ ἔννοια: *der fons emanationis, die natura naturans, die vera differentia*: γι' αὐτόν δέν ὑπάρχει ἡ ἀφηρημένη δυνατότητα τοῦ ἀντικειμένου, παρά ἡ ἐκφραστικότερη πραγματικότητά του, ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του, *die «psissimares»*. Σύμφωνα μ' αὐτό ὁ Χέγκελ συλλαμβάνει ἕνα ὄν μόνο στή βαθμίδα, ὅπου ἡ ἔννοια αὐτοῦ τοῦ ὄντος ἔχει ἀντικειμενική ὑπαρξη, ὅπου οἱ ἐσωτερικοί ὀρισμοί καί οἱ ἰκανότητες πού βρίσκονται στή φύση του ἔχουν ἀναπτυχθεῖ σέ πραγματική ὑπαρξη, συνεπῶς τήν ἔννοια τοῦ ζώου π.χ. ἐκεῖ ὅπου τό ζῶο — ὅμως αὐτό συμβαίνει μόνο στούς ἀνώτερους ὀργανισμούς — παρουσιάζει τήν οὐσιαστική του διαφορά, θά λέγαμε τήν ἔννοιά του, σέ κλασική, ὀλοκληρωμένη μορφή, δηλαδή ἐκεῖ ὅπου τό μυστικό τῆς ζωῶδους φύσης, πού ἀπό περιοριστικότητα καί ἀνικανότητα ἀκόμα τό κρύβουν τὰ σκουλήκια καί τ' ἄλλα κατώτερα πλάσματα, μπορεῖ νά συλληφθεῖ μέ σαφήνεια καί νά κοινολογηθεῖ ἀνοιχτά. Γι' αὐτό ἡ φωνή δέν ἔχει τή σημασία ἑνός μονοπωλίου τῶν ζῶων τῆς ἀνώτερης τάξης, ἑνός ἀπλοῦ πλεονεκτήματος, μιᾶς ἰδιαιτέρας, στήν πραγματικότητα κατά τήν ἔννοια καί οὐσία γενικῆς ἰδιότητας, ἀκριθῶς γιατί τὰ ζῶα τῶν ἀνώτερων τάξεων, σάν ἀνώτερα, δέ βρίσκονται σέ μιά γραμμή μέ τὰ κατώτερα μέ τό βαθμό καί τή σημασία τοῦ ἰδιαίτερου εἶδους, παρά εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τοῦ ζώου στήν κατάλληλη ὑπαρξή της, ὅπως παριστάνουν τή φύση καί τὰ ζῶα πού δέν ἔχουν φωνή, ἀλλά ἀδέξια, ἀποκαλύπτουν σέ ὑποδειγματική μορφή, καί γίνονται οἱ φορεῖς τῆς φωνῆς καί στό ὄνομα τοῦ ὑπόλοιπου βουθοῦ ὄχλου τῶν ζῶων. Συνεπῶς ὁ κύριος Μπάχμαν ἀποδειχνεῖ μέ τόν πιό χτυπητό τρόπο, ὅτι ὄχι μόνο ἔχει πάντα στό κεφάλι του «ἄλλα πράγματα» (ἐδῶ τήν κούφια γενική

έννοια τῆς συλλογιστικῆς ἀντί γιά τήν οὐσιαστική φιλοσοφική έννοια τῆς γενικότητας) ἀπ' ὅτι ὁ χέγκελ, ἐνῶ δέν θέλει ὡστόσο ν' ἀντικρούσει εἰς σκέψεις τοῦ Χέγκελ, τίς γνώμες του, ἀλλά γενικά ὁ τρόπος τῆς κριτικῆς του στό ν' ἀρπάζει, ἀπό τήν ἄποψη τῆς χωρίς ἰδέες ἐμπειρίας, περιπτώσεις, πού δέν ἀντιφάσκουν καθόλου, ἐφόσον συλλαμβάνονται μέ τή λογική ἢ καί μόνο μέ τό νοῦ, καί νά τίς χρησιμοποιεῖ χωρίς ἔλεγχο καί ἔρευνα ὡς στοιχεῖα ἐναντίον ὀλότελα ὀρθῶν φιλοσοφικῶν ὀρισμῶν. Γιατί ἂν εἶχε καί μόνο σκεφετῆ κατά κάποιον τρόπο, θά εἶχε ἀναγνωρίσει πῶς μιά ἰδιότητα δέ χάνει τήν ἀπαίτησή της γιά οὐσιαστικότητα καί τή γενική ἐγκυρότητα πῶς ἀκόμη λείπει ἀπό τίς κατώτερες βαθμίδες ἢ τάξεις μιᾶς σφαιρας, γιατί αὐτά, ἀκριβῶς ἐπειδή τοὺς λείπει τούτη ἡ ἰδιότητα εἶναι ἐλαττωματικές ὑπάρξεις πού δέν παριστάνουν καί οὔτε ἐρμηνεύουν τό πράγμα στήν πραγματικότητα. Μιά ἰδιότητα πού ἡ ἔλλειψη τῆς ζημιώνει, τοποθετεῖ σέ κατώτερη κλίμακα τό ὄν ἀπό τό ὀποῖο ἀπουσιάζει, τό χαρακτηρίζει ὡς ἐλαττωματικό, κατώτερο ὄν, μιά ἰδιότητα συνεπῶς πού ἡ ἀπουσία τῆς χαρακτηρίζει εἶναι στήν πραγματικότητα ἔνα οὐσιαστικό, σύμφωνα μέ τή φύση του γενικό παρά εἰδικό γνώρισμα τοῦ ὀρισμοῦ πού περιλαμβάνεται στή γενική έννοια. "Ἐτσι ἡ ἀφωνία συγκαταλέγεται στά χαρακτηριστικά τῶν κατώτερων ζωικῶν μορφῶν καί εἶναι ἔνα ἀδιαφιλονίκητο σημάδι μιᾶς ἐσωτερικά περιορισμένης, στενοχωρημένης, καταπιεσμένης, ἐξουθενωμένης καί χωρίς αἰσθήματα, περισσότερο φυτικῆς παρά ζωικῆς ζωῆς, ὅπως, ἀκόμα καί στίς ἴδιες τίς χελῶνες ἡ ἔλλειψη ἐκείνης τῆς ἐνότητας καί ἀδιαιρετότητας τοῦ σώματος πού χωρίζει τό φυτό ἀπό τό ζῶο, φωτίζεται μέ τό γεγονός ὅτι κινεῖται ὀλόκληρες ἐβδομάδες ἀφοῦ τίς ἔχει κοπεῖ τό κεφάλι καί πῶς ἡ ἐξαιρετικά φλεγματική καί μόνο φυτική ζωή τους γνωρίζεται ἀπό τήν ἐξαιρετική βραδύτητα τοῦ ζευγαρώματος πού σ' αὐτές πρέπει νά διαρκεῖ 14 καί περισσότερες ἀκόμα μέρες⁹. Γι' αὐτό τά ἄφωνα ζῶα εἶναι μόνο *trandige Espècen*, ζῶα εἶναι καί παριστάνουν μόνο τά ἀνώτερα ζῶα τά προικισμένα μέ φωνή. Μόνο μέ τή φωνή γιορτάζει ἡ φύση μέ τρομπέτες καί τύμπανα τή γιορτή τῆς γέννησης τοῦ ζῶου σάν αἰσθαντικοῦ ἀτόμου, γιατί, ἂν καί τά ἄφωνα ζῶα αἰσθάνονται, δέν εἶναι ὡστόσο ἰκανά γιά τέτοιου ἐντονου βαθμοῦ αἰσθήματα τῆς χαρᾶς καί τοῦ πόνου, γιά τέτοια ζεστά, θερμόαιμα αἰσθήματα ὅπως τά προικισμένα μέ φωνή ζῶα: διαφορετικά ἡ δύναμη τοῦ αἰσθήματος θά ἄνοιγε μέ τή βία τό σιωπηλό ἐγῶ τους, γιατί αὐτό ἀπ' τό ὀποῖο εἶναι γεμάτη ἡ καρδιά, ξεχύνεται ἀπ' τό στόμα. Μόνο μέ τή φωνή, συνεπῶς καί μέ πολύ ἀδιάκριτο, αἰσθητό τρόπο χαράζει τό ζῶο μέ οὐρανομήκεις τόνους μέσα ἀπό τό τύμπανο τῶν αὐτιῶν καί στό πιό ἡλίθιο μυαλό. Τήν οὐσιαστική του διαφορά ἀπό τήν ἡσυχῆ, ἄψυχη ζωή τῶν φυτῶν. Αὐθαίρετες κινήσεις μερικῶν φυτῶν μᾶς ἐξαπατοῦν,

ἀλλά ὅσο δὲ βγάζουν φωνή, παρά κάθε ὁμοιότητα καὶ κάθε μεταβατική μορφή ἀνάμεσα στό φυτικό καὶ τόν ζωικό κόσμο, δέν μποροῦν ποτέ νά μᾶς πείσουν πῶς ἀνάμεσα σ' αὐτά καὶ τὰ ζῶα δέν ὑπάρχει μιὰ τεράστια, καθοριστική διαφορά. Γι' αὐτό καὶ ὁ Λινναῖος ἀναφέρει τή φωνή ὡς γενικό κριτήριό ἢ χαρακτηριστικό.

Ὁ κύριος Μπάχμαν ὅμως παρουσιάζει στίς ἀντιλήψεις του γιά τή σκέψη μέ ὅλη τή βαρύτητα καὶ βαρβαρότητά του τήν χωρὶς σκέψη - ἐμπειρική ἄποψή του. Ἀναφέρει ἔτσι, μ' ἓνα εἰλικρινῆ ἐνθουσιασμό γιά τούς ὑδροκέφαλους καὶ τούς κρετίνους, σελ. 138, «ἡ κατάπτωση ὄλων τῶν πνευματικῶν δυνάμεων σ' αὐτούς, τό ἀδυνατίσμα τους στά παιδιά, τίς ψυχικές ἀρρώστιες ὡς ἐπακόλουθο σωματικῶν βασάνων, ἡ ὑπερνίκηση τοῦ πνεύματος, ὡς τήν ἐξαφάνιση τῆς συνείδησης στούς μεθυσμένους, λιπόθυμους, τούς πληγωμένους ἀπό τραυματισμούς ἐξαιτίας ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων», ὡς ἀπόδειξη «γιά τήν ἐξάρτηση τοῦ πνεύματος ἀπό τήν ὕλη», ἀπαραγνώριστο σημάδι πῶς ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀσυνείδητο ὑπάρχει στό ἴδιο τό πνεῦμα κάτι πού βασικά εἶναι ὕλικό. Γιατί ἀπό τήν ὕλη μπορεῖ νά ἐξαρτιέται μόνο ὅ,τι εἶναι τό ἴδιο ὕλικό ἡ χαρακτήρα, ἀλλά ὄχι ὅτι τοῦτο *genere* εἶναι διαφορετικό ἀπ' αὐτήν, ἐπομένως ὀρίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, δηλαδή ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τόν ἑαυτό του. Ὅλες ἐκεῖνες οἱ πραγματικότητες, ἂν ἐξεταστοῦν μέ φιλοσοφικό πνεῦμα, ὀδηγοῦνε σ' ἓνα ἐντελῶς διαφορετικό ἀποτέλεσμα ἀπ' αὐτό πού συνήθως ἐξάγει ἀπό τήν ἄποψη τῆς τυφλωμένης ἀπό τήν ἀνταύγεια τῶν πραγμάτων ἐμπειρίας, δηλαδή στό ὅτι ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο, σάν ἄτομο καὶ τό πνεῦμα ὑπάρχει μιὰ τεράστια διαφορά, στό ὅτι τό ἄτομο συνεπῶς πρέπει νά ὑποστῆί κάθε λογῆς ἐξετάσεις, κυρίως νά τελειώσει τό ξινό σχολεῖο τῆς ὕλης προτοῦ μπορέσει νά μυηθεῖ στά μυστήρια τοῦ πνεύματος. Ἄν ἓνας ἄνθρωπος ὑποφέρει ἀπό μεγάλη πείνα καὶ δίψα, τότε δέν μπορεῖ νά σκεφεῖ· ἀλλά γι' αὐτό ἡ φιλοσοφία ἢ ἡ σκέψη ἐξαρτιέται ἀπό τό φαγητό καὶ τό πιότο καὶ ἐπομένως ἀπό τήν ὕλη; Τό ἀντίθετο· ἐνῶ τρώω καὶ πίνω καὶ ἱκανοποιῶ τίς ἀπαιτήσεις πού ἔχει ἀπό μένα ἡ ὕλη σάν ἄτομο, τίς κάνω ἔτσι νά ἡσυχάσουν καὶ ἀπαλλάσσομαι ἀπ' αὐτές καὶ μόνο τίς στιγμές αὐτῆς τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπό τήν ὕλη συμμετέχω στό πνεῦμα. Οἱ κρετίνοι, οἱ ὑδροκέφαλοι, οἱ σωματικοί τραυματισμοί οἱ ὁποῖοι ἔχουν ὡς ἐπακόλουθο τήν ἀπώλεια τῆς μνήμης ἢ τῆς συνείδησης, ἀποδείχνουν συνεπῶς ὄχι τίποτα ἄλλο, παρά πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ὕλικό ζωντανό πλάσμα καὶ γι' αὐτό ἡ πνευματική δραστηριότητα, ὡς χωριστή ἀπό τήν ὕλη καὶ συνεπῶς καὶ ἀπ' αὐτόν, διαφορετική, ἄυλη δραστηριότητα, γίνεται *δραστηριότητά του*, μόνο *ἄμηση* καὶ κάτω ἀπ' τόν ὄρο τῆς ἔλλειψης ἐλαττωμάτων καὶ ὀλοκλήρωσης τοῦ σώματος. Γιατί μόνο ἡ χωρὶς ἐλαττώματα καὶ ὀλοκληρωμένη ὕλη εἶναι τέλεια μέ τόν ἑαυτό της καὶ ἀγνή,

είναι ή κατανικημένη, άρνημένη ύλη και μόνο σαν τέτοια κατάλληλη και ύψωμένη σαν όργανο του πνεύματος, ακριβώς όπως και ό άνθρωπος μπορεί να ύψωθεί στους αιθέρες της σκέψης μόνο έφόσον είναι τέλειος μέ τον έαυτό του και άγνός, άπαλλαγμένος από ψυχικά βάσανα, πάθη και σκοτούρες. Άλλά, είναι μωρία να κάνουμε την έξάρτηση του ανθρώπου από την κατασκευή του σώματος, τά βάσανα και τίς καταστάσεις του, έξάρτηση και βάσανα του πνεύματος. Τόσο μωρία όσο και τό να θέλω να θεωρήσω σαν έκλειψη του ήλιου την όμιχλη πού έδω στην Τάλγκρουντ σκεπάζει τον ήλιο. Μάλιστα δέν είναι μόνο άνοησία, αλλά δέν έχει και κανένα νόημα να μιλούμε για άρρώστιες, για μία κατανίκηση, μία κατάπτωση του πνεύματος, ένω μόνο τό άτομο είναι και μπορεί να είναι πού σέ τέτοιες καταστάσεις, ψυχικές άνωμαλίες και τά παρόμοια, ύποφέρει σαν όργανο του πνεύματος κι όχι τό πνεύμα. Άκόμα και οι άρχαίοι γνώριζαν ότι ό νοϋς είναι καθάρος, άμικτός, άπαθής. Συνεπώς δέ δικαιούμαστε να έγκαταλείψουμε τή διάκριση μεταξύ ύποκειμενικότητας και άντικειμενικότητας πού κάνουμε πρός τά έξω ανάμεσα σέ μās και τον κόσμο, όταν φτάνουμε στον έαυτό μας. Μέσα μας κουβαλούμε έναν άντικειμενικό κι έναν ύποκειμενικό κόσμο. Και δέν είμαστε άλλο παρά τά όργανα αυτού του άντικειμενικού κόσμου του οποίου, άντιλαμβανόμαστε και πραγματώνουμε λογικά ή τρελά, σωστά ή λαθεμένα, μέ σαφήνεια ή σύγχυση, τέλεια ή κακομοίρικα, ανάλογα μέ τίς ιδιότητές μας. Τό ίδιο όμως τό πνεύμα είναι σέ μās και από μās ανεξάρτητος και άνεπηρέαστος, άντικειμενικός κόσμος. Μόνο όποιος μένει στά φαινόμενα, όπως ό κύριος Άντιχέγκελ, μπερδεύει τό άτομο μέ τό πνεύμα.

“Ετσι στην πολεμική του κατά της άπόλυτης ταυτότητας σκέψης και Είναι βέβαια παραδέχεται προσηνέστατος τή φιλοσοφία, ότι σκέψη και «είναι» είναι ταυτόσημα στή συνείδηση, (σελ. 61) ίσχυρίζεται ώστόσο πώς αυτή ή ένότητα «δέν είναι πρωταρχική και συνεχής και φυσικά άπόλυτη». Σαν άποδείξεις κατά της διάρκειας αναφέρει: «ότι ή συνείδηση, ακόμα κι όταν είναι ξυπνητή, διακόπτεται από διαλείμματα, όπως στον βαθύ ύπνο, τίς λιποθυμίες κλπ.». Τά φαινόμενα όμως αυτά άντιφάσκουν πραγματικά σ' εκείνη την ένότητα; Καθόλου. “Όπου παύει ή συνείδησή μας, παύει και τό *Είναι* μας, βυθιζόμαστε στην άβυσσο της φύσης. «*Ό ήρωας πού κοιμάται, δέν είναι ό ήρωας*», αλλά τό να είναι ήρωας, είναι τό Είναι του ανθρώπου, ό όποιος είναι ήρωας. Τό Είναι, είναι ή δράση της ουσίας μας. “Όταν και όπου χάνουμε πραγματικά τή συνείδηση, χάνουμε και τά άντικείμενα, τούς σκοπούς της ζωής, τά ένδιαφέροντα, τά κίνητρα και την έκδήλωση των οποίων είμαστε αυτοί πού είμαστε. Είμαστε μόνο, στό μέτρο πού είμαστε δραστήριοι και μάλιστα δραστήριοι μέ τον τρόπο (όσο διαφορετικός

καί ἄν εἶναι ὁ τρόπος αὐτός μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του) πού ἀντιστοιχεῖ μέ τὴν ἐσώτερη φύση μας μέσα στὴν ὁποία μόνο κατέχουμε τὸ αἶσθημα τοῦ ἑαυτοῦ μας καί τῆς ζωῆς, ἐπομένως γιὰ τὸν ἀγροῖκο ἄνθρωπο πού ἡ φύση του συνίσταται στὴν αἰσθαντικότητα, τὸ εἶναι περιέχεται μόνο στὴ δραστηριότητα τῆς ἀπόλαυσης τῶν αἰσθήσεων, στό φαγητό, τὸ πιετό κλπ. Ἄλλὰ καί ἡ ἴδια ἡ ἀπόλαυση τῶν αἰσθήσεων ἐξασφαλίζεται στὸν ἄνθρωπο μόνο διαμέσου τῆς συνειδήσης, μόνο ἡ συνείδηση τῆς ἀπόλαυσης κάνει τὴν ἀπόλαυση, ἀπόλαυση. Στὸν ὕπνο δὲ μυρίζω τὸ λουλούδι πού εὐωδιάζει μέσα στό δωμάτιό μου· μόνο μέσω τῆς συνειδήσης ἔχουν γιὰ μένα ὑπόσταση τὰ ἀρώματά του. Ἡ συνείδηση ὁμως εἶναι τὸ ἴδιο τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ εἶναι τῆς πέτρας, τοῦ φυτοῦ εἶναι ὅτι εἶναι ἀντικείμενο ἑνὸς ἄλλου· ἀλλὰ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ἑαυτοῦ του. Ὅπου συνεπῶς παύει νὰ εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅπως στό βαθύ ὕπνο, ὅπου εἶναι ἀντικείμενο (πραγματικό ἢ πιθανό ἀντικείμενο) ἑνὸς ἄλλου (ἑνὸς ξυπνητοῦ), ἕνα καθαρά παθητικό πλάσμα παραδομένο ἀνυπεράσπιστο στὶς ἐπιθέσεις μιᾶς ξένης δύναμης, ἔτσι πού νὰ μπορεῖ νὰ χάσει χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει τὴ ζωὴ του, ὅπου δηλαδή παύει νὰ εἶναι αὐτός ὁ ἴδιος ἀντικείμενο τοῦ ἑαυτοῦ του, ἐκεῖ χάνει καί τὸ εἶναι του. Τὶς ὥρες πού παρακοιμούμαστε δὲν τίς σημειώνουμε στό ἡμερολόγιό μας, δὲν τίς λογαριάζουμε στὶς ὥρες πού ἔχουμε ζήσει, ὅπως ἐπίσης δὲ θεωροῦμε κίνηση πού κάνουμε γιὰ μᾶς τὴ σκουληκόμορφη κίνηση τοῦ στομάχου καί τίς κινήσεις τῶν κοιλιακῶν μυῶν καί τοῦ διαφράγματος πού τὴν υποστηρίζουν κατὰ τὴ χώνευση. Ἡ συνείδηση θεωρεῖται ἀκόμα καί ἀπὸ τὴν κοινὴ λογικὴ ἀντίληψη ὡς μέτρο τοῦ εἶναι. «Αὐτὸ πού δὲν ξέρω δὲ μέ τρομάζει». Στὴν παλιὰ λαϊκὴ βαβαρέζικη διάλεκτο ἡ λέξη: σκέφτομαι, σκέφτομαι κάτι, ἔχει τὴ σημασία τοῦ μέτρου τοῦ χρόνου τῆς ζωῆς. «Ποτέ δὲ σκέφτομαι τὸν Κάρλ Τεοντόρ» δηλαδή ἀκόμα δὲ ζοῦσα ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Συνεπῶς σκέφτομαι πολὺν καιρό, σημαίνει ἔχω ζήσει πολὺ, εἶμαι ἠλικιωμένος. «Κλεισε τὸ στόμα σου ὅταν μιλοῦν ἄνθρωποι πού σκέφτονται πολὺ περισσότερο καιρό ἀπὸ σένα». Μόνο ὁ κύριος Μπάχμαν ἀποτελεῖ μιὰ δοξασμένη ἐξαίρεση, γιατί θεωρεῖ ἀκόμα — ὁ μετριόφρονας, εὐχαριστημένος, εὐτυχισμένος στοχαστὴς πού βλέπει καί στό κουφάρι ἕνα αὐθεντικό πιστοποιητικό τῆς ἀτομικῆς συνέχειας ἔπειτα ἀπ' τὸ θάνατο — ὅπως ξέρουμε κιόλας, «τὸ πτώμα ὡς ἕνα εἶναι μας χωρὶς σκέψη» σελ. 61.

Ἄκόμα καί ἄν παραδεχτοῦμε πῶς στὴ ζωὴ κάποιου ἀνθρώπου χωρίζεται σὲ ὀρισμένες στιγμές ἢ συνείδηση ἀπ' τὸ εἶναι ἢ ἐκεῖνο ἀπ' αὐτὴν, ἀναιρεῖται μέ τοῦτο ἡ ἐνότητα τῆς σκέψης καί τοῦ εἶναι στὴν ἴδια τὴ συνείδηση; Δηλαδή ὁ φιλόσοφος δὲν ἔχει συλλάβει τὰ φαινόμενα στὴν ὁλότητά τους; Καί ἡ ὁλότητα τῶν ἀνθρώ-

πων δέν παριστάνει *αδιάκοπα* τήν ένότητα τής σκέψης καί του Εΐναι στή συνείδηση; Δηλαδή οί άνθρωποι πού κοιμούνται άποτελοῦν ὄλη τήν άνθρωπότητα; "Όταν άναπαυόμαστε στή σκοτεινή άγκαλιά τής άσυνείδησίας, τότε δηλαδή δέ φωτίζεται τό άλλο ήμισφαίριο από τό φῶς τής συνείδησης; Δηλαδή δέν εΐναι *αιώνια*, χωρίς διακοπή, εκείνη ή ένότητα ένα πραγματικό γεγονός; Γιατί δέν εΐναι, σύμφωνα μέ τήν έννοια καί τήν υπόθεση, ὁλότελα *αδιάφορο*, πού καί καί σέ πόσους ανθρώπους υπάρχει αὐτή ή ένότητα; Δέν ένδιαφέρει μονάχα πώς γενικά έχει υπόσταση; Τί θά ἔλεγε ένας *σκεφτόμενος* Ἀμερικάνος, όταν, άκριβῶς τή στιγμή πού στό φῶς τής συνείδησης άπολαμβάνει μέ τήν καρδιά του τή ζωή του, μάθει πώς ένας Γερμανός σχολαστικός θέλει νά άποδείξει ὅτι, ἐπειδή γιά τήν ὠρα τό ήμισφαίριό του εΐναι βουλιαγμένο στόν ὕπνο, ή ἴδια ή συνείδηση έχει καταργηθεΐ καί συνεπῶς τήν ὠρα αὐτή δέν μπορούν οί Ἀμερικανοί νά χαροῦν τή συνείδηση; Ἐξάλλου δέν ἔχουμε άνάγκη νά συστήσουμε στόν κύριο Μπάχμαν τό δυσάρεστο άσφαλῶς γι' αὐτόν ταξίδι στήν Ἀμερική γιά διεύρυνση τής άπίστευτα περιορισμένης άποψής του. Μπορεΐ νά συμβουλευτεΐ καί στό γερμανικό ἔδαφος: χρειάζεται μόνο νά άφήσει νά τρυπανιστεΐ τό κλειστό στή φιλοσοφία κρανίο του από τή σούβλα ὁποιοῦδήποτε νυχτοφύλακα, γιά νά πειστεΐ γιά τήν ὀλοκληρωτική άστάθεια τῶν λόγων του. Γιατί σέ μᾶς καί ή μικρότερη κοινότητα έχει νυχτοφύλακα στόν ὁποῖον, μέ τήν ὀρθή πεποίθηση πώς τό Εΐναι τῶν ανθρώπων ἐξαρτιέται άποκλειστικά από τή συνείδηση καί εΐναι *αδιαχώριστο* άπ' αὐτήν, ἐμπιστεύεται στή διάρκεια τής νυχτερινῆς άνάπαυσης τή φροντίδα γιά τή ζωή καί τήν περιουσία της, ὁ ὁποῖος εΐναι συνεπῶς στή διάρκεια τής νύχτας φορέας καί άντιπρόσωπος τής συνείδησής της καί δίνει, μέ τή μεσολάβηση τοῦ κέρατου μέ τό ὁποῖο άγγέλλει τίς ὠρες, τό πιό συγκλονιστικό ἐπιχείρημα γιά τήν *αδιάκοπη* ένότητα σκέψης καί Εΐναι στήν ανθρώπινη ζωή. Γιατί ή διακοπή μέ τόν ὕπνο μόνο τότε θά ἦτανε διαδικασία κατά τής ένότητας σκέψης καί Εΐναι, άν ή άναίρεση τής συνείδησης σέ μένα, πού κοιμοῦμαι, θά εΐχε σάν *ύποχρεωτικό* ἐπακόλουθο τήν άναίρεση τής συνείδησης καί στούς ἄλλους, άν ή άπουσία συνείδησης σέ μένα προξενούσε ζημία στούς ἄλλους, δηλαδή άν πηγαίνοντας ένας νά κοιμηθεΐ παρέσυρε συγχρόνως, θέλοντας καί μή καί τούς ἄλλους στόν ὄλεθρο. Εὐτυχῶς ὁμως πού ή άπουσία τής σκέψης στόν ένα δέν έχει ὡς συνέπεια τήν άπουσία σκέψης καί στούς ἄλλους.

Ἐξίσου άφιλοσόφητοι καί χωρίς περιεχόμενο εΐναι συνεπῶς καί οί λόγοι τοῦ κυρίου Μπάχμαν κατά τής πρωταρχικότητας εκείνης τής ταυτότητας, γιατί στηρίζονται στήν ἴδια άποψη ὅπως καί οί διαδικασίες του κατά τής διάρκειάς της. Ἀναφέρει δηλαδή, γιά ν' άντικρούσει τήν πρωταρχικότητά της ὅτι: «μέ βάση τίς μαρτυρίες

της έμπειρίας, ή συνείδηση ύψώνεται από μιά σκοτεινή, χαοτική και όμοια μέ όνειρο κατάσταση του Είναί μας, ότι είμαστε παλιότεροι από τότε πού έχουμε συνείδηση του έαυτού μας», σελ. 61. Άλλά, όπως είδαμε τόσο συχνά κιόλας, ή έμπειρία δέν έχει στον κύριο Μπάχμαν τή σημασία της σκεπτόμενης παρατήρησης, παρά της αντίληψης του άπλου φαινομένου τών αισθήσεων και έπομένως ή μαρτυρία στην όποία αναφέρεται έδω έχει τήν ίδια έγκυρότητα μέ τή μαρτυρία τών αισθήσεών μας για τήν κίνηση του ήλιου. Γιατί ή γέννηση της συνείδησης είναι μόνο ψευτοφαινόμενο, όπως ή κίνηση του ήλιου γύρω από τή γη, μολονότι αναγκαίο ψευτοφαινόμενο. Δηλαδή ή Ιστορία της εξέλιξης του άτόμου δέν είναι ή Ιστορία του λογικού, της συνείδησης: τό χρονικό πρώτο όχι τό πρωταρχικό. Ό άνθρωπος φτάνει στην πηγή του, ενώ γίνεται πνεύμα, άποκτā συνείδηση. Και όπως δέν είναι παρά μόνο ή περιστροφή της γης γύρω στον άξονά της πού παράγει τή φαινομενική κίνηση του ήλιου, έτσι αυτό πού παράγει τό ψευτοφαινόμενο πώς και ή συνείδηση γεννιέται είναι μόνο τό Γίνεσθαι του άτόμου. Άλλά θά ήταν τόσο άνόητο νά πιστέψουμε πώς ή συνείδηση γεννιέται μέ κάθε άτομο πού άποκτā συνείδηση, όσο και ότι γεννιέται τό φώς μέ κάθε νεογέννητο πλάσμα πού βλέπει: γιατί ή Ιστορία της εξέλιξης του άτόμου δέν έχει καμιά άλλη σημασία παρά ότι ή συνείδηση πού είναι μιά καθ' έαυτήν ύπαρκτή ύπαρξη, μιά αιώνια ύπόσταση, μιά δύναμη ανεξάρτητη άπ' αυτό, γίνεται συνείδησή του, συνείδηση αυτού του άτόμου, δηλαδή δέν έχει άλλη σημασία παρά ενός προτσές ιδιοποίησης, μιάς άφομοίωσης. Γιατί, άν είχε τή σημασία μιάς *αντικειμενικής, πραγματικής* γέννησης της συνείδησης. Τότε έξισου καλά θά ήταν, όσο και τό άτομο, μιά αισθητή ύπόσταση, ένα καθαρά έμπειρικό, χειροπιαστό, δυνατό νά ζυγιστεί γεγονός και θά υπήρχαν έξισου πολλές λογικές και συνειδήσεις, όσο και άτομα, πράγμα πού είναι άπόλυτος παραλογισμός. Η φύση του φωτός κατορθώνει, ότι τό πνευματικό φώς, τό ίδιο όπως και τό αισθητό και άσύγκριτα περισσότερο άπ' αυτό, ύψώνεται *σέ παγκόσμιο* "Ον και συνεπώς πάνω από τήν έναλλαγή ύπνου και ξύπνου, γέννησης και θανάτου.

Η ίδια ή έμπειρία διδάσκει ότι στό άτομο ή συνείδηση ώριμάζει κοντά σέ άλλους συνειδητούς ανθρώπους, ότι δηλαδή ή συνειδητοποίησή του είναι κιόλας *άποτελεσμα* της συνείδησης, ότι έπομένως ή συνείδηση προϋποτίθεται εκεί ως πρωτεύον. Διδάσκει έπίσης ότι άκόμα κι εκεί πού τό άτομο δέν έχει άκόμα συνείδηση του έαυτού του, ή ένότητα του Είναί και της σκέψης ένεργοποιείται ως αλήθεια και πραγματικότητα, μόνο πού σ' αυτήν τήν κατάσταση τά στοιχεία της ένότητας είναι μοιρασμένα σέ δύο πλευρές. Γιατί τό παιδί ύπάρχει μόνο μέ τό ότι είναι αντικείμενο της συνείδησης τών γονιών, ή τό Είναί του είναι ουσιαστικά δεμένο

μέ τή συνείδηση τῶν γονιῶν (ἢ ἄλλων ἀνθρώπων) γιατί ἂν δέν ἦταν ἀντικείμενο τῆς γνώσης τους, δέ θά ἦταν καί ἀντικείμενο τῆς ἀγάπης καί τῆς φροντίδας τους, ἀφοῦ ὅλα, μόνο ὡς ἐξασφαλισμένα διά μέσου τῆς σκέψης ἢ συνείδησης, ἔχουν ὑπόσταση γιά τόν ἄνθρωπο καί γίνονται ἀντικείμενο τῶν ἄμεσων προσωπικῶν δραστηριοτήτων καί ὑποθέσεων του. Ἐπομένως ἡ συνείδηση τῶν γονιῶν εἶναι ἡ κατάφαση τοῦ εἶναι τοῦ παιδιοῦ, δηλαδή τό εἶναι τοῦ παιδιοῦ μόνο σάν ἀντικείμενο τῆς γνώσης εἶναι ἕνα διαφυλαγμένο, κρυμμένο, ἕνα βέβαιο φερέγγυο εἶναι, γιατί χωρίς ἐσκεμμένη συνείδηση τό παιδί εἶναι ἀνίκανο ν' ἀμυνθεῖ, ἀπροστάτευτο, ἐγκαταλειμένο στήν ἀναπότρεπτη καταστροφή. Ἡ παραπέρα πορεία ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ δέν ἔχει λοιπόν κανένα ἄλλο σκοπό, παρά νά γίνει τό ἀξίωμα τοῦ εἶναι του, τό προστατευτικό του πνεῦμα, ἡ *συνείδηση*, πού ἀρχικά ἔχει ὑπόσταση σάν ἕνας ἄλλος ἄνθρωπος, δική του οὐσία. Ἐπομένως ἡ συνείδηση πηγάζει στό παιδί μόνο μέ τήν ἐμπνευση, τό φωτισμό συμπεριφορῶν πού ὡς γνωστές βρίσκονται σέ μιᾶ ἄπειρα ὑψηλότερη βαθμίδα ἀπ' αὐτήν τῆς παιδικότητος. Τό ἄλλο Ἐγώ, εἶναι γενικά γιά τόν ἄνθρωπο ὁ μεσολαβητής μεταξύ τῆς φύσης του καί τῆς συνείδησής του. *Homo homini Deus est.*

Αὐτός ὁ φωτισμός ἐξάλλου ἀπ' ἔξω, εἶναι ἐννοεῖται ταυτόχρονα μόνο ἡ ἀνάφλεξη καύσιμων ὑλικῶν πού ὑπάρχουν κιόλας στό παιδί. Ἡ συνείδηση δηλαδή εἶναι τό γενικό φῶς καί ἀξίωμα κάθε ζωῆς, ἐπομένως, καμιᾶ ζωῆ χωρίς συνείδηση, ἂν καί μπορεῖ ὁ βαθμός αὐτῆς τῆς συνείδησης νά εἶναι τόσο χαμηλός, πού νά υποβαθμίζεται, ἀπό μιᾶ ἀνώτερη ἄποψη, σέ κατάσταση ἀπλῆς ἀσυνειδησίας. Γιατί ὅπου ἡ ζωῆ ἐμφανίζεται, ὅπως ὅποτε, ἀποφασιστικά, ἐκεῖ ὑπάρχει κιόλας τό αἶσθημα τοῦ καλοῦ καί τοῦ πόνου. Ὁ πόνος ὅμως, ὅπως καί ἡ εὐχαρίστηση, εἶναι αὐτοσυνείδηση, ἕνα *Modus Cogitandi*. Τό πλάσμα πού νιώθει τόν πόνον, φεύγει, ἀποστρέφεται αὐτό πού ἐπηρεάζει ὀδυνηρά. Ὁ πόνος λοιπόν εἶναι ἕνα φῶς πού τό φωτίζει στό σκοτάδι, ἕνα ἀξίωμα γνώσης ἐκείνου πού εἶναι σύμφωνο ἢ ἀντίθετο στή φύση του, ἕνα κριτήριο, μιᾶ *δύναμη διάκρισης*. Αὐτό πού οὐσιαστικά μᾶς φέρνει σέ ἀπορία σχετικά μέ τά κατώτερα ζῶα δέν εἶναι ἄλλο παρά αὐτό τό ἀπατηλό φαινόμενο συνείδησης, πού ὅμως δέν εἶναι ὑποκειμενικό παρά ἕνα πραγματικό φαινόμενο τοῦ φωτός τῆς συνείδησης. Ἐννοεῖται πῶς ἡ συνείδηση ἐμφανίζεται ὡς συνείδηση καί συνεπῶς ἀποκτᾶ τό ὄνομα συνείδηση, μόνο ἐκεῖ πού ἐμφανίζεται μέ τή μορφή τῆς γνώσης, ὅπου τό περιεχόμενό της δέν εἶναι πιά τό ἰδιαίτερο αἰσθητό ἄτομο καί τό ἄμεσα ἀναφερόμενο στό ἄτομό του εἶναι, ὅπως στούς ἀνθρώπους τῆς κατώτερης βαθμίδας καί τά ζῶα πού ἡ συνείδησή τους, ταυτισμένη ἀκόμα μέ τίς ἄμεσες ἀνάγκες τῆς ζωῆς

δέν είναι άλλο από κριτήριο του ωφέλιμου και βλαβερού, παρά τό γενικό, γι' αυτό και πνευματικό άτομο, όπου δηλαδή είναι ή μορφή του γενικού, του απόλυτου. 'Αλλά, άνεξάρτητα απ' όλα αυτά έχουμε νά κατανοήσουμε και τούς *τρόπους* του Είναι, σάν βαθμίδες, είδη ή μορφές τής συνείδησης πού από τήν άποψη μας συλλαμβάνουμε και χαρακτηρίζουμε σάν άπλώς άσυνείδητες. Γι' αυτό έχουν βαθύ και λογικό νόημα οι σκέψεις ενός Μπρούνο, Καμπανέλλα, Μπαϊήκον, Γκλίsson, ότι ή παράσταση, ή *receptio*, κατά τούς Μπρούνο και Καμπανέλλα πού όμως προχώρησαν πολύ, ή ίδια ή αίσθηση δέν είναι μόνο ανθρώπινη ή ζωώδης, παρά γενική δύναμη ταυτόσημη μέ κάθε Είναι, οι *pensées confuses* του Λάιμπνιτς και οι έξηγήσεις του Καρτέσιου, Μαλεμπράνς και Σπινόζα, ότι ή αίσθηση, φαντασία, θέληση (άπαίτηση) είναι είδη τής συνείδησης, όρισμοί τής σκέψης, *modi cogitandi*, μολονότι αυτοί συνέλαβαν τή σκέψη μ' ένα υπερβολικά ύποκειμενικό και περιορισμένο νόημα.

Ό κύριος Μπάχμαν άσφαλώς τά γνωρίζει, αλλά δυστυχώς μόνο Ιστορικά, γιατί άκριβώς αυτό είναι τό βασικό έλάττωμά του, ότι ούτε μιά, κάπως βαθύτερη, φιλοσοφική ιδέα πήρε σ' αυτόν σάρκα και όστά, ότι γνωρίζει τίς ιδέες τών φιλοσόφων μόνο σάν καρπούς μελέτης ως δόγματα, φράσεις, νεκρά προϊόντα, αλλά όχι σάν ιδέες, σάν πνεύματα ζωής, σά δημιουργικές δυνάμεις, ότι τίς γνωρίζει σάν σοφός, σάν παντογνώστης, αλλά όχι σάν θεωρητικός στοχαστής τής φιλοσοφίας. Γιατί πώς θά μπορούσε διαφορετικά νά παρουσιάσει τέτοιες κοινοτοπίες ως διαδικασίες κατά τής ταυτότητας σκέψης και Είναι; Πώς θά μπορούσε διαφορετικά νά ισχυριστεί: «τό ύποκείμενο μπορεί νά νοηθεί και ως μή σκεπτόμενο, σάν όπως μόνο νά τό νιώθουμε, νά τό κοιτάζουμε; 'Ακόμα και ό σχολιαστής του *Φαίδρου* του Πλάτωνα, λέει, αν δέ γελιέμαι, πολύ σωστά: Είσι γάρ και αισθήσεις γνώσεις. 'Η αίσθηση δέν είναι άλλο από τήν ταυτόσημη μέ τό άμεσο, άτομικό Είναι λογική, τήν προσωπική και *αισθητή* λογική. 'Η αίσθηση είναι γνώση, μολονότι όχι ακόμα γνώση στή μορφή τής γενικότητας. 'Αλλά και ή σκέψη σάν τέτοια είναι παρούσα και δρᾶ σέ όλες τίς καθαρά αισθητές πράξεις και αισθήσεις μας, όχι βέβαια ή θεωρητική, έπιστημονική, ή βυθιζόμενη στά βάθη, ή αναφερόμενη στήν ουσία τών πραγμάτων σκέψη, αλλά ή σκέψη πού σχετίζεται μέ τήν ύπαρξη τών πραγμάτων, ή σκέψη μέσω τής όποίας μᾶς δίνονται τά έξωτερικά πράγματα ως αντικείμενα, ή σκέψη ως *συνείδηση*. Οι αισθήσεις είναι προσλήψεις τών αντικειμένων, αλλά τό ότι προσλαμβάνουμε τά αντικείμενα ως *αντικείμενα* και τά διακρίνουμε από μᾶς, είναι υπόθεση και άποτέλεσμα τής κρυμμένης μέσα στήν αίσθηση σκέψης. «'Η θεώρηση είναι *τυφλή* χωρίς τή σκέψη» είπε ό Κάντ. Τό μάτι του ματιού είναι ή συνείδηση. Βλέπουμε μόνο επειδή και τό

κοίταγμα είναι σκέψη. Ἐπομένως ἀκόμα καί οἱ αἰσθητές πράξεις μας εἶναι συγχρόνως *πράξεις τῆς σκέψης*. Ἀκόμα κι ὅταν τρῶμε ἢ πίνουμε, δροῦμε καί εἶμαστε παρόντες μέ τό πνεῦμα καί τή συνείδηση. Ὅταν τρῶμε ἀφηρημένοι, τότε οἱ τροφές εἰσέρχονται μέσα μας χωρίς νά τό θέλουμε καί νά τό ξέρουμε μέ καθαρά μηχανικό τρόπο, ἀλλά μετά εἶναι σάν πέτρες μέσα στό στομάχι μας, σάμπως νά ἤθελε αὐτό νά μᾶς ἐκδικηθεῖ γιά τούτη τήν παραμέληση καί ἀνεπιείκεια καί νά παραπονεθεῖ ὅτι θέλουμε νά ἐπιβάσουμε μόνο σ' αὐτό τό βάρος τῆς χώνευσης. Ὅτι μπορούμε στό τραπέζι νά κρατοῦμε κουτάλι καί πηρούνη, αὐτή τή δύναμη τήν ὀφείλουμε ἀποκλειστικά στή συνείδηση· γιατί, ἂν χάσουμε τή συνείδηση, τότε πέφτουν ἀπ' τά χέρια μας. *Συνεπῶς κάθε δύναμή μας εἶναι τελικά μόνο ἡ δύναμη τῆς σκέψης*.

Γι' αὐτό καί «μιά σκέψη χωρίς ἀκριβεία, χωρίς τήν προϋπόθεση τοῦ σκεπτόμενου ὑποκειμένου καί τοῦ νοούμενου ἀντικειμένου» δέν εἶναι παρά ἓνα «φάντασμα», ὅπως τό ἀποκαλεῖ ἐντελῶς ἀστόχαστα στή σελ. 63 ὁ κύριος Μπάχμαν. Γιατί τό σκεπτόμενο ὑποκείμενο, γιά νά τονίσουμε αὐτό ὡς τό σπουδαιότερο στοιχεῖο σέ τούτη τήν ὑπόθεση, ὑπάρχει ὡστόσο ἀκριβῶς ὡς σκεπτόμενο, ὄχι χωρίς καμιά διάκριση, σάν ὅμοιο μέ τό ὑποκείμενο πού τρῶει, πίνει καί ὀσφραίνεται. Αὐτό πού σέ μᾶς σκέφτεται εἶναι μᾶλλον τό ἀνώτερο, ὑπεραισθητό, διανοούμενο ὑποκείμενο, μέ μιά λέξη: τό Ἐγώ στήν καθαρῇ, τή μεταφυσική του σημασία. Τί εἶναι ὁμως τό Ἐγώ; Δυστυχῶς τίποτα ἄλλο ἀπό μιά — κατά τά ἄλλα πολύ πραγματική — *φαντασιοπληξία τοῦ λογικοῦ*. Ὅποιος δέ σκέφτεται, δέν εἶναι Ἐγώ. «Τό Ἐγώ σου», λέει ὁ Φίχτε, «πραγματοποιεῖται μόνο μέ τήν ἐπιστροφή τῆς σκέψης σου στόν ἑαυτό της». Γι' αὐτό ἕνας ἠλίθιος εἶναι ἓνα ἀκαταλόγιστο ἄτομο, ἓνα μὴ ἐντιμο πρόσωπο.

Γι' αὐτό ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πού δέ βρίσκονται σέ κατάσταση ἠλιθιότητος ἢ βαθειᾶς ὠμότητος εἶναι, οἱ περισσότεροι ὁμως χωρίς νά τό θέλουν καί νά τό ξέρουν, *φιχτιανοί καί καρτεσιανοί*. Ὅλοι ἐπιθεβαιώνουν ἀθόρυβα τή φράση: *Cogito, ergo sum*: σκέφτομαι, ἄρα ὑπάρχω. Ὅλοι προτιμοῦν νά εἶναι νεκροί, παρά τρελοί, νιώθουν δηλαδή πῶς τό λογικό εἶναι τό ὑπέρτατο ἀγαθό τους, ὅτι ὅποιος τό χάνει, χάνει τόν ἑαυτό του. Ἡ σκέψη λοιπόν εἶναι προϋπόθεση τοῦ (σκεπτόμενου) ὑποκειμένου, γιατί εἶναι ὑποκείμενο μόνο διαμέσου τῆς σκέψης, εἶναι ἡ οὐσία της, ὥστε μπορῶ νά σκεφτῶ τή σκέψη χωρίς ὑποκείμενο, μπορῶ καί ὀφείλω νά τήν κάνω ἀξίωμα, ἀλλά ὄχι ἀντίστροφα τό ὑποκείμενο χωρίς τή σκέψη, γιατί τό σκεπτόμενο ὑποκείμενο δέν εἶναι τίποτα ἐκτός ἀπό σκέψη, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τήν ἴδια τή σκέψη, σάν πραγματική, παρούσα πράξη.

Ἐξάλλου ἡ σχέση αὐτή στήν ὁποία βρίσκεται τό σκεπτόμενο ὑποκείμενο πρός τή σκέψη, εἶναι μιά σχέση πού δέν ἰσχύει μόνο

για τή σκέψη, παρά είναι σχέση γενική. Πραγματοποιείται παντού όπου τό κατηγορούμενο στή σχέση πρός τό υποκείμενο του οποίου είναι κατηγορούμενο έχει τή σημασία τής ούσίας, όπου τό υποκείμενο είναι αυτό που είναι αποκλειστικά διαμέσου του κατηγορουμένου του. "Ετσι ή ζωή, νοούμενη ως κατηγορούμενο ενός (ζώντος) υποκειμένου, είναι ή ούσία του, ό όλικός, όλοκληρωμένος, από τή βάση άντλών όρισμός. Έπομένως ή ζωή έχει τήν ιδιότητα νά μπορεί νά εμφανιστεί γενικά, νά συλληφθεί άνεξάρτητα ως ζωή καθ' έαυτή, ως άξιωμα στήν κορυφή τής φιλοσοφίας. Άποτελεϊ μωρία νά θέλουμε άντίθετα νά ισχυριστούμε πώς ή ζωή είναι ένα πλάσμα τής φαντασίας, γιατί προϋποθέτει τό ζωντανό υποκείμενο. Τό ζώο ή άνθρωπο υποκείμενο καί γι' αυτό θά πρέπει από έδω ν' άρχίσει κανείς. Γιατί τί είναι τό ζών υποκείμενο έκτός από ζωή; Δέν μπορούμε νά τό διανοηθούμε σάν υποκείμενο καθ' έαυτό χωρίς τή ζωή, νά τό προσδιορίσουμε σάν κάτι έπιπλέον πραγματικό, σάμπως νά είχε τό υποκείμενο τή ζωή, γιατί τό υποκείμενο καθ' έαυτό, άποστασιοποιημένο από τή ζωή, θά ήταν τό άψυχο, νεκρό καί πώς θά μπορούσε τό νεκρό νά έχει ζωή; "Ετσι τό Είμαι είναι ή ούσία του "Οντος, στό βαθμό που σκεφτόμαστε τό "Ον αποκλειστικά ως "Ον καί δέν προσθέτουμε μέ μαύρη μπογιά στήν έννοια του "Οντος άλλους όρισμούς που δέν έχουν τή θέση τους έδω. "Όλα τά "Οντα ως όντα, λέει ό Παρμενίδης, είναι ένα. Πάντα τά όντα καθ' α όντα έν έσσι. Καί ό Χρ. Τομάζιους: «Τό Είμαι είναι παντού τό ίδιο, ή ούσία είναι τόσο πολλαπλή όσο καί τά ίδια τά πράγματα». Τό "Ον λοιπόν δέν έχει άλλον όρισμό από τό Είμαι, διαλύεται έντελώς στήν έννοια του Είμαι· τό "Ον είναι τό ίδιο τό Είμαι. Στίς πιό αδύνατες άσφαλώς κατηγορίες που μπορεί νά προσάψει κανείς στήν άρχή τής χεικελιανής Λογικής, συγκαταλέγεται γι' αυτό καί ή κατηγορία που διατυπώθηκε πρόσφατα ότι «τό "Ον ύπάρχει πρίν από τό Είμαι — μία αντίρρηση που στήν πραγματικότητα στρέφεται κατά τής φιλοσοφίας· γενικά, καί μετατρέπει σέ κατηγορία της τήν έσώτερη ούσία της, γιατί ή ούσία τής φιλοσοφίας συνίσταται άκριβώς σέ τούτο, ότι αυτή, γιά νά συγκρατήσει αυτούς τούς όρισμούς, τή σχέση υποκειμένου καί κατηγορουμένου, όπως ισχύει στήν καθημερινή ζωή καί τήν έμπειρική θεώρηση, όπου σύμφωνα μέ τήν ιδιόμορφη φύση της, τό υποκείμενο παρουσιάζεται άναγκαστικά ως προηγούμενο, ως πρώτο, κάνει άντίθετα τό κατηγορούμενο υποκείμενο καί τό υποκείμενο κατηγορούμενο. Τούτο όμως τό προτσές άντιστροφής, δέν είναι μόνο προτσές μέ τή μεσολάθηση του οποίου άποκαλύπτει ή φιλοσοφία τήν ούσία της, τήν άλήθεια, παρά ό γενικός δρόμος πάνω στον όποιο πραγματώνεται τό ουσιαστικό, μεγάλο, άληθινό σέ όλες τές σφαίρες τής ζωής. Ένας μεγάλος άντρας είναι γενικά σέ κάθε σφαίρα μόνο εκείνος που τό άντικείμενο τής ζωής

του τό όποιο του προστίθεται σάν κατηγορούμενο καί στόν κοινό άνθρωπο, πού άκριβώς γι' αυτό δέν μπορεί νά ύψωθεί πάνω από τή σκόνη, διατηρεϊ μόνο τό βαθμό καί τή σημασία ενός κατηγορούμενου, γίνεται κυρίαρχο ύποκείμενο, ό ίδιος όμως ένα κατηγορούμενό του, έτσι ώστε τό πράγμα μπορεί νά νοηθεϊ χωρίς αυτόν, αλλά όχι αυτός χωρίς τό πράγμα, ή ύποκειμενικότητά του δέν είναι τίποτα άλλο από τήν *προσωποποίηση* τής ιδέας. Γι' αυτό πάντοτε οί μεγάλοι άνθρωποι θεωρούταν φανταστικά ή τρελά μυαλά, άκριβώς έπειδή μετακινούν πραγματικά τό σταθερό σημείο τής κοινής ζωής, αυτό, πού στά συνηθισμένα, μέτρια μυαλά έχει πραγματικότητα μόνο ως ιδιότητα, ύψωμένο ως ύποκείμενο σέ αξίωμα, τό ύψώνουν σέ μοναδική τους ουσία, αλλά έμφανίζεται μόνο σάν φαντασιοπληξία, άφαίρεση. "Έτσι σ' ένα κακό ποιητή, πού μεταχειρίζεται τήν ποίηση σάν άπλή εύκαιριακή ύπόθεση, ή σάν χειροτεχνία ή χόμπυ, ή ποιητική τέχνη είναι άδιανόητη χωρίς τήν προϋπόθεση αυτού του ύποκειμένου πού γράφει ποιήματα· γιατί τά ποιήματά του είναι μόνο κατασκευάσματα αυτού του άσημαντου ύποκειμένου· δέν έχουν καμιά *αντικειμενική* αξία, καμιά γενική σημασία, κανένα άνεξάρτητο άπ' αυτόν καλλιτεχνικό ενδιαφέρον. Άντίθετα τά ποιήματα του άληθινού, του μεγάλου ποιητή είναι *προϊόντα τής ίδιας τής τέχνης*, γιατί άπ' αυτόν έξέρχεται ή ποίηση γεννημένη σέ αυθύπαρκτο αξίωμα· έδω ό ποιητής δέν είναι παρά ή ποίηση σάν πραγματική πράξη, σάν ποίηση πού άπόκτησε σάρκα καί όστά. Όπουδήποτε ύψώνεται μία πραγματικότητα από άπλή ιδιότητα σέ Ουσία ή ύποκείμενο, γενική μοναρχία θά λέγαμε, παρουσιάζεται στόν άνθρωπο ως *μεγαλοφυΐα*, αλλά άκριβώς ό άνθρωπος δέν έχει τή μεγαλοφυΐα, παρά, όπως διδάσκει ή παρατήρηση, ή μεγαλοφυΐα έχει τόν άνθρωπο. Γι' αυτό κάθε θετική πνευματική δραστηριότητα άποκαλύπτεται γενικά στήν άλήθεια της μόνο εκεί πού από μόνο *άνθρώπινη* δύναμη θά ύψωθεί σέ *θεική* δύναμη καί σάν τέτοια θά γνωρισθεϊ, θά τιμηθεϊ καί θ' άσκηθεϊ από τό ύποκείμενο. "Έτσι, μολονότι όλοι οί άνθρωποι σκέφτονται, ή σκέψη έμφανίζεται καί άποκαλύπτει τήν άληθινή της ουσία μόνο στόν φιλόσοφο, γιατί μόνο άπ' αυτόν θά τιμηθεϊ σάν πλάσμα πού ύπάρχει γιά τόν έαυτό της, σάν ουσία καί μάλιστα γιά τόν άπλό λόγο, επειδή πραχτικά ή σκέψη σ' αυτόν διαφυλάσσεται καί δραστηριοποιεϊται.

Ό Άντιχέγκελ από τήν Ίένα άποτελεϊ άσφαλώς έδω μία πολύ δυσάρεστη έξαίρεση. Δέν έχει νιώσει ποτέ τή σκέψη ως θεική δύναμη, μολονότι διαβεβαιώνει συχνά, πώς σύμφωνα μ' αυτόν καί τό λογικό είναι «θεικής καταγωγής», μά πού στό στόμα του είναι κούφια φράση, γιατί όπως άποδείχνει έπαρκώς όλη ή τοποθέτηση τής κριτικής του, τό λογικό του δέν είναι παρά ένα κακομοίρικο πλάσμα πού έχει άνάγκη «ύποστήριξης», πού μόνο μέ τή βοήθεια

ένός «τεχνητοῦ» ὀρθοπεδικοῦ «μηχανισμοῦ» κατορθώνει μέ κόπο νά κρατηθεῖ ὀρθο στού ἔδαφος — ἕνα ξύγγι βγαλμένο ἀπό τά πιό κοινά ὑλικά τῆς ζωικῆς ζωῆς — ἕνα ζυμάρι ἀπό τό ὁποῖο ἀπομακρύνεται σάν ἀκαθαρσία ἢ ἰδέα — μιά ἀλογόμυγα πού σάν πιστοποιητικό τῆς θεϊκῆς καταγωγῆς τῆς καταβροχθίζει τά πτώματα σάν ἀμβροσία¹⁰. Γι' αὐτό τοῦ φαίνεται καί ἡ σημασία πού ἀποδίδει στή Λογική ὡς ἐπιστήμη τῆς καθαρῆς σκέψης, πολύ ἐκκεντρική καί ὑπερβατική, πού μέσα στόν προσποιητό ζῆλο, σέ ὑψηλό βαθμό, κοινῆς θρησκευτικότητάς του, σελ. 90, φωνάζει μέ πάθος: «Πῶς συμβαίνει νά καταλήγουν σέ ὄλον τόν κόσμο οἱ κατηγορίες στό νά εἶναι ὁ θεός πατέρας; Αὐτός λοιπόν ὁ θεός πού ὀφείλουμε νά λατρεύουμε, ὁ θεός τῆς δύναμης καί τῆς ἐξουσίας, εἶναι καί θεός τῆς ἀγάπης καί τῆς εὐσπλαχνίας; Γιατί, ἂν ἡ θεϊκή προέλευση τοῦ λογικοῦ ἦταν γι' αὐτόν πραγματικά κάτι περισσότερο ἀπό σαχλή φράση, τότε θά ἦτανε σέ θέση νά καταλάβει καί ν' ἀναγνωρίσει τουλάχιστο τήν ἀλήθεια στήν ἰδέα τῆς χεγκελιανῆς Λογικῆς, ἂν ὄχι καί τόν τρόπο παρουσιάσῃς τῆς. Ἄν δηλαδή τό λογικό εἶναι θεϊκῆς προέλευσης, πρέπει νά ἔχει μέσα τῆς πιστοποιητικά τῆς καταγωγῆς τῆς, ἔγγραφα μέ τά ὁποῖα νομιμοποιεῖται σάν τέτοια. Σέ τί ὅμως πρέπει νά περιέχεται αὐτή, ἂν ὄχι στίς γενικές καί ἀναγκαῖες μορφές καί τούς ὀρισμούς πού βρίσκονται στή σκέψη μας, ὡς πραγματική βάση τῆς καί πραγματική δυνατότητα πού ἀπό κοινοῦ ἀποτελοῦν τό (ἀσφαλῶς ὄχι τό μοναδικό καί ὄλο) περιεχόμενο τοῦ λογικοῦ; Τό εἶναι, ἡ ποιότητα, ἡ ποσότητα, ἡ οὐσία, ἡ αἰτία, ἡ ἔννοια, ἡ κρίση, τό συμπέρασμα, κι ὅταν ἀκόμα γίνονται ὡς ἔννοιες ἀντικείμενό μας μόνο *διαμέσου* τῆς ἀφαίρεσης, κατασκευάσματα τῆς σκέψης μας, παρά, μᾶλλον ἀξιώματα ἀπό τά ὁποῖα ἐξαρτιούμαστε στή σκέψη μας, χωρίς τά ὁποῖα δέν μπορούμε νά σκεφτοῦμε κανένα ἀντικείμενο. Ἄν ἐπομένως τό λογικό εἶναι ἀπ' τό θεό, πρέπει καί οἱ ὀρισμοί, χωρίς τούς ὁποίους τό λογικό δέν μπορεῖ νά δράσει καθόλου ὡς λογικό, οἱ πρωταρχικές, γενικές μορφές, νά εἶναι ἀπ' τό θεό. Ἄν ὅμως εἶναι ἀπό τό θεό, τότε θά εἶναι, ἐλπίζουμε, στό θεό.

Ἄν ὅμως ὁ κύριος Μπάχμαν λέει, πῶς σύμφωνα μέ τή Λογική τοῦ Χέγκελ, «τό μέτρο, τό ἔκτατικό καί ἐντατικό ποσόν, καθῶς ἡ κομποσειρά τῶν μετρικῶν σχέσεων εἶναι ἕνα στοιχεῖο, μέ τό ὁποῖο πρέπει νά ὀρίζεται ἀναγκαστικά *διαμέσου* τῆς δικῆς του διαλεκτικῆς ὁ θεός στό ἐσωτερικό εἶναι του, παραβλέποντα τήν ἀποκάλυψη *διαμέσου* τῆς δημιουργίας;» νάί, «ὅτι ὁ θεός καθ' ἑαυτόν, εἶναι σύμφωνα μέ τήν αἰώνια οὐσία του πρό τῆς δημιουργίας τό πεπερασμένο», τότε αὐτοί καί οἱ ἄλλοι παρόμοιοι ἰσχυρισμοί εἶναι τόσο μοχθηρές, ὅσο καί παράλογες διαστρεβλώσεις. Σύμφωνα μέ τόν Χέγκελ δηλαδή μποροῦν μόνο οἱ *πρωτόγονοι ὀρισμοί*, πού σάν τέτοιοι εἶναι ἀπόλυτοι, ὀλόγητες, ἀξιώματα μιᾶς

όλοκληρης σφαίρας, νά γίνουν αξιώματα ενός ολοκληρωμένου συστήματος, μιᾶς όλικῆς κοσμοθεώρησης καί πραγματικά γίνονται στήν ἱστορία, ὄχι ὅμως καί οἱ δευτερεύοντες ὀρισμοί πού μόνο ἔνθετοι, καί μεσολαθητικοί, σχετικοί, ἐξαρτημένοι εἶναι, μπορούνε δηλαδή μόνο πρωταρχικές καί βασικές ἔννοιες ὄχι ὅμως καί οἱ ἰδιαίτεροι, ἀπ' αὐτές προερχόμενοι κλάδοι καί βλαστοί νά θεωρηθοῦν καί νά χρησιμοποιηθοῦν σάν ὀρισμοί τοῦ θεοῦ. "Ἔτσι τό *Εἶναι* ὡς τό ἀξίωμα καί ἡ ὀλικότητα τῆς σφαίρας τῆς ποιότητας, ὄχι ὅμως ἡ κατάσταση, τό κάτι, τά ὄρια, ἡ ἀλλαγῆ· ἔτσι τό *μέτρο* (τό μέτρο νοούμενο ἀπόλυτα) ὄχι ὅμως μιᾶ ὀρισμένη μετρική καί ἀριθμητική σχέση. Καί εἶναι μήπως τό μέτρο ἕνας ἀθεικός ὀρισμός; Ἡ κατάσταση ἑνός πλάσματος δέν ἐξαρτιέται ἀπ' τό πόσο κοντά ἢ μακριά εἶναι ἀπ' τό θεό; Δέν εἶναι ἀπόλυτη πραγματικότητα τό μέτρο σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὀρίζεται ἡ ἐσωτερική ἀξία μιᾶς ὀρισμένης πραγματικότητας; Ἔτσι λοιπόν ὁ Χέγκελ στή *Λογική* του (I τόμος, πρώτη ἔκδοση, σελ. 35) ὀνομάζει ρητά τό *Εἶναι* πρῶτο ὀρισμό τοῦ ἀπόλυτου καί ἀναφέρει, ἀφοῦ πραγματεύεται τίς ἔννοιες τῆς ὑπαρξης, τῆς πραγματικότητας, τοῦ κάτι, τῆς ἀλλαγῆς, τῆς ποιότητας, πρῶτα τό ἀπειρο στήν «ἀπλή ἔννοια» του (δηλαδή ὡς «ἄρνηση τῆς ἄρνησης, σχέση καθ' ἑαυτή διαμέσου τῆς ἀναίρεσης τῆς ἀκρίβειας») σελ. 80, «ὡς δεῦτερο ὀρισμό τοῦ ἀπόλυτου». Στήν ἐγκυκλοπαίδειά του (δεύτερη ἔκδοση, σελ. 85) ὡστόσο ἐξηγεῖται πάνω σ' αὐτό περισσότερο συγκεκριμένα ἀφοῦ λέει: «τό ἴδιο τό *Εἶναι*, καθώς καί οἱ ἀκόλουθοι ὀρισμοί γενικά, μπορούνε νά θεωρηθοῦν ὡς ὀρισμοί τοῦ ἀπόλυτου, ὡς μεταφυσικοί ὀρισμοί τοῦ θεοῦ, πλησιέστερα ὡστόσο μόνο ὁ πρῶτος ἀπλός ὀρισμός μιᾶς σφαίρας καί μετά ὁ τρίτος, ὡς ἐπιστροφή ἀπό τή διαφορά στήν ἀπλή σχέση καθ' ἑαυτή. Οἱ δεῦτεροι ὀρισμοί, πού σάν τέτοιοι εἶναι μιᾶ σφαῖρα στή διαφορά τῆς, ἀντίθετα εἶναι ὀρισμοί τοῦ *πεπερασμένου*». Στή *Λογική* (ἔκδοση ἀπάντων, σελ. 147) ἀναφέρεται ἀκόμα: «Οἱ μορφές τῆς ὑπαρξης πέφτουν ἀπό τή σειρά τῶν ὀρισμῶν πού μπορούνε νά θεωρηθοῦν ὀρισμοί τοῦ ἀπόλυτου, ἀφοῦ οἱ μορφές ἐκείνης τῆς σφαίρας γιά τόν ἑαυτό τῆς, τίθενται μόνο ὡς ἀκρίβειες, ὡς πεπερασμένο γενικά». Αὐτό ὅμως πού ἰσχύει γιά τίς μορφές τῆς ὑπαρξης, ἰσχύει καί γιά τίς μορφές πού μέσα σέ ἄλλες σφαῖρες, εἶναι αὐτό πού εἶναι οἱ μορφές τῆς ὑπαρξης μέσα στή σφαῖρα τοῦ *Εἶναι*. Κανένας στοχαστής δέν εἶναι τόσο μακριά ἀπό τήν ἰδέα ὅσο ὁ Χέγκελ, νά χρησιμοποιεῖ πεπερασμένες κατηγορίες γιά ὀρισμό τοῦ ἀπολύτου ὄντος, ἔτσι ὥστε νά λέγεται ἔπειτα ἀπ' αὐτόν: θεός εἶναι αὐτό κι αὐτό, ἀφοῦ αὐτός, πολύ περισσότερο μετά ἀπ' αὐτόν ἡ ἀπόλυτη ἀρνητικότητα κάθε αὐτοῦ κι αὐτοῦ *Εἶναι*, ἐπομένως καί ἡ μορφή τοῦ ὀρισμοῦ καθορίζεται ἀπό τόν ἴδιο τόν Χέγκελ σάν μιᾶ μορφή ἀκατάλληλη γιά τό ἀπόλυτο. Καί ἂν ἀκόμα θέλει κανεῖς νά μήν παραδεχτεῖ τή

σημασία καί τή θέση πού παραχωρεῖ στόν Χέγκελ, ἡ Λογική (σάν μεταφυσική ἄλλωστε) μέσα στό σύστημα τῆς ἐπιστήμης, δέν μπορεῖ ποτέ νά τοῦ ἀρνηθεῖ τή μεγάλη προσφορά, ὅτι στάθηκε ὁ πρῶτος πού ἔδωσε μιά *κριτική τῶν κατηγοριῶν*, καθόρισε μέ πολύ βαθύνοια καί ὀξυδέρκεια τή δύναμη καί τή σημασία τῶν οὐσιαστικῶν μορφῶν σκέψης, τήν ἀξία τους καί τά ὄρια τῆς ἐγκυρότητάς τους, ὅτι ἐπομένως ἡ *Λογική* του εἶναι ἕνα πετυχημένο ἐργαλεῖο, νά μὴ λερώνεται καί παραμορφώνεται ἡ οὐσία ἑνός ἀντικειμένου ἀπό ἀκατάλληλους γι' αὐτό ὁρισμούς, παρά μέ τή μεσολάβηση τῶν κατάλληλων κατηγοριῶν, πού ἐπομένως εἶναι οἱ μόνες πού ἐξασφαλίζουν μιά ἔννοια ἀπ' αὐτό, νά συλλαμβάνεται στήν καθαρότητά του, δηλαδή νά χρησιμοποιοῦνται γιά κάθε ἀντικείμενο μόνο οἱ ὁρισμοί πού εἶναι ὁρισμοί τοῦ *ἑαυτοῦ του*. Ἔτσι ἡ Λογική του διδάσκει π.χ. ὅτι ἡ σχέση τῆς ἀλληλεπίδρασης δέν εἶναι μιά κατηγορία πού ν' ἀντιστοιχεῖ στή φύση τῆς ψυχῆς καί τή σχέση της μέ τό σῶμα, ἀφοῦ ἡ εὐνοια αὐτή ἀνήκει σέ μιά κατώτερη σφαῖρα· ὅτι δέ σκεφτόμαστε τούς ὁρισμούς τοῦ ἀπόλυτου ὄντος στήν ἰδιόμορφη φύση του, (δηλαδή πῶς εἶναι ὁρισμός τοῦ ἀπόλυτου) ὅταν τούς σκεφτόμαστε σάν ἰδιότητες, ἐνῶ ἡ κατηγορία αὐτή ἀντιστοιχεῖ μόνο στόν ὁρισμό στοχασμοῦ τοῦ πράγματος· ὅτι οἱ ἔννοιες τῆς αἰτίας, τῆς οὐσίας, ὅπως ὅταν λέμε: ὁ θεός εἶναι ἡ οὐσία ἢ ἡ αἰτία τοῦ κόσμου, εἶναι βέβαια ὁρισμοί τοῦ θεοῦ, ἀλλά ὄχι οἱ ἀληθινοί, οἱ κατάλληλοι, παρά ἀνεπαρκεῖς, ἀφηρημένοι ὁρισμοί. Ὁλόκληρη ἡ *Λογική* του δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό λεπτομερειακή ἀπόδειξη, ὅτι μόνο τό πνεῦμα εἶναι ὁ κατάλληλος ὁρισμός τοῦ θεοῦ, γιατί ἡ ἰδέα, τό συμπέρασμα τῆς *Λογικῆς* του δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν *ἔννοια τοῦ πνεύματος*, ὅπως παρουσιάζεται στή *Λογική*, ἔτσι πού ὁ ὁρισμός τοῦ θεοῦ ὡς ἀπόλυτης ἰδέας, εἶναι μόνο ἡ καθαρῶς λογική ἢ μεταφυσική ἔκφραση τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ θεοῦ ὡς ἀπόλυτου πνεύματος. Ἡ ἀπόδειξη ὅμως αὐτή παρουσιάζεται ἀπό τόν Χέγκελ ἔτσι, ὅτι εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἰδέα ἢ ὅποια ἀποδειχνεται ὡς ὁ μοναδικός *ἀπόλυτος* ὁρισμός τοῦ ἀπόλυτου, ὅτι ἡ *κριτική τῶν κατηγοριῶν* εἶναι ἡ δική της διαλεκτική, διαμέσου τῆς ὁποίας αὐτές οἱ ἴδιες (ὡς ἀνεξάρτητοι ὁρισμοί) ἀρνοῦνται καί μέ τή μεσολάβηση αὐτῆς τῆς ἀρνήσεως (τῆς ἀντικειμενικῆς παρουσίας τῶν ἴδιων ὡς πεπερασμένων, μὴ κατάλληλων γιά τήν ἔννοια τοῦ ἀπόλυτου ὁρισμῶν) πραγματοποιεῖται ἡ ἀπόλυτη ἰδέα ὄχι μόνο σάν ἀλήθεια της, παρά σάν τό πᾶν, σάν ἡ μοναδική ἀλήθεια. Καί μέ τοῦτο φτάνουμε στό πού πρέπει νά γνωρίσουμε τήν πηγή τῶν παράλογων καί γελοίων συμπερασμάτων πού βγάζει ὁ κύριος Μπάχμαν. Ὁ Χέγκελ λέει: «ἡ Λογική πρέπει νά νοηθεῖ ὡς τό σύστημα τοῦ καθaroῦ λόγου, ὡς τό βασίλειο τῆς καθαρῆς σκέψης. Τό βασίλειο αὐτό εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια, ὅπως ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό της, χωρίς κάλυμμα· μπορεῖ κανεῖς γιά τοῦτο νά ἐκφράσει

ὅτι τό περιεχόμενον αὐτό εἶναι παρουσίαση τοῦ θεοῦ, ὅπως εἶναι αὐτός στήν αἰώνια οὐσία του πρὶν ἀπό τή δημιουργία (ὁ ὁποῖος τελευταῖος ὀρισμός εἶναι προφανῶς στόν Χέγκελ ἀπλῶς μιά εἰκόνα, πού ὅμως ὁ κύριος Μπάχμαν τήν τσακώνει σάν καθαρή γυμνή ἀλήθεια καί βγάζει ἀπ' αὐτήν κάθε λογῆς συμπεράσματα) τῆς φύσης καί ἑνός πεπερασμένου πνεύματος. «Καί τή διαλεκτική, τή μέθοδο τῆς Λογικῆς, τήν καθορίζει σάν τή μορφή καί κίνηση τοῦ περιεχομένου, π.χ. «εἶναι τό περιεχόμενον στόν ἑαυτό του, ἡ διαλεκτική τήν ὁποία αὐτό τό ἴδιο ἔχει μέσα του, πού τό κινεῖ πρὸς τά ἔμπρός». Δηλαδή, συμπεραίνει ὁ κύριος Μπάχμαν, ἀφοῦ τό περιεχόμενον τῆς Λογικῆς εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ, καί ἡ διαλεκτική μορφή αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ περιεχομένου, ὁ θεός εἶναι γε νερα σύμφωνα μέ τή Λογική τοῦ Χέγκελ τό «πεπερασμένο», γιατί τό πεπερασμένο εἶναι μιά στιγμή μέσα στή διαλεκτική πορεία τῆς Λογικῆς, δηλαδή, «ἡ κομποσειρά τῶν μετρικῶν σχέσεων μιά στιγμή πρὸς τήν ὁποία πρέπει νά ὀριστεῖ ὁ ἴδιος ὁ θεός στήν ἐσώτερη οὐσία του» ἢ ὀρθότερα αὐτός ὁ ἴδιος τούτη τή κομποσειρά — γιατί δέν μπορεῖ νά κατανοηθεῖ ἢ, μᾶλλον, μπορεῖ πολύ καλά νά κατανοηθεῖ ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖον ὁ κύριος Μπάχμαν μεταχειρίστηκε τήν ἥπια ἔκφραση στιγμή, δηλαδή γι' αὐτό, ἐπειδὴ διαφορετικά θά χτυποῦσε πολύ στό μάτι ὁ παραλογισμός τῶν συμπερασμάτων του — δηλαδή ὁ θεός, συνεχίσουμε τό συμπέρασμα μέ τό νόημα καί τό πνεῦμα τοῦ κυρίου Μπάχμαν, εἶναι ἡ οὐδετερότητα, δηλαδή ἡ Spezifikation τῆς οὐδετερότητας, δηλαδή ἡ συγγένεια τῆς ἐκλογῆς, δηλαδή οἱ χημικές ὕλες οἱ ἴδιες πού σάν τέτοιες εἶναι τό ὑποκείμενον αὐτῶν τῶν σχέσεων, δηλαδή τό ἐκτατικό καί ἐντατικό ποσόν, ἡ εὐθεία καί ἀντίστροφη σχέση, δηλαδή ἡ σχέση ἰκανότητας, δηλαδή ἡ ρῆξη — γιατί ὅλες αὐτές οἱ σχέσεις εἶναι στοιχεῖο τῆς λογικῆς — δηλαδή θεός εἶναι καί τό γράμμα, τό πρῶτο, δεύτερο καί τρίτο ἀπόσπασμα, ἡ σελίδα τόση καί τόση — ἕνα συμπέρασμα στό ὁποῖο εἴμαστε ἀπόλυτα δικαιολογημένοι νά καταλήξουμε, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ λέει, τό φαινόμενο καί ἡ οὐσία, τό ἐξωτερικό καί τό ἐσωτερικό εἶναι ταυτόσημα, τό γράμμα ὅμως εἶναι τό φαινόμενο, ἡ ἐξωτερίκευση τῆς σκέψης — δηλαδή ὁ θεός ἀπαρτίζεται ἀπό τρεῖς τόμους — γιατί ἡ Λογική περιλαμβάνει τρία μέρη: Εἶναι, Οὐσία, Ἐννοια, πού τουλάχιστον στήν πρωταρχική μορφή τους ἔχουν τήν ἐξωτερική τους ὑπαρξη σέ τρεῖς τόμους καί τό μέσα καί τό ἔξω εἶναι βέβαια ταυτόσημα — δηλαδή σύμφωνα μέ τή Λογική τοῦ Χέγκελ ὁ θεός εἶναι ἕνα πλάσμα πού μπορεῖ κανεῖς νά τό βολέψει ἄνετα, ἂν ὄχι ἀκριβῶς σά λεξικό τσέπης, ὅπωςδῆποτε ὅμως στίς δυό τσέπες τοῦ σακκακιοῦ του, δηλαδή ὁ δημιουργός στήν αἰώνια οὐσία του εἶναι πρὶν ἀπό τή δημιουργία τό δημιούργημα ἑνός δημιουργοῦ πού ὀνομάζεται Χέγκελ, πού ζοῦσε σάν καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στό Κούπ-

φεργκραμπεν στό Βερολίνο, δηλαδή — δηλαδή τά συμπεράσματα πού τώρα βγάζουμε δέν είναι κοροϊδία, καμιά υπερβάουσα γελοιογραφία, παρά τό έπιτυχημένο πορτραίτο του κυρίου Μπάχμαν, ή άκριθής, συνεπής άποτύπωση καί έκφραση όλόκληρης τής κριτικής του, δηλαδή, όλα αυτά τά δηλαδή είναι έννοείται μιά κοροϊδία, γιατί μοιάζουν τόσο πολύ του 'Αντιχέγκελ από τήν 'Ένα όσο ένα αυγό μέ τ' άλλα, αλλά ό ίδιος δέν είναι τίποτε άλλο από μιά κοροϊδία μπολιασμένη στή φιλοσοφία.

'Η κοροϊδία όμως είναι διπλής μορφής. 'Η μιά κοροϊδεύει ένώ μόνο μεγαθύνει τό άντικείμενό της, γιά νά τό παρουσιάσει έτσι πού πραγματικά είναι, ή άλλη κοροϊδεύει, ένώ αλλάζει καί διαστρεβλώνει τό άντικείμενό της. 'Η πρώτη μορφή παραδίνει λοιπόν τό κοροϊδεύόμενο ύποκείμενο στόν άξια κερδισμένο καγχασμό τών συνετών μέ τό ότι δείχνει τήν ύπόθεση στό άληθινό φώς της, ή άλλη τήν παρουσιάζει κάτω από κίβδηλο φώς, γιά νά προσφέρει έτσι μιά γιορτή στή χαιρεκάκία του δχλου, του δχλου πού νιώθει μεγάλος μόνο όταν σέρνει τό μεγάλο κάτω στό δικό του βούρκο. Όπως έχει διευκρινιστεί κιάλας μέ τά παραδείγματα πού αναφέρθηκαν, ό 'Αντιχέγκελ από τήν 'Ένα είναι κοροϊδία τής τελευταίας μορφής. Μάλιστα, έχει καλλιεργήσει πραγματικά αυτό τό χάρισμα σέ τέτοιο βαθμό δεξιοτεχνίας, πού ή κριτική του άθέλητα μάς θύμισε πολλές φορές μέ τόν πιό παραστατικό τρόπο τή μαγική ικανότητα τής Κίρκης πού καθώς είναι γνωστό ήξερε νά μεταμορφώνει άνθρώπους σέ άρκοϋδες, γουρούνια καί λύκους, όπως ύποχρεώθηκαν νά μάθουν οι δυστυχισμένοι σύντροφοι του 'Όδυσσέα. Γιατί ό τρόπος τής πολεμικής του στηρίζεται στην τέχνη νά παρουσιάζει μιά φιλοσοφική φράση σέ άντίφαση μέ τή λογική καί συνεπώς σάν παράλογη μεταμορφώνοντας τό *ύποκείμενό* της σ' ένα ουσιαστικά άλλο ύποκείμενο, ένώ διατηρεί μολαταυτα τά *κατηγορούμενα* πού συνοδεύουν τό ύποκείμενο στή φράση. Είναι φυσικό όμως νά έμφανίζεται στό προσκήνιο μιά παράλογη, γελοία άντίφαση, όταν χρησιμοποιεί τά κατηγορούμενα, πού ουσιαστικά αναφέρονται στους συντρόφους του 'Όδυσσέα μόνο στην άνθρωπινη μορφή τους, στά γουρούνια στά όποια τούς είχε μεταμορφώσει αύθαίρετα ή Κίρκη. Δείγματα αυτών τών βίαιων μεταμορφώσεων έδωσαν κιάλας οι ένστάσεις του κατά τής θεωρίας τών ιδεών του Χέγκελ καί κατά τής φωνής ως κατηγορούμενο «του ζώου γενικά». "Αν καί είναι περιττό, θά διαλέξουμε ακόμα σάν άπόδειξη στό κλείσιμο τής κριτικής μας τόν τρόπο μέ τόν όποιον παρουσιάζει τήν αυτόδημιουργία του θεου — μιά ύλη πού στην κριτική της ό «'Αντιχέγκελ» έμφανίζεται τόσο πιό έπιφανειακός, όσο βαθύτερο, δυσκολότερο καί σημαντικότερο είναι αυτό τό άντικείμενο, καί τόσο πιό άηδιαστική έντύπωση κάνει στόν σκεπτόμενο καί ένημερωμένο άναγνώστη, όταν, ιδιαίτερα έδω, προ-

σθέτει στό νερωμένο ζουμί τῆς εὐφυΐας του τήν ὑδροπικία τῆς σαχλῆς θρησκευτικά καρδιάς του, πού τή ζορίζει, ἀλλά μέ πολύ κόπο καί ἀδεξιότητα νά βγάξει καμιά φορά πραγματικά κροκοδείλια δάκρυα¹¹, γιά νά κερδίσει τό μεγάλο κοινό καί ἀπό τήν πιό ἀδύνατη πλευρά του καί νά τό στρέψει ἐναντίον τοῦ Χέγκελ. Γιατί ἐξυπακούεται πῶς ἡ κριτική του καί σ' αὐτή τήν τόσο σοβαρή ὕλη, δέν εἶναι κριτική παρά μιά κοινότοπη κοροϊδία τήν ὁποία κατασκευάζει σάν ξεσκολισμένος σ' αὐτά ταχυδακτυλουργός, μεταμορφώνοντας τό ὑποκείμενο αὐτοῦ τοῦ προτσές. Ἀπό τό θεό στόν ἄνθρωπο κάνει δηλαδή ἓνα θεό ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο καί μεταβάλλει τόν ἄνθρωπο στό θεό σέ ἄνθρωπο ἔξω ἀπό τό θεό, σέ πεπερασμένο ἄτομο, ἔτσι πού τό προτσές, τό ὁποῖο εἶναι οὐσιαστικά μιά ταυτόσημη πράξη, δηλαδή μόνο προτσές τοῦ θεοῦ, κατά τό ὁποῖο αὐτός μένει καί εἶναι στόν ἑαυτό του, συμπεριφέρεται μόνο καθ' ἑαυτός, μοιράζεται σέ δύο ξεχωριστές ὑπάρξεις, ξένα ὡς πρός τόν ἑαυτό του πλάσματα καί συνεπῶς μετατοπίζεται ὁ θεός στήν ἀκατάλληλη στήν οὐσία του σχέση, ἐμφανίζεται *ἐξαρτημένος* ἀπ' τόν ἄνθρωπο, ἐφόσον πρέπει πρῶτα νά φτάσει στή συνείδησή του ἢ ὅπως τό ἐκφράζει κάποτε ὁ «Ἀντιχέγκελ» μέ μιά ἐπιφύλαξη πού πολύ συνετά προσθέτει (π.χ. σελ. 130) νά φτάσει στήν «πλήρη» συνείδηση, ἐπομένως ὁ κύριος Ἀντιχέγκελ φορτῶνει στόν Χέγκελ τήν εὐθύνη ὅτι «σύμφωνα μ' αὐτόν ὁ θεός παίρνει ἀπό τόν ἄνθρωπο τή συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του σάν ἀντίδωρο γιά τήν εὐεργεσία τῆς ζωῆς» (σελ. 101, 128, 131) ὅτι «ἡ συνείδηση τοῦ θεοῦ γιά τόν ἑαυτό του πρέπει νά προσδιορίζεται ἀπό τήν ἀνθρώπινη συνείδηση» (σελ. 163) καί ἔτσι σύμφωνα μέ τόν ἐπαινετό τρόπο του, ἀγνοεῖ πάλι τό οὐσιαστικό γιά τό ὁποῖο πρόκειται σ' αὐτό τό προτσές ἢ τό παρουσιάζει κάτω ἀπό μιά ἄποψη ἀντίθετη ἀκριβῶς στήν ἀλήθεια. Γιατί ἡ οὐσιαστική ἰδέα τοῦ Χέγκελ γιά τό προτσές αὐτό τῆς αὐτοδημιουργίας τοῦ θεοῦ, τόσο ὁ ἀντικειμενικός, ὅσο καί ὁ ὑποκειμενικός, σκοπός του δέν εἶναι παρά νά κατασκευάσει τή συνείδηση σάν ἀντικειμενικό ὄρισμό τοῦ θεοῦ. Σάν τέτοιος ὅμως μπορεῖ νά κατασκευαστεῖ μόνο ἄν γνωριστεῖ ἡ συνείδηση σάν αὐτο-ὄρισμός τοῦ θεοῦ, σάν ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς του *αὐτενεργου* οὐσίας. Ἄν ἀντίθετα ἡ συνείδηση προὔποτεθεῖ κιόλας ἀπό τήν ἀρχή καί προειπωθεῖ ἀπλῶς σάν εἶναι τοῦ θεοῦ, ἔτσι σάν νά λέγαμε: ὁ θεός εἶναι ἓνα ζωντανό, αὐτοσυνειδητο πνεῦμα, ἔτσι ἡ συνείδηση δέν εἶναι παρά μιά ἀσφάλεια, ἓνα κατηγορούμενο τό ὁποῖον ὁμολογεῖ τό ὑποκείμενο γιά τό θεό, ἔτσι ὁ θεός εἶναι μόνο *πιστευτός* καί φανταστικός ὡς συνειδητός, ἀλλά δέν εἶναι πραγματικός, ὄχι καθ' ἑαυτός καί γιά τόν ἑαυτό του, γιατί μπορεῖ νά εἶναι καί εἶναι αὐτοσυνειδητός, μόνο ἄν μπορεῖ ἡ συνείδηση νά ἀναπτυχθεῖ γενετικά ἀπ' αὐτόν. Ὅμως *γενετικά* μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ μόνο ἄν αὐτή ἡ ἀνάπτυξη θεμελιώνεται

ἀντικειμενικά, ἂν ἐπομένως ὁ θεός εἶναι αὐτός πού παράγει τή *συνείδησή* του ἀπό τήν οὐσία του. Καί ἡ γένεση τῆς συνείδησής του στηρίζεται κατὰ τόν Χέγκελ *μόνο στήν πράξη* ὅτι ὁ θεός ἀναιρεῖ τήν ἄμεση ἐνότητα τῆς οὐσίας του μέ τόν ἑαυτό της, τίθεται ἀντιμέτωπός της, γιατί καμιά συνείδηση δέν εἶναι δυνατή χωρίς ἀντίθεση ἢ διχασμό καί γίνεται συνειδητή ἐνότητα γιά τόν ἑαυτό της, ἀντανακλούμενη στόν ἑαυτό της μόνο μέ τήν ἄρνηση αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης. Ἄλλά μ' αὐτή τή γενετική ἀνάπτυξη δέν ἀναιρεῖται σέ καμιά περίπτωση ἡ πρωταρχικότητα, ἡ προτεραιότητα καί ἡ ἀνεξαρτησία τῆς συνείδησης στό θεό, γιατί ἡ συνείδηση ὡς *περιεχόμενος* στόχος, ὡς σκοπός τῆς κίνησης ἢ ἀνάπτυξης εἶναι ὁ πρῶτος σφυγμός, τό πρωταρχικό κίνητρο τῆς ἀληθινῆς (ἀρχικά κρυμμένης) ἀρχῆς τῆς ἴδιας. Αὐτό συμβαίνει ἐξάλλου γιά τόν Χέγκελ σέ κάθε ἀληθινή ἀνάπτυξη στή φιλοσοφία. Γι' αὐτό λέει ὅτι ταυτόχρονα πάντοτε «ἡ πρός τά ἐμπρός κίνηση εἶναι μιά ἐπιστροφή στήν *αἰτία* καί στό *ἀρχικό* ἀπό τό ὁποῖο ἐξαρτιέται αὐτό μέ τό ὁποῖο ἔγινε ἡ ἀρχή». «Τό οὐσιαστικό εἶναι κυρίως, ὄχι ὅτι ὑπάρχει ἓνα καθαρό ἄμεσο τῆς ἀρχῆς, παρά ὅτι τό σύνολο εἶναι ἓνας κύκλος γύρω ἀπ' τόν ἑαυτό του, ὅπου τό πρῶτο γίνεται καί τελευταῖο καί τό *τελευταῖο πρῶτο*». (Λογική, τόμος Ι, σελ. 9). Τό ἴδιο στή σελίδα 311: «ἡ κίνηση ἀπ' αὐτό πού εἶναι ἡ ἀρχή, εἶναι στή φιλοσοφία συγχρόνως *ἐπιστροφή* στήν *πηγή* του, στήν ἀληθινή του ἀρχή. Ἔτσι ἀρχίζει στήν ἐξοδο ἀπό τήν ἀρχή ταυτόχρονα μιά νέα ἀρχή καί ἡ πρώτη φαίνεται μέ τοῦτο σάν ὄχι ἀληθινή. «Μάλιστα, αὐτός ὁ τρόπος ἀνάπτυξης εἶναι ἡ οὐσία τῆς χεικελιανῆς μεθόδου. Γι' αὐτό ἡ μέθοδος τούτη εἶναι ἀναγκαστικά καί τό κλειδί γιά τή σωστή σύλληψη καί ἐκτίμηση ἐκείνου τοῦ προτσές καί ὅποιος ἐπιθυμεῖ νά κριτικάρει αὐτό, ὀφείλει ἀρχικά ἢ συγχρόνως νά κάνει ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς του καί τή μέθοδο τοῦ Χέγκελ. Ἐπομένως λοιπόν ὁ θεός συνέρχεται ἀπό τήν αὐτοεξωτερικευσή του στή φύση στόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο καί ἔτσι ἡ αὐτοσυνείδηση ἐμφανίζεται σάν κάτι παράγωγο, γέννημα, κάτι πού ἐξασφαλίζεται διά τοῦ ἀνθρώπου, σάν προϊόν. Ἄλλά στήν πράξη αὐτή εἶναι πολύ περισσότερο ἀπό τόν ἀπόλυτο σκοπό, ἀπό τόν πραγματικό ὄρισμό τοῦ σκοποῦ τῆς ἐξωτερικευσῆς στόν κόσμο καί τήν ἱστορία, τό ἀληθινό πρῶτο καί πρωταρχικό, ὁ πρῶτος κινητήρας, ὁ μοναδικός πράκτορας, ὁ ὁποῖος προϋποθέτει ἄνθρωπο καί φύση ὡς παραγόμενο ἀξίωμα του¹² ἐνῶ ἀκριβῶς τό τέλος του, ὁ σκοπός του, ὅ,τι καί γιατί εἶναι, εἶναι μόνο ἡ αὐτοσυνείδηση τοῦ θεοῦ — μιά σημασία τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς φύσης πού δέν ἀποκλείει καθόλου νά ἔχουν καί αὐτοί ἓνα σκοπό καί μιά σημασία γιά τόν ἑαυτό τους, ὅπως ἀκριβῶς κάθε ὄργανο τοῦ σώματος ἔχει δική του ζωή, σκοπό γιά τόν ἑαυτό του, ἐνῶ συγχρόνως σέ σχέση μ' ἓνα ἀνώτερο ὄργανο ἢ τήν ὁλότητα τῆς ζωῆς εἶναι μόνο ἓνα μέσον της.

Μιά έντελῶς ἐπιπόλαια ἀντίρρηση ἐναντίον μιᾶς τόσο ὕψηλης ἀντίληψης τῆς θρησκείας, εἶναι ὅταν κανεῖς, ὅπως ὁ κύριος « Ἀντιχέγκελ » θέλει νά συμπεράνει ἀπ' αὐτήν ὅτι μ' ἓνα τέτοιο ὄρισμό τῆς θρησκείας καταργεῖται ὁ σκοπός καί ἡ σημασία της γιά τόν ἄνθρωπο. Θεωροῦμε πῶς δέν ἀξίζει τόν κόπο νά φωτίσουμε περισσότερο τήν ἐπιπολαιότητα καί τήν ἀβασιμότητα αὐτῶν καί τῶν παρόμοιων ἀντιρρήσεων πού ὁ κύριος Ἀντιχέγκελ δέν ντράπηκε νά προβάλει κατά τῆς βαθύτερης καί περισσότερο ἐξοχῆς ἰδέας τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας. Ἐξάλλου ἔχουμε κιόλας ἐπαρκῶς ἐκτιμήσει ὅλη τή θέση, τό πνεῦμα καί τήν ἀξία τῆς κριτικῆς του μεθόδου καί ἐλπίζουμε πῶς ἡ κριτική μας ἔχει προσκομίσει τήν πρόδηλη ὑπόθεση, πῶς ὁ κύριος Ἀντιχέγκελ σάν πιστός ἐμπειριστής, πού στηρίζεται μόνο σέ πραγματικότητες, ἔχει ἀφαιρέσει τό ὑπόδειγμα τῆς κριτικῆς του ἀπό τοὺς πιθήκους, πού στήν ἔλλειψη λίθων καί ἄλλων ἀντικειμενικῶν καί μέ βάρος στοιχείων, παίρνουν στά χέρια τους τήν κοπριά τους, γιά νά βάλουν μ' αὐτήν κατά τῶν ἀντικειμένων τῆς πολεμικῆς τους.

Κριτική τῆς Χεγκελιανῆς Φιλοσοφίας

1839

Η γερμανική θεωρητική φιλοσοφία ἀποτελεῖ τὴν ἄμεση ἀντίθεση στὴν ἀρχαία σοφία τοῦ Σολομώντα. Ἐνῶ αὐτὴ δὲ βλέπει τίποτα νέο ἐκεῖνη βλέπει μόνο νέα κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο: ἐνῶ ὁ Ἀνατολίτης χάνει πέρα ἀπὸ τὴν ἐνότητα τὴ διαφορά ἀπὸ τὴν δρασὴ του, ὁ Δυτικός χάνει πέρα ἀπὸ τὴ διαφορά τὴν ἐνότητα· ἐνῶ ἐκεῖνος ὠθεῖ τὴν ἀδιαφορία του κατὰ τοῦ αἰῶνια ἴδιου ὡς τὴν ἀπάθεια τῆς ἠλιθιότητος, ἀνεβάζει αὐτός τὴν εὐαισθησία του γιὰ τὸ ἀλλιώτικο καὶ τὸ διαφορετικὸ ὡς τὸν πυρετὸ τῆς *imaginatio luxurians*. Ὅταν λέω: ἡ γερμανικὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἐννοῶ εἰδικά αὐτὴν ποὺ κυριαρχεῖ σήμερα — τὴ χεγκελιανὴ φιλοσοφία: γιὰτὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Σέλλινγκ ἦταν κυρίως ἓνα ἐξωτικὸ φυτὸ — ἡ ἀρχαία ἀνατολικὴ ταυτότητα σὲ γερμανικὸ ἔδαφος — συνεπῶς ἡ πορεία τῆς σχολῆς Σέλλινγκ πρὸς τὴν ἀνατολὴ ἦταν ἓνα οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς σχολῆς, ὅπως ἀντίθετα ἡ πορεία πρὸς τὴ δύση καὶ ὁ ὑποβιβασμὸς τῆς ἀνατολῆς χαρακτηριστικὸ τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας καὶ σχολῆς. Τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ Χέγκελ ἔναντι τῆς φιλοσοφίας τῆς ταυτότητας τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι τὸ στοιχεῖο τῆς διαφορᾶς. Ἡ φυσικὴ φιλοσοφία δὲν προχώρησε μὲ τὰ προϊόντα τῆς πέρα ἀπὸ τὰ ζωόφυτα καὶ τὰ μαλάκια στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ἀκέφαλα καὶ οἱ γαστερόποδες· ὁ Χέγκελ μᾶς μετατόπισε στὴν ἀνώτερη βαθμίδα, στὴν τάξη τῶν ἀρθροπόδων, τῶν ὁποίων ἀνώτερη συνομοταξία εἶναι τῶν ἐντόμων. Τὸ πνεῦμα τοῦ Χέγκελ εἶναι λογικὸ, ὀρισμένον, (*sit venia verbo!*) ἓνα ἐντομολογικὸ πνεῦμα, δηλαδὴ ἓνα πνεῦμα ποὺ βρίσκει τὴ θέση ποὺ τοῦ πρέπει μόνο σ' ἓνα σῶμα μὲ πολλὰ ἐξάρχοντα μέλη, μὲ βαθιὰς τομὲς καὶ τμήματα. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἀποκαλύπτεται ἰδιαίτερα στὴ θεώρηση καὶ τὴ διαπραγματεύσει του τῆς ἱστορίας. Ὁ Χέγκελ παρατηρεῖ καὶ παρουσιάζει μόνο τίς πιὸ ἐξοχες διαφορὰς τῶν διαφόρων φιλοσοφῶν, ἐποχῶν καὶ λαῶν καὶ μάλιστα μόνο σὲ ἀνοδικὴ κλίμακα· τὸ κοινὸ, τὸ ὁμοῖο, τὸ ταυ-

τόσημο ύποχωρεῖ ἐντελῶς στό βάθος. Ἡ μορφή τῆς θεώρησης καί τῆς ἴδιας τῆς μεθόδου του εἶναι μόνο ὁ ἐξαιρετικός χρόνος, ὄχι συγχρόνως καί ὁ ἀνεκτικός χώρος, τό σύστημά του ξέρει μόνο τήν ὑπαγωγή καί τή διαδοχή καί τίποτα γιά συντονισμό καί συνύπαρξη. Βέβαια ἡ τελική βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης εἶναι πάντα τό σύνολο πού ἐνσωματώνει τίς ἄλλες βαθμίδες στόν ἑαυτό τους, ἀλλά ἐπειδὴ ἡ ἴδια εἶναι μιά ὀρισμένη ὑπαρξη στό χρόνο, καί συνεπῶς ἔχει μέσα τῆς τόν χαρακτήρα τῆς ἰδιαιτερότητας, δέν μπορεῖ ν' ἀπορροφήσει τίς ἄλλες ὑπάρξεις, χωρίς νά ἀπομυζήσει τό μεδούλι τῆς ἀνεξάρτητης ζωῆς καί νά πάρει ἔτσι τή σημασία πού ἔχουν αὐτές μόνο στήν ὀλοκληρωμένη ἐλευθερία. Ἡ χεγκελιανή μέθοδος καυχίεται πῶς ἀκολουθεῖ τήν πορεία τῆς φύσης· ὅπως-δῆποτε μιμεῖται τή φύση, ἀλλά λείπει τό ἀντίγραφο τῆς ζωῆς τοῦ πρωτότυπου. Ἡ φύση ἔκανε βέβαια τόν ἄνθρωπο κύριο τῶν ζῶων, ἀλλά δέν τοῦ ἔδωσε μόνο χέρια, γιά νά τιθασσεύει τά ζῶα, παρά καί μάτια καί αὐτιά γιά νά τά θαυμάζει. Τήν ἀνεξαρτησία πού ληστεύει τό βάνουσο χέρι ἀπό τό ζῶο, τοῦ τήν ξαναδίνουν πίσω τά συμπονετικά μάτια κι αὐτιά. Ἡ ἀγάπη τῆς τέχνης λύνει τά δεσμά πού σφυρηλατεῖ γιά τά ζῶα ὁ ἐγωισμός τῆς χειροτεχνίας. Τό ἄλογο πού τό καταπιέζει ὁ καθαλάρης μέ τά κωλομέρια του, τό ὑψώνει ὁ ζωγράφος σέ ἀντικείμενο τῆς τέχνης καί τή ζιμπελίνα, πού σκοτώνει ὁ γουναράς γιά νά κάνει τό δέρμα τῆς στοιχεῖο καλλωπισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ματαιοδοξίας, τή διατηρεῖ ἡ φυσική ἐπιστήμη στή ζωή, γιά νά τή γνωρίσει στήν ὀλότητά τῆς. Ἡ φύση συνδέει συγχρόνως πάντοτε τή μοναρχική τάση τοῦ χρόνου μέ τό φιλελευθερισμό τοῦ χώρου. Τό ἄνθος ἀρνιέται βέβαια τό φύλλο· ἀλλά θά ἦταν τέλειο τό φυτό, ἂν τό ἄνθος ἀκτινοβολοῦσε πάνω μόνο σέ κοτσάνια χωρίς φύλλα; Βέβαια, μερικά φυτά πραγματικά ληστεύουν τά φύλλα τους, γιά νά μπορούν νά χρησιμοποιήσουν ὅλη τή δύναμή τους στή δημιουργία τοῦ μπουμπουκιού, ἀλλά σέ ἄλλα φυτά, ἀντίθετα, τό φύλλο ἐμφανίζεται ἀργότερα ἀπ' τό μπουμπούκι ἢ ταυτόχρονα μ' αὐτό, πρὸς ἀπόδειξη ὅτι γιά τήν παρουσίαση τῆς ὀλότητας τοῦ φυτοῦ, εἶναι ἀπαραίτητα, τόσο τό φύλλο, ὅσο καί τό μπουμπούκι. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι βέβαια ἡ ἀλήθεια τοῦ ζῶου, ἀλλά, θά ἦταν ἡ ζωή τῆς φύσης, θά ἦταν ἡ ἴδια ἡ ζωή τοῦ ἀνθρώπου μιά ὀλοκληρωμένη ζωή, ἂν δέν ὑπῆρχαν ἀνεξάρτητα τά ζῶα; Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μόνο δεσποτική σχέση μέ τά ζῶα; Μήπως ὁ ἐγκαταλειμμένος καί ἀπόβλητος δέ βρίσκει μόνο στήν πίστη τοῦ ζῶου ἕνα ὑποκατάστατο γιά τήν ἀχαριστία, τίς μηχανορραφίες καί τήν ἀπιστία τῶν συνανθρώπων του; Τό ζῶο δέν ἔχει συμφιλιωτική θεραπευτική δύναμη γιά μιά τσακισμένη καρδιά; Δέν ὑπάρχει ἕνα καλό, λογικό νόημα στή βάση τῆς λατρείας τῶν ζῶων; Δέν μᾶς εἶναι ἴσως γι' αὐτό γελοῖο, ἀπλῶς γιατί πέσαμε σέ μιά εἰδωλολατρεία ἄλλου εἴδους; Καί στό μῦθο δέ μιᾶ τό ζῶο στήν καρδιά τοῦ

παιδιού; "Ένας γάιδaros δέν άνοιξε κάποτε τά μάτια κάποιου άναίσθητου προφήτη;

Συνεπώς οι βαθμίδες ανάπτυξης στή φύση δέν έχουν καθόλου μόνο Ιστορική σημασία· είναι όπωσδήποτε στιγμές, όχι στιγμές μιās *ιδιαιτερης, άτομικης* ολότητας αλλά στιγμές τής ταυτόχρονης ολότητας τής φύσης, ή όποία μέ τή σειρά τής είναι μόνο στιγμή τοῦ σύμπαντος, δηλαδή τής ολότητας τής φύσης. Διαφορετικά είναι στή χεγκελιανή φιλοσοφία, πού, όπως αναφέρθηκε κιάλας, έχει γιά μορφή θεώρησης μόνο τό χρόνο, αλλά όχι καί τό χώρο. Έδω διεκδικείται ή ολότητα, ή άπολυτότητα ενός *ιδιαιτερου Ιστορικου* φαινομένου ή ύπαρξης ως κατηγορούμενο, ώστε οι βαθμίδες ανάπτυξης, ως άνεξάρτητες ύπαρξεις, έχουνε μόνο *Ιστορική* σημασία, ζωντανές όμως συνεχίζουν νά υπάρχουν στήν άπόλυτη βαθμίδα μόνο ως σκιές, ως στιγμές, ως όμοιοπαθητικές σταγόνες. Έτσι όρίζεται, π.χ. ή χριστιανική θρησκεία καί μάλιστα στήν Ιστορική *δογματική* τής εξέλιξη ως ή *άπόλυτη* θρησκεία, τονίζεται ως σκοπός αυτού τοῦ όρισμού μόνο ή διαφορά τής χριστιανικής θρησκείας από τίς άλλες θρησκείες καί αφήνεται έκτός προσοχής τό κοινό, ή *φύση* τής θρησκείας ως τοῦ μοναδικου άπόλυτου πού ύπάρχει στή βάση τών διαφόρων θρησκειών. Τό ίδιο συμβαίνει καί μέ τή φιλοσοφία. Η *χεγκελιανή φιλοσοφία*, λέω ή χεγκελιανή — παραθλεπόμενου τοῦ περιεχομένου τής πού τήν ποιότητά του τήν αφήνω κατ' άρχήν σέ έκκρεμότητα, - δηλαδή μιá, όπωσδήποτε *ιδιαιτερη, εμπειρικά* ύπαρκτή φιλοσοφία, όρίζεται καί εκφράζεται άν όχι από τόν ίδιο τό δάσκαλο, ώστόσο μέ πολύ συνέπεια καί σέ άπόλυτη όμοφωνία μέ τή διδασκαλία τοῦ δασκάλου, από τούς μαθητές του, τουλάχιστο τούς όρθόδοξους μαθητές του, ως *άπόλυτη* φιλοσοφία, δηλαδή τίποτα λιγότερο από τήν ίδια *τή φιλοσοφία*. Έτσι πρίν από όχι πολύν καιρό ένας χεγκελιανός — ένα μυαλό έπιπλέον πού στοχάζεται μέ όξυδέρκεια — προσπάθησε ρητά καί κατηγορηματικά ν' άποδείξει, πώς ή χεγκελιανή φιλοσοφία «είναι ή *άπόλυτη* *πραγματικότητα* τής *ιδέας* τής *φιλοσοφίας*».

"Όσο όξυδερκής καί άν είναι κατά τά άλλα ό συγγραφέας, τόσο άκριτα συμπεριφέρεται στήν προκειμένη περίπτωση άμέσως από τήν άρχή, ώστε δέ θέτει τό έρώτημα: είναι γενικά δυνατό, νά πραγματοποιειται άπόλυτα τό είδος σ' ένα άτομο, ή τέχνη σ' έναν καλλιτέχνη, ή φιλοσοφία σ' ένα φιλόσοφο; Κι όμως τό έρώτημα αυτό είναι τό κύριο έρώτημα· γιατί πόσο μέ βοηθοῦν όλες οι άποδείξεις ότι αυτός είναι ό Μεσσίας, άν εγώ γενικά δέν πιστεύω ότι θά παρουσιαστεί, πρέπει νά παρουσιαστεί, μπορεί νά παρουσιαστεί ένας Μεσσίας. "Όπου λοιπόν δέν τίθεται αυτό τό έρώτημα, εκεί προϋποτίθεται σιωπηρά, ότι θά πρέπει νά ύπάρχει καί πραγματικά ύπάρχει ένας αισθητικός ή θεωρητικός Δαλάι - Λάμα, μιá αισθητική ή θεωρητική μετατροπή τοῦ άρτου σέ σωμα, τοῦ οίνου

σέ αίμα του Χριστού, μιά αισθητική ή θεωρητική Δευτέρα Παρουσία. Ἄλλά ἀκριβῶς αὐτή ἡ προϋπόθεση ἀντιφάσκει στή λογική. «Μόνο ὄλοι μαζί οἱ ἄνθρωποι», λέει ὁ Γκαίτε, «γνωρίζουν τή φύση, μόνο ὄλη μαζί ἡ ἀνθρώπινη ζωή τό ἀνθρώπινο» (Ἄλληλογραφία μέ τόν Σίλλερ, IV, σελ. 469). Πόσο βαθυστόχαστο — καί ἀκόμα περισσότερο — πόσο ἀληθινό! Μόνο ἡ ἀγάπη, ὁ σεβασμός, μέ λίγα λόγια, τό πάθος κάνει τό ἄτομο εἶδος, καθώς ἐμεῖς ἐνθουσιασμένοι ἀπό τήν ὁμορφιά καί τήν εὐγένεια ἑνός προσώπου, ἀναφωνοῦμε: εἶναι προσωποποίηση τῆς ὁμορφιάς, τῆς ἀγάπης, τοῦ καλοῦ. Ἄλλά ἡ λογική πού θυμᾶται πάντα τό σολομωνικό Nil poní sub sole, δέν ξέρει τίποτα ἀπό μιά πραγματική, ἀπόλυτη ἐνσάρκωση τοῦ εἶδους σέ μιά ὀρισμένη ἀτομικότητα. Τό πνεῦμα, βέβαια, ἡ συνειδηση εἶναι «τό ὡς εἶδος ὑπάρχον εἶδος», ἀλλά τό ἄτομο, τό ὄργανο τοῦ πνεύματος, τό κεφάλι, εἶναι κι αὐτό τόσο γενικό, σχεδιασμένο μέ μιά ὀρισμένη, σουβλερή ἢ πλακουτσή, τέλεια ἢ κοινή, μακριά ἢ κοντή, κυρτή ἢ ἴσια μύτη. Ὅ,τι εἰσέρχεται στό χώρο καί τό χρόνο, πρέπει καί νά ὑποτάσσεται στούς νόμους τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου. Ὁ Deus Terminus στέκεται φύλακας στήν εἴσοδο τοῦ κόσμου. Ὁρος τῆς εἰσόδου εἶναι ὁ αὐτοπεριορισμός. Αὐτό πού μόνο γίνεται πάντα πραγματικό — γίνεται πραγματικό μόνο σάν κάτι ὀρισμένο. Μιά ἐνσάρκωση τοῦ εἶδους, σέ ὄλη τήν πληρότητά της, σέ μιά ἀτομικότητα θά ἦταν ἕνα ἀπόλυτα θαῦμα, μιά βίαια κατάργηση ὄλων τῶν νόμων καί ἀρχῶν τῆς πραγματικότητας, θά ἦτανε στήν πράξη ἡ καταστροφή τοῦ κόσμου.

Εἶναι ὀλοφάνερο συνεπῶς ὅτι ἡ πίστη τῶν ἀποστόλων καί τῶν πρώτων Χριστιανῶν στήν ἐπικείμενη καταστροφή τοῦ κόσμου συνδέεται στενότατα μέ τήν πίστη τους στήν ἐνσάρκωση. Μέ τήν ἐμφάνιση τῆς θεότητας σέ ὀρισμένο χρόνο καί μέ ὀρισμένη μορφή, καταργοῦνται ὁ χρόνος καί ὁ χώρος σάν τέτοιοι καί συνεπῶς δέν μπορεῖ νά ἀναμένεται ἄλλο ἀπό τό πραγματικό τέλος τοῦ κόσμου. Ἡ ἱστορία δέν εἶναι πιά νοητή· εἶναι ἄσκοπη καί παράλογη. Ἐνσάρκωση καί ἱστορία εἶναι ἀπόλυτα ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους: ἐκεῖ πού ἐμφανίζεται στήν ἱστορία ἡ ἴδια ἢ θεότητα, ἐκεῖ σταματάει ἡ ἱστορία. Ἄν ὅμως συνεχίζει ἡ ἱστορία τήν πορεία της ὅπως πρώτα, τότε ἡ θεωρία τῆς ἐνσάρκωσης ἀνασκευάζεται ἀπό τήν ἴδια τήν ἱστορία. Ἡ ἐμφάνιση τῆς θεότητας, πού γιά ἄλλες, μεταγενέστερες ἐποχές εἶναι μόνο ἔκθεση, ἀφήγημα καί μέ τοῦτο ἀντικείμενο μόνο τῆς παράστασης καί τῆς θύμησης, ἔχει χάσει τό χαρακτηριστικό τοῦ θείου, ἔχει περάσει ἀπό τήν τάξη ἑνός θαυμαστοῦ καί ἐξαιρετικοῦ δεδομένου στήν ἴδια σειρά καί τά μέρη μέ τίς ἄλλες, ἡπιες ἐμφανίσεις τῆς ἱστορίας, ἀφοῦ ἔχει μεταφυτευτεῖ στίς μεταγενέστερες ἐποχές μόνο μέ τό φυσικό ὄδρομο. Ἀπό τή στιγμή πού ἕνα θαῦμα, ἕνα παρελθόν, γίνεται ἀντικείμενο ἀφήγησης, παύει νά εἶναι θαῦμα. Sic transit gloria mundi. Ὅχι ἄδικα

λοιπόν έχουν πει: ο χρόνος αποκαλύπτει όλα τα μυστικά. Veritas filia temporis. Γι' αυτό, αν μιά Ιστορική εμφάνιση, ή πραγματική εμφάνιση, ήταν ή ένσάρκωση του θεού, θά έπρεπε νά εμφάνιση αυτή — μόνο αυτό τό αποτέλεσμα θά ήταν ή απόδειξη της — νά σθήσει όλα τά φώτα της Ιστορίας, ιδιαίτερα όμως τά φώτα της εκκλησίας και όπως ο ήλιος, τ' άστέρια, ή μέρα μας, τά φώτα της νύχτας, νά φωτίσει όλόκληρη τή γή μέ τή γοητευτική άνταύγεια τ' ουρανοῦ, νά είναι μιά απόλυτη, πάντοτε παρούσα και άμεση εμφάνιση για όλους τούς ανθρώπους όλων τών εποχών· γιατί ό,τι είναι ύπερφυσικό πρέπει νά δρᾷ και νά επιβηβαιώνεται *πέρα από όλα τά εμπόδια του χρόνου σάν τέτοιου* και ό,τι συνεπώς μεταφυτεύεται μόνο μέ φυσικό τρόπο, μόνο μέ τό μέσο αυτού, είτε είναι προφορική είτε γραφή, περιέχει παράδοση και αναγκαστικά είναι μόνο έμμεσης καταγωγής και φυσικής κατηγορίας.

Δέ συμβαίνει διαφορετικά μέ τίς θεωρίες της ένσάρκωσης στόν τομέα της τέχνης και της έπιστήμης. "Αν ή χεγκελιανή φιλοσοφία ήταν ή απόλυτη πραγματικότητα της ιδέας της φιλοσοφίας, τότε θά έπρεπε τό σταμάτημα της λογικής στή χεγκελιανή φιλοσοφία νά έχει αναγκαστικά σάν επακόλουθο τό σταμάτημα του χρόνου, γιατί αν ο χρόνος συνέχιζε όπως πρώτα, τή θλιβερή πορεία του, θά έχανε άπαραίτητα ή χεγκελιανή φιλοσοφία τό κατηγορούμενο της άπολυτότητας. "Ας σκεφτούμε, έστω και για λίγες στιγμές, τό μέλλον κατά τούς επόμενους αιώνες. Δέ θά μᾶς είναι τότε — σύμφωνα μέ τήν εποχή - ή χεγκελιανή φιλοσοφία μιά ξένη, *παραδοσιακή* φιλοσοφία; Θά μπορούμε νά θεωρήσουμε τή φιλοσοφία μιάς άλλης εποχής, τή φιλοσοφία του παρελθόντος, σά δική μας, επίκαιρη; Τότε γιατί λοιπόν παρέρχονται οι φιλοσοφίες, αν όχι γιατί παρέρχονται οι άνθρωποι και οι εποχές και οι άπόγονοι δέ θέλουν νά ζούν από τήν κληρονομία του παρελθόντος παρά από τήν ικανότητα που κατακτούν οι ίδιοι; Δέ θά νιώσουμε δηλαδή τή χεγκελιανή φιλοσοφία, όπως μιά φορά και οι μεταρρυθμιστές τόν μεσαιωνικό Άριστοτέλη, σάν καταναγκασμό, σά δεσμά; Δέ θά διαμορφωθεί αναγκαστικά μιά αντίθεση ανάμεσα στήν παλιά και τή νέα, άνελεύθερη, επειδή παραδοσιακή, και έλεύθερη, επειδή άποχτημένη από τούς ίδιους, φιλοσοφία, ή χεγκελιανή φιλοσοφία δηλαδή δέ θά ριχτεί θέλοντας και μή, από τή θέση της απόλυτης πραγματικότητας της ιδέας πίσω στή μετριόφρονα θέση μιάς όρισμένης και ιδιαίτερης πραγματικότητας; Και δέν είναι λοιπόν λογικό, καθήκον και άποστολή του σκεπτόμενου ανθρώπου, νά προκατάλβει μέ τή λογική τά αναγκαία, άναπόφευκτα αποτελέσματα του χρόνου, νά γνωρίσει προκαταβολικά από τή φύση του πράγματος, τί θά προκύψει κάποτε αυτόματα από τή φύση του χρόνου;

Θά επιχειρήσουμε λοιπόν μέ τή λογική νά προλάβουμε τό χρό-

νο και ν' αποδείξουμε ότι πραγματικά είναι μία όρισμένη, ειδική φιλοσοφία. Και ή απόδειξη δέν είναι δύσκολη, όσο και άν ή χειγκελιανή φιλοσοφία ξεχωρίζει μέ τήν αύστηρή έπιστημονικότητά της, τήν παγκοσμιότητά της και τόν άδιαφιλονίκητο πλούτο τών ιδεών της άπ' όλες τίς προηγούμενες φιλοσοφίες. Ή χειγκελιανή φιλοσοφία προβλήθηκε σέ μία όρισμένη έποχή, γεννήθηκε σέ μία έποχή πού ή άνθρωπότητα, όπως και κάθε προηγούμενη έποχή, στεκότανε σ' ένα όρισμένο σημείο, ύπήρχε μία όρισμένη φιλοσοφία· σχετίστηκε μ' αύτή τή φιλοσοφία, δέθηκε ή ίδια μαζί της· άρα πρέπει και ή ίδια νά έχει ένα όρισμένο και συνεπώς πεπερασμένο χαρακτήρα. Άρα, σάν ένα φαινόμενο μιās όρισμένης έποχής, κάθε φιλοσοφία άρχίζει μέ μία προϋπόθεση· αύτή ή ίδια παρουσιάζεται άσφαλώς σάμπως νά μήν έχει καμιά προϋπόθεση· και είναι σέ σχέση μέ τά προηγούμενα συστήματα, αλλά ή μετέπειτα έποχή γνωρίζει πώς και αύτή έκανε μία προϋπόθεση, δηλαδή μία μερική, τυχαία καθ' έαυτήν προϋπόθεση, πρός διάκριση από τίς *αναγκαίες, λογικές* προϋποθέσεις πού δέν μπορεί ν' άρνηθει κανείς χωρίς νά πέσει στόν άπόλυτο παραλογισμό. Ή μήπως και ή χειγκελιανή φιλοσοφία δέν άρχίζει μέ μία προϋπόθεση; Όχι! άρχίζει μέ τό καθαρό Είναί: δέν άρχίζει μέ μία όρισμένη άρχή, παρά μέ τήν καθαρά άόριστη, τήν ίδια τήν άρχή. Έτσι; Άλλά, δέν άποτελεί κιόλας μία προϋπόθεση τό ότι ή φιλοσοφία χρειάζεται, γενικά, νά κάνει μία άρχή; «Λοιπόν, αύτό έννοείται από μόνο του, όλα πρέπει ν' άρχίζουν, δηλαδή και ή φιλοσοφία». Άσφαλώς, αλλά αύτή ή άρχή είναι τυχαία, άδιάφορη· αντίθετα, ή άρχή μέ τήν όποία πρέπει ν' άρχίσει ή φιλοσοφία, έχει μία *ιδιαιτερη* σημασία, τή σημασία του καθ' έαυτου ή έπιστημονικά πρώτου. Άλλά, αύτό ρωτώ, γιατί γενικά νά κάνει μία τέτοια άρχή; Ή έννοία της άρχής δέν είναι λοιπόν αντικείμενο κριτικής, είναι άμεσα άληθινή και έγκυρη γενικά; Γιατί είμαι ύποχρεωμένος, άκριθώς στήν άρχή, νά μήν μπορώ νά παρατήσω τήν έννοια της άρχής, γιατί νά μήν αναφερθώ άμεσα στό πραγματικό; Ό Χέγκελ άρχίζει μέ τό Είναί, δηλαδή μέ τήν έννοια του Είναί ή τό άφηρημένο Είναί· γιατί νά μήν μπορώ ν' άρχίσω μέ τό ίδιο τό Είναί, δηλαδή μέ τό πραγματικό Είναί; Ή γιατί όχι μέ τό λογικό, άφου τό Είναί, στό βαθμό πού νοείται, όπως είναι αντικείμενο στή Λογική, μέ ρίχνει άμεσα πίσω στό λογικό; Άρχίζω μέ μία προϋπόθεση, όταν άρχίζω μέ τό λογικό; Όχι! Δέν μπορώ ν' άμφισβητήσω τό λογικό, ν' άποστασιοποιηθώ άπ' αύτό, χωρίς νά κηρύξω τήν άμφιβολία μου, τήν άποστασιοποίησή μου παράλογη. Άλλά, ως πούμε πώς χρησιμοποιώ μία προϋπόθεση, ένώ, χωρίς νά σκοτίζομαι γιά τό ζήτημα της άρχής, άρχίζω νά φιλοσοφώ άμεσα μέ τό πραγματικό Είναί ή τό λογικό, τί πειράζει; Δέν μπορώ ν' αποδείξω άργότερα, πώς ή προϋπόθεσή μου είναι μόνο τυπική, φαινομενική, χωρίς νά είναι στήν πραγματικότητα

προϋπόθεση; Καί βέβαια δέν ἀρχίζω νά σκέφτομαι μόνο ἀφοῦ ἀρχίσω ν' ἀραδιάζω τίς σκέψεις μου στό χαρτί. Εἶμαι κιόλας ἀπό πρὶν βέβαιος γιά τήν ἔκβαση τῆς ὑπόθεσής μου. Προϋποθέτω κάτι μόνο ἐπειδὴ ξέρω, ὅτι ἡ προϋπόθεσή μου θά δικαιολογηθεῖ ἀπό μόνη της.

Εἶναι λοιπόν ἡ ἀρχή, αὐτή πού κάνει ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία στή Λογική, μιά γενική, μιά ἀπόλυτα ἀναγκαῖα ἀρχή; Δέν εἶναι, μᾶλλον, μιά ὀρισμένη καί μάλιστα ὀρισμένη διαμέσου τῆς ἀποψη τῆς φιλοσοφίας πρὶν ἀπό τόν Χέγκελ; Δέ συναρτᾶται στή θεωρία τῆς ἐπιστήμης; Δέ συνδέεται μέ τό παλιό ἐρώτημα τῆς πρώτης ἀρχῆς τῆς φιλοσοφίας, μέ τήν ἀποψη, ὅπου τό ἐνδιαφέρον τῆς φιλοσοφίας οὐσιαστικά μόνο συστηματικό, τυπικό, ὄχι ὑλικό, ἦταν τό πρῶτο ἐρώτημα, τό ἐρώτημα: ποῖο εἶναι τό ἐπιστημονικά πρωτεῦον; Ἡ σχέση αὐτή δέν ἔχει ἀποδειχτεῖ κιόλας μέ τό ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Χέγκελ — παραβλεπομένης φυσικά τῆς διαφορᾶς τοῦ περιεχομένου, πού γίνεται καί διαφορά μορφῆς — εἶναι *οὐσιαστικά* ἢ, τουλάχιστο, γενικά ἡ μέθοδος τοῦ Φίχτε; Ἡ πορεία τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας δέν εἶναι καί αὐτό, ὅτι ἐκεῖνο πού στήν ἀρχή εἶναι μόνο γιά *μᾶς*, εἶναι τελικά καί τό ἴδιο γιά τόν *ἑαυτό του* καί ἔτσι τό τέλος ξαναγουρίζει στήν ἀρχή, δηλαδή ἡ πορεία τῆς ἐπιστήμης εἶναι μιά κυκλική κίνηση; (Βάση τῆς συνολικῆς θεωρίας τῆς ἐπιστήμης, II ἔκδοση, σελίδες 291, 301· Βασικό περίγραμμα τῆς ἰδιομορφίας τῆς ἐπιστήμης, II ἔκδοση, σελ. 4· Περὶ τῆς ἔννοιας τῆς θεωρίας τῆς ἐπιστήμης, II ἔκδοση, σελίδες 35 - 36· Τό σύστημα τοῦ Σέλλινγκ, π.χ. σελίδες 186 - 190). Ἄλλά, ἡ κυκλική κίνηση καί μάλιστα ἡ *πραγματική* δέ γίνεται μιά ἀνάγκη ἢ ἀναγκαῖα συνέπεια ἐκεῖ πού ἡ μέθοδος, ἡ ἐπιστημονική *παρουσίαση* τῆς φιλοσοφίας ἰσχύει γιά τήν οὐσία τῆς φιλοσοφίας, ὅπου αὐτό πού δέν εἶναι σύστημα (τό σύστημα ἐδῶ μέ τή στενότερη ἔννοια) δέν εἶναι φιλοσοφία; Γιατί σύστημα εἶναι μόνο αὐτό πού ἀποτελεῖ ἕνα κλειστό κύκλο, αὐτό πού δέ συνεχίζει νά κινεῖται εὐθεῖα ὡς τό ἄπειρο, παρά στό τέλος ἐπιστρέφει στήν ἀρχή του. Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι καί στήν πραγματικότητα τό πιό τέλει σύστημα πού ἔχει ποτέ παρουσιαστεῖ. Ὁ Χέγκελ ἔχει κατορθώσει πραγματικά, αὐτό πού ἤθελε νά κατορθώσει, ἀλλά δέν κατόρθωσε ὁ Φίχτε, γιατί ὁ Φίχτε κλείνει μ' ἕνα Δέον, ἀλλά ὄχι μέ ἕνα τέλος ὅμοιο μέ τήν ἀρχή. Ἄλλά, μολαταῦτα, ἡ συστηματική σκέψη δέν εἶναι ἡ σκέψη καθ' ἑαυτή, ἡ *οὐσιαστική* σκέψη, παρά μόνο ἡ σκέψη πού *παρουσιάζει* τόν ἑαυτό της. Παρουσιάζοντας τή σκέψη μου τή μεταθέτω *στό χρόνο*· αὐτό πού σέ μένα εἶναι ἕνα συνάμα, μιά γνώση πού ἐκτείνεται ὡς τή διαδοχή, γίνεται τώρα μιά ἀλληλουχία. Θέτω τό πρὸς παρουσίαση ὡς μὴ ὑπαρκτό, τό ἀφήνω νά γεννηθεῖ μπροστά στά μάτια μου, ἀφαιρῶ ἀπ' αὐτό, ὅ,τι εἶναι πρὶν ἀπό τήν παρουσίαση. Ὅ,τι ὅμως κι ἂν θέσω σάν ἀρχή, αὐτό εἶναι

ἀρχικά μόνο τό καθαρῶς ἀόριστο· ἐξάλλου δέν ξέρω ἀκόμα τίποτα γι' αὐτό — ἡ παρουσιάζουσα γνώση, ὀφείλει πρῶτο νά εἶναι μόνο γνώση. "Ἄρα μπορῶ, ν' ἀρχίσω, ἀκριθῶς, μόνο μέ τήν ἔννοια τῆς ἀρχῆς· γιατί ὅποιο ἀντικείμενο καί νά θέσω, ἔχει, ἀκριθῶς στήν ἀρχή, τή φύση τῆς ἀρχῆς γενικά. Σ' αὐτό ὁ Χέγκελ εἶναι πολύ συνεπέστερος, ἐπιστημονικότερος ἀπό τόν Φίχτε καί μέ τό 'Εγώ, 'Εγώ του. 'Ενῶ ὁμως ἡ ἀρχή εἶναι τό ἀόριστο, ἡ συνέχιση ἔχει τή σημασία τοῦ ὀρισμοῦ. Μόνο στήν πορεία τῆς παρουσίας ὀρίζεται, ἀποκαλύπτεται κι εἶναι αὐτό μέ τό ὅποιο ἀρχίζω. 'Ἡ πορεία πρὸς τά ἔμπρός εἶναι συνεπῶς μιά ὀπισθοδρόμηση — ξαναγυρίζω πίσω σ' αὐτό ἀπό τό ὅποιο εἶχα ξεκινήσει — στήν ἐπιστροφή ξαναπαίρνω πίσω τή *διαδοχή*, τή *χρονοποίηση* τῆς σκέψης· ἀποκατασταίνω τήν ταυτότητα πού εἶχε χαθεῖ. 'Ἀλλά τό πρῶτο στό ὅποιο ξαναγυρίζω, δέν εἶναι τώρα πιά τό ἀρχικό, ἀόριστο, ἀναπόδειχτο πρῶτο, παρά ἔνα ἐξασφαλισμένο καί συνεπῶς ὄχι πιά τό ἴδιο ἢ, ἂν καί τό ἴδιο, ὄχι πιά στήν ἴδια μορφή. Τό προτσές αὐτό εἶναι λοιπόν ὀπωσδήποτε αἰτιολογημένο, ἀναγκαῖο προτσές, ἀλλά μολαταῦτα στηρίζεται μόνο στή σχέση τῆς ἐμφανιζόμενης, τῆς παρουσιαζόμενης σκέψης πρὸς τή σκέψη καθ' ἑαυτήν, δηλαδή πρὸς τήν ἐσωτερική σκέψη. Τοῦτο τό φαντάζεται κανεῖς ἔτσι. Διαβάζω τή Λογική τοῦ Χέγκελ ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος. Στό τέλος φτάνω πίσω στήν ἀρχή. 'Ἡ ἰδέα τῆς ἰδέας ἢ ἡ ἀπόλυτη ἰδέα περιλαμβάνει στὸν ἑαυτό της τήν ἰδέα τοῦ "ὄντος, τοῦ Εἶναι. Ξέρω λοιπόν τώρα τό Εἶναι, τό "ὄν ὡς στοιχεῖα τῆς ἰδέας ἢ τήν ἀπόλυτη ἰδέα ὡς λογική *in nuce*. Στό τέλος ἐπιστρέφω ὀπωσδήποτε στήν ἀρχή, ἀλλά ἐλπίζω ὄχι χρονικά, ὄχι ὅτι ἀρχίζω ξανά τή Λογική ἀπό τήν ἀρχή — γιατί διαφορετικά θά ἔπρεπε γιά δεύτερη καί τρίτη φορά καί συνέχεια νά κάνω τόν ἴδιο δρόμο, ἔτσι ὥστε ὅλη μου ἡ ζωὴ νά εἶναι μόνο μιά κυκλική κίνηση μέσα στή χεγκελιανή Λογική· παρά κλείνω μέ τήν ἀπόλυτη ἰδέα τοῦς τρεῖς τόμους τῆς Λογικῆς, ἐπειδὴ τώρα ξέρω τί ὑπάρχει στή Λογική· ἀναιρῶ μέσα στή γνώση μου τό χρονικό μεσολαθητικό προτσές· γνωρίζω τήν ἀπόλυτη ἰδέα ὡς σύνολο καί ἀσφαλῶς χρειάζομαι χρόνο ὅταν ἀναπαρασταίνω ξανά πραγματικά γιά τόν ἑαυτό μου τό προτσές τῆς· ἀλλά αὐτὴ ἡ διαδοχὴ εἶναι ἐδῶ ἐντελῶς ἀδιάφορη. "Ἄρα ἡ Λογικὴ σέ τρεῖς τόμους, δηλαδή ἡ παρουσιαζόμενη Λογικὴ, δέν εἶναι σκοπὸς καθ' ἑαυτὸν· γιατί διαφορετικά δέ θά εἶχα ἄλλον σκοπὸ στὴ ζωὴ μου, παρά νά διαβάζω συνέχεια τή Λογικὴ ἢ νά τὴ μάθω ἀπ' ἔξω σάν τό Πάτερ ἡμῶν. "Ἄλλωστε ἡ ἀπόλυτη ἰδέα παίρνει ξανά πίσω ἢ ἴδια τό μεσολαθητικό τῆς προτσές, συνοψίζει τό προτσές *στὸν ἑαυτό της*, ἀναιρεῖ τήν πραγματικότητα τῆς παρουσίας, ἀφοῦ παρουσιάζεται ὡς τό *πρωτεῦον* καί *τελικό*, τό "Ἐνα καί τό Πᾶν. Καί ἀκριθῶς γι' αὐτό κλείνω καί τώρα τή Λογικὴ καί συνοψίζω αὐτὴν τήν ἐκτατικὴ ὑπαρξη σέ μιά ἰδέα. Συνεπῶς ἡ Λο-

γική μᾶς ξαναφέρνει πίσω στὸν *ἑαυτό μας*, στὴν πράξη τῆς ἐσωτερικῆς γνώσης· ἡ μεσολαθητική, παρουσιαστική γνώση γίνεται *ἄμεση* γνώση — ἄμεση ὄχι μέ τὴν ὑποκειμενική ἔννοια τοῦ Γιάκομπς, γιατί μέ τὴν ἔννοια αὐτὴν δὲν ὑπάρχει ἄμεση γνώση. Ἐννοῶ μιὰ ἄλλη ἄμεσότητα.

Ἡ σκέψη εἶναι μιὰ *ἄμεση* δραστηριότητα, ἐφόσον εἶναι *αὐτόματη* δραστηριότητα. Κανένας ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ γιὰ μένα· πείθομαι γιὰ τὴν ἀλήθεια μιᾶς σκέψης μόνο *μέσω τοῦ ἑαυτοῦ μου*. Ὁ Πλάτων εἶναι παράλογος, δὲν ὑπάρχει καθόλου γι' αὐτόν πού δὲν ἔχει λογικό, ἄγραφο χαρτί γιὰ κείνον πού δὲν μπορεῖ νὰ συνδέσει τίς ἴδιες σκέψεις μέ τὰ δικά του λόγια. Ὁ γραμμένος Πλάτων εἶναι μόνο *μέσο* γιὰ μένα· τὸ πρῶτο, τὸ *a priori*, ἡ αἰτία μέ τὴν ὁποία σχετίζονται ὅλα καὶ στὴν ὁποία ξαναγυρνοῦν ὅλα εἶναι τὸ λογικό. Τὸ νὰ δώσει λογικό, δὲν εἶναι στό χέρι τῆς φιλοσοφίας, γιατί αὐτὴ τὸ *προϋποθέτει* κιόλας· αὐτὴ μόνο ὀρίζει τὸ λογικό μου. Ἡ *παραγωγή* τῶν ἐννοιῶν μέ τὴ μεσολάβηση μιᾶς ὀρισμένης φιλοσοφίας δὲν εἶναι πραγματική, παρά μόνο τυπική, δὲν εἶναι δημιουργία ἀπ' τὸ τίποτα, παρά μόνο ἀνάπτυξη μιᾶς ὀριστῆς ἀκόμα, ἀλλὰ ἱκανῆς γιὰ ὅλους τοὺς ὀρισμούς πνευματικῆς ὕλης πού ὑπάρχει μέσα μου. Ὁ φιλόσοφος συνειδητοποιεῖ σέ μένα μόνο ὅτι μπορῶ νὰ ξέρω, συνδέεται μέ τὴν πνευματικὴ μου *ικανότητα*. Συνεπῶς ἡ φιλοσοφία στὴν ἐξοδὸ τῆς ἀπὸ τὸ στόμα ἢ τὴν πένα, ἐπιστρέφει ἄμεσα στὴ δική της πηγή· δέ μιλά, γιὰ νὰ μιλήσει — ἀπὸ δῶ πηγάζει καὶ ἡ ἀντιπάθειά της γιὰ τὴν ὠραία ρητορική — παρά γιὰ νὰ μὴ μιλήσει, γιὰ νὰ *σκεφτεῖ*· δὲν κάνει ἐπίδειξη γιὰ τὴν ἐπίδειξη — γι' αὐτὸ καὶ τὸ μίσος της κατὰ τῆς σοφιστικῆς συλλογιστικῆς — παρά γιὰ νὰ δείξει πῶς αὐτὸ πού αὐτὴ μέ τὸν τρόπο τῆς ἐπίδειχνει, εἶναι ἀπλᾶ ἔτσι στό ἀξίωμα κάθε ἐπίδειξης, δηλαδή μιὰ σκέψη πού ἐκφράζει γιὰ κάθε σκεπτόμενο ἕνα νόμο τοῦ λογικοῦ. Ἡ ἐπίδειξη δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ παρουσίαση ὅτι τὸ ἀληθινὸ εἶναι αὐτὸ πού λέω, τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἐπιστροφή τῆς ἐξωτερίκευσης τῆς σκέψης στὴν *πρωταρχικὴ πηγή* τῆς σκέψης. Ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ἡ σημασία τῆς ἐπίδειξης χωρὶς συσχέτιση μέ τὴ σημασία τῆς *γλώσσας*. Ἡ γλώσσα δὲν εἶναι παρά ἡ *πραγμάτωση* τοῦ εἴδους, πού στὴν ἀτομικὴ διακλάδωσή της παρουσιάζει τὴν ἐνότητα τοῦ εἴδους. Τὸ στοιχεῖο τῆς λέξης εἶναι ἐπομένως ὁ ἀέρας, τὸ πνευματικότερο καὶ γενικότερο μέντιουμ τῆς ζωῆς. Ἡ ἐπίδειξη λοιπὸν ἔχει τὴν αἰτία της μόνο στὴ μεσολαθητικὴ δραστηριότητα τῆς σκέψης *γιὰ ἄλλους*. Ὅταν θέλω ν' ἀποδείξω κάτι, τὸ ἀποδείχνω γιὰ τοὺς ἄλλους. Ὅταν ἀποδείχνω, διδάσκω, γράφω, ἐλπίζω πῶς ἀποδείχνω, διδάσκω, γράφω ὄχι γιὰ μένα· γιατί ξέρω ἐπίσης, τουλάχιστο οὐσιαστικά, τί δέ γράφω, δέ διδάσκω, δὲν ἐξηγῶ — γι' αὐτὸ συχνὰ δύσκολα καταλήγει κανεὶς νὰ γράψει γι' αὐτὸ πού ξέρει καλύτερα, γι' αὐτὸ πού εἶναι

όλωσδιόλου βέβαιο καί σαφές, ὅτι δέν μπορεῖ νά καταλάβει πῶς δέν τό ξέρουν καί οἱ ἄλλοι. "Ένας συγγραφέας πού γράφει γιά κάτι γιά τό ὅποιο εἶναι τόσο βέβαιος, ὥστε νά μή θεωρεῖ πῶς ἀξίζει τόν κόπο νά γράψει γι' αὐτό, μεταφέρεται στήν κατάσταση ἑνός χιοῦμορ δικοῦ του εἴδους. Ματαιώνει μέ τό γράψιμο τό γράψιμό του, κοροϊδεύει μέ τήν ἀπόδειξη τήν ἀπόδειξη. "Αν πρέπει νά γράψω καί μάλιστα νά γράψω καλά καί σωστά, πρέπει ν' ἀμφιβάλλω ὅτι καί οἱ ἄλλοι ξέρουν αὐτό πού ξέρω, τουλάχιστο πῶς τό ξέρουν ὅπως ἐγώ. Μόνο γι' αὐτό τό ἀνακοινῶν. 'Αλλά ταυτόχρονα προϋποθέτω ὅτι καί αὐτοί πρέπει καί *μποροῦν* νά τό ξέρουν. Διδασκαλία δέν εἶναι νά βάλουμε μέ τό ζόρι κάτι στό μυαλό τοῦ ἄλλου, παρά ὁ δάσκαλος ἀναφέρεται σέ μιά ἐνεργητική ἱκανότητα, σέ μιά ἱκανότητα γνώσης. 'Ο καλλιτέχνης προϋποθέτει τό νόημα τῆς ὁμορφιάς· δέ θέλει καί δέν μπορεῖ νά τό δώσει πρῶτος αὐτός· γιατί, γιά νά βροῦμε πῶς ἕνα πράγμα εἶναι ὠραῖο, νά τό δεχτοῦμε καί νά τό ἀφομοιώσουμε, πρέπει ὁ καλλιτέχνης νά προϋποθέτει σέ μᾶς τήν ὑπαρξη τοῦ νοήματος τῆς τέχνης· αὐτός μπορεῖ μόνο νά τό διαμορφώσει, μόνο νά τοῦ δώσει μιά ὀρισμένη κατεύθυνση. Τό ἴδιο καί ὁ φιλόσοφος δέ δέχεται πῶς εἶναι ἕνας θεωρητικός Δαλαί - Λάμα, πῶς ἔχει καταβροχθίσει καθαρά τή λογική. Γιά νά γνωρίσουμε τίς σκέψεις του σάν ἀληθινές, γιά νά μπορέσουμε μόνο νά τίς καταλάβουμε, προϋποθέτει σέ μᾶς ὅπως καί στόν ἑαυτό του τή λογική, ἕνα κοινό ἀξίωμα, ἕνα κοινό μέτρο. Πρέπει νά γνωρίσουμε αὐτό πού ἐκεῖνος ἔχει γνωρίσει, νά βροῦμε μέσα μας αὐτό πού ἔχει βρεῖ, γιατί ἡ σκέψη εἶναι *μέσα μας*. Κάθε ἐπίδειξη ἐπομένως δέν εἶναι μιά μεσολάθηση στή σκέψη καί γιά τήν ἴδια τή σκέψη, παρά μιά μεσολάθηση μέσω τῆς γλώσσας ἀνάμεσα στή σκέψη, *στό μέτρο πού εἶναι δική μου* καί στή σκέψη *τοῦ ἄλλου, στό βαθμό πού εἶναι δική του* — καί ὅπου δυό ἢ τρεῖς συγκεντρῶνται στό ὄνομά μου, ἐκεῖ εἶμαι 'Εγώ· ἡ λογική, ἡ ἀλήθεια ἀνάμεσα σ' ας — ἡ μιά μεσολάθηση τοῦ 'Εγώ καί 'Εσύ γιά τή γνώση τῆς ταυτότητας τῆς λογικῆς ἢ μιά μεσολάθηση μέσω τῆς ὁποίας ἐξασφαλίζω ὅτι ἡ σκέψη *μου* δέν εἶναι δική μου, παρά σκέψη *καθ' ἑαυτήν καί γι' αὐτήν*, ἡ ὁποία συνεπῶς μπορεῖ ἐξίσου καλά νά εἶναι σάν δική μου ἢ σκέψη τοῦ ἄλλου. "Όταν εἴμαστε ἀδιάφοροι στή ζωή, ἂν οἱ σκέψεις μας εὐνοοῦνται καί ἀναγνωρίζονται ἢ ὄχι, αὐτή ἡ ἀδιαφορία ἔχει σχέση μόνο μ' αὐτόν ἢ ἐκεῖνον, μέ αὐτή ἢ ἐκεῖνη τήν τάξη ἀνθρώπων, ἐπειδή τούς θεωροῦμε κίβλας προκατειλημμένους, ἐπηρεασμένους ἀπό ἰδιαίτερα συμφέροντα καί μερικότερα αἰσθήματα, ἀδιόρθωτους, διεφθαρμένους ριζικά ἀνθρώπους. 'Ο ἀριθμός τους εἶναι ἐδῶ γενικά ἀδιάφορος. Satis mihi pauci lectores, satis est unus, satis est nullus. 'Εννοεῖται: ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νά ἱκανοποιεῖται μέ τόν ἑαυτό του, ἐπειδή τόν γνωρίζει σάν "Ένα, μπορεῖ νά διαχωρίζεται ἀπ' αὐτόν, ὁ ἴδιος νά εἶναι ὁ

άλλος — ό άνθρωπος μιλά, κουβεντιάζει μέ τόν έαυτό του — και έπειδή ξέρει πώς ή σκέψη του δέ θά ήταν δική του, άν δέν ήταν, τουλάχιστο ως πρός τή *δυνατότητα*, και σκέψη τών άλλων. 'Αλλά όλη αύτή ή άδιαφορία, όλη αύτή ή αυτοϊκανοποίηση και ό περιορισμός στόν έαυτό μας, είναι μόνο μερικό φαινόμενο. Καθ' έαυτοί, δέν είμαστε άδιάφοροι· τό ένστικτο τής γνωστοποίησης είναι πρωταρχικό ένστικτο, τό ένστικτο τής αλήθειας. Συνειδητοποιούμε τήν αλήθεια τής ύπόθεσής μας και βεβαιωνόμαστε γι' αύτήν μόνο μέσω του άλλου — βέβαια όχι αύτου ή εκείνου, *τυχαίου* άλλου. Αυτό πού είναι αληθινό, δέν είναι άποκλειστικά Δικό μου ή Δικό σου, παρά γενικό. 'Η σκέψη στήν όποία συνενώνονται 'Εγώ κι 'Εσύ, είναι *αληθινή*. 'Η συνένωση αύτή είναι ή έπιβεβαίωση, τό σήμα, ή κατακύρωση τής αλήθειας μόνο έπειδή ή ίδια είναι κιόλας αλήθεια. 'Ό,τι ένώνει είναι αληθινό και καλό. 'Η αντίρρηση: είναι λοιπόν και ή κλεψιά κτλ. καλή και αληθινή, γιατί και σ' αύτήν ένώνονται συχνά άνθρωποι, δέν άξίζει νά τύχει άπάντησης, γιατί σ' αύτήν τήν περίπτωση ό καθένας μένει γιά τόν έαυτό του.

"Όλοι οί φιλόσοφοι λοιπόν πού μās είναι γνωστοί — διαφορετικά έννοείται δέ θά μās ήτανε γνωστοί — *έξωτερίκευσαν*, δηλαδή *δίδαξαν* τίς σκέψεις τους, είτε προφορικά, όπως ό Σωκράτης, είτε γραφτά. 'Εξωτερικεύω *σκέψεις*, σημαίνει διδάσκω· αλλά διδασκαλία είναι επίδειξη. 'Η επίδειξη λοιπόν δέν είναι ή σχέση του στοχαστή ή τής κλεισμένης στόν έαυτό της σκέψης μέ τόν έαυτό της, παρά ή σχέση του στοχαστή μέ τούς άλλους. 'Επομένως οί τρόποι επίδειξης και συμπεράσματος δέν είναι *μορφές καθ' έαυτές του λογικού*,¹⁵ μορφές τής έσωτερικής πράξης, σκέψης και γνώσης· είναι μόνο μορφές γνωστοποίησης, τρόποι έκφρασης, παρουσιάζει και παραστάσεις, φανερώματα τής σκέψης. 'Επομένως τό γρήγορο μυαλό τρέχει μπροστά από τό δάσκαλό του· μέ τήν πρώτη σκέψη έχει προκαταλάβει κιόλας μιá όλόκληρη σειρά παροχών, πού ένας άλλος θά διατρέξει μόνο μέ τή μεσολάβηση τής επίδειξης. Μιά *μεγαλοφυία* τής σκέψης ύπάρχει έξίσου καλά και βρίσκεται ως ένα βαθμό — ως δεχτικότητα — sé όλους τούς άνθρωπους, όπως ύπάρχει και μιá *μεγαλοφυία* τής τέχνης. 'Η αίτια πού θεωρούμε τίς μορφές γνωστοποίησης, τούς τρόπους έξωτερίκευσης ως βασικές μορφές του λογικού, τής σκέψης καθ' έαυτής, είναι πού τίς βασικές σκέψεις μας, πού ξεπηδούν άμεσα από τή *μεγαλοφυία* τής σκέψης, πού μās έρχονται, οί ίδιοι δέν ξέρουμε πώς, πού μās είναι δοσμένες μαζί μέ τήν Ουσία μας, γιά μās όπως και γιά έναν άλλον, γιά νά τίς συνειδητοποιήσουμε καθαρά, τίς επιδείχνουμε και τίς παρουσιάζουμε, *διδάσκουμε τούς ίδιους τούς έαυτούς μας*, ότι γενικά στή σκέψη έξωτερικεύουμε, μιλούμε τίς ίδιες τίς σκέψεις μας. 'Η επίδειξη λοιπόν είναι μόνο τό μέσο μέ τό όποιο άφαιρώ από τή σκέψη μου τή μορφή του δι-

κοῦ μου, μέ τό ὁποῖο ὁ ἄλλος τή γνωρίζει ὡς δική του. Ἡ ἐπίδειξη εἶναι ἄλογη χωρίς *γνωστοποίηση*. Ἄλλά ἡ γνωστοποίηση σκέψεων δέν εἶναι ὑλική, *πραγματική* γνωστοποίηση — ἡ ὤθηση, ὁ τόνος πού συγκλονίζει τ' αὐτιά μου, τό φῶς εἶναι μιά πραγματική γνωστοποίηση — τό ὑλικό τό δέχομαι παθητικά· ὑποφέρω· ἀλλά τό πνευματικό μόνο μέσο τοῦ ἑαυτοῦ μου, μέ τήν αὐτοδραστηριοποίηση. Γιά τοῦτο κι ἐκεῖνο πού γνωστοποιεῖ αὐτός πού κάνει τήν ἐπίδειξη δέν εἶναι ἡ *ἴδια ἡ ὑπόθεση*, παρά μόνο τό μέσο· γιατί δέ χύνει μέσα μου τίς σκέψεις του, ὅπως τίς σταγόνες· δέν κάνει κήρυγμα σέ κουφά ψάρια, ὅπως ὁ Ἅγιος Φραγκίσκος· ἀπευθύνεται σέ σκεπτόμενα πλάσματα· δέ μοῦ δίνει τό *κυριότερο*, τό λογικό τοῦ πράγματος· δέ δίνει γενικά τίποτα — διαφορετικά θά μποροῦσε ὁ φιλόσοφος νά κάνει πραγματικά φιλοσόφους, κάτι πού δέν τό κατόρθωσε κανένας ὡς τώρα — μάλλον προϋποθέτει τό λογικό· μοῦ δείχνει — γενικά στόν ἄλλον — μόνο τό λογικό μου *στόν καθρέφτη*· εἶναι μόνο ἡθοποιός, αἰσθητοποιεῖ, παρουσιάζει μπροστά μου μόνο αὐτό πού πρέπει νά μιμηθῶ σ' αὐτόν — ἡ παραστατική, συστηματική φιλοσοφία εἶναι ἡ δραματική, θεατρική φιλοσοφία, σέ ἀντίθεση μέ τό λυρισμό τῆς ὑλικῆς σκέψης πού ξαναγαυρίζει στόν ἑαυτό της — λέει καί μοῦ δείχνει· αὐτό εἶναι λογικό, τό ἀληθινό, ὁ νόμος — ἔτσι πρέπει νά σκέφτεσαι καί ἔτσι σκέφτεσαι πάνω σ' αὐτό, ἂν σκέφτεσαι ἀληθινά — θέλει βέβαια νά μέ φέρει στίς σκέψεις του, ὄχι ὅμως σάν δικές του, παρά σάν γενικά λογικές, δηλαδή καί στίς δικές μου· *ἐκφράζει* μόνο τό δικό μου λογικό. Σ' αὐτό βρίσκεται ἡ δικαίωση τῆς ἀπαίτησης· ἡ φιλοσοφία ὀφείλει νά ἀφυπνίζει, ἡ σκέψη νά ἐρεθίζει, νά μὴν αἰχμαλωτίζει τό λογικό μας μέ μιά μιλημένη ἢ γραμμένη λέξη — καί ἡ σκέψη πού γνωστοποιήθηκε εἶναι ἀκριβῶς αὐτή πού ἐξωτερικεύτηκε σέ λόγο — πράγμα πού ἔχει πάντα θανατηφόρα ἀποτελέσματα γιά τό πνεῦμα. Κάθε παρουσίαση τῆς φιλοσοφίας, προφορική ἢ γραφτή, ἔχει, καί μόνο αὐτή μπορεῖ νά ἔχει, τή σημασία τοῦ μέσου. Κάθε σύστημα εἶναι μόνο *ἐκφραση*, μόνο *εἰκόνα* τῆς λογικῆς, συνεπῶς μόνο *ἀντικείμενο* τῆς λογικῆς τό ὁποῖο αὐτή, σάν ζωντανή δύναμη πού ἀναπαράγεται σέ νέα στοχαζόμενα πλάσματα, τό διακρίνει ἀπό τόν ἑαυτό της καί τό ἀντιμετωπίζει σάν ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς. Κάθε σύστημα πού δέν ἀναγνωρίζεται καί δέν υἱοθετεῖται σάν ἀπλό *μέσο*, *περιορίζει* καί φθείρει τό πνεῦμα, γιατί βάζει τήν ἔμμεση, τυπική σκέψη στή θέση τῆς ἄμεσης, πρωταρχικῆς, ὑλικῆς σκέψης· σκοτώνει τό ἐφευρετικό πνεῦμα· κάνει τή διάκριση τοῦ *πνεύματος* ἀπό τό *γράμμα* ἀδύνατη, γιατί εἶναι ἀπαραίτητο, μαζί μέ τή σκέψη — ἐδῶ ἀκριβῶς ἀποκαλύπτεται ἡ περιοριστικότητα κάθε συστήματος ὡς ἐξωτερικῆς ὑπαρξης — νά συγκρατοῦμε καί τή *λέξη* καί ἔτσι κάθε σύστημα ἀρνιέται καί χάνει τήν πρωταρχική σημασία καί τόν ὀρισμό κάθε ἐξωτερικεύσεως τῆς σκέ-

ψης. Κάθε παρουσίαση, κάθε επίδειξη — ή παρουσίαση της σκέψης είναι επίδειξη — έχει σύμφωνα με τόν πρωταρχικό όρισμό της — καί μόνο σ' αυτόν οφείλουμε νά σταθοῦμε — τελικό της σκοπό τήν πράξη της γνώσης τοῦ ἄλλου.

Ἐξάλλου ἐννοεῖται ἀπό μόνο του, ὅτι ἡ παρουσίαση ἢ ἐπίδειξη εἶναι ταυτόχρονα καί σκοπός γιά τόν ἑαυτό της — ὅπως κατ' ἀρχήν πρέπει κάθε μέσο νά εἶναι καί σκοπός. Ἡ μορφή πρέπει νά ἐκφραστεῖ ἀντικειμενικά, μ' ἕναν τρόπο πού νά διδάσκει ἀπό μόνη της· ἡ παρουσίαση της φιλοσοφίας νά εἶναι ἡ ἴδια φιλοσοφική — σ' αὐτό βρίσκει τή δικαίωσή της ἡ ἀπαίτηση της ταυτότητας μορφῆς καί περιεχομένου. Ἡ παρουσίαση, ἐφόσον εἶναι ἡ ἴδια φιλοσοφική, ἀντίστοιχη μέ τίς σκέψεις, εἶναι ἀκριβῶς ἡ *συστηματική*. Μέ τοῦτο ἀποκτᾷ ἡ παρουσίαση ἀξία *μέ καί γιά τόν ἑαυτό της*. Γι' αὐτό ὁ συστηματοποιός εἶναι καλλιτέχνης· ἡ ἱστορία τῶν φιλοσοφικῶν *συστημάτων* εἶναι ἡ πινακοθήκη της λογικῆς. Ὁ Χέγκελ εἶναι ὁ πῶς τέλειος *καλλιτέχνης της φιλοσοφίας*, οἱ παρουσιάσεις του, τουλάχιστο ἐν μέρει, *ἀξεπέραστα πρότυπα τοῦ ἐπιστημονικοῦ νοήματος της τέχνης καί ἐξαιτίας της αὐστηρότητάς τους, ἀληθινά μέσα μόρφωσης καί προαγωγῆς τοῦ πνεύματος*. Ἀλλά ἀκριβῶς γι' αὐτό καί ἔκανε — ὡς ἐπακόλουθο ἑνός νόμου πού δέ θά σχολιαστεῖ ἐδῶ — τή μορφή οὐσία, τό εἶναι της σκέψης γιά τούς ἄλλους, εἶναι καθ' ἑαυτό, τό *σχετικό σκοπό, σκοπό τελικό*. Ἦθελε στήν παρουσίαση νά προκαταλάβει καί νά συλλάβει πονηρά τό ἴδιο τό λογικό καί νά τό συμπίεσει μέσα στό σύστημα. Τό σύστημα ὀφείλει, σά νά ποῦμε, νά εἶναι ἡ ἴδια ἡ λογική, ἡ ἄμεση δραστηριότητα νά ἐγκαταλείπεται καθαρά στήν ἔμμεση, ἡ παρουσίαση νά *μὴν προϋποθέτει τίποτα*, δηλαδή ἐδῶ νά μὴ μᾶς ἀφήνει τίποτα ὑπόλοιπο καί μέσα μας, νά μᾶς ἐξαντλεῖ καθαρά καί νά ἀντλεῖ ἀπό μᾶς. Τό χεγκελιανό σύστημα εἶναι ἡ *ἀπόλυτη αὐτοεκδήλωση* της λογικῆς, ἡ ὅποια σ' αὐτόν ἐκφράζεται, μεταξύ ἄλλων, *ἀντικειμενικά*, μέ τό ὅτι τό φυσικό του Δίκαιο εἶναι ὁ καθαρότερος *θεωρητικός ἐμπειρισμός* (π.χ. ἡ ἴδια ἡ ἀπαγωγή τῶν πρωτότοκων). Μόνο ἐδῶ — στό ὅτι ὁ Χέγκελ συμπιέζει στήν παρουσίαση τά πάντα, ἀποστασιοποιεῖται ἀπό τήν προϋπαρξη τοῦ λογικοῦ, δέν ἐπικαλεῖται τό λογικό πού ὑπάρχει σέ μᾶς — ἔγκειται ἡ ἀληθινή καί τελική αἰτία γιά τήν κατηγορία γιά φορμαλισμό, παραμερισμό της ὑποκειμενικότητας κτλ. Ὁ Χέγκελ παίρνει βέβαια, στό ἀποτέλεσμα, πίσω τό μεσολαθητικό προτσές, ἀλλά, ἀφοῦ ἡ μορφή τίθεται ὡς ἀντικειμενική οὐσιαστικότητα, μένει κανείς σέ ἀμφιβολία γιά τήν ἀντικειμενικότητα ἢ ὑποκειμενικότητα τοῦ μεσολαθητικοῦ προτσές. Συνεπῶς ἐκεῖνοι πού ἰσχυρίζονται πῶς τό μεσολαθητικό προτσές τοῦ ἀπόλυτου εἶναι μόνο τυπικό, ἔχουν, ὑλικά, δίκιο, ἀλλά κι ἐκεῖνοι πού ἰσχυρίζονται τό ἀντίθετο, τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα αὐτοῦ τοῦ προτσές, δέν ἔχουν, τυπικά, ἀδικο.

Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι λοιπόν τό μεσουράνημα τῆς θεωρητικῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας. Μέ αὐτήν βρήκαμε καί σχολιάσαμε τή βάση τῆς ἀρχῆς τῆς Λογικῆς. Ὅλα ὀφείλουν νά παρασταθοῦν (ἀποδειχτοῦν) ἢ νά εἰσέλθουν καί νά ὑψωθοῦν στήν παράσταση. Ἡ παράσταση ἀποστασιοποιεῖται ἀπό τό πρῖν ἀπό τήν παράσταση συνειδητό· ὀφείλει νά κάνει μιὰ ἀπόλυτη ἀρχή. Ἄλλά ἐδῶ ἀκριβῶς ἀποκαλύπτεται ἀμέσως τό ὄριο τῆς παράστασης. Ἡ νόηση εἶναι *παλιότερη* ἀπό τήν παράσταση τῆς νόησης. Ἡ ἀρχή στήν παράσταση εἶναι μόνο γι' αὐτήν, *ἀλλά ὄχι καί γιά τή νόηση* τό Πρῶτο. Ἡ παράσταση χρειάζεται τή σκέψη¹⁶ πού ἐμφανίζεται, λίγο ἀργότερα, ἀλλά ἐσωτερικά εἶναι πάντοτε παρούσα στή νόηση. Ἡ παράσταση εἶναι τό καθ' ἑαυτό καί γιά τόν ἑαυτό του ἕμμεσο, καί συνεπῶς τό Πρῶτο σ' αὐτήν οὐδέποτε κάτι ἄμεσο παρά ἔνθετο, ἐξαρτημένο, παρεχόμενο, ἀφοῦ τό Πρῶτο ὀρίζεται μέ τούς ὁρισμούς τῆς σκέψης, πού εἶναι ὀρισμένοι διὰ τοῦ ἑαυτοῦ τους, πρῖν καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή φιλοσοφία πού τούς παρουσιάζει καί τούς ἐξηγεῖ χρονικά. Ἔτσι ἡ παράσταση ἐπικαλεῖται πάντοτε μιὰ ἀνώτερη, σέ σχέση μαζί της, *a priori* ἀρχή. Ἡ μήπως δέν εἶναι αὐτή ἡ περίπτωση τοῦ Εἶναι τῆς χεγκελιανῆς Λογικῆς; «Τό Εἶναι εἶναι τό ἄμεσο, τό ἀόριστο, τό ὅμοιο μέ τόν ἑαυτό του, τό ταυτόσημο μέ τόν ἑαυτό του, τό ἀδιαφοροποίητο». Ἄλλά ἐδῶ δέν προϋποτίθενται οἱ ἔννοιες τῆς ἀμεσότητας, τῆς ἀοριστίας, τῆς ταυτότητας; «Τό Εἶναι περνᾷ στό τίποτα· ἐξαφανίζεται ἄμεσα στό ἀντίθετό του, ἡ ἀλήθεια του εἶναι αὐτή ἡ κίνηση τῆς ἀμεσης ἐξαφάνισης». Ἐδῶ δέν προϋποτίθενται μόνο παραστάσεις; Ἡ ἐξαφάνιση εἶναι μιὰ ἔννοια ἢ μάλλον μιὰ αἰσθητῆ παράσταση; «Τό Γίγνεσθαι εἶναι ἀνησυχία, ἡ ἀνήσυχη ἐνότητα τοῦ Εἶναι καί τοῦ τίποτα, ἡ ὑπαρξη, ἡ ἐνότητα πού ἔφτασε στήν ἡρεμία». Ἐδῶ δέν προϋποτίθεται ἡ, τουλάχιστο, γίνεται ἀποδεκτὴ μιὰ πολύ ἀμφίβολη παράσταση, ὅπως ἡρεμία; Καί δέν μπορεῖ ὁ σκεπτικιστής νά ἀντιπροβάλει: ἡ ἡρεμία εἶναι μιὰ ἀπάτη τῶν αἰσθήσεων, τά πάντα βρίσκονται συνεχῶς σέ κίνηση. Τί χρειάζονται λοιπόν ἐδῶ στήν ἀρχή τέτοιες παραστάσεις, ἂν ὄχι μόνο σάν *εἰκόνες*; Ἄλλά, θά μπορούσε νά ἀντιπροβάλει κανεῖς, Τέτοιες προϋποθέσεις, τουλάχιστο, ὅπως οἱ ἔννοιες τῆς ὁμοιότητας, ταυτότητας κτλ. εἶναι αὐτονόητες, ἐντελῶς φυσικές. Πῶς θά μπορούσαμε διαφορετικά νά στοχαστοῦμε τό Εἶναι; Οἱ ἔννοιες αὐτές εἶναι τά ἀναγκαῖα μέσα μέ τά ὁποῖα γνωρίζουμε τό Εἶναι ὡς πρῶτο. Σωστά: ἀλλά τότε τό Εἶναι εἶναι, τουλάχιστο γιά μᾶς, τό ἄμεσο; Καί δέν εἶναι πρῶτο μάλλον αὐτό ἀπό τό ὁποῖο δέν μπορούμε πιά νά ἀποστασιοποιηθοῦμε; Ἐννοεῖται πῶς αὐτό τό ξέρεи καί ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία. Τό Εἶναι, μέ τό ὁποῖο ἀρχίζει ἡ Λογική, ἔχει ὡς προϋπόθεση, ἀπό τή μιὰ μεριά τή φαινομενολογία κι ἀπό τήν ἄλλη, τήν ἀπόλυτη ἰδέα. Τό Εἶναι (τό πρῶτο, τό ἀόριστο) ἀνακαλεῖται στό τέλος· ἀπο-

δείχνεται ως *μη αληθινή αρχή*. 'Αλλά έτσι και η Λογική δέν είναι μιά Φαινομενολογία; Τό Εΐναι μόνο ή *φαινομενολογική αρχή*; Μήπως και μέσα στή Λογική βρισκόμαστε σέ μιά διάσταση μεταξύ φαινόμενου και αλήθειας; Γιατί δέν αρχίζει λοιπόν μέ μιά *αληθινή αρχή*; «Ναί, τό αληθινό μπορεί νά είναι μόνο τό *αποτέλεσμα*, τό αληθινό πρέπει ν' αποδειχτεί σάν τέτοιο, δηλαδή νά παρασταθει». 'Αλλά, πώς θ' αποδειχτεί λοιπόν, όταν τό 'ίδιο τό Εΐναι προϋποθέτει τήν ιδέα, δηλαδή έχει προϋποτεθει ή ιδέα καθ' εαυτή ως πρώτο; Καί μέ τόν τρόπο αυτόν όφείλει νά κατασκευαστεί και νά επιδειχτεί ή φιλοσοφία ως αλήθεια, ώστε νά μήν μπορεί πιά ν' αμφισβητηθει, δηλαδή νά μήν έχει πιά αντικειμενική βάση ή αμφιβολία τής σκέψης; 'Ασφαλώς, όποιος λέει Α πρέπει νά πει και Β. "Όποιος συμβιβάζεται μέ τό Εΐναι τής Λογικής στήν αρχή, αυτός συμβιβάζεται και μέ τήν ιδέα· αυτός πού θεωρεί αποδειγμένο τό Εΐναι, θεωρεί αποδειγμένη και τήν ιδέα. 'Αλλά πώς, άν ένας δε θέλει γενικά νά πει Α; "Αν πει: τό άόριστό σου, καθαρό Εΐναι είναι μόνο άφαιρέση, δέν αντιστοιχεί σέ τίποτα πραγματικό, πραγματικό είναι μόνο τό συγκεκριμένο Εΐναι; "Η, άπόδειξέ μου πρώτα τήν πραγματικότητα τών γενικών έννοιών. Λοιπόν, έδώ δε φτάνουμε σέ γενικά ζητήματα πού άγγίζουν τήν αλήθεια και πραγματικότητα τής φιλοσοφίας γενικά κι όχι άπλως αυτής έδώ τής Λογικής; "Η Λογική είναι πάνω άπό τή φιλονικία νομιναλιστών και ρεαλιστών (για νά πούμε μέ παλιά όνόματα μιά φυσική αντίθεση); Δέν αντιφάσκει ή Λογική μέ τίς πρώτες έννοιές της στήν αντίληψη τών αισθήσεων και τόν συνήγορό τους, τό λογικό; Καί αυτό δέν έχει τό δικαίωμα ν' αντιπολιτευτεί τή Λογική; "Η Λογική μπορεί ν' άπορρίψει τή φωνή του, αλλά γι' αυτό και τό λογικό άπορρίπτει τή Λογική μέ τή φράση: Είσαι *judex in propria causa*. Δέν έχουμε λοιπόν έδώ, μπροστά στήν πόρτα τής έπιστήμης, τήν *ίδια αντίφαση*, όπως και στή φιλοσοφία του Φίχτε; 'Εκεί τήν αντίφαση άνάμεσα στό *καθαρό* 'Εγώ και τό εμπειρικό, πραγματικό 'Εγώ, έδώ τήν αντίφαση άνάμεσα στό *καθαρό* Εΐναι και τό εμπειρικό, πραγματικό Εΐναι; Τό «καθαρό 'Εγώ δέν είναι πιά 'Εγώ»· αλλά και τό καθαρό, άδειο Εΐναι δέν είναι πιά Εΐναι. "Η Λογική λέει: άποστασιοποιούμαι άπό τό *όρισμένο* Εΐναι, προλέγω τήν ένότητα Εΐναι και τίποτα όχι άπό τό *όρισμένο* Εΐναι· άν ή ένότητα αυτή φαίνεται στό λογικό παράδοξη και γελοία, τότε φορτώνει στό καθαρό Εΐναι ένα *όρισμένο* κι εκεί είναι τότε ασφαλώς μιά αντίφαση, ότι τό Εΐναι όφείλει νά είναι τίποτα. 'Αλλά τό λογικό άποκρίνεται σ' αυτό: μόνο τό *όρισμένο* Εΐναι είναι Εΐναι, στήν έννοια του Εΐναι ύπάρχει ή έννοια τής άπόλυτης ακρίβειας. "Εχω τήν έννοια του Εΐναι άπό τό 'ίδιο τό Εΐναι, αλλά κάθε Εΐναι είναι *όρισμένο* Εΐναι — γι' αυτό θέτω κι *έγώ* τό τίποτα, τό όποιο σημαίνει: όχι Κάτι, αντίθετο στό Εΐναι, επειδή συνδέω πάντοτε και άξεχώριστα τό Εΐναι μέ τό Κάτι

— αλλά αν απομακρύνεις την ακρίβεια από το Είναι, τότε δέ μου αφήνεις κανένα Είναι. Καί συνεπώς δέν είναι πιά παράξενο, όταν τότε Έσύ δείχνεις αυτό τό Είναι, πού είναι τίποτα. "Αν Έσύ παραλείψεις απ' τόν άνθρωπο αυτά πού τόν κάνουν άνθρωπο, τότε μπορείς νά μου αποδείξεις χωρίς καμιά δυσκολία, ότι αυτός δέν είναι άνθρωπος. 'Αλλά όπως ή έννοια του ανθρώπου, από την όποία Έσύ παραλείπεις την είδοποιό διαφορά του ανθρώπου, δέν είναι πιά έννοια του ανθρώπου παρά ενός κατασκευασμένου πλάσματος, όπως λόγου χάρη ο πλατωνικός άνθρωπος του Διογένη, έτσι καί ή έννοια του Είναι, από την όποία παραλείπεις τό περιεχόμενο του Είναι, δέν είναι πιά έννοια του Είναι. "Όσο διαφορετικά είναι τά πράγματα, τόσο διαφορετικό είναι καί τό Είναι. Τό Είναι είναι ένα μέ τό πράγμα πού είναι. "Όταν Έσύ του αφαιρείς τό Είναι, του αφαιρείς τά πάντα. Τό Είναι δέν μπορεί νά διαχωριστεί για τό χατίρι σου. Τό Είναι δέν είναι μιά *ιδιαιτέρη* έννοια: για τό λογικό τουλάχιστο, είναι τό πᾶν.

Πώς μπορεί λοιπόν ή Λογική ή μιά όρισμένη φιλοσοφία γενικά ν' αποδείξει την ἀλήθεια καί την πραγματικότητά της, όταν αρχίζει μέ μιά αντίφαση κατά της αισθητής πραγματικότητας, κατά του λογικού της πραγματικότητας, χωρίς νά λύνει αυτήν την αντίφαση; "Ότι αυτή ή ίδια αποδείχνει τόν έαυτό της ἀληθινό, γι' αυτό δέν υπάρχει ἀμφιβολία· αλλά δέν πρόκειται γι' αυτό. Πρός απόδειξη ἀρμόζουν δύο· στην απόδειξη διχάζεται ο στοχαστής· αντιφάσκει στον έαυτό του· καί μόνο αν αντέξει καί ξεπεράσει τή σκέψη αυτής της αντιπαράθεσης μέ τόν έαυτό του, είναι αποδειγμένος. 'Αποδείχνω δέν είναι άλλο από αντικρούω. Κάθε όρισμός του νοῦ έχει την αντίθεσή του, την αντίφασή του. 'Η ἀλήθεια δέ συνίσταται στην ένότητα μέ την αντίθεσή της, παρά στην αντίκρουσή της. 'Η διαλεκτική δέν είναι μονόλογος του συλλογισμού μέ τόν έαυτό του, παρά ένας διάλογος συλλογισμού καί έμπειρίας. 'Ο στοχαστής είναι σ' αυτόν διαλεκτικός μόνο γιατί είναι *αντίπαλος του έαυτού του*. "Αν επομένως θέλει ή φιλοσοφία ν' αποδειχτεί αναφορικά μέ τή Λογική, τότε οφείλει ν' αντικρούσει τή λογική έμπειρία ή τό λογικό τό όποιο ἀρνιέται, τό μόνο πού αντιφάσκει σ' αυτήν: στην αντίθετη περίπτωση όλες οι αποδείξεις της είναι *ἀπέναντι στο λογικό μόνο υποκειμενικές διαθεβαιώσεις*. Τό αντίθετο του Είναι — γενικά έτσι πού τό έξετάζει ή ίδια ή Λογική — δέν είναι τό τίποτα, παρά τό *αίσθητό, συγκεκριμένο Είναι*. Τό αίσθητό Είναι ἀρνιέται τό λογικό Είναι· εκείνο αντιφάσκει σ' αυτό, αυτό σ' εκείνο. 'Η λύση αυτής της αντίφασης θά ήταν ή απόδειξη της πραγματικότητας του λογικού Είναι, ή απόδειξη πώς δέν είναι ή αφαίρεση, πού τώρα θεωρείται τό λογικό.

'Η μοναδική φιλοσοφία πού αρχίζει χωρίς προϋποθέσεις είναι *εκείνη* πού έχει την έλευθερία καί τό θάρρος νά ἀμφισβητεί τόν

ἐαυτό της, αὐτὴ πού γεννιέται ἀπὸ τὴν *ἀντίθεσή της*. "Ὅλες ὁμοῦ οἱ νεώτερες φιλοσοφίες ἔχουν ἀρχίσει μὲ τὸν ἐαυτό τους, ὄχι μὲ τὸ ἀντίθετό τους. Ἔχουν προϋποθέσει τὴ φιλοσοφία, δηλαδή τὴ δική τους, ἄμεσα ὡς ἀλήθεια. Ἡ μεσολάβηση ἔχει σ' αὐτές μόνον τὴ σημασία τῆς *ἀποσαφήνισης*, ὅπως στὸν Φίχτε, ἢ τῆς *ἐξέλιξης*, ὅπως στὸν Χέγκελ. Ὁ Κάντ ἦταν κριτικός ἐναντι τῆς παλιᾶς μεταφυσικῆς, ἀλλὰ ὄχι ἐναντι τῆς ἴδιας τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Φίχτε προϋπόθεσε τὴν καντιανὴ φιλοσοφία ὡς ἀλήθεια. Δὲν ἤθελε παρά νὰ τὴν ὑψώσει σὲ ἐπιστήμη, νὰ συνδέσει αὐτὸ πού στὸν Κάντ εἶναι σκόρπιο, νὰ τὴν ἐτυμολογήσει ἀπὸ ἓνα κοινὸ ἀξίωμα. Ὁ Σέλλινγκ ἐπίσης, ἀπὸ τὴ μιά προϋπόθεσε τὴ φιλοσοφία τοῦ Φίχτε ὡς βέβαιη ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀποκατάστησε τὸν Σπινόζα σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Φίχτε. Ὁ Χέγκελ εἶναι ὁ Φίχτε διαμέσου τοῦ Σέλλινγκ. Ὁ Χέγκελ καταπολέμησε τὸ ἀπόλυτο τοῦ Σέλλινγκ, γνώρισε σ' αὐτὸ τὴν ἀπουσία τοῦ στοιχείου τῆς ἀνανάκλασης, τοῦ λογικοῦ, τῆς ἀρνητικότητας, δηλαδή ἐνθουσιάστηκε, ὄρισε, γονιμοποίησε τὸν κόλπο τῆς ἀπόλυτης ταυτότητας μὲ τὸ σπῆρο τῆς ἐννοίας (τοῦ Ἐγὼ τοῦ Φίχτε) ἀλλὰ μολαταῦτα προϋπόθεσε τὸ ἀπόλυτο ὡς ἀλήθεια. Ἀμφισβήτησε στὴν ἀπόλυτη ταυτότητα ὄχι τὴν ὑπαρξὴ της, τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά της. Προϋπόθεσε τὴ φιλοσοφία τοῦ Σέλλινγκ ὡς ἀληθινὴ, σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία της, φιλοσοφία, τὴν κατηγόρησε μόνον γιὰ τὴν ἔλλειψη μορφῆς. Ἐπομένως ὁ Χέγκελ συμπεριφέρεται ἀπέναντι στοῦ Σέλλινγκ, ὅπως ὁ Φίχτε στὸν Κάντ. Καί στίς δύο ὑπῆρχε, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενό τους, τὴν ὕλη τους, ἀληθινὴ φιλοσοφία· καὶ οἱ δύο εἶχαν μόνον ἓνα καθαρῶς ἐπιστημονικὸ, δηλαδή στὴν περίπτωσή τους, συστηματικὸ, τυπικὸ ἐνδιαφέρον. Καὶ οἱ δύο ἦταν κριτικοὶ μόνον ἐναντι τοῦ ἰδιαίτερου, ἐναντι *ὀρισμένων ἰδιοτήτων*, ὄχι ἐναντι τῆς οὐσίας τῆς ὑπάρχουσας φιλοσοφίας. Τὸ ἀπόλυτο εἶναι, γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία· ἀλλὰ ὀφείλει ν' ἀποδειχτεῖ, πρέπει νὰ γίνῃ γνωστὸ σὰν τέτοιο. Ἔτσι θὰ γίνῃ ἀποτέλεσμα, ἔτσι ἀντικείμενον τῆς ἐννοίας πού μεσολαθεῖ, αὐτὸ εἶναι μιά ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ὄχι μιά ἀπλὴ διαβεβαίωση τῆς θεώρησης τοῦ νοῦ.

Ἄλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἔχει καὶ στὸν Χέγκελ ἡ ἀπόδειξη τοῦ ἀπόλυτου — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ του αὐστηρότητα στὴν πορεία — σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία του, σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμά του μόνον τυπικὴ σημασία. Ἡ χεγκελιανὴ φιλοσοφία μᾶς παρουσιάζει, ἀμέσως, στὴν ἀρχὴ της, στοῦ ξεκίνημά της, μιά ἀντίφαση καὶ μάλιστα τὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐπιστημονικότητα, ἀνάμεσα στὴν οὐσιαστικότητα καὶ τὴν τυπικότητα, ἀνάμεσα στὴ *σκέψη* καὶ τὸ *γράψιμο*. Ἐννοεῖται πῶς ἡ ἀπόλυτη ἰδέα δὲν προϋποτίθεται *τυπικά*, παρά σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία της. Αὐτὸ πού προαποστέλλει ὁ Χέγκελ ὡς μεσολαθητικὲς βαθμίδες καὶ μέλη — τὸ ἔχει *σκεφτεῖ* κιάλας — ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη

ιδέα. 'Ο Χέγκελ δέν έχει αποξενωθεί, δέν έχει ξεχάσει τήν απόλυτη ιδέα, παρά σκέφτεται κιόλας τό αντίθετο, από τό όποιο πρέπει νά παραχθει, κάτω από τήν προϋπόθεσή της. Είναι αποδειγμένη σύμφωνα μέ τό πράγμα, προτου αποδειχτεί τυπικά, γι' αυτό πάντα αναπόδειχτη, πάντα υποκειμενική γιά έναν άλλον πού στό αντίθετο τής ιδέας γνωρίζει κιόλας μιά προϋπόθεση ή όποια έχει ή ίδια προαποσταλεί. 'Η αποξένωση τής ιδέας είναι μόνο προσποίηση, δηλαδή φέρνεται έτσι, αλλά όχι στά σοβαρά· παίζει. Χτυπητή απόδειξη είναι ή αρχή τής Λογικής, πού ή αρχή της πρέπει νά είναι ή αρχή τής φιλοσοφίας γενικά. Τό γεγονός ότι αρχίζει μέ τό Είναι, είναι άπλός φορμαλισμός, γιατί δέν είναι ή άληθινή αρχή, τό άληθινό πρώτο· θά μπορούσε έξίσου καλά ν' αρχίσει μέ τήν απόλυτη ιδέα, ακριβώς γιατί γιά τόν Χέγκελ ή απόλυτη ιδέα ήτανε μιά βεβαιότητα, μιά άμεση άλήθεια προτου ακόμα γράψει τή Λογική, δηλαδή προτου δώσει στή δημοσιότητα τίς λογικές του ιδέες μέ επισημονική μορφή. 'Η απόλυτη ιδέα — ή ιδέα του άπόλυτου — είναι ή αναμφισβήτητη βεβαιότητα του έαυτου της ως άπόλυτης άλήθειας: προϋποτίθεται ή ίδια ως άληθινή· ό,τι προϋποθέτει ως τό άλλο, αυτό προϋποθέτει πάλι, σύμφωνα μέ τήν ούσία του, τήν ιδέα. "Ετσι ή απόδειξη είναι μόνο τυπική. Γιά τόν Χέγκελ ως στοχαστή ή απόλυτη ιδέα ήταν απόλυτη βεβαιότητα, γιά τόν Χέγκελ ως συγγραφέα μιά τυπική άβεβαιότητα. 'Η αντίφαση αυτή ανάμεσα στόν *ολιγαρκή* στοχαστή πού υπερβαίνει τήν παρουσίαση καί πού είναι βέβαιος γιά τήν ύπόθεση καί τόν *φτωχικό*, διαδοχικό συγγραφέα πού θέτει τό βέβαιο γιά τόστοχαστή ως ένα τυπικά άβέβαιο, *αντικειμενικό*, είναι τό προτές τής απόλυτης ιδέας πού προϋποθέτει Είναι καί Ούσία, αλλά μ' ένα τρόπο πού στήν άλήθεια αυτά προϋποθέτουν κιόλας τήν ίδια τήν ιδέα. Αυτή είναι ή μόνη ικανοποιητική εξήγηση τής αντίφασης τής πραγματικής αρχής τής Λογικής μέ τήν πραγματική αρχή πού βρίσκεται μόλις στό τέλος. "Όπως είπώθηκε γιά τόν *έσωτερικό* Χέγκελ ή απόλυτη ιδέα ήτανε μιά βεβαιότητα: σ' αυτό ήταν *κριτικός*, σκεπτικιστής· αλλά αυτή όφειλε ν' αποδειχτεί, νά ξεφύγει από τά έμπόδια τής υποκειμενικά νοητικής θεώρησης, όφειλε νά ύπάρχει καί γιά τούς άλλους. "Ετσι θά είχε ή απόδειξη μιά *ούσιαστική* καί, σύγχρονα, μιά *μή ούσιαστική* σημασία· ή απόδειξη ήτανε μιά αναγκαιότητα· ή απόλυτη ιδέα όφειλε ν' αποδειχνεται, είναι μόνο σάν τέτοια, πού αποδείχνει τόν έαυτό της, αλλά συγχρόνως καί περιττή γιά τήν έσωτερική βεβαιότητα τής άλήθειας της. 'Η έκφραση αυτής τής περιττής αναγκαιότητας, αυτού του μή άπαραίτητου άπαραίτητου ή τής άπαραίτητης περιττότητας είναι ή *χεγκελιανή μέθοδος*: γι' αυτό ή αρχή τό τέλος, τό τέλος ή αρχή· γι' αυτό τό Είναι ή βεβαιότητα τής ιδέας, τό Είναι τίποτα άλλο από *τήν ιδέα στήν άμεσότητά της*, γι' αυτό ή μή γνώση τής ιδέας στήν αρχή, μιά, μέ τό νόημα

τῆς ἰδέας, μόνο εἰρωνική μὴ γνώση. Ἡ ἰδέα μιλάει διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι σκέφτεται· λέει Εἶναι· λέει: Οὐσία ἀλλὰ μέ τοῦτο σκέφτεται μόνο τὸν ἑαυτό της. Μόνο στό τέλος μιλάει ὅπως σκέφτεται· ἐδῶ ὅμως ἀνακαλεῖ ὅσα εἶπε στήν ἀρχή καί λέει: αὐτό πού ὡς τώρα, στήν ἀρχή καί στήν πορεία θεωρούσατε γιά ἕνα ἄλλο πλάσμα, κοιτάξτε! αὐτό εἶμαι ἐγώ. Τό Εἶναι, ἡ Οὐσία, εἶναι ἡ ἰδέα, ἀλλά δέν τό ὁμολογεῖ ἀκόμα, ὅτι εἶναι αὐτή· φυλάει τό μυστικό γιά τὸν ἑαυτό της.

Ἄλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτό, ἐπαναλαμβάνω, ἡ ἀπόδειξη, ἡ παροχή τῆς ἀπόλυτης ἰδέας εἶναι μόνο τυπική. Ἡ ἰδέα γεννιέται καί πιστοποιεῖται ὄχι διαμέσου ἑνός πραγματικοῦ ἄλλου — τό ὅποιο ἄλλο μποροῦσε νά εἶναι μόνο ἡ ἐμπειρική, συγκεκριμένη θεώρηση τοῦ λογικοῦ — γεννιέται ἀπό μιά τυπική, φαινομενική ἀντίθεση. Τό Εἶναι καθ' ἑαυτό εἶναι ἡ ἰδέα. Ἄν ἀποδειχτεῖ τό Εἶναι, ἀποδειχνεται ἡ ἰδέα. Ἄλλὰ ἀποδειχνῶ δέ σημαίνει παρά: νά πείσω ἕναν (πιθανό ἢ πραγματικό) ἄλλον. Ἡ ἀλήθεια βρίσκεται μόνο στή συνένωση τοῦ Ἐγώ καί Ἐσύ. Ὅμως τό ἄλλο τῆς καθαρῆς νόησης εἶναι γενικά τό αἰσθητό λογικό. Ἡ ἀπόδειξη στήν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας συνίσταται λοιπόν μόνο στό ξεπέραςμα τῆς ἀντίφασης τοῦ αἰσθητοῦ λογικοῦ κατά τῆς καθαρῆς σκέψης· ἡ σκέψη εἶναι ἀληθινή ὄχι μόνο γιά τὸν ἑαυτό της παρά καί γιά τό ἀντίθετό της· γιατί, ἂν καί κάθε ἀληθινή σκέψη εἶναι ἀληθινή μόνο διά τοῦ ἑαυτοῦ της, μιά σκέψη ὥστόσο πού ἐκφράζει μιά ἀντίθεση εἶναι μιά πιστοποίησή της ὑποκειμενική, μονόπλευρη, ἀμφίβολη, ὅσο στηρίζεται μόνο στόν ἑαυτό της. Τό λογικό Εἶναι ὅμως εἶναι μιά ἄμεση, ἀπροκάλυπτη, ἀπωθητική ἀντίθεση μέ τό Εἶναι τῆς ἐμπειρικής, συγκεκριμένης θεώρησης τοῦ λογικοῦ, ἐπιπλέον μόνο ἐπιείκεια, ταπείνωση τῆς ἰδέας, συνεπῶς σάν τέτοια, αὐτό πού πρέπει ν' ἀποδειχτεῖ· δηλαδή φτάνω στή Λογική, ὅσο καί στή νοητική θεώρηση μόνο μέ μιά πράξη βίας, μιά ὑπερβατική πράξη, μιά ἄμεση ρήξη μέ τήν πραγματική θεώρηση. Ἄρα ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία βαρύνεται μέ τήν ἴδια κατηγορία πού βαρύνει ὅλη τή νεώτερη φιλοσοφία ἀπό τὸν Καρτέσιο καί Σπινόζα· ἡ κατηγορία μιᾶς ἄμεσης ρήξης μέ τήν ἀντίληψη τῶν αἰσθήσεων,¹⁷ ἡ κατηγορία τῆς ἄμεσης προϋπόθεσης τῆς φιλοσοφίας.

Ἡ Φαινομενολογία δέν εἶναι καμιά ἀντίθετη ἀντίκρουση, γιατί ἡ Λογική ἔχει πίσω της τή Φαινομενολογία, ἀλλά τό Εἶναι, πού ἀποτελεῖ τήν ἀντίθεση πρὸς τό λογικό Εἶναι, αἰρωεῖται πάντοτε μπροστά μας, προκαλεῖται ἀναγκαστικά ἀπ' αὐτήν τήν ἴδια τήν ἀντίθεσή του καί παρακινεῖται σέ ἀντίφαση κατά τῆς Λογικῆς καί μάλιστα τόσο περισσότερο, ὅσο ἡ Λογική εἶναι μιά νέα ἀρχή, ἀρχίζει ἀπό τήν ἀρχή καί συνεπῶς τό λογικό διώχνεται ἐκ τῶν προτέρων ἀπό τό κεφάλι. Ὡστόσο ἀφήνουμε στή Φαινομενολογία μιά θετική, παρούσα σημασία σέ σχέση μέ τή Λογική!

Ὁ Χέγκελ ἔχει δημιουργήσει τὴν ἰδέα ἢ τὴ νόηση ἀπὸ τὸ ἀντίθετο τῆς νόησης ἢ γενικά τῆς ἰδέας; Ἄς τὸ δοῦμε! Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἔχει ὡς περιεχόμενο: «*Ἡ αἰσθητὴ Βεβαιότητα* ἢ τὸ Αὐτὸ καὶ τὸ Δικό μου». Χαρακτηρίζει τὴ βαθμίδα τῆς συνείδησης, ὅπου γι' αὐτὴν ἰσχύει τὸ αἰσθητό, ἰδιαίτερο εἶναι ὡς τὸ ἀληθινόν, πραγματικὸ εἶναι, ἔπειτα ὅμως, ἀποδεικνύεται προπαντός σάν ἓνα γενικό εἶναι. «Αὐτὸ Ἐδῶ εἶναι ἓνα δέντρο»· ἀλλὰ προχωρῶ πῶς πέρα καὶ λέω: «αὐτὸ Ἐδῶ εἶναι ἓνα σπίτι». Ἡ πρώτη ἀλήθεια ἔχει ἐξαφανιστεῖ. «Τὸ Τώρα εἶναι νύχτα»· ἀλλὰ δὲν κρατᾷ πολὺ καὶ ἔτσι σημαίνει: «τὸ Τώρα εἶναι μέρα». Ἡ πρώτη δὴθεν ἀλήθεια ἔχει γίνεαι τώρα «σαχλή». Τὸ Τώρα ἀποδεικνύεται λοιπὸν σάν ἓνα γενικό Τώρα, σάν ἓνα ἀπλό (ἀρνητικό) Πολύ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μέ τὸ Ἐδῶ. «Τὸ ἴδιο τὸ Ἐδῶ δὲν ἐξαφανίζεται, εἶναι παραμένον μέ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ σπιτιοῦ, τοῦ δέντρου κτλ. καὶ ἀδιάφορο ἂν εἶναι σπίτι, δέντρο. Τὸ Αὐτὸ δείχνεται πάλι δηλαδὴ ὡς *παρεχόμενη ἀπλότητα ἢ ὡς γενικότητα*». Συνεπῶς δὲν μπορούμε οὔτε νὰ ἐκφράσουμε τὸ ἰδιαίτερο πού νομίζουμε στὴν αἰσθητὴ βεβαιότητα. «Ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ πῶς ἀληθινόν· σ' αὐτὴν ἀνασκευάζουμε ἄμεσα τὴ γνώμη μας, καὶ ἐπειδὴ τὸ γενικό, τὸ εἶναι τὸ ἀληθινόν τῆς αἰσθητῆς βεβαιότητας καὶ ἡ γλῶσσα ἐκφράζει μόνο αὐτὸ τὸ ἀληθινόν, δὲν εἶναι καθόλου δυνατό νὰ μπορέσουμε ποτέ νὰ ποῦμε ἓνα αἰσθητό εἶναι πού νομίζουμε». Ἀλλὰ αὕτη εἶναι λοιπὸν μιά διαλεκτικὴ ἀντίκρουση τῆς πραγματικότητας τῆς αἰσθητῆς συνείδησης; Ἀποδεικνύεται ἔτσι *τὸ γενικό ὡς πραγματικό*; Σίγουρα, γι' αὐτόν πού τὸ γενικό εἶναι ἐκ τῶν προτέρων κιόλας βέβαιο ὡς τὸ πραγματικό, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴν αἰσθητὴ συνείδηση, ὄχι γιὰ μᾶς πού στεκόμαστε σ' αὐτὴν τὴν ἄποψη ἢ τοποθετούμαστε μέσα σ' αὐτὴν καὶ πρέπει νὰ μᾶς πείσουν γιὰ τὴ μὴ πραγματικότητα τοῦ αἰσθητοῦ εἶναι καὶ τὴν πραγματικότητά τῆς σκέψης. Ὁ ἀδερφός μου ὀνομάζεται Γιόχαν, Ἄντολφ, ἀλλὰ ἐκτός ἀπ' αὐτόν ὑπάρχουν καὶ ὀνομάζονται πολλοὶ ἄλλοι Γιόχαν, Ἄντολφ. Ἀλλὰ συμπεραίνεται ἀπ' αὐτὸ πῶς ὁ δικός μου Γιόχαν δὲν εἶναι μιά πραγματικότητα, συμπεραίνεται ἀπ' αὐτὸ πῶς ἡ Γιόχανχαϊτ εἶναι μιά ἀλήθεια; Γιὰ τὴν αἰσθητὴ συνείδηση ὅλες οἱ λέξεις εἶναι ὀνόματα, Nomina propria· εἶναι γι' αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν ἐντελῶς ἀδιάφορα, εἶναι γι' αὐτὴν μόνο σήματα, γιὰ νὰ φτάσει ἀπὸ τὸ συντομότερο δρόμο στὸ σκοπὸ τῆς. Ἡ γλῶσσα δὲν ἔχει ἐδῶ *καμιά σχέση μέ τὴν ὑπόθεση*. Ἡ πραγματικότητά τοῦ αἰσθητοῦ ἰδιαίτερου εἶναι εἶναι γιὰ μᾶς μιά ἀλήθεια σφραγισμένη μέ τὸ *αἶμα μας*. Στὴν αἰσθητὴ περιοχὴ λέγεται: Ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Στὸ θέμα: Λόγια ἐκεῖ, λόγια ἐδῶ. Δεῖξε μου τί λές Ἐσὺ ἐδῶ. Γιὰ τὴν αἰσθητὴ συνείδηση ἀκριβῶς ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ μὴ πραγματικό, τὸ ἀνύπαρκτο. Πῶς πρέπει λοιπὸν νὰ βρεῖ ἀντίκρουση ἢ νὰ ἀνασκευαστεῖ ἡ αἰσθητὴ συνείδηση μέ τὸν τρόπο αὐτόν, ἀφοῦ τὸ

ιδιαιτερο Εἶναι δέ λέει τίποτα; Ἡ αἰσθητή συνείδηση βρίσκει ἀκριβῶς σ' αὐτό μιὰ ἀντίκρουση τῆς γλώσσας, ἀλλά ὄχι μιὰ ἀντίκρουση τῆς αἰσθητῆς βεβαιότητος. Καί σ' αὐτό ἔχει τοῦτο στήν περιοχὴ του ἀπόλυτα δίκαιο· διαφορετικά θ' ἀφηνόμασταν στή ζωὴ νά *χορταίνουμε* μέ λέξεις ἀντὶ μέ πράγματα. Συνεπῶς τό περιεχόμενο ὄλου τοῦ πρώτου Κεφαλαίου τῆς Φαινομενολογίας δέν εἶναι γιά τὴν αἰσθητή συνείδηση παρά, μόνο μέ ἀντίθετο νόημα, *ξανά ἀναμμένα κάρβουνα*, τίποτα ἄλλο ἀπὸ λογοπαίγνιο τοῦ ἑαυτοῦ τῆς ὡς ἀλήθειας *ὀρισμένης* σκέψης μέ τὴ φυσικὴ συνείδηση. Ἄλλὰ ἡ συνείδηση δέν ἀφήνει νά ξεγελαστῆ, μένει σταθερὴ ὅπως πάντα στήν πραγματικότητα τῶν χωριστῶν πραγμάτων. Τό Ἐδῶ — γιὰτί ὄχι αὐτό πού γίνεται ἐδῶ; — τό Τώρα — γιὰτί ὄχι αὐτό πού γίνεται τώρα; — δέ γίνεται ποτέ μ' αὐτόν τόν τρόπο γιά τὴν αἰσθητή συνείδηση, ποτέ γιά μᾶς, πού ἐδῶ κάνουμε τό συνήγορό τῆς καί θέλουμε νά διεκπεραιώσουμε γιά τόν ἑαυτό μας μιὰ ἄλλη, μιὰ καλύτερη, ἕνα μεσολαθητικό, γενικό Ἐδῶ, ἕνα μεσολαθητικό, γενικό Τώρα. Σήμερα εἶναι Τώρα, ἀλλά αὔριο εἶναι πάλι Τώρα καί εἶναι ἀκόμα ἐντελῶς τό ἴδιο ἀμετάβλητο, καί ἀδιόρθωτο Τώρα ὅπως ἦταν καί χτές. Ἐδῶ εἶναι ἕνα δέντρο, ἐκεῖ ἕνα σπίτι, ἀλλά ἐκεῖ ξαναλέω: Ἐδῶ· τό Ἐδῶ μένει πάντοτε τό παλιό παντοῦ καί πουθενά. Nil novī sub sole. Τό αἰσθητό Εἶναι, τό Αὐτό, παρέρχεται, ἀλλά ἔρχεται ξανά στή θέση του ἕνα ἄλλο Εἶναι, πού εἶναι ἐπίσης ἕνα Αὐτό. Ἔτσι βέβαια ἡ φύση ἀνασκευάζει αὐτό τό *μερικό*, ἀλλά διευθετεῖται ἀμέσως πάλι, ἀνασκευάζει τὴν ἀνασκευή, ἐνῶ τοποθετεῖ στή θέση του ἕνα ἄλλο μερικό. Καί γι' αὐτό γιά τὴν αἰσθητή συνείδηση εἶναι τό αἰσθητό Εἶναι τό συνεχές, ἀμετάβλητο Εἶναι.

Ἡ ἴδια ἀπροσδόκητη ἀντίφαση καί διαφωνία πού συναντοῦμε στήν ἀρχὴ τῆς Λογικῆς, μᾶς παρουσιάζεται ἐδῶ στήν ἀρχὴ τῆς Φαινομενολογίας — ἡ διαφωνία ἀνάμεσα στό Εἶναι, ὅπως εἶναι ἐδῶ ἀντικείμενο, καί τό Εἶναι, ὅπως εἶναι ἀντικείμενο τῆς αἰσθητῆς συνείδησης. Τό φαινομενολογικό Ἐδῶ δέ διαφέρει σέ τίποτα ἀπὸ ἕνα ἄλλο Ἐδῶ, πού ἐγώ ἀτενίζω καί συνεπῶς ἀποδείχεται καί σάν ἕνα γενικό, ἐπειδὴ καί στήν πραγματικότητα εἶναι γενικό· ἀλλὰ τό πραγματικό Ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς μέ *πραγματικό* Ἐδῶ. «Τό Ἐδῶ εἶναι π.χ. τό δέντρο. Γυρίζω ἄλλου καί τότε αὐτὴ ἡ ἀλήθεια ἐξαφανίζεται». Ἐννοεῖται στή Φαινομενολογία, ὅπου τό γύρισμα κοστίζει μόνο μιὰ λεξούλα· ἀλλὰ στήν πραγματικότητα, ὅπου ἐγώ πρέπει νά γυρίσω τό βαρὺ κορμί μου, μοῦ ἀποδείχεται, ἀκόμα καί πίσω ἀπὸ τίς πλάτες μου, τό Ἐδῶ σάν μιὰ πραγματικὴ ὑπαρξη. Τό δέντρο *συνορεῦει* μέ τίς πλάτες μου· μέ *ἀποδιώχνει* ἀπὸ τὴ θέση πού κιάλας κατέχει. Ὁ Χέγκελ ἀνασκευάζει ὄχι τό Ἐδῶ, ὅπως εἶναι ἀντικείμενο τῆς αἰσθητῆς συνείδησης καί σέ μᾶς, σέ διάκριση ἀπὸ τὴν καθαρὴ νόηση, παρά τό λογικό Ἐδῶ, τό λογικό

Τώρα. Ἄναιρει τή σκέψη τοῦ Diesseins die Haecceitas· δείχνει τή ἀναλήθεια τῆς ὑπαρξης τοῦ μερικοῦ, ὅπως ἀτενίζεται στήν παράσταση ὡς μία (θεωρητική) πραγματικότητα. Ἡ Φαινομενολογία δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ φαινομενολογική Λογική. — Μόνο ἀπό τήν ἄποψη αὐτή μπορεῖ νά συχωρευθεῖ τό Κεφάλαιο γιά τήν αἰσθητή βεβαιότητα. Ἄλλά ἀκριβῶς γι' αὐτό, ἐπειδὴ ὁ Χέγκελ δέν ἔχει πραγματικά τοποθετηθεῖ μέσα καί σκεφτεῖ τήν αἰσθητή συνείδηση, ἐπειδὴ ἡ αἰσθητή συνείδηση μόνο ἔτσι εἶναι ἀντικείμενο, ὅπως εἶναι ἀντικείμενο τῆς αὐτογνωσίας τῆς νόησης, ἐπειδὴ εἶναι μόνο ἡ ἐξωτερίκευση τῆς νόησης μέσα στή βεβαιότητα· γι' αὐτό ἀρχίζει καί ἡ Φαινομενολογία ἢ ἡ Λογική — γιατί καταλήγει στό ἴδιο — μέ μία ἀπροσδόκητη προϋπόθεση τοῦ ἑαυτοῦ τους — συνεπῶς — quod erat demonstrandum — μέ μία ἀπροσδόκητη ἀντίφαση, μία ἀπόλυτη ρῆξη μέ τήν αἰσθητή συνείδηση· γιατί ἀρχίζει — ὅπως εἰπώθηκε — ὄχι μέ τό Anderssein τῆς σκέψης, παρά μέ τή σκέψη τοῦ Anderssein τῆς σκέψης, μέσα στήν ὁποία φυσικά ἡ σκέψη εἶναι ἐκ τῶν προτέρων βέβαια γιά τή νίκη πάνω στόν ἀντίπαλό της — γι' αὐτό καί ἡ εἰρωνεΐα μέ τήν ὁποία πειράζει ἡ σκέψη τήν αἰσθητή συνείδηση. Ἄλλά γι' αὐτό ἀκριβῶς καί ἡ σκέψη δέν ἀναιρεῖ τόν ἀντίπαλό της.

Ἄλλά, ἀκόμα καί ἂν παραβλεφεῖ ἐντελῶς ἡ σημασία τῆς Φαινομενολογίας, ὁ Χέγκελ ἔχει ἀρχίσει, ὅπως ἀναφέρθηκε κιάλας, ἀπό τήν πρώτη ἀρχή τῆς ἀπασχόλησής του μέ τή φιλοσοφία, μέ τήν προϋπόθεση τῆς ἀπόλυτης ταυτότητας. Ἡ ἰδέα τῆς ἀπόλυτης ταυτότητας ἢ τό ἀπόλυτο γενικά, ἦταν γι' αὐτόν μία ἀντικειμενική ἀλήθεια, καί ὄχι μόνο μία ἀλήθεια, παρά ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἡ ἴδια ἡ ἀπόλυτη ἰδέα — ἡ ἀπόλυτη, δηλαδή ἡ μὴ ἀμφισβητούμενη, ἡ ὑψωμένη πάνω ἀπό κάθε κριτική καί ἀμφιβολία ἰδέα. Ἄλλά μολαταῦτα ἡ ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου ἦτανε, σύμφωνα μέ τή θετική σημασία της, μόνο ἡ ἰδέα τῆς ἀντικειμενικότητας σέ ἀντίθεση μέ τήν ἰδέα τῆς ὑποκειμενικότητας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ καί τοῦ Φίχτε. Συνεπῶς τή φιλοσοφία τοῦ Σέλλινγκ πρέπει νά τήν ἐννοήσουμε ὄχι ὡς τήν ἀπόλυτη φιλοσοφία, ὅπως τή θεώρησαν οἱ ὁπαδοί της,¹⁸ παρά ὡς τήν ἀντίθεση τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Σέλλινγκ ἤθελε στήν ἀρχή μόνο νά βαδίσει στόν ἀντίθετο ἢ ἀντίστροφο δρόμο ἀπό τόν ἰδεαλισμό. Καί στήν πράξη ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης ἀρχικά ἦτανε μόνο ἕνας ἀναποδογυρισμένος ἰδεαλισμός καί γι' αὐτό ὄχι καί δύσκολο τό πέρασμα ἀπ' αὐτήν σ' ἐκεῖνον. Ὁ ἰδεαλιστής εἶδε καί στή φύση ζωὴ καί λογική· ἀλλά μόνο σά δική του ζωὴ, σά δική του λογική· ὅ,τι εἶδε σ' αὐτήν, τό εἶχε ἄλλος του τοποθετήσῃ μέσα της· ὅ,τι ἔδωσε ἐπομένως στή φύση, τό ξαναπῆρε γιά τόν ἑαυτό του· ἡ φύση εἶναι τό ἀντικειμενοποιημένο Ἐγώ, τό ἀτενιζόμενο ἐκτός τοῦ ἑαυτοῦ του ἀπό τόν ἑαυτό του πνεῦμα. Ἐπομένως καί ὁ ἰδεαλισμός ἦταν κιάλας μία

ταυτότητα ύποκειμένου καί αντικειμένου, πνεύματος καί φύσης, αλλά μ' έναν τρόπο πού ή φύση είχε σ' αυτήν τήν ένότητα μόνο τή σημασία τοῡ αντικειμένου, τοῡ τοποθετημένου από τό πνεύμα. Έπομένως αυτό πού χρειάζοταν ήτανε μόνο ν' άπαλλαγεί ή φύση από τά δεσμά πού τής είχε επιβάλει ό ιδεαλιστής καί τήν είχε άλυσοδέσει στο̄ Έγώ του καί ν' άποκτήσει αυτόνομη ύπαρξη, γιά νά τής δοθεί ή σημασία πού πήρε άργότερα στή φιλοσοφία τής φύσης. Ό ιδεαλιστής είπε στή φύση: Είσαι τό άλλο μου Έγώ, αλλά τόνισε μόνο τό Έγώ, ώστε τό νόημα τοῡ λόγου του ήταν: Είσαι ή άπόρροια, ή άνταύγεια τοῡ έαυτού μου, τίποτα ιδιαίτερο γιά τόν έαυτό σου· ό φυσικός φιλόσοφος είπε τά ίδια, αλλά τόνισε τό "Άλλο: είναι έννοείται τό Έγώ σου, αλλά τό άλλο σου, γι' αυτό πραγματικό γιά τόν έαυτό της, διαφορετικό από σένα Έγώ. Συνεπώς ή σημασία τής ταυτότητας πνεύματος καί φύσης ήτανε στήν άρχή καί στή φιλοσοφία τής φύσης καθαρά ιδεαλιστική. «*Η φύση είναι μόνο ό όρατός όργανισμός τοῡ λογικού μας*». (Εισαγωγή σ' ένα προσχέδιο ενός συστήματος τής φιλοσοφίας τής φύσης). «Ό ίδιος ό όργανισμός είναι μόνο ένας τρόπος θεώρησης τοῡ νοϋ». (*Υπερβατικός Ιδεαλισμός*, σελ. 265). «Είναι όλοφάνερο ότι τό Έγώ, ένω κατασκευάζει τήν ύλη, κατασκευάζει σ' αλήθεια τόν έαυτό του. — Τό προϊόν αυτό, πού είναι ή ύλη, είναι λοιπόν μιά ολοκληρωμένη κατασκευή τοῡ Έγώ, μόνο όχι γιά τό ίδιο τό Έγώ, τό όποιο είναι άκόμα ταυτόσημο μέ τήν ύλη». (Στό ίδιο, σελ. 189). «Η φύση όφείλει νά είναι τό όρατό πνεύμα, τό πνεύμα ή άόρατη φύση». (*Ιδέες γιά μιά Φιλοσοφία τής Φύσης*, εισαγωγή, σελ. 64-στό ίδιο στή σελίδα 128 καί τίς έπόμενες μιά έξοχη άπαγωγή τής έννοιας τής ύλης). «Η φιλοσοφία τής φύσης όφείλει ν' άρχίζει μόνο από τό αντικειμενικό, αλλά νά φτάνει στο̄ ίδιο άποτέλεσμα πού έφτασε καί ό ιδεαλισμός διαμέσου τοῡ έαυτού του καί γιά τόν έαυτό του. Η άναγκαία τάση κάθε φυσικής έπιστήμης είναι νά φτάσει από τή φύση στή νόηση». (*Υπερβατικός Ιδεαλισμός* σελ. 3). «Καθήκον τής φιλοσοφίας τής φύσης είναι νά κάνει τό αντικειμενικό πρωτεϋον καί άπ' αυτό νά βγάλει τό ύποκειμενικό! Κάθε φιλοσοφία πρέπει νά καταλήγει σ' αυτό· νά κάνει είτε από τή φύση μιά νόηση, είτε από τή νόηση μιά φύση». (σελ. 6). Η φιλοσοφία τής φύσης άφησε τόν ιδεαλισμό νά ύπάρχει σε όλη τήν άκεραιότητά του· ήθελε κυρίως μόνο ν' άποδείξει a posteriori αυτό πού ό ιδεαλισμός είχε όμολογήσει a priori γιά τόν έαυτό του. Άνάμεσα στους δυό υπήρχε μόνο διαφορά στόν τρόπο, στή μέθοδο. Άλλά, μολαταϋτα στή βάση αυτού τοῡ αντίθετου τρόπου υπήρχε κιόλας μιά αντίθετη θεώρηση ή, τουλάχιστο, έπρεπε ν' άναπτυχτεί άναπότρεπτα. Ήταν άναπόφευκτο, ότι μέ τόν τρόπο αυτόν ή φύση άποκτούσε μιά σημασία γιά τόν έαυτό της. Τό αντικείμενο είχε άπαλλαγεί κιόλας από τά έμπόδια τοῡ ύποκειμενικού ιδεαλισμού,

καί μόνο πού τέθηκε σάν αντικείμενο μιᾶς *ιδιαιτέρας* ἐπιστήμης. Ἐάν καί ὄχι καθ' ἑαυτή, τουλάχιστο γιά τή φιλοσοφία τῆς φύσης, ἡ φύση δέν ἦταν κάτι ἐτυμολογημένο, ἔνθετο, παρά ἕνα πρωτεῦον, αὐθύπαρκτο. Καί ἔτσι ἀπόχτησε ἡ φύση μιᾶ σημασία ἀντίθετη στόν ἰδεαλισμό τοῦ Φίχτε. Ἀλλά μολταῦτα καί ἡ σημασία πού εἶχε ἡ φύση στόν ἰδεαλισμό καί γι' αὐτόν, δηλαδή ἡ κατευθείαν ἀντίθετη στή φιλοσοφία τῆς φύσης σημασία, ὄφειλε νά διατηρηθεῖ ὅπως πάντα τήν ὀρθότητά της, ὁ ἰδεαλισμός νά συνεχίσει νά ὑπάρχει ἀκέραιος μέ ὅλα τά δικαιώματα καί τίς ἀξιώσεις του. Ἐχομε συνεπῶς τώρα ἀντί γιά τή μοναδική ἀπόλυτα ἀποφασιστική αὐθυπαρξία καί ἀλήθεια τοῦ Ἐγώ τοῦ Φίχτε, δύο αὐθυπαρξίες, δύο ἀντίθετες ἀλήθειες, τήν ἀλήθεια τοῦ ἰδεαλισμοῦ, πού ἀρνιέται τήν ἀλήθεια τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης καί τήν ἀλήθεια τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης πού ἀρνιέται μέ τή σειρά της τήν ἀλήθεια τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Γιά τή φιλοσοφία τῆς φύσης ὑπάρχει *μόνο* φύση, γιά τόν ἰδεαλισμό *μόνο* πνεῦμα. Γιά τόν ἰδεαλισμό ἡ φύση εἶναι *μόνο* αντικείμενο, *μόνο* Akzidenz, γιά τή φιλοσοφία τῆς φύσης οὐσία, ὑποκείμενο - αντικείμενο, αὐτό, πού μέσα στόν ἰδεαλισμό διεκδικεῖ τήν εὐφυΐα *μόνο καθ' ἑαυτήν*. Ἀλλά δύο ἀλήθειες, δύο ἀπόλυτα εἶναι μιᾶ ἀντίφαση. Πῶς θά βγοῦμε συνεπῶς ἀπ' αὐτή τή διάσταση ἀνάμεσα στόν ἰδεαλισμό, πού ἀρνιέται τή φιλοσοφία τῆς φύσης καί τή φιλοσοφία τῆς φύσης πού ἀρνιέται τόν ἰδεαλισμό; Μόνο μέ τό νά κάνουμε τό *κατηγορούμενο*, γιά τό ὁποῖο εἶναι σύμφωνοι καί οἱ δύο, *υποκείμενο* — ἔτσι θά ἔχομε ὀρθά κοφτά τό ἀπόλυτο, τό αὐθύπαρκτο — καί τό ὑποκείμενο κατηγορούμενο· τό ἀπόλυτο εἶναι πνεῦμα *καί* φύση. Πνεῦμα καί φύση εἶναι *μόνο* κατηγορούμενα, ὀρισμοί, μορφές τοῦ Ἐνός καί Αὐτοῦ, τοῦ Ἀπόλυτου. Μά τί εἶναι λοιπόν τό ἀπόλυτο; Τίποτα ἄλλο ἀπό τό *Καί*, ἡ ἐνότητα πνεύματος καί φύσης. Ἀλλά ἔχομε προχωρήσει μ' αὐτό; Τήν ἐνότητα αὐτή δέν τήν ἔχομε κιάλας στήν ἔννοια τῆς φύσης; Ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης δέν εἶναι ἡ ἐπιστήμη ἑνός ἀντικειμένου ἀντίθετου στό Ἐγώ, παρά ἑνός ἀντικειμένου πού εἶναι *υποκείμενο* - ἀντικείμενο, δηλαδή ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης εἶναι συγχρόνως ἰδεαλισμός. Ἡ σύνδεση τῆς ἔννοιας τοῦ ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου στήν ἔννοια τῆς φύσης ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἄρση τοῦ χωρισμοῦ πού εἶχε κάνει ὁ ἰδεαλισμός, τοῦ χωρισμοῦ σέ νόηση καί μή νόηση, συνακόλουθα ἄρση τοῦ χωρισμοῦ φύσης καί πνεύματος. Μέ τί διακρίνεται λοιπόν τό ἀπόλυτο ἀπό τή φύση; Τό ἀπόλυτο εἶναι ἡ ἀπόλυτη ταυτότητα τό ἀπόλυτο ὑποκείμενο - ἀντικείμενο, ἡ φύση τό ἀντικειμενικό ὑποκείμενο - ἀντικείμενο, ἡ νόηση τό ὑποκειμενικό ὑποκείμενο - ἀντικείμενο. Τί νόστιμο! πόσο καταπληκτικό! Ἐδῶ βρισκόμαστε ξαφνικά πάλι στήν ἀποψη τοῦ ἰδεαλιστικοῦ δυΐσμου· ἀπό τή φύση ἀφαιρεῖται ξανά τήν ἴδια στιγμή αὐτό πού τῆς δόθηκε. Ἡ φύση εἶναι ὑποκείμενο - ἀντικεί-

μενο μέ τό *σύν τῆς ἀντικειμενικότητας* δηλαδή τῆς θετικῆς τῆς ἔννοιᾳς — ἂν ἕνα *σύν* δίνει μιά ἔννοια — ἐφόσον δέν αἰωρεῖται στό κενό τοῦ ἀπόλυτου, ἐφόσον εἶναι φύση εἶναι τό (*σύν*) τῆς ἀντικειμενικότητας· καί ἐπίσης ἡ ἔννοια τοῦ πνεύματος, καθ' ὅσον εἶναι πνεῦμα, ὄχι ἕνα ἀόριστο, ἀνώνυμο "Ἐνα, ἡ ἔννοια τῆς ὑποκειμενικότητας, ἀφοῦ ἔχει γιά χαρακτηριστικό του τό *σύν τῆς ὑποκειμενικότητας*; "Ἀλλά τώρα εἴμαστε σοφότεροι ἀπ' ὅσο εἴμασταν στήν ἀρχή; Δέν ἔχουμε πάλι τόν παλιό σταυρό τῆς ὑποκειμενικότητας καί ἀντικειμενικότητας; "Ἄν τό ἀπόλυτο γίνει γνωστό, δηλαδή τραθηχτεῖ ἀπ' τό σκοτάδι τῆς ἀπόλυτης ἀοριστίας, ὅπου εἶναι ἀντικείμενο μόνο τῆς παράστασης καί τῆς φαντασίας, στό φῶς τῆς ἔννοιᾳς, τότε θά γίνει γνωστό *εἶτε* ὡς πνεῦμα, *εἶτε* ὡς φύση. Δέν ὑπάρχει μιά ἐπιστήμη τοῦ ἀπόλυτου *σάν τέτοιου*, παρά, ὅπως πάντα, *εἶτε* μιά ἐπιστήμη τοῦ ἀπόλυτου *ὡς φύσης*, *εἶτε* τοῦ ἀπόλυτου *ὡς πνεύματος*, *εἶτε* δηλαδή φιλοσοφία τῆς φύσης, *εἶτε* ἰδεαλισμός, ἢ ἂν καί οἱ δύο συγχρόνως τότε, ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης εἶναι μόνο φιλοσοφία τοῦ ἀπόλυτου ὡς φύσης, ὁ ἰδεαλισμός μόνο φιλοσοφία τοῦ ἀπόλυτου ὡς πνεύματος. "Ἄν ὅμως ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης ἔχει ἀντικείμενό της τό ἀπόλυτο ὡς φύση, τότε ἡ θετική ἔννοια εἶναι μόνο ἡ ἔννοια τῆς φύσης, δηλαδή τό κατηγορούμενο γίνεται ξανά ὑποκείμενο καί τό ὑποκείμενο, τό ἀπόλυτο ἕνα ἀόριστο κατηγορούμενο πού δέ λείπει τίποτα. Μπορῶ λοιπόν σά νά λέμε νά διαγράψω τό ἀπόλυτο ἀπό τή φιλοσοφία τῆς φύσης· γιατί τό ἀπόλυτο ἰσχύει ἐξίσου γιά τό πνεῦμα ὡς φύσης, ἐξίσου γι' αὐτό τό ὀρισμένο ἀντικείμενο ὅσο καί γιά ἕνα ἄλλο ἀντίθετο του ἀντικείμενο, ἐξίσου γιά τό φῶς ὅσο καί γιά τή βαρύτητα. Ἐξαφανίζεται λοιπόν γιά μένα τό ἀπόλυτο *σάν* κάτι καθαρώς ἀόριστο, ἕνα *Nihil negativum*, στήν ἔννοια τῆς φύσης ἢ, ἂν δέν μπορῶ νά τό διώξω ἀπό τό νοῦ μου, εξαφανίζεται γιά μένα μπροστά στό ἀπόλυτο ἢ φύση. Συνεπῶς ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης προκάλεσε μόνο *ἐξαφανιζόμενους* ὀρισμούς καί διαφορές, δηλαδή διαφορές καί ὀρισμούς πού σ' ἀλήθεια εἶναι μόνο *φανταστικές*, μόνο παραστάσεις διαφορῶν, ἀλλά καθόλου γνωστικοί ὀρισμοί.

Ἡ θετική σημασία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σέλλινγκ ὅμως, ἔγκειται ἀκριβῶς γι' αὐτό στή *φιλοσοφία τῆς φύσης*, ἀντίθετα μέ τήν περιοριστικότητα τοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ Φίχτε, πού εἶχε μόνο ἀρνητική σχέση μέ τή φύση, γι' αὐτό καί δέν πρέπει ν' ἀπορεῖ κανείς πού ὁ δημιουργός τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης παρουσίασε τό ἀπόλυτο μόνο ἀπό τήν καθαρῶς ρεαλιστική του πλευρά, γιατί ἡ παρουσίασή του ἀπό τήν ἰδεατή του πλευρά ὑπῆρχε πολύ πρῖν ἀπό τή φιλοσοφία τῆς φύσης, στόν Φίχτε. Ὅπωςδήποτε ἡ φιλοσοφία τῆς ταυτότητας ἀποκατάστησε ξανά μιά χαμένη ἐνότητα, ἀλλά ὄχι στό βαθμό πού ἀντικειμενοποίησε τό ἀπόλυτο *σάν* ἕνα κοινό κι ὡστόσο πάλι διαφορετικό ἀπό τό πνεῦμα καί τή φύση πλάσμα — γιατί

αυτό τό απόλυτο ήτανε μόνο *ένα άθέβαιο έρμαφρόδιτο* ιδεαλισμού καί φιλοσοφίας τής φύσης, βγαλμένο από τή διάσπαση του δημιουργού τής φιλοσοφίας τής φύσης ως ιδεαλιστή καί φιλόσοφου τής φύσης — παρά μόνο στο βαθμό πού ή έννοια αύτης τής ένότητας ήταν ή έννοια τής φύσης ως ύποκειμένου - αντικειμένου, δηλαδή άποκατάσταση τής φύσης γενικά.

Ή φιλοσοφία τής φύσης ήρθε σέ αντίθεση καί μέ τά θετικά του ιδεαλισμού γιά μόνο τόν λόγο ότι δέν άρκέστηκε σ' αύτήν τήν αντίθεση κατά του ύποκειμενικού ιδεαλισμού, πού ήταν ή θετική προσφορά της, ότι παραγνώρισε τά όρια της καί ήθελε νά είναι ή απόλυτη φιλοσοφία. Ό Κάντ άρχίζει τήν αντίφαση — μιά άναγκαιότητα γι' αυτόν πού δέ θά τή σχολιάσουμε έδω — γιατί συνέλαβε καί έρμήνευσε λαθεμένα τά *καταφατικά λογικά* όρια τής λογικής, άφου τά συνέλαβε ως *φραγμούς*. Οι φραγμοί είναι *αύθαιρετα* σύνορα πού δέν έπρεπε νά υπάρχουν καί άναιρούνται. Μαζί μέ τούς φραγμούς αυτούς λοιπόν ή φιλοσοφία τής ταυτότητας κατάρριψε καί τά θετικά όρια τής λογικής καί τής φιλοσοφίας. Ή ένότητα νόησης καί Είναι ή θεώρησης δέν ήτανε σ' αύτήν παρά ή ένότητα τής νόησης μέ τή *φαντασία*. Ή φιλοσοφία έγινε τώρα *ώραία*, ποιητική, άνετη, ρομαντική, αλλά γι' αυτό καί ύπερβατική, δεισιδαιμονική, *άπόλυτα άκριτη*. Ό πρωταρχικός όρος κάθε κριτικής, ή διαφορά άνάμεσα στο ύποκειμενικό καί τό αντικειμενικό έχει εξαφανιστεί. Ή νόηση πού *διαχωρίζει καί προσδιορίζει* θεωρήθηκε μόνο ως πεπερασμένη, *άρνητική* δραστηριότητα — γιατί ν' άποροϋμε συνεπώς πού ή φιλοσοφία τής ταυτότητας άνήμπορη καί άκριτη πέρασε στή δικαιοδοσία του μυστικισμού του τσαγκάρη από τό Γκέρλιτς.

Μέσα λοιπόν σ' αύτήν καί μ' αύτήν τή φιλοσοφία άρχισε νά φιλοσοφεί ό Χέγκελ, όχι ως έξαρτημένος μαθητής του δημιουργού της, παρά ως φίλος μέ φίλο. Αύτός είναι ό άνορθωτής τής φιλοσοφίας από τήν κατάπτωσή της στο χώρο τής φαντασίας. Δίκαια χρησιμοποίησε γι' αυτόν ένα χεγκελιανός τά λόγια πού είπε ό Άριστοτέλης γιά τόν Άναξαγόρα, ότι, όπως άνάμεσα στους μεθυσμένους, έμφανίστηκε σαν ό μοναδικός νηφάλιος μεταξύ των φιλοσόφων τής φύσης. Ή ένότητα νόησης καί Είναι άπόκτησε σ' αυτόν μιά ρασιοναλιστική σημασία — κατά τά άλλα μιά σημασία πού δέν είναι ύπεράνω κριτικής. Άξιωμα του είναι ό *Νους*. Άποδέχτηκε στή φιλοσοφία τό στοιχείο του ρασιοναλισμού, τό λογικό, καί μάλιστα ως στοιχείο του απόλυτου πού ήταν άποκλεισμένο, όχι βέβαια κατά φαντασία καί βεβαιότητα, αλλά κατ' ουσίαν. Ή μεταφυσική έκφραση γι' αυτό είναι ή πρόταση: τό άρνητικό, τό διαφορετικό, τό αντικειμενικό στήν άντανάκλαση, πρέπει νά νοείται όχι μόνο άρνητικά, μόνο ως πεπερασμένο, παρά ως θετικό, ως ουσιαστικό. Ό Χέγκελ περιέχει έπομένως ένα *άρνητικό, κριτικό*

στοιχείο. 'Αλλά, μολαταῦτα τόν καθόρισε ἡ ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου. Μολονότι ἀναγνώρισε σ' αὐτό τήν ἔλλειψη τοῦ λογικοῦ — ἢ τοῦ ἀξιώματος τῆς μορφῆς, καί τά δύο εἶναι ἓνα σ' αὐτόν — μολονότι, ἀφοῦ ἔθεσε τοῦτο τό ἀξίωμα σ' αὐτό, ὄρισε στήν πράξη τό ἀπόλυτο διαφοροτικά ἀπό τόν Σέλλιγκ, μολονότι δηλαδή ὕψωσε τή μορφή σέ κάτι οὐσιαστικό, εἶχε ὡστόσο ἡ μορφή — κάτι πού ἀναγκαστικά ἔγκειται στήν ἔννοιά της — ταυτόχρονα πάλι τή σημασία τοῦ, μόνο, τυπικοῦ, τό λογικό ὡστόσο ξανά μιά, μόνο, ἀρνητική σημασία. Τό περιεχόμενο εἶναι ἀληθινό, εἶναι θεωρητικά βαθύ — αὐτό εἰπώθηκε γιά τή φιλοσοφία τοῦ ἀπόλυτου — ἀλλά λείπει ἡ ἔννοια, ἡ μορφή. Στό βαθμό πού τέθηκε ἡ ἔννοια, ἡ μορφή, τό λογικό ὡς οὐσιαστικό, γνωρίστηκε ἡ ἀπουσία του ὡς ἔλλειψη. 'Αλλά, ἀφοῦ τό περιεχόμενο εἶναι ἀληθινό, ἡ ἔλλειψη αὐτή εἶναι ἀκριβῶς μιά τυπική ἔλλειψη — ἐδῶ βρίσκεται συγχρόνως αὐτό πού εἰπώθηκε παραπάνω γιά τή μέθοδο τοῦ Χέγκελ. Κατά συνέπεια στή φιλοσοφία δέν ἀνήκει στ' ἀλήθεια τίποτα παρά ἡ μορφή, ἡ ἔννοια. Τό περιεχόμενο, ἂν πρέπει νά τό παράγει αὐτοδύναμα ἡ φιλοσοφία μέσα στόν ἑαυτό της, ἢ κατά πόσο τό ἔχει ἀποδεχτεῖ κιάλας στή μορφή τῆς ἔννοιας, εἶναι κάτι τό δεδομένο· ἡ φιλοσοφία τό ἔχει μόνο γιά νά ἔννοεῖ μέ τή μεσολάβηση τῆς κριτικῆς διάκρισης μεταξύ οὐσιαστικοῦ καί μή οὐσιαστικοῦ, εἶναι ὅ,τι προσθέτει τήν ἰδιαίτερη μορφή τῆς παράστασης, αἰσθητότητας κτλ. Συνεπῶς ἡ φιλοσοφία ἔχει στόν Χέγκελ μιά κριτική, ἀλλά ὄχι γενετική - κριτική σημασία. Γενετική - κριτική φιλοσοφία εἶναι αὐτή πού ἓνα δοσμένο ἀπό τήν παράσταση ἀντικείμενο — γιὰτί γιά τά ἄμεσα, δηλαδή τά δοσμένα ἀπό τή φύση, καθαρῶς πραγματικά ἀντικείμενα ἰσχύει ἀπαραίτητα αὐτό πού εἶπε ὁ Χέγκελ — δέν τό ἔννοεῖ καί παρουσιάζει δογματικά, παρά ἐρευνᾷ τήν προέλευσή του, πού ἀμφιβάλλει ἂν τό ἀντικείμενο εἶναι πραγματικό ἀντικείμενο ἢ μόνο μιά παράσταση, γενικά ἓνα ψυχολογικό φανέρωμα, πού ἐπομένως ξεχωρίζει αὐστηρά τό ὑποκειμενικό καί ἀντικειμενικό. 'Η γενετική - κριτική φιλοσοφία ἔχει ἔως πρός τό ἀντικείμενό της, αὐτό πού ὀνομάστηκε *causae secundae*· μάλιστα, γιά νά κάνει μέ μιά ἀλληγορία παραστατική αὐτή τή σχέση, συμπεριφέρεται πρός τήν ἀπόλυτη φιλοσοφία — ἡ ὁποία ἐπειδή σκέφτεται μόνο κάτω ἀπό τήν προϋπόθεση τοῦ ἀπόλυτου κάνει ὑποκειμενικά ψυχολογικά προτσές καί θεωρητικές ἀνάγκες, π.χ. τό μεσολαθητικό προτσές τοῦ θεοῦ τοῦ Γιάκομπ Μπέμε, προτσές τοῦ ἀπόλυτου — ἔτσι ὅπως πρός τή θεολογική θεώρηση τῆς φύσης, ἡ ὁποία κάνει τούς κομήτες ἢ ἄλλα ἀξιοπεριέργα φανέρωματα ἄμεσα ἀποτελέσματα τοῦ θεοῦ, πού συγκρατεῖ τήν καθαρῶς φυσική ἢ φιλοσοφική φυσική θεώρηση, πού βγάζει, π.χ. ἀπό ἓνα ἀθῶο τσίμπημα ἐντόμου τίς *Galläpfel** πού ἡ θεολογία τίς δείχνει ὡς τόν διάβολο σάν προσωπικό "Ὀν. 'Η χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι ρασιοναλιστι-

κός μυστικισμός, έπομένως μοναδική στό είδος της, έπομένως έλκυστική, αλλά ταυτόχρονα άπωθητική, τόσο γιά τίς μυστικιστικές - θεωρητικές διαθέσεις, γιά τίς όποιες είναι μιά άνυπόφορη άντίφαση ή σύνδεση του μυστικιστικού μέ τό ρασιοναλιστικό, έπειδή τίς άπογοητεύει ή έννοια, καταστρέφει τή μυστικιστική γοητεία τής σκοτεινής παράστασης, όσο και γιά τά ρασιοναλιστικά μυαλά πού τά άπωθει ή σύνδεση του ρασιοναλιστικού στοιχείου μέ τό μυστικιστικό. 'Η ένότητα ύποκειμενικού καί άντικειμενικού, όπως έκφράστηκε άπό τόν Σέλλινγκ καί τέθηκε στην κορυφή τής 'ιδίας τής φιλοσοφίας καί ύπάρχει βασικά καί στόν Χέγκελ, μολονότι άπ' αυτόν τέθηκε μόνο τυπικά, στή σωστή θέση, δηλαδή στό τέλος τής φιλοσοφίας, ως άποτέλεσμα, αυτή ή ένότητα είναι γιά τή φιλοσοφία ένα άγονο, όσο και καταστρεπτικό άξίωμα, γιατί άναιρεί καί στό ιδιαίτερο τή διάκριση μεταξύ ύποκειμενικού καί άντικειμενικού, ματαιώνει τή γενετική - κριτική, τή συμβατική σκέψη: *si fabula vera*. "Έτσι λοιπόν καί ό Χέγκελ πραγματικά είχε συλλάβει ως άντικειμενικές αλήθειες παραστάσεις πού έξέφραζαν μόνο ύποκειμενικές άνάγκες, έπειδή δέν ξαναγυρνούσε στην πηγή, τήν άνάγκη αυτόν των παραστάσεων, δέχτηκε σάν άληθινό νόμισμα καί έβαλε στό λογαριασμό, αυτό πού κοιταγμένο στό φώς είναι πολύ έπισφαλής φύσης, έκανε τό δευτερεύον πρωταρχικό καί τό άληθινά πρωταρχικό ή δέν τό πήρε ύπόψη του ή τό έβαλε στην άκρη σάν παρακατιανό, παρουσίασε ως λογικό καθ' έαυτού αυτό πού είναι λογικό μόνο μερικά, σχετικά. "Έτσι βλέπουμε λοιπόν άμέσως στην άρχή τής Λογικής, νά παίζει, έξαιτίας τής άπουσίας γενετικής - κριτικής έρευνας ένα ρόλο τό Τίποτα — μιά παράσταση πού βρίσκεται πολύ κοντά στην ιδέα του άπόλυτου. 'Αλλά, τί είναι όμως αυτό τό Τίποτα; «Στή σκιά του 'Αριστοτέλη!» Τό Τίποτα είναι τό άπόλυτο χωρίς σκέψη καί λογική.¹⁹ Τό Τίποτα δέν είναι δυνατό νά νοηθεϊ, γιατί νωώ είναι όρίζω, όπως λέει ό 'ιδιος ό Χέγκελ· αν λοιπόν τό Τίποτα νοηθεϊ, τότε *ορίζεται*, δηλαδή δέν είναι *Τίποτα πιά*. Γι' αυτό έχουν πολύ σωστά πεί, *non entis nulla sunt praedicata. Non entis nulla est scientia.*²⁰ *Nihilum dicimus* (Βόλφ), *cui nulla respondet notio*. 'Η νόηση μπορεί νά νοήσει μόνο τό ύπαρκτό, γιατί ή 'ίδια είναι μιά *ύπαρκτή*, πραγματική δραστηριότητα. "Έχουν κατηγορήσει τούς ειδωλωλάτρες φιλόσοφους, ότι δέν έχουν ύπερβεί τήν αιωνιότητα τής ύλης, του κόσμου. 'Η ύλη έχει σ' αυτούς μόνο τή σημασία του Είναι, ήτανε μόνο ή αισθητή έκφραση γιά τό Είναι· τούς κατηγορούνε λοιπόν ότι τήν έχουνε νοηθεϊ. 'Αλλά μήπως οι Χριστιανοί έχουν έξαλείψει τήν αιωνιότητα, δηλαδή τήν πραγματικότητα του Είναι; Τό έχουνε μόνο μεταφέρει σ' ένα ιδιαίτερο, στό θεϊκό Είναι, τό όποιο έννόησαν ως αίτία του έαυτού του, ως άναρχο Είναι. 'Η νόηση δέν μπορεί νά έκταθει πέρα άπό τό ύπαρκτό, γιατί δέν μπορεί νά

έκταθει πέρα από τον έαυτό της, γιατί λογική είναι μόνο ή στοιχειοθέτηση του Εΐναι, γιατί μόνο αυτό ή εκείνο τό Εΐναι μπορεί νά νοηθεί, αλλά όχι τό ίδιο τό Εΐναι ως κάτι πού έγινε. Ή δραστηριότητα της νόησης επιθεβαιώνεται ως μιά βασική, πραγματική δραστηριότητα ακριβώς μέ τό ότι ή πρώτη καί ή τελευταία έννοιά της είναι αύτή του άναρχου Εΐναι. Τό Τίποτα του Αύγουστίνου, πού έντυπωσιάζει τόσο πολύ καί φαίνεται τόσο βαθύ στους σπεκουλάντες της σκέψης, ακριβώς γιατί δέν κρύβει τίποτα πίσω του, είναι μόνο έκφραση της *άπόλυτης αύθαιρεσίας καί της άπόλυτης άπουσίας σκέψης*. Δέν μπορώ νά φανταστώ καμιά άλλη αίτία του κόσμου από τήν άπόλυτη αύθαιρεσία, δηλαδή δέν μπορώ νά φανταστώ άλλη αίτία από *καμιά* αίτία, από μιά άπλά άδεια πράξη της βούλησης· αλλά σέ μιά πράξη άπλά της βούλησης χάνεται ή λογική, έφόσον δέν αναφέρω ως αίτία κάτι πού νά είναι ύλη της νόησης· είναι σά νά μή λέω παρά τίποτα· έκφράζω δηλαδή μόνο τήν άγνοιά μου, τήν αύθαιρεσία μου. Τό Τίποτα είναι μιά άπόλυτη αύταπάτη, τό πρώτο ψεύδος, τό άπόλυτο ψέμα στόν έαυτό του. Ή σκέψη του Τίποτα, είναι μιά σκέψη πού *άναιρεί* τόν έαυτό της. Αύτός πού σκέφτεται τό Τίποτα, ακριβώς δέ σκέφτεται. Τό Τίποτα είναι άρνηση της σκέψης· επομένως μπορεί νά νοηθεί μόνο μέ τό νά μετατραπεί σέ *Κάτι*. Δηλαδή τήν ίδια ακριβώς στιγμή πού τό σκέφτομαι, δέν *σκέφτομαι*, γιατί πάντοτε σκέφτομαι τό *άντίθετο* του Τίποτα. «Τό Τίποτα είναι άπλή όμοιότητα μέ τόν έαυτό του». Ήτσι; Μήπως λοιπόν ή άπλότητα καί ή όμοιότητα μέ τόν έαυτό της δέν είναι *πραγματικοί όρισμοί*; Σκέφτομαι Τίποτα, όταν σκέφτομαι τήν άπλή όμοιότητα; Δηλαδή τό Τίποτα δέν άναιρείται τήν ίδια στιγμή πού θέλω νά τό στοιχειοθετήσω; «Τό Τίποτα είναι ή τέλεια κενότητα, ή άπουσία όρισμού καί περιεχομένου, ή διαφορετικότητα *στόν έαυτό του*». Τό Τίποτα *στόν έαυτό του* είναι χωρίς διαφορά; Δηλαδή δέ θέτω κάτι *εις* τό Τίποτα, ακριβώς όπως στή δημιουργία από τό Τίποτα τό Τίποτα γίνεται μιά, σχεδόν, ύλη, άφου *άπ' αύτό*, άπ' τό μηδέν πρέπει νά δημιουργηθεί ό κόσμος; Μπορώ δηλαδή μόνο νά έκφράσω τό Τίποτα, χωρίς νά διαψευστώ; Τό Τίποτα είναι ή τέλεια κενότητα; Τί είναι κενότητα; Κενό είναι εκεί πού δέν ύπάρχει τίποτα, αλλά πού πρέπει ή τουλάχιστο μπορεί νά ύπάρχει, δηλαδή ή κενότητα είναι έκφραση μιάς δυνατότητας. Δηλαδή θά μπορούσε κανονικά τό Τίποτα νά είναι τό *Ens caracissimum*; Εΐναι ή άπόλυτη άπουσία όρισμού καί περιεχομένου; Αύτό πού δέν έχει όρισμό καί περιεχόμενο δέν μπορώ νά τό διανοηθώ χωρίς αναφορά στόν όρισμό καί τό περιεχόμενο· γιά τό άόριστο δέν έχω καμιά έννοια έκτός διαμέσου του όρισμού· έκφράζω τήν άπουσία, τό έλάττωμα διαμέσου του στερητικού· σκέφτομαι λοιπόν τό περιεχόμενο, τόν όρισμό ως τό πρωτεύον, επειδή είναι τό θετικό· σκέφτομαι δηλαδή τό Τίποτα μόνο διαμέσου

αυτοῦ πού δέν εἶναι Τίποτα. Σχετίζω τό Τίποτα μέ αὐτό πού ἔχει περιεχόμενο, ἀλλά ὅπου στοιχειοθετῶ σχέσεις, στοιχειοθετῶ ὀρισμούς. Ἡ νόηση εἶναι τόσο πολύ μιά αὐτόχρημα προσδιορισμένη, δηλαδή *καταφατική* δραστηριότητα, πού τό ἀπόλυτα ἄοριστο, ὅταν νοηθεῖ, θά νοηθεῖ ὡς ὀρισμένο, πού δηλαδή ἡ νόηση τοῦ Τίποτα ἀποδεικνύεται ἄμεσα ἀπό τήν πραγματικότητα σάν ἀπουσία σκέψης, σάν *ψεύτικη* σκέψη, σάν *ἀδυνατότητα* σκέψης, σάν κάτι πού δέν εἶναι σκέψη. Ἄν τό Τίποτα ἦτανε στήν πράξη *νοητό*, τότε θά ἐξαφανιζόταν ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή *λογική* καί *τή μή λογική*, ἀνάμεσα στή σκέψη καί τήν ἀπουσία σκέψης, θά ἔκανε μπορετό νά σκεφτοῦμε καί νά δικαιολογήσουμε κάθε *δυνατό*, ἀλλά καί τό ἀδύνατο καί τό μεγαλύτερο παραλογισμό. Ἐπομένως ὅσο ἴσχυε γιά μιά σκέψη καί ἡ δημιουργία ἀπό τό Τίποτα ὡς μιά ἀλήθεια, τόσο ἴσχυαν καί τά πιά παράλογα φαντασιοκοπήματα, τά πιά ἄνοστα ἀστεῖα γιά θαύματα ὡς *δυνατότητες*: ἄλλωστε δέν ἦταν παρά οἱ φυσικές συνέπειες τοῦ Τίποτα, πού σάν ἀγιασμένη αὐθεντία στήθηκε στήν κορυφή τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Τό Τίποτα εἶναι τό *σύνορο* τῆς λογικῆς. Ἐνας Καντιανός θά συμπεραῖνε ἀπ' αὐτό, ὅπως καί ἀπό ἄλλα σύνορα, τήν *περιοριστικότητα* τῆς λογικῆς. Ἄλλά τό Τίποτα εἶναι ἕνα *λογικό* σύνορο, ἕνα σύνορο πού χαράζει ἡ ἴδια ἡ λογική, πού εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς οὐσιαστικότητας καί τῆς πραγματικότητάς της, ἐπειδή τό Τίποτα εἶναι ἀκριβῶς τό ἀπόλυτα παράλογο. Ἄν μπορούσε νά σκεφτεῖ τό Τίποτα, τότε θά χανόταν ὡς λογική.

Ἄλλά, «θεωρεῖται ὡστόσο ὡς διαφορά, ἂν βλέπεται ἢ νοεῖται Κάτι ἢ *Τίποτα*. Δηλαδή βλέπω ἢ σκέφτομαι τίποτα ἔχει μιά σημασία· Τίποτα δέν ὑπάρχει στά μάτια ἢ τῆ σκέψη μας ἢ μάλλον εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἄδεια καί σκέψη». Ἄλλά, ἡ *ἄδεια* σκέψη δέν εἶναι σκέψη. Ἡ *ἄδεια* σκέψη εἶναι ἀνοησία, *φανταστική*, ἀλλά ὄχι πραγματική σκέψη. Ἄν τό σκέφτομαι Τίποτα ἔχει κάποια σημασία — ἔχει ὅπωςδήποτε μιά σημασία, ἀλλά μόνο αὐτή, ὅτι δέν *εἶναι* σκέψη — καί μάλιστα τέτοια, ὅτι ἀπ' αὐτήν πρέπει νά βγεῖ τό συμπέρασμα γιά κάποια θετική τοῦ Τίποτα· ἔτσι λοιπόν καί τό δέν *ξέρει τίποτα σημαίνει* *Γνώση* καί συνεπῶς μπορεῖ κάποιος, ἂν ἐγώ λέω γιά κάποιον ἀμαθῆ: δέν ξέρει τίποτα νά μου ἀποκριθεῖ· δηλαδή τοῦ καταλογίζεις γνώση, δέν *ξέρει* Τίποτα, δηλαδή δέν εἶναι ἀμαθῆς. Τό Τίποτα εἶναι μιά σύντομη, γεμάτη πάθος ἔκφραση γιά τό τίποτα βασικό, τίποτα ἐνεργητικό, ὄχι αὐτό ἢ ἐκεῖνο τό ὀρισμένο, τίποτα λογικό κτλ. σάμπως νά λέω: ὅ,τι ἀντιφάσκει στόν ἑαυτό του εἶναι Τίποτα, ὅπου τό Τίποτα εἶναι ταυτολογία, τίποτα δέ σημαίνει παρά: ἀντιφάσκει στόν ἑαυτό του, ἀνασκευάζεται διά τοῦ ἑαυτοῦ του, εἶναι παράλογο. Τό Τίποτα ἔχει ἐδῶ μόνο *γλωσσική* σημασία. Ἄλλά θά μπορεῖ καί πάλι νά ἀντιπροβάλλει κανεῖς ὅτι «τό Τίποτα ἔχει ὡστόσο τό εἶναι του στή σκέψη, παράσταση κτλ. θά

ειπωθεῖ συνεπῶς, ὅτι τό Τίποτα βέβαια στή σκέψη, παράσταση, ἀλλά γι' αὐτό δέν εἶναι αὐτό, ὅτι αὐτό τό Εἶναι εἶναι μόνο σκέψη, παράσταση». Σωστό ὅτι παρουσιάζεται στή σκέψη, στή φαντασία μας, ἀλλά ἀνήκει γι' αὐτό στή Λογική; Καί τό φάντασμα ἐμφανίζεται στίς παραστάσεις μας, ἀλλά ἀνήκει γι' αὐτό σάν πραγματικό Ἔνα στήν ψυχολογία; Ἀνήκει βέβαια στή φιλοσοφία, ἀλλά μόνο γιά νά διερευνηθεῖ ἡ προέλευση τῆς ὄρασης καί τῆς πίστεως στά φαντάσματα. Καί τί ἄλλο εἶναι στήν πράξη τό Τίποτα ἀπό ἕνα φάντασμα, ἕνα φάντασμα τῆς φαντασίας; Μιά παράσταση πού δέν εἶναι παράσταση, μία σκέψη πού δέν εἶναι σκέψη, ὅπως τό φάντασμα πού ἕνα πλάσμα πού δέν εἶναι πλάσμα, ἕνα σῶμα πού δέν εἶναι σῶμα; Καί δέν ὀφείλει καί τό Τίποτα τήν προέλευσή του στό σκοτάδι, ὅπως καί τό φάντασμα; Ἡ παράσταση τοῦ σκοταδιοῦ δέν εἶναι τό ἴδιο γιά τήν αἰσθητή συνείδηση, ὅπως καί ἡ παράσταση τοῦ Τίποτα γιά μία ἀφηρημένη; Ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ λέει: «Τό Τίποτα εἶναι ἐδῶ ἡ καθαρῆ ἀπουσία τοῦ Εἶναι, τό Nihil privativum, ὅπως καί τό σκοτάδι εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ φωτός». Ἐδῶ ὁμολογεῖται μία συγγένεια ἀνάμεσα στό Τίποτα καί τό σκοτάδι — μία συγγένεια πού ἀποκαλύπτεται ἀμέσως στό ὅτι, ὅσο λίγο μπορεῖ τό μάτι νά δεῖ τό σκοτάδι, ἄλλο τόσο μπορεῖ καί ὁ νοῦς νά στοχαστεῖ τό Τίποτα. Ἀλλά ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἀπαραγνώριστη συγγένεια μᾶς ὀδηγεῖ στήν κοινή καταγωγή τῆς. Τό Τίποτα, ὡς ἀντίθετο τοῦ Εἶναι, εἶναι προϊόν τῆς δυνάμει φαντασίας τῆς Ἀνατολῆς, πού φαντάζεται τό ἀνύπαρκτο ὡς ὑπαρκτό, πού στή ζωῆ ἀντιπαραθέτει τό θάνατο σάν ἕνα αὐθύπαρκτο ἀξίωμα καταστροφῆς, στό φῶς τῆ νύχτα, σάμπως αὐτή νά μὴν εἶναι ἡ καθαρῆ ἀπουσία τοῦ φωτός, παρά κάτι θετικό καθ' ἑαυτό. Ὅσο πολύ ἢ ὅσο λίγη πραγματικότητα ἔχει συνεπῶς ἡ νύχτα σάν ἕνα πλάσμα ἀντίθετο στό φῶς, τόσο πολύ ἢ τόσο λίγο ἢ ἀκόμα λιγότερο λόγο καί λογική πραγματικότητα ἔχει τό Τίποτα ὡς ἀντίθετο τοῦ Εἶναι γενικά. Ἀλλά ἡ νύχτα οὐσιαστικοποιεῖται μόνο ἐκεῖ πού ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ ἀκόμα νά διακρίνει ἀνάμεσα στό ὑποκειμενικό καί ἀντικειμενικό, πού κάνει τίς ὑποκειμενικές ἐντυπώσεις καί τά συναισθηματά του ἀντικειμενικές ἰδιότητες, πού ὁ κύκλος τῶν παραστάσεων του εἶναι πολύ περιορισμένος, πού ἡ τοπική του ἄποψη ἰσχύει γιά ἄποψη τοῦ κόσμου, τοῦ σύμπαντος, ὅπου ἐπομένως ἡ ἐξαφάνιση τοῦ φωτός εἶναι γι' αὐτόν πραγματικῆ ἐξαφάνιση, τό σκοτάδι τοῦ φαίνεται σθῆσιμο τῆς ἴδιας τῆς πηγῆς τοῦ φωτός, τοῦ ἡλίου καί ὅπου ἀκριβῶς μόνο γιά νά μπορέσει νά ἐξηγήσει τό σκοτεινίωμα, μέ τήν ἀποδοχή ἑνός ἰδιαίτερου, ἐχθρικοῦ γιά τό φῶς πλάσματος, τό ὁποῖο βλέπει μετά καί στίς ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου μέ τή μορφή ἑνός δράκου ἢ φιδιοῦ στόν ἀγῶνα μέ τό Ὄν τοῦ φωτός. Τό σκοτάδι, σάν ἕνα ἰδιαίτερο, ἐχθρικό στό φῶς Ὄν ἔχει τήν αἰτία του σ' ἕνα πνευματικό σκοτάδι· ὑπάρχει μόνο στή φαντασία. Δέν ὑπάρχει κα-

νένα πραγματικό αντίθετο του φωτός στη φύση. 'Η ύλη καθ' ἑαυτή δέν εἶναι τό σκοτεινό, παρά τό διαφανές ἤ τό ὄχι μόνο γιά τόν ἑαυτό του φωτεινό. Καί γιά νά χρησιμοποιήσουμε σχολαστικούς ὄρους, τό φῶς εἶναι μόνο ἡ πραγματικότητα, ἡ πράξη μιᾶς δυνατότητας, μιᾶς δύναμης, πού ἐγκείται στήν ἴδια τήν ὕλη. Γι' αὐτό κάθε σκοτάδι εἶναι μόνο σχετικό. 'Ακόμα καί ἡ συμπύκνωση δέν εἶναι ἀντίθετη στό φῶς. 'Εκτός ἀπό τή συμπύκνωση τοῦ διαφανοῦς διαμαντιοῦ ἤ κρυστάλλου — ὑπάρχουν σώματα πού, συμπυκνωμένα ὅπως π.χ. ἕνα μουσκεμένο μέ λάδι χαρτί, γίνονται διαφανή. 'Ακόμα καί τά πιό συμπυκνωμένα, τά πιό σκοτεινά σώματα, κομμένα σέ ψιλές φέτες, γίνονται διαφανή (βλ. Λάμπερτ, *Φωτομετρία*, σελ. 617). 'Εννοεῖται πῶς δέν ὑπάρχει κανένα ἀπόλυτα διαφανές σῶμα, ἀλλά αὐτό — παραβλεπομένων τῶν κοντινότερων ἐμπειρικῶν αἰτίων — ὀφείλεται στήν αὐθυπαρξία τοῦ σώματος καί εἶναι ἐξίσου φυσικό, ὅπως καί τό ὅτι μιᾶ καί ἡ ἴδια σκέψη, πού θά γίνει ἀποδεχτή ἀπό διάφορα σκεφτόμενα πλάσματα, μεταβάλλεται σ' αὐτά. 'Η μεταβολή αὐτή ὀφείλεται στήν αὐθυπαρξία τους, στήν αὐτοδραστηριοποίησή τους· ἀλλά αὐτή ἡ αὐτοδραστηριότητα δέν ἐκφράζει γι' αὐτό καί ἀντίθεση κατά τῆς δραστηριότητας τοῦ πλάσματος πού ἀνακοινώνει, ἀποκαλύπτει τίς σκέψεις του. Μέ τό Τίποτα λοιπόν εἶναι τό ἴδιο ὅπως καί μέ τή Ζωροαστρική νύχτα. Τό Τίποτα δέν εἶναι παρά μόνο φραγμός στόν τρόπο ἀντίληψης τοῦ ἀνθρώπου· δέν προέρχεται ἀπό τή νόηση, παρά ἀπό τή μῆ - νόηση. Τό Τίποτα εἶναι ἀκριβῶς τίποτα — καί γι' αὐτό τίποτα καί γιά τή νόηση· δέν εἶναι ἀνάγκη νά ποῦμε περισσότερα· τό Τίποτα ἀναιρεῖται μόνο του. Μόνο ἡ φαντασία κάνει τό Τίποτα Οὐσιαστικό, ἀλλά μόνο μεταμορφώνοντας τό Τίποτα σ' ἕνα φανταστικό, ἄυλο πλάσμα. 'Ο Χέγκελ δέν ἔχει διερευνήσει ἐπομένως τή Γένεση τοῦ Τίποτα· ἔχει δεχτεῖ τό Τίποτα ὡς μετρητό νόμισμα. 'Επομένως ἡ ἀντίθεση εἶναι καί Τίποτα σάν τέτοια (ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς σημασίας τοῦ Τίποτα πού μόλις ἀναπτύξαμε) δέν εἶναι καθόλου γενική, μεταφυσική ἀντίθεση.²¹ πέφτει μᾶλλον σέ μιᾶ ὀρισμένη περιοχῆ, στή σχέση τῆς μερικῆς ὕπαρξης μέ τή γενική ὕπαρξη, τοῦ ἀτόμου μέ τό εἶδος καί μάλιστα μόνο τοῦ ἀτόμου πού φαντάζεται καί στοχάζεται. Τό εἶδος εἶναι ἡ ἀδιαφορία ἔναντι τοῦ χωριστοῦ ἀτόμου. Τό σκεφτόμενο ἄτομο ἔχει μέσα του τή συνείδηση τοῦ εἶδους· μπορεί λοιπόν νά προχωρήσει πέρα ἀπό τό πραγματικό εἶναι του, νά στοιχειοθετήσει τό ἴδιο ὡς ἀδιάφορο καί νά διεκδικήσει τό μῆ εἶναι του στήν παράσταση καί σέ ἀντίθεση μέ τό πραγματικό εἶναι του. Τί εἶμαι ἐγώ; — μπορεί νά ἀναρωτηθεῖ ὁ ἄνθρωπος — τί ἡ ζωή, ὁ θάνατος; Εἶτε εἶμαι, εἶτε δέν εἶμαι — γι' αὐτό δέ σκοτίζεται κανένας. "Ἄν εἶμαι πεθαμένος, εἶμαι ἀναίσθητος, χωρίς πόνους. Τό μῆ εἶναι γίνεται ἀντιληπτό ἐδῶ καί ἀντικειμενοποιεῖται σάν ἡ κατάσταση τῆς καθαρῆς ἀπάθειας καί

άναισθησίας. Έπομένως ή ένότητα Είναί καί Τίποτα έχει τή θετική της σημασία μόνο ώς *άδιαφορία* του Εΐδους ή της συνείδησης του Εΐδους έναντι του μερικού Είναί, ή ίδια ή αντίθεση όμως Είναί καί Τίποτα ύπάρχει μόνο στήν παράσταση· γιατί τό Είναί ύπάρχει στήν πραγματικότητα ή, πολύ περισσότερο, είναι τό ίδιο τό πραγματικό, ένώ τό Τίποτα, τό μή Είναί ύπάρχει μόνο στήν παράσταση καί τήν άντανάκλαση.

Άλλά όπως καί μέ τό Τίποτα στή Λογική, συμβαίνει τό ίδιο καί μέ τά άλλα άντικείμενα της χειγκελιανής φιλοσοφίας. Ό Χέγκελ — καί μάλιστα όχι τυχαία παρά σάν επακόλουθο της θεωρητικής φιλοσοφίας της Γερμανίας από τήν εποχή του Κάντ καί του Φίχτε — έχει άπωθήσει στό περιθώριο τά φυσικά αίτια, τά θεμέλια της γενετικής κριτικής φιλοσοφίας, τά δευτερεύοντα αίτια πού όμως συχνά είναι τά πρωτεύοντα αίτια καί μόνο εκεί συλλαμβάνονται, όπου συλλαμβάνονται όχι μόνο εμπειρικά, παρά καί μεταφυσικά, δηλαδή φιλοσοφικά. Από τήν άκρη ενός υπερκριτικού υποκειμενισμού, πέσαμε μέ τήν άπόλυτη φιλοσοφία στήν άκρη ενός άκριτου άντικειμενισμού. Ασφαλώς ήταν επιπόλαιη οι προηγούμενοι τρόποι φυσικής καί ψυχολογικής εξήγησης, αλλά μόνο γιατί στήν ψυχολογία δε γνώριζαν τή Λογική, στή φυσική τή μεταφυσική, στή φύση τό Λογικό. Άν αντίθετα συλληφθεί σωστά ή φύση — συλληφθεί ώς άντικειμενική λογική — τότε είναι ο μοναδικός κανόνας, τόσο της φιλοσοφίας, όσο καί της τέχνης. Τό υπέρτατο της τέχνης είναι ή άνθρώπινη *μορφή* — (μορφή όχι μόνο μέ τή στενή έννοια παρά καί μέ τήν έννοια της ποίησης) — τό υπέρτατο της φιλοσοφίας είναι τό άνθρώπινο "Ον. Η άνθρώπινη μορφή δέν είναι πιά περιορισμένη, πεπερασμένη μορφή — διαφορετικά θα μπορούσε μέ λίγο κόπο τό πνεύμα πού κάνει ποίηση νά παραμερίσει αυτά τά εμπόδια καί νά βγάλεϊ ταχυδακτυλουργικά άπ' αυτήν μιά άνώτερη μορφή — είναι τό είδος των ποικίλων ζωικών ειδών, πού όμως άκριθώς στον άνθρωπο δέν ύπάρχει πιά ως κατηγορία παρά ως *είδος*. τό άνθρώπινο "Ον δέν είναι πιά ένα ιδιαίτερο, υποκειμενικό, παρά ένα γενικό "Ον, γιατί ο άνθρωπος έχει κάνει τό σύμπαν άντικείμενο του γνωστικού του ένστίκτου· αλλά μόνο ένα *κοσμοπολίτικο* "Ον μπορεί νά κάνει τόν κόσμο άντικείμενό του. *Simile simili gaudet*. Τά άστρα δέν είναι βέβαια άντικείμενα μιάς άμεσης θεώρησης των αισθήσεων, όμως γνωρίζουμε τό κύριο, ότι κι αυτά ύπακούουν *στους ίδιους νόμους*, όπως κι έμεις. Έπομένως είναι ματαιοδοξία κάθε λογισμός πού θέλει νά προχωρήσει πέρα από τή φύση — τόσο ματαιόδοξος όσο καί ή τέχνη, πού θέλει νά μās δώσει κάτι άνώτερο από τήν άνθρώπινη μορφή, αλλά μās δίνει μόνο καρικατοῦρες. Γι' αυτό είναι ματαιοδοξία ή θεωρία πού έχει άνορθωθεί καί προβληθεί από τότε έναντι του Χέγκελ, ή θεωρία των θετικιστών· γιατί αντί νά ύψωθεί *πάνω* από τόν Χέγ-

κελ, ἔχει πέσει βαθιά κάτω ἀπό τόν Χέγκελ, ἀφοῦ δέν ἔχει ἐννοήσει ἀκριβῶς τά πιά σημαντικά νεύματα πού μᾶς ἔχει κάνει ὁ Χέγκελ καί ἀκόμα, πρὶν ἀπ' αὐτόν, ὁ Κάντ καί ὁ Φίχτε, βέβαια μέ τό δικό τους τρόπο. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς πραγματικότητας στήν ἀλήθεια καί τήν ὁλότητά της· ἀλλά ἡ συλλογική ἐννοια τῆς πραγματικότητας εἶναι ἡ φύση (φύση μέ τήν πιά γενική σημασία τῆς λέξης). Τά βαθύτερα μυστικά βρίσκονται στά πιά ἀπλά φυσικά πράγματα, πού τά τσαλαπατᾶ μέ τά πόδια του ὁ θεωρητικός φαντασιῶν πού λαχταράει τό ὑπερέραν. Ἡ ἐπιστροφή στή φύση εἶναι ἡ μόνη πηγή σωτηρίας. Εἶναι λάθος νά συλλαμβάνουμε τή φύση σέ ἀντίφαση μέ τήν ἠθική ἐλευθερία. Ἡ φύση δέν ἔχει χτίσει μόνο τό κοινό ἐργαστήριο τοῦ στομάχου, ἀλλά καί τό ναό τοῦ ἐγκεφάλου· δέ μᾶς ἔχει δώσει μόνο γλώσσα, ἀλλά καί αὐτιά καί μάτια πού τά γοητεύει μόνο ἡ ἀρμονία τῶν τόνων καί ἡ οὐράνια ἀνιδιοτελής οὐσία τοῦ φωτός. Ἡ φύση ὀρθώνεται μόνο κατά τῆς φανταστικῆς ἐλευθερίας, ἀλλά δέν εἶναι ἀντίθετη στή λογική ἐλευθερία. Κάθε ποτήρι κρασί πού πίνουμε παραπάνω εἶναι πολύ παθητική καί ἀκόμα περιπατητική ἀπόδειξη ὅτι ἡ δουλοπρέπεια τοῦ πάθους ἐξοργίζει τό αἷμα, ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἐλληνική *σωφροσύνη* βρίσκεται ἐντελῶς μέσα στό πνεῦμα τῆς φύσης. Ἡ βασική ἀρχή τῶν ἴδιων τῶν στωικῶν, λέω τῶν στωικῶν, τῶν αὐστηρῶν στωικῶν, αὐτῶν τῶν σκιάχτρων τῶν χριστιανῶν ἠθικολόγων, ἦταν ὡς γνωστόν: τό ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν.

Προσωρινές Θέσεις γιά μιá Μεταρρύθμιση τῆς Φιλοσοφίας 1842

Τό μυστικό τῆς Θεολογίας εἶναι ἡ Ἀνθρωπολογία, ἀλλά τό μυστικό τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας ἢ θεολογία — ἡ θεωρητικὴ θεολογία ἢ ὅποια διακρίνεται ἀπὸ τὴν κοινὴν μέ τό ὅτι μετατοπίζει στό ἐντεῦθεν, δηλαδή ἀναπαριστάνει, ὀρίζει, πραγματώνει τό θεϊκό ὄν πού ἡ ἄλλη ἀπὸ φόβο καί ἀκατανοησία ἀπομάκρυνε στό ἐκεῖθεν.

Ὁ Σπινόζα εἶναι ὁ πραγματικός δημιουργός τῆς σύγχρονης θεωρητικῆς φιλοσοφίας, ὁ Σέλλινγκ ὁ ἐπανορθωτής, ὁ Χέγκελ ὁ τελειωτής τῆς.

Ὁ «Πανθεϊσμός» εἶναι ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῆς θεολογίας (ἢ τοῦ θεϊσμοῦ) — ἡ συνεπὴς Θεολογία· ὁ «Ἀθεϊσμός» ἢ ἀναγκαία συνέπεια τοῦ «Πανθεϊσμοῦ», ὁ συνεπὴς «Πανθεϊσμός».²²

Ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἡ ἀντίφαση Πολυθεϊσμοῦ καί Μονοθεϊσμοῦ.

Ὁ πανθεϊσμός εἶναι ὁ Μονοθεϊσμός μέ τό κατηγορούμενο τοῦ πολυθεϊσμοῦ, δηλαδή ὁ πανθεϊσμός κάνει τὴν ἀνεξάρτητη Οὐσία τοῦ πολυθεϊσμοῦ κατηγορούμενο, ιδιότητα τοῦ ἑνός ἀνεξάρτητου ὄντος. Ἔτσι ὁ Σπινόζα ἔκανε τὴ σκέψη, ὡς συλλογικὴ ἔννοια τῶν σκεπτομένων πραγμάτων, καί τὴν ὕλη, ὡς συλλογικὴ ἔννοια τῶν διαστελλομένων πραγμάτων, κατηγορούμενα τῆς οὐσίας, δηλαδή τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεός εἶναι ἓνα σκεπτόμενο πράγμα, ὁ Θεός εἶναι ἓνα διαστελλόμενο πράγμα.

Ἡ φιλοσοφία τῆς ταυτότητας διακρίνεται ἀπὸ τὴ σπινοζικὴ μόνο μέ τό ὅτι ἐνέπνευσε τό νεκρό, φλεγματικό πράγμα τῆς οὐσίας μέ τό πνεῦμα τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὁ Χέγκελ ἰδιαίτερα ἔκανε τὴν αὐτοδραστηριότητα, τὴ δύναμη αὐτοδιάκρισης, τὴν αὐτοσυνείδηση ἰδιότητα τῆς Οὐσίας. Ἡ παράδοση φράση τοῦ Χέγκελ: «ἡ συνείδηση γιά τό Θεό εἶναι ἡ αὐτοσυνείδηση τοῦ Θεοῦ» στηρίζεται στό ἴδιο θεμέλιο, ὅπως καί ἡ παράδοση φράση τοῦ Σπινόζα: «ἡ διαστολή ἢ ὕλη εἶναι μιὰ ἰδιότητα τῆς Οὐσίας» καί δέν ἔχει ἄλλο νόημα

παρά: ή αὐτοσυνείδηση εἶναι μιά ιδιότητα τῆς Οὐσίας ἢ Θεοῦ, θεός εἶμαι Ἐγώ. Ἡ συνείδηση, πού ὁ θεϊστής ἀποδίδει στό Θεό σέ διάκριση ἀπό τήν *πραγματική* συνείδηση, εἶναι μόνο παράσταση χωρίς πραγματικότητα. Ἡ φράση τοῦ Σπινόζα ὁμως: ή ὕλη εἶναι ιδιότητα τῆς Οὐσίας, δέ λέει παρά: ή ὕλη εἶναι οὐσιαστική θεϊκή ὑπόσταση: ἐπίσης ή φράση τοῦ Χέγκελ τίποτ' ἄλλο παρά: ή συνείδηση εἶναι θεϊκό πλάσμα.

Ἡ μέθοδος τῆς μεταρρυθμιστικῆς κριτικῆς τῆς *θεωρητικῆς φιλοσοφίας γενικά*, δέ διαφέρει ἀπ' αὐτήν πού ἐφαρμόστηκε κιόλας στή *φιλοσοφία τῆς θρησκείας*. Χρειάζεται μόνο νά κάνουμε τό *κατηγορούμενο*, *ὑποκείμενο* καί ἔτσι, ὡς *ὑποκείμενο*, *ἀντικείμενο* καί *ἀξίωμα* — δηλαδή μόνο νά *ἀναποδογουρίσουμε* τή θεωρητική φιλοσοφία καί θά ἔχουμε τήν ἀπροκάλυπτη, καθαρή, ἀστραφετή ἀλήθεια.

Ἐο «Ἀθεϊσμός» εἶναι ἀναποδογουρισμένος «Πανθεϊσμός». Ἐο Πανθεϊσμός εἶναι *ἡ ἄρνηση τῆς θεολογίας πάνω στό ἔδαφος τῆς θεολογίας*.

Ὅπως κατά τόν Σπινόζα ή ιδιότητα ἢ τό κατηγορούμενο τῆς οὐσίας εἶναι ή ἴδια ή οὐσία, ἔτσι καί κατά τόν Χέγκελ τό *κατηγορούμενο* τοῦ ἀπόλυτου, τοῦ ὑποκειμένου γενικά, εἶναι τό ἴδιο τό *ὑποκείμενο*. Κατά τόν Χέγκελ τό ἀπόλυτο εἶναι εἶναι, ὄν, ἔννοια (πνεῦμα, αὐτοσυνείδηση). Τό ἀπόλυτο ὁμως, νοούμενο μόνο ὡς εἶναι, *δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό εἶναι*: τό ἀπόλυτο, κατά πόσο κάτω ἀπ' αὐτήν ἢ τήν ἄλλη ἀκρίβεια, νοεῖται κατηγορία, ἐξανεμίζεται *ἐντελῶς* σ' αὐτήν τήν κατηγορία, αὐτήν τήν ἀκρίβεια, ἔτσι πού, *παραβλεπομένου* αὐτοῦ, εἶναι ἕνα ἀπλό ὄνομα. Ἀλλά, παρά τοῦτο, τό ἀπόλυτο ὑπάρχει στή βάση ὡς *ὑποκείμενο*, τό *ἀληθινό ὑποκείμενο* ἔχει αὐτό μέ τό ὁποῖο τό ἀπόλυτο δέν εἶναι ἕνα ἀπλό ὄνομα, παρά *Κάτι*, ὁ *προσδιορισμός* πάντοτε τή σημασία ἑνός ἀπλοῦ κατηγορούμενου, ἀκριθῶς ὅπως στόν Σπινόζα ή ιδιότητα.

Τό ἀπόλυτο ἢ ἀπειρο τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, ἐξεταζόμενο ψυχολογικά, δέν εἶναι παρά τό μή προσδιορισμένο, τό ἀόριστο — ή ἀφαίρεση ἀπ' ὅλους τούς ὀρισμούς, τιθέμενο ὡς ἕνα διαφορετικό ἀπ' αὐτήν τήν ἀφαίρεση, ταυτόχρονα ὁμως ταυτόσημο ξανά μέ αὐτήν πλάσμα: ἱστορικά ἐξεταζόμενο ὁμως τίποτα ἄλλο ἀπό τό παλιό θεολογικό - μεταφυσικό *μή* πεπερασμένο, *μή* ἀνθρώπινο, *μή* ὑλικό, *μή* ὀρισμένο, *μή* δημιουργημένο πλάσμα ἢ *μή* πλάσμα, τό προκοσμικό *Τίποτα* τιθέμενο ὡς *πράξη*.

Ἡ *χεγκελιανή* Λογική εἶναι *ἡ Θεολογία* πού παρουσιάστηκε ὡς *λογική καί παρόν*, ή θεολογία πού ἔγινε *Λογική*. Ὅπως τό θεῖο ὄν τῆς θεολογίας εἶναι *ἡ ἰδανική ἢ ἀφηρημένη συλλογική ἔννοια ὄλων τῶν πραγματικοτήτων*, δηλαδή ὄλων τῶν ὀρισμῶν καί πεπερασμένων, τό ἴδιο καί *ἡ Λογική*. Ὅπως ὅλα πού ὑπάρχουν στή γῆ, ξαναβρίσκονται στόν οὐρανό τῆς θεολογίας — ἔτσι καί *ὅσα ὑπάρ-*

χουν στη φύση ξαναβρίσκονται στον ούρανό της θείας Λογικής: ποιότητα, ποσότητα, μέτρο, ουσία, χημισμός, μηχανισμός, οργανισμός. Όλα τά έχουμε δυό φορές στη θεολογία, τή μιά φορά αφηρημένα, τήν ἄλλη συγκεκριμένα. — Όλα δυό φορές καί στη χειγκελιανή φιλοσοφία: ὡς ἀντικείμενο τῆς Λογικῆς καί πάλι ξανά ὡς ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης καί τοῦ πνεύματος.

Ἡ οὐσία τῆς θεολογίας εἶναι ἡ ὑπερβατική, ἡ τοποθετημένη ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο οὐσία τοῦ ἀνθρώπου: ἡ οὐσία τῆς Λογικῆς τοῦ Χέγκελ ἡ ὑπερβατική νόηση, ἡ νόηση τοῦ ἀνθρώπου τοποθετημένη ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ὅπως ἡ θεολογία διχάζει καί ἀποξενώνει τόν ἄνθρωπο, γιά νά ταυτίσει ἔπειτα ξανά μαζί του τήν ἀποξενωμένη οὐσία, ἔτσι κι ὁ Χέγκελ πολλαπλασιάζει καί κομματιάζει τήν ἀπλή, ταυτόσημη μέ τόν ἑαυτό της οὐσία τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου, γιά νά ξαναδώσει μέ τή βία αὐτό πού χώρισε μέ τή βία.

Ἡ μεταφυσική ἢ Λογική εἶναι μιὰ πραγματική, φυσική ἐπιστήμη μόνο ἐφόσον δέ χωρίζεται ἀπό τό λεγόμενο ὑποκειμενικό πνεῦμα. Ἡ μεταφυσική εἶναι ἡ ἐσωτερική ψυχολογία. Ὅποια αὐθαιρεσία, ποιά βιαιοπραγία νά ἐξετάζεις τήν ποιότητα καθ' ἑαυτήν, τήν αἴσθηση καθ' ἑαυτήν, νά χωρίζεις τίς δυό σέ ἰδιαιτερες ἐπιστήμες, σάμπως νά ἦταν τίποτα ἢ ποιότητα χωρίς τήν αἴσθηση, ἢ αἴσθηση χωρίς τήν ποιότητα.

Τό ἀπόλυτο πνεῦμα τοῦ Χέγκελ δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό ἀφηρημένο, τό χωρισμένο ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του λεγόμενο πεπερασμένο πνεῦμα, ὅπως καί τό ἄπειρο Ὅν τῆς Θεολογίας δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τό ἀφηρημένο πεπερασμένο Ὅν.

Τό ἀπόλυτο πνεῦμα ἀποκαλύπτεται καί πραγματοποιεῖται, σύμφωνα μέ τόν Χέγκελ, στήν Τέχνη, στή Θρησκεία, στή Φιλοσοφία. Αὐτό στά γερμανικά θά πεῖ: τό πνεῦμα τῆς Τέχνης, τῆς Θρησκείας, τῆς Φιλοσοφίας εἶναι τό ἀπόλυτο πνεῦμα. Ἀλλά τήν τέχνη καί τή θρησκεία δέν μπορεῖ νά τίς διαχωρίσει κανεῖς ἀπό τήν ἀνθρώπινη αἴσθηση, φαντασία καί θεώρηση, τή φιλοσοφία ἀπό τή νόηση, μέ λίγα λόγια τό ἀπόλυτο πνεῦμα ἀπό τό ὑποκειμενικό πνεῦμα ἢ Ὅν τοῦ ἀνθρώπου, χωρίς νά μᾶς ξαναφέρει στό παλιό ἔδαφος τῆς θεολογίας, χωρίς νά παίζει μπροστά μας τό ἀπόλυτο πνεῦμα σάν κάτι ἄλλο ἀπό τό ἀνθρώπινο Ὅν διαφορετικό πνεῦμα, δηλαδή σάν ἕνα φάντασμα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μᾶς.

Τό «ἀπόλυτο πνεῦμα» εἶναι τό «πεθαμένο πνεῦμα» τῆς Θεολογίας, πού στή χειγκελιανή φιλοσοφία τριγυρίζει ὡς φάντασμα.

Ἡ θεολογία εἶναι «πίστη στά φαντάσματα». Ἡ κοινή θεολογία ὅμως ἔχει τά φαντάσματά της στή φαντασία τῶν αἰσθήσεων, ἢ θεωρητική θεολογία στήν ὑπεραισθησιακή ἀφαίρεση.

Ἀφαιρῶ σημαίνει τοποθετῶ τήν οὐσία τῆς φύσης ἔξω ἀπό τή φύση, τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο, τήν οὐσία

της νόησης *ἔξω ἀπό τήν πράξη τῆς νόησης*. Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία ἔχει ἀποξενώσει τόν ἄνθρωπο ἀπό τόν ἑαυτό του, ἀφοῦ ὀλόκληρο τό σύστημά της στηρίζεται σ' αὐτές τίς πράξεις ἀφαίρεσης. Βέβαια ταυτίζει ξανά αὐτά πού χωρίζει, ἀλλά μόνο μ' ἓνα τρόπο ξανά *χωριζόμενο*, ἔμμεσο. Ἀπό τή χεγκελιανή φιλοσοφία ἀπουσιάζει ἡ ἄμεση ἐνότητα, ἡ ἄμεση βεβαιότητα, ἡ ἄμεση ἀλήθεια.

Ἡ ἄμεση, καθαρή σάν τόν ἥλιο καί χωρίς κατεργαριές ταύτιση τῆς ἀποξενωμένης ἀπό τόν ἄνθρωπο μέ τήν ἀφαίρεση οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἄνθρωπο, δέν μπορεῖ νά γίνει μέ θετικό τρόπο· μπορεῖ νά παραχθεῖ ἀπό τή χεγκελιανή φιλοσοφία μόνο σάν ἄρνησή της, γενικά μπορεῖ νά νοηθεῖ καί νά κατανοηθεῖ μόνο ἂν νοηθεῖ σάν ὀλική ἄρνηση τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, ἂν αὐτή εἶναι ἴση μέ τήν ἀλήθεια της. Ὅλα ὑπάρχουν βέβαια στή χεγκελιανή φιλοσοφία, ἀλλά πάντοτε ταυτόχρονα μέ τήν ἄρνησή τους, τό ἀντίθετό τους.

Ἡ ὀφθαλμοφανέστερη ἀπόδειξη ὅτι τό ἀπόλυτο πνεῦμα εἶναι τό λεγόμενο πεπερασμένο, ὑποκειμενικό πνεῦμα, δηλαδή δέν μπορεῖ καί δέν ἐπιτρέπεται νά χωριστεῖ ἐκεῖνο ἀπ' αὐτό — εἶναι ἡ τέχνη. Ἡ τέχνη βγαίνει ἀπό τό αἶσθημα ὅτι ἡ ἐντεῦθεν ζωὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ ζωὴ, τό πεπερασμένο τό ἄπειρο, — ἀπό τόν ἐνθουσιασμό γιά ἓνα ὀρισμένο, πραγματικό πλάσμα ὡς τό ὑπέρτατο, τό θεῖο πλάσμα. Ὁ χριστιανικός μονοθεϊσμός δέν ἔχει μέσα του καμιὰ ἀρχὴ καλλιτεχνικῆς καί ἐπιστημονικῆς μόρφωσης. Μόνο ὁ πολυθεϊσμός, ἡ λεγόμενη εἰδωλολατρεία εἶναι πηγὴ τῆς τέχνης καί τῆς ἐπιστήμης. Οἱ Ἕλληνες ὑψώθηκαν ὡς τήν τελείωση τῶν πλαστικῶν τεχνῶν μόνο γιατί ἴσχυε γι' αὐτούς, χωρίς ὄρους καί ἐνδοιασμούς ἡ ἀνθρώπινη μορφή ὡς ἡ ἀνώτερη μορφή, ὡς ἡ μορφή τοῦ θεοῦ. Οἱ Χριστιανοὶ ἔφτασαν στήν ποίηση μόνο ὅταν πρακτικά ἀρνήθηκαν τή χριστιανικὴ θεολογία καί τίμησαν τό θηλυκό ὡς θεῖο πλάσμα. Οἱ Χριστιανοὶ ἦταν σέ ἀντίφαση μέ τήν οὐσία τῆς θρησκείας τους, ὅπως τή φαντάζονταν, ὅπως ἦταν ἀντικείμενο τῆς συνειδησῆς τους, καλλιτέχνες καί ποιητές. Ὁ Πετράρχης, γιά θρησκευτικούς λόγους, μετάνιωσε γιά τὰ ποιήματα πού ἔγραψε στά ὀποῖα εἶχε θεοποιήσει τή Λάουρα. Γιατί οἱ Χριστιανοὶ δέν ἔχουν, ἀντίστοιχα μέ τίς θρησκευτικές παραστάσεις τους καλλιτεχνήματα, ὅπως ἔχουν οἱ εἰδωλόλατρες; Γιατί καμιὰ τέλεια ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ; Ἐπειδὴ ἡ θρησκευτικὴ τέχνη τῶν Χριστιανῶν ναυάγησε στήν καταστροφικὴ ἀντίφαση μεταξύ τῆς συνειδησῆς τους καί τῆς ἀλήθειας. Ἡ οὐσία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι στ' ἀλήθεια τό ἀνθρώπινο, στή συνειδηση ὅμως τῶν Χριστιανῶν κάτι ἄλλο, κάτι μὴ ἀνθρώπινο. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἄνθρωπος καί μετὰ ὄχι ἄνθρωπος: εἶναι μιὰ ἀμφιβολία. Ὅμως ἡ τέχνη μπορεῖ νά παραστήσει μόνο τό ἀληθινό, τό μὴ διαφορούμενο.

Ἡ ἀποφασιστική, ἡ συνείδηση πού ἐγίνε σάρκα καί αἷμα ὅτι τό ἀνθρώπινο τό θεῖο, τό πεπερασμένο τό ἄπειρο, εἶναι ἡ πηγὴ μιᾶς νέας ποίησης καί τέχνης ἡ ὁποία θά ξεπεράσει ὅλες τίς ὡς τώρα σέ ἐνέργεια, βάθος καί φωτιά. Ἡ πίστη στό ὑπερέραν εἶναι μιὰ πίστη ἀπόλυτα ἀντιποιοτική. Ὁ πόνος εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ποίησης. Μόνο ὁποῖος νιώθει τὴν ἀπώλεια ἐνός πεπερασμένου πλάσματος ὡς μιὰ ἄπειρη ἀπώλεια, ἔχει τὴ δύναμη τῆς λυρικῆς φωτιᾶς. Μόνο ὁ ὀδυνηρὸς ἐρεθισμὸς τῆς θύμησης αὐτοῦ πού δέν ὑπάρχει πιά, εἶναι ὁ πρῶτος καλλιτέχνης, ὁ πρῶτος ἰδεαλιστὴς στὸν ἄνθρωπο. Ἄλλὰ ἡ πίστη στό ὑπερέραν κάνει κάθε πόνο φαινόμενο, ἀναλήθεια.

Ἡ φιλοσοφία, ἡ ὁποία παράγει τό πεπερασμένο ἀπὸ τό ἄπειρο, τό ὀρισμένο ἀπὸ τό ἀόριστο, δέν ὀδηγεῖ ποτέ σέ μιὰ ἀληθινὴ θέση τοῦ πεπερασμένου καὶ ὀρισμένου. Τό πεπερασμένο παράγεται ἀπὸ τό ἄπειρο θά πει: τό ἄπειρο, τό ἀόριστο ὀρίζεται, ἀναιρεῖται· ὁμολογεῖται ὅτι τό ἄπειρο χωρὶς ὀρισμὸ, δηλαδὴ χωρὶς τό τέλος εἶναι τίποτα, παρά ἡ πραγματικότητα τοῦ ἄπειρου, δηλαδὴ τό πεπερασμένο στοιχειοθετημένο. Ἄλλὰ παραμένει στή βάση ἡ ἀρνητική μὴ ὄν τοῦ ἀπόλυτου: τό στοιχειοθετημένο τέλος ἀναιρεῖται ἐπομένως ἐξακολουθητικά. Τό πεπερασμένο εἶναι ἡ ἀρνηση τοῦ ἄπειρου καὶ ξανά τό ἄπειρο ἡ ἀρνηση τοῦ πεπερασμένου. Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀπόλυτου εἶναι μιὰ ἀντίφαση.

Ὅπως στή θεολογία, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἡ πραγματικότητα τοῦ θεοῦ — ἀφοῦ ὅλα τὰ κατηγορούμενα πού πραγματώνουν τὸν θεὸ ὡς θεὸ, κάνουν τὸν θεὸ ἓνα πραγματικὸ ὄν, καθὼς δύναμη, σοφία, καλωσύνη, ἀγάπη, ἀκόμα τέλος καὶ προσωπικότητα ἔχουν σάν τέτοια ὄρο τὴ διαφορὰ ἀπὸ τό πεπερασμένο, στοιχειοθετοῦνται μόνο στὸν καὶ μέ τὸν ἄνθρωπο — τό ἴδιο καὶ στή θεωρητικὴ φιλοσοφία ἡ ἀλήθεια τοῦ ἄπειρου, εἶναι τό πεπερασμένο.

Ἡ ἀλήθεια τοῦ πεπερασμένου ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη φιλοσοφία μόνο μέ ἔμμεσο, ἀναποδογυρισμένο τρόπο. Ἄν τό ἄπειρο μόνο ὑπάρχει, ἔχει μόνο ἀλήθεια καὶ πραγματικότητα, ἂν ὀρίζεται, δηλαδὴ ἂν τίθεται ὄχι ὡς ἄπειρο παρά πεπερασμένο, τότε στήν πραγματικότητα τό πεπερασμένο εἶναι τό ἄπειρο.

Ἡ ἀποστολὴ τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι νά γνωρίσει τό ἄπειρο ὡς πεπερασμένο, παρά τό πεπερασμένο ὡς τό μὴ πεπερασμένο, ὡς τό ἄπειρο ἢ νά μὴ θέσει τό πεπερασμένο στό ἄπειρο, παρά τό ἄπειρο στό πεπερασμένο.

Ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι ὁ θεός, τό ἀπόλυτο, τό εἶναι ὡς κατηγορούμενο τοῦ ἀπόλυτου ἢ τῆς ἰδέας — ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας εἶναι τό πεπερασμένο,²³ τό ὀρισμένο, τό πραγματικὸ. Τό ἄπειρο δέν μπορεῖ οὔτε νά νοηθεῖ χωρὶς τό πεπερασμένο. Μπορεῖς νά σκεφτεῖς τὴν ποιότητα, νά τὴν ὀρίσεις, χωρὶς νά σκεφτεῖς

μιά *ὀρισμένη ποιότητα*; Λοιπόν δέν εἶναι τό ἀόριστο, παρά τό ὀρισμένο τό πρωτεῦον, γιατί ἡ ὀρισμένη ποιότητα δέν εἶναι παρά ἡ *πραγματική ποιότητα*· ἡ πραγματική ποιότητα προηγείται τῆς νοητῆς.

Ἡ *ὑποκειμενική* προέλευση καί πορεία τῆς φιλοσοφίας εἶναι καί ἡ *ἀντικειμενική* τῆς πορεία καί προέλευση. Προτοῦ σκεφτεῖς τήν ποιότητα, *αἰσθάνεσαι* τήν ποιότητα. Τό *πάθημα* προηγείται τῆς σκέψης.

Τό ἄπειρο εἶναι ἡ *ἀληθινή οὐσία* τοῦ πεπερασμένου — τό ἀληθινό πεπερασμένο. Ὁ ἀληθινός συλλογισμός ἢ φιλοσοφία δέν εἶναι παρά ἡ *ἀληθινή καί γενική ἐμπειρία*.

Τό ἄπειρο τῆς θρησκείας καί τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι καί δέν ἦταν ποτέ τίποτε ἄλλο ἀπό κάποιο *πεπερασμένο*, κάποιο ὀρισμένο, ἀλλά *μυστικοποιημένο*, δηλαδή ἕνα πεπερασμένο, ἕνα ὀρισμένο, *μέ τό αἴτημα* νά μήν εἶναι πεπερασμένο, νά μήν εἶναι ὀρισμένο. Ἡ θεωρητική φιλοσοφία *ὑπέπεσε στό ἴδιο σφάλμα* μέ τή θεολογία — ἔχει κάνει τούς ὀρισμούς τῆς πραγματικότητας ἢ τέλους ὀρισμούς, κατηγορούμενα τοῦ ἄπειρου μόνο *μέ τήν ἄρνηση* τῆς ἀκρίβειας μέσα στήν ὁποία εἶναι, *αὐτό πού εἶναι*. Τιμιότητα καί ἐντιμότητα εἶναι χρήσιμες σέ ὅλα τά πράγματα — καί στή φιλοσοφία. Τίμια καί ἐντιμη ὅμως εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἂν ὁμολογεῖ τό πεπερασμένο τοῦ συλλογιστικοῦ τῆς ἄπειρου — ὁμολογεῖ δηλαδή, ὅτι π.χ. τό μυστικό τῆς φύσης στό θεό, δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό μυστικό τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὅτι ἡ *νύχτα*, πού τοποθετεῖ στό θεό γιά νά παράγει ἀπ' αὐτήν τό φῶς τῆς συνείδησης, δέν εἶναι παρά τό δικό τῆς *σκοτεινό, ἐνστικτῶδες* αἶσθημα ἀπό τήν πραγματικότητα καί τό ἀπαραίτητο τῆς ὕλης.

Ἡ *μέχρι τώρα πορεία* τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας ἀπό τό ἀφηρημένο στό συγκεκριμένο, ἀπό τό ἰδανικό στό πραγματικό ἦταν ἀνάποδη. Πάνω στό δρόμο αὐτόν δέ φτάνει κανείς ποτέ στήν *ἀληθινή, ἀντικειμενική* πραγματικότητα, παρά πάντοτε, μόνο, *στήν πραγμάτωση τῶν δικῶν του ἀφαιρέσεων* καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ποτέ στήν ἀληθινή *ἐλευθερία* τοῦ πνεύματος· γιατί *μόνο ἡ θεώρηση τῶν πραγμάτων καί ὄντων στήν ἀντικειμενική πραγματικότητά τους, ἐλευθερώνει τόν ἄνθρωπο ἀπό ὅλες τίς προκαταλήψεις*. Τό πέρασμα ἀπό τό ἰδανικό στό πραγματικό ἔχει τή θέση του μόνο στήν πρακτική φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία εἶναι γνώση ἐκείνου *πού εἶναι*. Νά σκέφτεσαι καί νά γνωρίζεις τά πράγματα καί τά ὄντα *ἔτσι πού εἶναι* — αὐτός εἶναι ὁ ὑπέρτατος νόμος, ἡ ὑψηλότερη ἀποστολή τῆς φιλοσοφίας.

Τότι εἶναι, *ἔτσι, ὅπως εἶναι* — δηλαδή νά ἐκφράσεις τό ἀληθινό ἀληθινά, *φαίνεται ἐπιφανειακό*· τό τί εἶναι, *ἔτσι, ὅπως δέν εἶναι* — δηλαδή νά ἐκφράσεις τό ἀληθινό *ψεύτικα*, ἀντίστροφα, φαίνεται

νά είναι βαθύ. *Ειλικρίνεια, απλότητα, ακρίβεια* είναι τά τυπικά χαρακτηριστικά της *πραγματικῆς* φιλοσοφίας.

Τό Εἶναι, μέ τό ὁποῖο ἀρχίζει ἡ φιλοσοφία, δέν μπορεῖ νά χωριστεῖ ἀπό τή συνείδηση, ἡ συνείδηση ἀπό τό Εἶναι. "Ὅπως ἡ πραγματικότητα τῆς αἴσθησης εἶναι ἡ ποιότητα καί ἀντίστροφα ἡ αἴσθηση ἡ πραγματικότητα τῆς ποιότητας, ἔτσι εἶναι καί τό Εἶναι ἡ πραγματικότητα τῆς συνείδησης, ἀλλά καί, ἀντίστροφα, ἐξίσου ἡ συνείδηση ἡ πραγματικότητα τοῦ Εἶναι — μόνο ἡ συνείδηση τό *πραγματικό* Εἶναι. Ἡ *πραγματική* ἐνότητα πνεύματος καί φύσης εἶναι μόνο ἡ συνείδηση.

"Ὅλοι οἱ ὀρισμοί, μορφές, κατηγορίες ἢ ὅπως ἀλλιῶς τίς ποῦμε, πού ἔχει ἀφαιρέσει ἡ θεωρητική φιλοσοφία ἀπό τό ἀπόλυτο καί διώξει στήν περιοχὴ τοῦ *πεπερασμένου, ἐμπειρικοῦ*, περιέχουν ἀκριβῶς τήν *ἀληθινὴ οὐσία* τοῦ πεπερασμένου, τό *ἀληθινό ἄπειρο*, τά *ἀληθινά καί τελικά μυστήρια* τῆς φιλοσοφίας.

Χῶρος καί *Χρόνος* εἶναι μορφές ὑπαρξης κάθε ὄντος. Μόνο ἡ ὑπαρξη στό *χῶρο* καί τό *χρόνο* εἶναι ὑπαρξη. Ἡ ἄρνηση τοῦ *χῶρου* καί τοῦ *χρόνου* εἶναι πάντοτε μόνο *ἄρνηση τῶν φραγμῶν τους, ὄχι τῆς οὐσίας τους*. Μιά *ἄχρονη αἴσθηση*, μία *ἄχρονη βούληση*, μία *ἄχρονη σκέψη*, ἓνα *ἄχρονο* "Ὀν εἶναι παραλογισμοί. "Ὅποιος δέν ἔχει γενικά *χρόνο*, δέν ἔχει καί κανένα *χρόνο*, καμιά ὀρμή νά θέλει, νά σκέφτεται.

Ἡ ἄρνηση τοῦ *χῶρου* καί τοῦ *χρόνου* στή μεταφυσική, στήν οὐσία τῶν πραγμάτων, ἔχει τίς πιό καταστροφικές συνέπειες. Μόνο ὅποιος *παντοῦ* στέκεται στό *ἔδαφος* τοῦ *χῶρου* καί τοῦ *χρόνου*, ἔχει καί στή *ζωὴ ρυθμό* καί *πρακτικό νοῦ*. *Χῶρος* καί *χρόνος* εἶναι τά πρῶτα κριτήρια τῆς πράξης. "Ενας λαός, πού ἀποκλείει ἀπό τή μεταφυσική του τόν *χρόνο*, ἀποθεώνει τήν αἰώνια, δηλαδή *ἀφηρημένη*, *χωρισμένη* ἀπό τόν *χρόνο* ὑπαρξη, αὐτός ἀποκλείει, σάν ἐπακόλουθο, τόν *χρόνο* ἀπό τήν πολιτική του, ἀποθεώνει τό ἀντίθετο στό δίκιο καί τή λογική ἀντιϊστορικό ἀξίωμα τῆς σταθερότητας.

Ἡ θεωρητική φιλοσοφία ἔκανε τή *χωρισμένη* ἀπό τόν *χρόνο* *ἐξέλιξη* μορφή, ἰδιότητα τοῦ ἀπόλυτου. Αὐτός ὁ *χωρισμός* τῆς *ἐξέλιξης* ἀπό τόν *χρόνο* εἶναι ὡστόσο ἓνα ἀληθινό τέχνασμα *θεωρητικῆς αὐθαιρέσις* καί μιὰ χτυπητὴ ἀπόδειξη, ὅτι οἱ θεωρητικοὶ φιλόσοφοι ἔκαναν τά ἴδια μέ τό ἀπόλυτό της, ὅπως καί οἱ θεολόγοι μέ τό θεό τους, πού ἔχει ὅλα τά πάθη τοῦ ἀνθρώπου *χωρίς πάθος*, *ἀγαπᾷ, χωρίς ἀγάπη*, *ὀργίζεται, χωρίς ὀργή*. Ἐξέλιξη *χωρίς* *χρόνο* εἶναι τό ἴδιο μέ *ἐξέλιξη χωρίς ἐξέλιξη*. Ἡ φράση: τό ἀπόλυτο "Ὀν *ἐξελίσσεται* ἀφ' ἑαυτοῦ του — εἶναι, κατὰ τά ἄλλα, μόνο *ἀναποδογυρισμένη* ἀληθινή, λογική. Θά πρέπει λοιπόν νά λέει: *ἀπόλυτο, δηλαδή ἀληθινό, πραγματικό* "Ὀν, εἶναι μόνο ἓνα "Ὀν πού *ἐξελίσσεται* ἀφ' ἑαυτοῦ του καί *ξεδιπλώνεται* στό *χρόνο*.

Χῶρος καί Χρόνος εἶναι μορφές ἐμφάνισης τοῦ πραγματικοῦ ἄπειρου.

Ὅπου κανένα ὄριο, κανένας χρόνος, καμιά ἀνάγκη, ἐκεῖ καί καμιά ποιότητα, καμιά ἐνέργεια, κανένα πνεῦμα, καμιά φωτιά, καμιά ἀγάπη. Μόνο τό ὄν πού ὑποφέρει, εἶναι τό ἀναγκαῖο ὄν. Ὑπαρξη χωρίς ἀνάγκες εἶναι ὑπαρξη περιττή. Ὅ,τι εἶναι ἐλεύθερο ἀπό ἀνάγκες γενικά, δέν ἔχει καί τήν ἀνάγκη τῆς ὑπαρξης. Εἶτε εἶναι, εἶτε δέν εἶναι, κάνει τό ἴδιο — τό ἴδιο γιά τόν ἑαυτό του, τό ἴδιο καί γιά τούς ἄλλους. Ἐνα ὄν χωρίς ἀνάγκη, εἶναι ἕνα ὄν χωρίς λόγο. Μόνο αὐτό πού μπορεῖ νά ὑποφέρει, ἀξίζει νά ὑπάρχει. Μόνο τό πλούσιο σέ πόνους ὄν, εἶναι ἕνα θεῖο ὄν. Ἐνα ὄν χωρίς παθήματα, εἶναι ἕνα ὄν χωρίς Οὐσία. Ἀλλά ἕνα ὄν χωρίς παθήματα δέν εἶναι παρά ἕνα ὄν χωρίς αἰσθητικότητα, χωρίς ὕλη.

Μιά φιλοσοφία πού δέν περιέχει κανένα παθητικό ἀξίωμα, μία φιλοσοφία πού στοχάζεται γιά τήν ὑπαρξη, χωρίς χρόνο, τό ὑπαρκτό, χωρίς διάρκεια, τήν ποιότητα, χωρίς αἴσθηση, τό ὄν, χωρίς Οὐσία, τή ζωή, χωρίς ζωή, χωρίς σάρκα καί αἷμα — μία τέτοια φιλοσοφία ὅπως αὐτή τοῦ ἀπόλυτου γενικά, ὡς μία γενικά μονόπλευρη, ἔχει ἀναγκαστικά ἀντίθετό της τήν ἐμπειρία. Ὁ Σπινόζα ἔχει κάνει βέβαια τήν ὕλη ιδιότητα τῆς Οὐσίας, ἀλλά ὄχι ὡς ἀξίωμα τοῦ πάθους, παρά ἀκριβῶς γιατί αὐτή δέν ὑποφέρει, γιατί εἶναι μοναδική, ἀμέριστη, ἄπειρη, γιατί αὐτή, στό βαθμό πού ἔχει τούς ἴδιους ὀρισμούς ὡς ἡ ἀντίθετη σ' αὐτήν ιδιότητα τῆς νόησης, μέ λίγα λόγια ἐπειδή εἶναι ἀφηρημένη ὕλη, μία ὕλη χωρίς ὕλη, ἀκριβῶς ὅπως εἶναι καί ἡ οὐσία τῆς χεικελιανῆς Λογικῆς, ἡ οὐσία τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά χωρίς οὐσία, χωρίς φύση, χωρίς ἄνθρωπο.

Ὁ φιλόσοφος ὀφείλει νά ἀποδεχτεῖ στό κείμενο τῆς φιλοσοφίας αὐτό πού δέ φιλοσοφεῖ, πού, ἀντίθετα, εἶναι κατά τῆς φιλοσοφίας, πού στόν ἄνθρωπο ἀντιπολιτεύεται τήν ἀφηρημένη σκέψη, αὐτό δηλαδή πού στόν Χέγκελ μειώθηκε σέ ὑποσημείωση. Μόνο ἔτσι θά γίνει ἡ φιλοσοφία μία γενική, χωρίς ἀντίθετο, ἀμετάκλητη, ἀκατανίκητη δύναμη. Ἐπομένως ἡ φιλοσοφία ὀφείλει ν' ἀρχίζει ὄχι μέ τόν ἑαυτό της, παρά μέ τήν ἀντίθεσή της, μέ τή μὴ φιλοσοφία. Αὐτή ἡ διαφορετική ἀπό τή νόηση, ἀφιλοσοφική, ἀπόλυτα ἀντισχολαστική οὐσία σέ μᾶς, εἶναι τό ἀξίωμα τοῦ σενσουαλισμοῦ.

Τά κύρια ἐργαλεῖα, ὄργανα τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ νοῦς, ἡ πηγὴ τῆς ἐνεργητικότητος, τῆς ἐλευθερίας, τῆς μεταφυσικῆς ἀπειρότητας, τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί ἡ καρδιά, ἡ πηγὴ τοῦ πάθους, τῆς τελικότητος, τῆς ἀνάγκης, τοῦ σενσουαλισμοῦ — θεωρητικά ἐκφραζόμενα: σκέψη καί θεώρηση· γιατί ἡ σκέψη εἶναι ἡ ἀνάγκη τοῦ νοῦ, ἡ θεώρηση ἡ αἴσθηση τῆς ἀνάγκης τῆς καρδιάς. Ἡ σκέψη εἶναι τό ἀξίωμα τῆς Σχολῆς, τοῦ συστήματος, ἡ θεώρηση τό ἀξίω-

μα της ζωής. Στή θεώρηση *ορίζομαι* από τό αντικείμενο, στή σκέψη *ορίζω* ἐγώ τό αντικείμενο· στή σκέψη είμαι 'Εγώ, στή θεώρηση *μή* - 'Εγώ. Μόνο από τήν *ἀρνηση* της σκέψης, από τόν όρισμό από τό αντικείμενο, από τό *πάθος*, από τήν πηγή κάθε εὐχαρίστησης καί ανάγκης παράγεται ἡ ἀληθινή, αντικειμενική σκέψη, ἡ ἀληθινή, αντικειμενική φιλοσοφία. Ἡ θεώρηση δίνει τήν *ἄμεσα ταυτόσημο μέ τήν ὕπαρξη*, ἡ σκέψη τή μέ τή διάκριση, τό διαχωρισμό από τήν ὕπαρξη *παρεχόμενη* οὐσία. Μόνο ἐκεῖ δηλαδή πού ἡ ὕπαρξη συνενώνεται μέ τήν οὐσία, ἡ θεώρηση μέ τή σκέψη, ἡ παθητικότητα μέ τήν ἐνεργητικότητα, τό *ἀντισχολαστικό, αἰσιόδοξο ἀξίωμα τοῦ γαλλικοῦ σενσουαλισμοῦ καί ματεριαλισμοῦ μέ τό σχολαστικό φλέγμα τῆς γερμανικῆς μεταφυσικῆς, μόνο ἐκεῖ ὑπάρχει ζωή καί ἀλήθεια.*

Σάν τή φιλοσοφία καί ὁ φιλόσοφος καί ἀντίστροφα: οἱ ιδιότητες τοῦ φιλόσοφου, πού εἶναι *ὑποκειμενικοί ὄροι καί στοιχεῖα* τῆς φιλοσοφίας, εἶναι καί *ἀντικειμενικοί* τῆς. Ὁ ἀληθινός, ὁ *ταυτόσημος μέ τή ζωή* καί τόν *ἄνθρωπο* φιλόσοφος, πρέπει νά εἶναι από *γαλλο - γερμανικό* σόι. Μήν τρομάζετε ἀγνοῖ Γερμανοί γι' αὐτό τό ἀνακάτωμα! Τοῦτες οἱ σκέψεις ἔχουν ἐκφραστεῖ ἀκόμα κατά τό σωτήριο ἔτος 1716. «Ἄν ἐμεῖς οἱ Γερμανοί καί οἱ Γάλλοι στηριχτοῦμε οἱ μέν στούς δέ, θά ἔχουν βέβαια αὐτοῖ περισσότερη εὐστροφία στή μεγαλοφυΐα τους, ἀλλά ἐκεῖνοι περισσότερη σταθερότητα καί θά μπορούσε νά πει ἀρμόδια κανεῖς, πώς ἡ γαλλο - γερμανική ιδιοσυγκρασία ταιριάζει καλύτερα στή φιλοσοφία, ἡ ἓνα παιδί πού ἔχει *Γάλλο* πατέρα καί *Γερμανίδα* μητέρα, θά πρέπει νά κληρονομήσει ἓνα *ἔξοχο* φιλοσοφικό πνεῦμα». Πολύ σωστά, μόνο πού πρέπει νά κάνουμε τή μητέρα Γαλλίδα, τόν πατέρα Γερμανό. Ἡ *καρδιά* — τό θηλυκό ἀξίωμα, ἡ *αἴσθησις* τοῦ πεπερασμένου, ἡ ἔδρα τοῦ ματεριαλισμοῦ — ἔχει *γαλλικό φρόνημα*· ὁ νοῦς — τό ἀρσενικό ἀξίωμα, ἡ ἔδρα τοῦ ἰδεαλισμοῦ — *γερμανικό*. Ἡ καρδιά ἐπαναστατεῖ, ὁ νοῦς μεταρρυθμίζει· ὁ νοῦς ὁδηγεῖ τά πράγματα *σέ στάση*, ἡ καρδιά *σέ κίνηση*. Ἄλλά μόνο ὅπου ὑπάρχει κίνηση, ἀνατροπή, πάθος, αἶμα, αἰσθητότητα, ἐκεῖ καί *πνεῦμα*. Τό *πνεῦμα* τοῦ Λάιμπνιτς, τό αἰσιόδοξο, *ύλιστικό - ἰδεαλιστικό* ἀξίωμά του ἦταν πού ἀπόσπασε γιά πρώτη φορά τοῦς Γερμανούς από τό φιλοσοφικό σχολαστικισμό τους.

Ἡ καρδιά θεωροῦνταν ὡς τώρα στή φιλοσοφία προτεῖχισμα τῆς θεολογίας. Ἄλλά, ἀκριβῶς ἡ καρδιά εἶναι στόν ἄνθρωπο τό ἀπόλυτα *ἀντιθεολογικό*, τό ἀπιστο, τό ἀθεϊστικό, κατά τήν ἔννοια τῆς θεολογίας, ἀξίωμα. Γιατί δέν πιστεύει *σέ τίποτε ἄλλο παρά στόν ἑαυτὸς* τῆς, πιστεύει μόνο στήν *ἀδιαφιλονίκητη, θεία ἀπόλυτη πραγματικότητα τῆς Οὐσίας* τῆς. Ὅμως ὁ νοῦς, πού δέν καταλαβαίνει τήν καρδιά, ἐπειδὴ ἡ δουλειά του εἶναι νά χωρίζει, νά διακρίνει *σέ ὑποκείμενο καί αντικείμενο*, μεταβάλλει τήν οὐσία τῆς

δικῆς του καρδιᾶς, σέ μιὰ οὐσία *ἐξωτερική, ἀντικειμενική, διαφοροτική* ἀπό τήν καρδιά. Ἐννοεῖται πῶς γιά τήν καρδιά εἶναι ἀνάγκη μιὰ ἄλλη οὐσία, ἀλλά μιὰ τέτοια πού δέ διαφέρει ἀπό τήν καρδιά, δέν ἀντιφάσκει στήν καρδιά. Ἡ θεολογία ἀρνιέται τήν ἀλήθεια τῆς καρδιᾶς, τήν ἀλήθεια τοῦ θρησκευτικοῦ πάθους. Τό θρησκευτικό πάθος, ἡ καρδιά, λέει π.χ. «ὁ θεός ὑποφέρει»· ἡ θεολογία, ἀντίθετα, λέει: ὁ θεός δέν ὑποφέρει, δηλαδή ἡ καρδιά ἀρνιέται τή διάκριση τοῦ θεοῦ ἀπό τόν ἄνθρωπο, ἡ θεολογία ἐπιμένει σ' αὐτήν.

Ἐοθεϊσμός στηρίζεται στή διαφωνία νοῦ καί καρδιᾶς· ὁ πανθεισμός εἶναι ἡ ἄρση αὐτῆς τῆς διαφωνίας σέ διαφωνία — γιατί κάνει τό θεῖο πλάσμα μόνο ὡς ὑπερβατικό φυσικό — ὁ ἀνθρωποθεισμός χωρίς διαφωνία. Ὁ ἀνθρωποθεισμός εἶναι ἡ καρδιά πού ἐφτασε στό λογικό· λέει στό νοῦ μέ τρόπο κατανοητό, αὐτό πού λέει ἡ καρδιά μέ τόν τρόπο τῆς. Ἡ θρησκεία εἶναι μόνο πάθος, αἴσθημα, καρδιά, ἀγάπη, δηλαδή ἡ ἄρνηση, ἡ διάλυση τοῦ θεοῦ στόν ἄνθρωπο. Ἐπομένως ἡ νέα φιλοσοφία ὡς ἄρνηση τῆς θεολογίας, ἡ ὁποία ἀρνιέται τήν ἀλήθεια τοῦ θρησκευτικοῦ πάθους, εἶναι ἡ θέση τῆς θρησκείας. Ὁ ἀνθρωποθεισμός εἶναι ἡ αὐτοσυνείδητη θρησκεία — ἡ θρησκεία πού καταλαβαίνει τόν ἑαυτό τῆς. Ἀντίθετα ἡ θεολογία ἀρνιέται τή θρησκεία μέ τήν πρόφαση πῶς τήν προσφέρει.

Σέλλιγκ καί Χέγκελ εἶναι ἀντιθέσεις. Ὁ Χέγκελ ἀντιπροσωπεύει τό ἀρσενικό ἀξίωμα τῆς ἀνεξαρτησίας, τῆς αὐτοδραστηριότητας μέ λίγα λόγια, τό ἰδεαλιστικό ἀξίωμα· ὁ Σέλλιγκ τό θηλυκό ἀξίωμα τῆς δεχτικότητας· — πρῶτα ἀποδέχτηκε (ὁ Σέλλιγκ) τόν Φίχτε, ἔπειτα τόν Πλάτωνα καί τόν Σπινόζα, τελικά τόν Μπέμε — μέ λίγα λόγια τό ματεριαλιστικό ἀξίωμα. Ἀπό τόν Χέγκελ λείπει ἡ θεώρηση ἀπό τόν Σέλλιγκ ἡ δύναμη σκέψης καί ὀρισμοῦ. Ὁ Σέλλιγκ εἶναι στοχαστής μόνο γενικά: ἀλλά καθώς προσεγγίζει τό πράγμα, τό ἰδιαίτερο, τό ὀρισμένο, πέφτει στήν ὑπνοβασία τῆς φαντασίας. Ὁ ρασιοναλισμός εἶναι στόν Σέλλιγκ μόνο φαινόμενο, ἀλήθεια ὁ ἰρασιοναλισμός. Ὁ Χέγκελ ὁδηγεῖται μόνο σ' ἓνα ἀφηρημένο, στό ἰρασιοναλιστικό ἀξίωμα, ὁ Σέλλιγκ σέ μιὰ μυστικιστική, φανταστική ὑπαρξη καί πραγματικότητα πού ἀντιφάσκει στό ρασιοναλιστικό ἀξίωμα. Ὁ Χέγκελ συμπληρώνει τήν ἔλλειψη ρεαλισμοῦ μέ χοντροκομμένες, ὁ Σέλλιγκ μέ ὠραίες λέξεις. Ὁ Χέγκελ ἐκφράζει τό ἀσυνήθιστο συνηθισμένα, ὁ Σέλλιγκ τό συνηθισμένο ἀσυνήθιστα. Ὁ Χέγκελ κάνει τά πράγματα ἀπλές σκέψεις, ὁ Σέλλιγκ τίς ἀπλές σκέψεις — π.χ. τήν αὐθυπαρξία στό θεό — πράγματα. Ὁ Χέγκελ ἀπατᾷ τά σκεπτόμενα μυαλά, ὁ Σέλλιγκ τά μή σκεπτόμενα. Ὁ Χέγκελ κάνει τό ἄλογο λογικό, ὁ Σέλλιγκ τό λογικό ἄλογο. Ὁ Σέλλιγκ εἶναι ἡ ρεαλιστική φιλοσοφία σέ ὄνειρο, ὁ Χέγκελ σέ ἔννοια. Ὁ Σέλλιγκ ἀρνιέται τήν ἀφηρημένη νόηση σέ

φαντασία, ὁ Χέγκελ σέ ἀφηρημένη σκέψη. Ὁ Χέγκελ εἶναι ὡς αὐτοάννηση τῆς ἀρνητικῆς σκέψης, ὡς τελείωση τῆς παλιᾶς φιλοσοφίας ἢ ἀρνητικῆ ἀρχῆ τῆς νέας· ὁ Σέλλινγκ εἶναι ἢ παλιά φιλοσοφία μέ τή φαντασία, τή φαντασίωση πῶς εἶναι ἢ νέα.

Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι ἡ ἄρση τῆς ἀντίφασης νόησης καί εἶναι, ὅπως τήν εἶχε ἐκφράσει ἰδιαίτερα ὁ Κάντ, ἀλλά, προσέξτε! ἄρση αὐτῆς τῆς ἀντίφασης μόνο μέσα στήν ἀντίφαση — μέσα στό ἓνα στοιχεῖο — μέσα στή νόηση. Ἡ σκέψη εἶναι στόν Χέγκελ τό εἶναι — ἡ σκέψη τό ὑποκείμενο, τό εἶναι τό κατηγορούμενο. Ἡ Λογική εἶναι ἡ νόηση στό στοιχεῖο τῆς νόησης, ἢ ἡ σκέψη πού σκέφτεται τόν ἑαυτό της — ἡ σκέψη ὡς ὑποκείμενο χωρίς κατηγορούμενο ἢ ἡ σκέψη πού εἶναι ταυτόχρονα ὑποκείμενο καί κατηγορούμενο τοῦ ἑαυτοῦ του. Ὅμως ἡ νόηση στό στοιχεῖο τῆς νόησης εἶναι ἀκόμα ἀφηρημένη· γι' αὐτό πραγματώνεται, ἐξωτερικεύεται. Αὐτή ἡ πραγματοποιημένη, ἐξωτερικευμένη νόηση εἶναι ἡ φύση, γενικά τό πραγματικό, τό εἶναι. Τί εἶναι ὅμως τό ἀληθινό πραγματικό μέσα σ' αὐτό τό πραγματικό; Ἡ νόηση — πού γι' αὐτό καί στή συνέχεια ἀφαιρεῖ ἀπό τόν ἑαυτό της τό κατηγορούμενο τῆς πραγματικότητας, γιά νά καταστήσει τήν ἔλλειψη κατηγορούμενου ὡς ἀληθινή της οὐσία. Ἀλλά ἀκριβῶς γι' αὐτό δέν ἔχει φτάσει ὁ Χέγκελ στό εἶναι ὡς εἶναι, στό ἐλεύθερο, αὐθύπαρκο, εὐτυχισμένο μέ τόν ἑαυτό του εἶναι. Ὁ Χέγκελ ἔχει σκεφεῖ τά ἀντικείμενα μόνο ὡς κατηγορούμενα τῆς σκέψης πού σκέφτεται τόν ἑαυτό της. Γι' αὐτό καί ἡ ὁμολογημένη ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ὑπαρκτή καί τή νοητή θρησκεία, παρουσιάζεται στή χεγκελιανή φιλοσοφία τῆς θρησκείας γιατί κι ἐδῶ, ὅπως κι ἄλλοῦ, γίνεται ἡ σκέψη ὑποκείμενο, ἀλλά τό ἀντικείμενο, ἡ θρησκεία, ἓνα ἀπλό κατηγορούμενο τῆς σκέψης.

Ἄποιοι δέν ἐγκαταλείπει τή χεγκελιανή φιλοσοφία, αὐτός δέν ἐγκαταλείπει τή θεολογία. Ἡ χεγκελιανή θεωρία ὅτι ἡ φύση, ἡ πραγματικότητα τέθηκε γιά τήν ἰδέα — εἶναι μόνο ἡ ρασιοναλιστική ἔκφραση τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας, ὅτι ἡ φύση πλάστηκε ἀπό τόν θεό, τό ὑλικό πλάσμα ἀπό ἓνα ἄυλο, δηλαδή ἀφηρημένο ὄν. Στό τέλος τῆς Λογικῆς μάλιστα φέρνει τήν ἀπόλυτη ἰδέα σέ μιά νεφελώδη «ἀπόφαση», γιά νά ντοκουμεντάρει ἰδιοχείρως τήν καταγωγή της ἀπό τόν θεολογικό οὐρανό.

Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι τό τελευταῖο καταφύγιο, τό τελευταῖο λογικό στήριγμα τῆς θεολογίας. Ὅπως οἱ καθολικοί θεολόγοι ἔγιναν κάποτε ντέ φάκτο ἀριστοτελικοί γιά νά καταπολεμήσουν τόν προτεσταντισμό, ἔτσι εἶναι τώρα ὑποχρεωμένοι οἱ προτεστάντες θεολόγοι νά γίνουν ντέ γιοῦρε χεγκελιανοί, γιά νά μπορέσουν νά καταπολεμήσουν τόν «ἀθεϊσμό».

Ἡ ἀληθινή σχέση νόησης καί εἶναι εἶναι μόνο αὐτή: τό εἶναι εἶναι ὑποκείμενο, ἡ νόηση κατηγορούμενο. Ἡ νόηση εἶναι ἀπό τό

Εἶναι, ἀλλά τό Εἶναι ὄχι ἀπό τή νόηση. Τό Εἶναι εἶναι ἀπό τόν ἑαυτό του καί διά τοῦ ἑαυτοῦ του — τό Εἶναι ὑπάρχει μόνο διά τοῦ Εἶναι — τό Εἶναι ἔχει τό λόγο του στόν ἑαυτό του, ἐπειδή μόνο τό Εἶναι εἶναι νόημα, λογική, ἀναγκαιότητα, ἀλήθεια, μέ λίγα λόγια τό πᾶν. — Τό Εἶναι εἶναι, ἐπειδή τό μή Εἶναι εἶναι μή Εἶναι, δηλαδή τίποτα, *ἀνοησία*.

Ἡ οὐσία τοῦ Εἶναι ὡς *Εἶναι*, εἶναι ἡ οὐσία τῆς φύσης. Ἡ χρονική Γένεση ἐκτείνεται μόνο στίς μορφές, ὄχι στήν οὐσία τῆς φύσης.

Τό Εἶναι παράγεται ἀπό τή νόηση μόνο ἐκεῖ πού ἔχει *σπάσει* ἡ ἀληθινή *ἐνότητα* νόησης καί Εἶναι, ἐκεῖ πού πρῶτα ἔχουν πάρει μέ τήν ἀφαίρεση ἀπό τό Εἶναι τήν *ψυχή* του, τήν οὐσία του καί στή συνέχεια βρίσκουν στήν ἀποσπασμένη ἀπό τό Εἶναι οὐσία τό *νόημα* καί τόν λόγο αὐτοῦ τοῦ ἄδειου ἀπό τόν ἑαυτό του Εἶναι· ἀκριβῶς ὅπως ὁ κόσμος παράγεται καί πρέπει νά γίνεται ἀπό τό θεό μόνο ἐκεῖ πού ἡ οὐσία τοῦ κόσμου ἔχει χωριστεῖ αὐθαίρετα ἀπό τόν κόσμο.

Ἄλλοι συλλογιέται νά βρεῖ ἓνα *ἰδιαίτερο* πραγματικό ἀξίωμα τῆς φιλοσοφίας, ὅπως οἱ ἀποκαλούμενοι θετικοί φιλόσοφοι,

*εἶναι ὅπως ἓνα ζῶο στή στεγνή ἔρημο
πού ὁδηγεῖται κύκλο ἀπό ἓνα κακό πνεῦμα
καί γύρω τριγύρω ὑπάρχει ἄμορφη, πράσινη βοσκή.*

Αὐτή ἡ ὁμορφη, πράσινη βοσκή εἶναι ἡ φύση καί ὁ ἄνθρωπος, γιατί καί τά δύο πᾶνε μαζί. Κοιτᾶτε τή φύση, κοιτᾶτε τόν ἄνθρωπο! Ἐδῶ ἔχετε τά μυστήρια τῆς φιλοσοφίας μπροστά στά μάτια σας.

Ἡ νέα, ἡ μόνη θετική φιλοσοφία εἶναι ἡ *ἄρνηση* κάθε *σχολικῆς φιλοσοφίας*, εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς φιλοσοφίας ὡς *ἀφηρημένης, μερικῆς*, δηλαδή *σχολαστικῆς* ποιότητας· δέν ἔχει κανένα ἀναγνωριστικό σημάδι, καμιά *ἰδιαίτερη* γλώσσα, κανένα *ἰδιαίτερο* ὄνομα, κανένα *ἰδιαίτερο* ἀξίωμα· εἶναι ὁ ἴδιος ὁ *σκεπτόμενος ἄνθρωπος* — ὁ ἄνθρωπος πού *εἶναι* καί *ξέρει* τόν *ἑαυτό* του ὡς τό αὐτοσυνείδητο πλάσμα τῆς φύσης, ὡς τό πλάσμα τῆς ἱστορίας, ὡς τό πλάσμα τῶν κρατῶν, ὡς τό πλάσμα τῆς θρησκείας — ὁ ἄνθρωπος πού *ὑπάρχει* καί *γνωρίζεται* ὡς ἡ *πραγματική* (ὄχι φανταστική) *ἀπόλυτη ταυτότητα* ὅλων τῶν ἀντιθέσεων καί ἀντιφάσεων, ὅλων τῶν ἐνεργητικῶν καί παθητικῶν, πνευματικῶν καί αἰσθητικῶν, πολιτικῶν καί κοινωνικῶν ποιότητων — *ξέρει* ὅτι τό *πανθεϊστικό* πλάσμα πού οἱ θεωρητικοί φιλόσοφοι ἢ μᾶλλον οἱ θεολόγοι *διαχώρισαν* ἀπό τόν ἄνθρωπο, ὡς ἀφηρημένη οὐσία ἀντικειμενοποίησαν, δέν εἶναι παρά ἡ *δική του ἀόριστη*, ἀλλά ἱκανή γιά *ἄπειρους ὀρισμούς οὐσία*.

Ἡ νέα φιλοσοφία εἶναι ἄρνηση τόσο τοῦ ρασιοναλισμοῦ ὅσο καί τοῦ μυστικισμοῦ, τόσο τοῦ πανθεισμοῦ, ὅσο καί τοῦ περσοναλισμοῦ, τόσο τοῦ ἀθεισμοῦ ὅσο καί τοῦ θεϊσμοῦ, εἶναι ἡ ἐνόητα ὄλων αὐτῶν τῶν ἀντιθετικῶν ἀληθειῶν, ὡς μιά ἀπόλυτα ἀνεξάρτητη καί ἀγνή ἀλήθεια.

Ἡ νέα φιλοσοφία, ὡς φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἔχει ἐκφραστεῖ κίολας τόσο ἀρνητικά ὅσο καί θετικά. Φτάνει μόνο νά κάνει κανένας τὰ συμπεράσματα τῶν ἀναλύσεων τῆς προϋπόθεσης καί θά γνωρίσει σ' αὐτές τίς ἀρχές μιᾶς θετικῆς φιλοσοφίας. Ἀλλά ἡ νέα φιλοσοφία δέν ἐπιδιώκει τήν εὖνοια τοῦ κοινοῦ. Βέβαιη γιά τόν ἑαυτό της, ἀποστέργει νά φανεῖ, αὐτό πού εἶναι· καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ὀφείλει ἡ ἐποχή μας, γιά τήν ὁποία στά οὐσιαστικότερα συμφέροντα ἰσχύει τό φαινόμενο γιά οὐσία, ἡ φαντασίωση γιά πραγματικότητα, τό ὄνομα γιά πράγμα, νά εἶναι αὐτό πού δέν εἶναι. Ἔτσι συμπληρώνονται τὰ ἀντίθετα! Ὅπου ἰσχύει τό *Τίποτα* γιά *Κάτι* τό *ψέμα* γιά *ἀλήθεια*, ἐκεῖ πρέπει κατά συνέπεια νά ἰσχύουν τό *Κάτι* γιά *Τίποτα*, ἡ *ἀλήθεια* γιά *ψέμα*. Καί ὅπου ἀναλαβαίνει κανεῖς — κατά τρόπο κωμικό τή στιγμή πού ἡ φιλοσοφία βρίσκεται σέ μιά ἀποφασιστική, γενική πράξη αὐτοαπογοήτευσης — τήν ὡς τώρα ἀνήκουστη προσπάθεια νά θεμελιώσει μιά φιλοσοφία ἀποκλειστικά πάνω στήν *εὖνοια* καί τή *γνώμη* τοῦ *κοινοῦ τῶν ἐφημερίδων*, ἐκεῖ πρέπει τίμια καί χριστιανικά νά προσπαθεῖ κανεῖς νά ἀντικρούσει φιλοσοφικά ἔργα συκοφαντώντας τα στό κοινό διαμέσου τῆς Γενικῆς ἐφημερίδας τοῦ Ἄουγκσμπουργκ. Πόσο ἠθικές — πόσο ἔντιμες εἶναι οἱ δημόσιες συνθήκες στή Γερμανία!

Μιά νέα ἀρχή ἐμφανίζεται πάντοτε μ' ἓνα νέο ὄνομα· δηλαδή ὑψώνει ἓνα ὄνομα ἀπό μιά χαμηλή, τοποθετημένη πίσω θέση σέ θέση ἡγεμονική — τό κάνει χαρακτηρισμό τοῦ ὑπέρτατου. Ἄν τό ὄνομα τῆς νέας φιλοσοφίας, τό ὄνομα ἄνθρωπος τό μεταφράσει κανεῖς *αὐτογνωσία*, τότε ἐρμηνεύει τή νέα φιλοσοφία μέ τό νόημα τῆς παλιάς, τή στέλνει πίσω στήν παλιά θέση, γιατί ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς παλιάς φιλοσοφίας ὡς *χωρισμένη ἀπό τόν ἄνθρωπο* εἶναι μιά *ἀφαίρεση χωρίς πραγματικότητα*. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ αὐτοσυνείδηση.

Σύμφωνα μέ τή γλώσσα τό ὄνομα ἄνθρωπος εἶναι βέβαια ἓνα ἰδιαίτερο ὄνομα, σύμφωνα ὅμως μέ τήν ἀλήθεια εἶναι τό ὄνομα τῶν ὀνομάτων. Στόν ἄνθρωπο ταιριάζει τό κατηγορούμενο πολυώνυμος. Ὅ,τι νά ὀνομάζει καί νά ἐκφράζει ὁ ἄνθρωπος — ἐκφράζει πάντοτε τή δική του οὐσία. Ἡ γλώσσα εἶναι ἐπομένως τό κριτήριο τοῦ χαμηλοῦ ἢ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου μόρφωσης τῆς ἀνθρωπότητας. Τό ὄνομα τοῦ θεοῦ εἶναι μόνο τό ὄνομα αὐτοῦ πού ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ ὡς τήν ὑπέρτατη δύναμη, τό ὑπέρτατο Ὅν, δηλαδή. τό ὑψηλότερο αἶσθημα, τήν ὑψηλότερη σκέψη.

Τό ὄνομα ἄνθρωπος σημαίνει γενικά μόνο τόν ἄνθρωπο μέ τίς

ανάγκες του, τὰ αισθήματά του, τὶς διαθέσεις του — τὸν ἄνθρωπο σάν πρόσωπο, σέ διάκριση ἀπὸ τὸ πνεῦμα του, κύρια τὶς γενικὲς δημόσιες ποιότητές του — σέ διάκριση, π.χ. ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη, τὸν στοχαστή, συγγραφέα, δικαστή, σάμπως νά μὴν εἶναι *μιὰ χαρακτηριστική, οὐσιαστικὴ ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου* ὅτι εἶναι στοχαστής, καλλιτέχνης, δικαστής κτλ. σάμπως ὁ ἄνθρωπος στὴν τέχνη, ἐπιστῆμη κτλ. νά βρίσκεται *ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του*. Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἔχει στερεώσει θεωρητικὰ αὐτὸν τὸν διαχωρισμὸ τῶν οὐσιαστικῶν ποιότητων τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θεοποίησε καθαρὰ ἀφηρημένες ποιότητες ὡς αὐθύπαρκτες οὐσίες. Ἔτσι στὴν παράγραφο 190 τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ Χέγκελ λέγεται: «Στὸ δίκαιο ἀντικείμενο εἶναι τὸ πρόσωπο, στὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο τὸ *ὑποκείμενο*, στὴν οἰκογένεια τὸ μέλος τῆς οἰκογένειας, στὴν ἀστικὴ κοινωνία, γενικά, ὁ πολίτης, ἔδῳ, στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν βρίσκεται τὸ συγκεκριμένον τῆς παράστασης, αὐτὸ πού ὀνομάζεται *ἄνθρωπος*, δηλαδὴ μόνο ἐδῳ γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἄνθρωπο μ' αὐτὸ τὸ νόημα». *Μ' αὐτὸ τὸ νόημα*: δηλαδὴ ὅταν γίνεται λόγος γιὰ πολίτη, ὑποκείμενο, μέλος οἰκογένειας, πρόσωπο, πρόκειται στὴν πραγματικότητα πάντοτε μόνο γιὰ τὸ *ἴδιο πλάσμα*, τὸν ἄνθρωπο μόνο μὲ ἓνα ἄλλο νόημα, μὲ μιὰ ἄλλη ποιότητα.

Κάθε συλλογισμὸς πάνω στὸ δίκαιο, τὴ βούληση, τὴν ἐλευθερία, τὴν προσωπικότητα χωρὶς τὸν ἄνθρωπο, ἔξω ἢ πάνω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, εἶναι συλλογισμὸς χωρὶς *ἐνότητα, χωρὶς ἀναγκαιότητα, χωρὶς οὐσία, χωρὶς λόγο, χωρὶς πραγματικότητα*. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὑπαρξὴ τῆς προσωπικότητας, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ δικαίου. Μόνο ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ *ἔδαφος* τοῦ Ἐγὼ τοῦ Φίχτε, τὸ *ἔδαφος* τῆς μονάδας τοῦ Λάιμπνιτς, τὸ *ἔδαφος* τοῦ ἀπόλυτου.

Ἄλλες οἱ ἐπιστῆμες ὀφείλουν νά θεμελιώνονται πάνω στὴ φύση. Μιὰ διδασκαλία εἶναι μόνο *ὑπόθεση* ὅσο δὲν ἔχει βρεῖ ἀκόμα τὴ φυσικὴ τῆς βάση. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἐλευθερίας. Μόνο ἡ νέα φιλοσοφία θά κατορθώσει νά *φυσικοποιήσει* τὴν ἐλευθερία, πού μέχρι τώρα ἦταν *ἀντί* καὶ *ὑπερφυσικὴ ὑπόθεση*.

Ἡ φιλοσοφία ὀφείλει νά ξανασυνδεθεῖ μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιστῆμη, ἢ φυσικὴ ἐπιστῆμη μὲ τὴ φιλοσοφία. Ἡ σύνδεση αὐτὴ πού θεμελιώνεται πάνω στὴν ἀμοιβαία ἀνάγκη, στὴν ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, θά εἶναι διαρκέστερη, εὐτυχέστερη καὶ γονιμότερη ἀπὸ τὸν ὡς τώρα ἀταίριαστο γάμο τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴ θεολογία.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ *ἐν καὶ τὸ πᾶν* τοῦ κράτους. Τὸ κράτος εἶναι ἡ πραγματοποιημένη, διαμορφωμένη καὶ ἐφαρμοσμένη ὁλότητα τοῦ ἀνθρώπινου πλάσματος. Στὸ κράτος πραγματώνονται οἱ οὐσιαστικότερες ποιότητες ἢ δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου σέ

ιδιαίτερες τάξεις, αλλά στό πρόσωπο τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους ἀνάγονται ξανά στήν ταυτότητα. Ὁ ἀρχηγός τοῦ κράτους πρέπει νά ἐκπροσωπεῖ ὅλες τίς τάξεις χωρίς διάκριση· μπροστά του ὅλοι εἶναι ἀναγκαστικά ἴσοι, ἔχουν τά ἴδια δικαιώματα. Ὁ ἀρχηγός τοῦ κράτους εἶναι ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ γενικοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ χριστιανική θρησκεία ἔνωσε τό ὄνομα τοῦ ἀνθρώπου μέ τ' ὄνομα τοῦ θεοῦ σ' ἓνα ὄνομα, τοῦ θεανθρώπου — ἀνύψωσε δηλαδή τό ὄνομα τοῦ ἀνθρώπου σέ ιδιότητα τοῦ ὑπέρτατου ὄντος. Σύμφωνα μέ τήν ἀλήθεια ἡ νέα φιλοσοφία ἔκανε αὐτήν τήν ιδιότητα οὐσία, τό κατηγορούμενο ὑποκείμενο — ἡ νέα φιλοσοφία εἶναι ἡ *πραγματοποιημένη ἰδέα*, ἡ ἀλήθεια τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀλλά, ἀκριβῶς γιατί περικλείει μέσα της τήν οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐγκαταλείπει τό ὄνομα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Χριστιανισμός ἔχει ἐκφράσει τήν ἀλήθεια σέ *ἀντίφαση μέ τήν ἀλήθεια*. Ἡ χωρίς ἀντιφάσεις, καθαρή, ἀνόθευτη ἀλήθεια εἶναι *μιά νέα ἀλήθεια* — *μιά νέα πράξη αὐτονόμησης* τῆς ἀνθρωπότητας.

Βασικές Ἀρχές τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Μέλлонτος 1843

Καθῆκον τῆς νεώτερης ἐποχῆς ἦταν ἡ πραγμάτωση καί ἀνθρωποποίηση τοῦ θεοῦ — ἡ μεταβολή καί διάλυση τῆς θεολογίας στήν ἀνθρωπολογία.

2

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ *ἄριστος* ἢ *πρακτικός* τρόπος αὐτῆς τῆς ἀνθρωποποίησης ἦταν ὁ προτεσταντισμός. Ὁ θεός, πού εἶναι ἄνθρωπος, ὁ ἀνθρώπινος θεός δηλαδή: ὁ Χριστός — μόνο αὐτός εἶναι θεός τοῦ προτεσταντισμοῦ. Ὁ προτεσταντισμός δέ νοιάζεται πιά καθόλου, ὅπως ὁ καθολικισμός, γιά τό τί εἶναι ὁ ἴδιος ὁ θεός καθ' ἑαυτόν, παρά γιά τό τί εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο· γι' αὐτό καί δέν ἔχει πιά καμιά ὑπολογιστική ἢ συλλογιστική τάση ὅπως ἐκεῖνος· δέν εἶναι πιά θεολογία — εἶναι οὐσιαστικά μόνο Χριστολογία, δηλαδή *θηρησκευτική ἀνθρωπολογία*.

3

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ προτεσταντισμός ἀρνήθηκε τό θεό καθ' ἑαυτόν ἢ τό θεό ὡς θεό μόνο *πρακτικά* — γιάτί ὁ θεός καθ' ἑαυτόν εἶναι στήν ἀλήθεια θεός· θεωρητικά τόν ἄφησε νά ὑπάρχει· ὁμως δέν εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο, δηλαδή τό *θηρησκευόμενο* ἄνθρωπο, εἶναι ἕνα ἐκεῖθεν ὄν, ἕνα ὄν πού μόνο ἐκεῖ, στόν οὐρανό γίνεται *ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου*. Ἀλλά αὐτό πού εἶναι ἐκεῖθεν τῆς θρησκείας, εἶναι ἐντεῦθεν τῆς φιλοσοφίας, ὅ,τι δέν εἶναι ἀντικείμενο γιά κείνη, αὐτό ἀκριβῶς εἶναι ἀντικείμενο γι' αὐτή.

4

Ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ρασιοναλιστική ἢ θεωρητική ἐπεξεργασία καί ἀντικατάσταση τοῦ ἐκεῖθεν γιά τή θρησκεία θεοῦ, εἶναι ἡ *θεωρητική φιλοσοφία*.

5

Ἡ οὐσία τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι παρά ἡ ὀρθολογική, πραγματοποιημένη, ἀναπαριστανόμενη οὐσία τοῦ θεοῦ. Ἡ θεωρητική φιλοσοφία εἶναι ἡ ἀληθινή, ἡ συνεπής, ἡ λογική θεολογία.

6

Ὁ θεός ὡς θεός — ὡς πνευματική ἢ ἀφηρημένη, δηλαδή ὄχι ἀνθρώπινη, ὄχι αἰσθητή, μόνο στή λογική προσιτή καί ἀντικειμενική οὐσία, δέν εἶναι παρά ἡ οὐσία τῆς ἴδιας τῆς λογικῆς, ἡ ὁποία ὁμως παρουσιάζεται ἀπό τήν κοινή θεολογία ἢ τόν θεϊσμό μέ τή μεσολάβηση τῆς δύναμης τῆς φαντασίας, σάν οὐσία ἀνεξάρτητη, διαφορετική ἀπό τή λογική. Εἶναι συνεπῶς μιά ἐσωτερική, μιά ἱερῆ ἀναγκαιότητα νά ταυτιστεῖ ἐπιτέλους μέ τή λογική ἢ διαφορετική ἀπό τή λογική οὐσία τῆς λογικῆς, νά γνωριστεῖ, νά πραγματωθεῖ καί νά ἀναπαρασταθεῖ δηλαδή ἡ θεϊκή οὐσία ὡς οὐσία τῆς λογικῆς. Σ' αὐτήν τήν ἀναγκαιότητα στηρίζεται ἡ μεγάλη σημασία τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ ἀπόδειξη ὅτι ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ εἶναι οὐσία τῆς λογικῆς ἢ τοῦ νοῦ, βρίσκεται στό ὅτι οἱ ὀρισμοί ἢ ιδιότητες τοῦ θεοῦ — στό μέτρο φυσικά πού αὐτές εἶναι λογικές ἢ πνευματικές, δέν εἶναι ὀρισμοί τῆς αἰσθητότητας ἢ τῆς δύναμης τῆς φαντασίας — εἶναι ιδιότητες τῆς λογικῆς. «Ὁ θεός εἶναι τό ἄπειρο ὄν, τό ὄν χωρίς περιορισμούς». Ἀλλά ὅ,τι δέν εἶναι ὄριο ἢ φραγμός τοῦ θεοῦ, δέν εἶναι καί φραγμός τῆς λογικῆς. Ὅπου π.χ. ὁ θεός εἶναι ὄν ὑψωμένο πάνω ἀπό τούς φραγμούς τῆς αἰσθητότητας, ἐκεῖ εἶναι καί ἡ λογική. Αὐτός πού δέν μπορεῖ νά σκεφτεῖ ἄλλη ὑπαρξη ἐκτός ἀπό αἰσθητή, αὐτός δηλαδή πού ἔχει μιά λογική περιορισμένη ἀπό τήν αἰσθητότητα, αὐτός ἔχει, καί ἀκριβῶς γιά τοῦτο, καί ἕνα θεό περιορισμένο ἀπό τήν αἰσθητότητα. Ἡ λογική, ἡ ὁποία στοχάζεται τόν θεό ὡς ἕνα ἀπεριόριστο ὄν, αὐτή στοχάζεται στό θεό μόνο τή δική της ἀπεριοριστικότητα. Αὐτό πού εἶναι γιά τή λογική τό θεϊκό, αὐτό τῆς εἶναι καί τό ἀληθινά λογικό ὄν — δηλαδή τό ὄν πού τῆς ἀντιστοιχεῖ τέλεια καί ἀκριβῶς γι' αὐτό τήν ἱκανοποιεῖ. Αὐτό ὁμως μέσα στό ὁποῖο ἱκανοποιεῖται ἕνα πλάσμα, δέν εἶναι παρά ἡ ἀντικειμενική του οὐσία. Αὐτός πού βρίσκει ἱκανοποίηση σ' ἕνα ποιητή, εἶναι ὁ ἴδιος ποιητική φύση, ὁποῖος σ' ἕνα φιλόσοφο, φιλοσοφική — καί τό ὅτι εἶναι θά γίνει γι' αὐτόν καί ἄλλους σ' αὐτήν τήν ἱκανοποίηση ἀντικείμενο. Ὅμως ἡ λογική «δέ σταματᾶ στά αἰσθητά, πεπερασμένα πράγματα· ἱκανοποιεῖται μόνο στήν ἄπειρη οὐσία» — δηλαδή ἡ οὐσία τῆς λογικῆς μᾶς ἀποκαλύπτεται μόνο σ' αὐτήν τήν οὐσία.

«Ὁ θεός εἶναι ἡ ἀναγκαία οὐσία». Ἀλλά αὐτή ἡ ἀναγκαιότητα του στηρίζεται στό ὅτι εἶναι μιά λογική, στοχαστική οὐσία. Ὁ κό-

σμος, ή ύλη έχει τόν λόγο πού υπάρχει, καί πού είναι, έτσι πού είναι, όχι στόν έαυτό της, γιατί της είναι έντελώς τό ίδιο, άν είναι ή δέν είναι, άν είναι έτσι ή άλλιώτικα.²⁴ Προϋποθέτει συνεπώς κατ' ανάγκη ένα άλλο "Όν ως αίτια καί μάλιστα ένα *συνετό, αυτο-συνείδητο* "Όν πού δρᾶ σύμφωνα μέ αίτια καί σκοπούς. Γιατί άν άποσπάσουμε άπ' αυτό τό άλλο "Όν τήν εύφυΐα, τότε τίθεται έκ νέου τό έρώτημα τοῦ λόγου (της ύπαρξης) του. 'Η άναγκαιότητα τοῦ πρώτου, υπέρτατου "Όντος στηρίζεται γι' αυτό στήν προϋπόθεση ὅτι *μόνο τό λογικό είναι τό πρώτο καί υπέρτατο, τό άναγκαῖο καί ἀληθινό* "Όν. "Όπως οί μεταφυσικοί καί όντοθεολογικοί όρισμοί γενικά, έχουν ἀλήθεια καί πραγματικότητα μόνο άν άναγκοῦν σέ ψυχολογικούς ή, μάλλον, άνθρωπολογικούς όρισμούς, έτσι καί ή άναγκαιότητα τοῦ θείου "Όντος στήν παλιά μεταφυσική ή όντοθεολογία έχει νόημα καί λογική, ἀλήθεια καί πραγματικότητα μόνο στόν ψυχολογικό ή άνθρωπολογικό όρισμό τοῦ θεοῦ ως όντος προικισμένου μέ νοῦ. Τό άναγκαῖο "Όν είναι τό άναγκαῖα σκεπτόμενο (άπό άλλους), τό άπόλυτα έπιδοκιμαζόμενο, τό άπόλυτα άδιάψευστο ή μή άναιρούμενο "Όν, ἀλλά μόνο ως ένα "Όν *σκεπτόμενο τό ίδιο*. Δηλαδή ὅτο άναγκαῖο "Όν ή λογική άποδειχνει καί δείχνει μόνο τή δική της άναγκαιότητα καί πραγματικότητα.

Ὁ θεός δέν είναι τοῦτο ή εκείνο, «ὁ θεός είναι τό *άπόλυτο, γενικό, άμετάβλητο, αἰώνιο καί ἄχρονο* "Όν». Ἀλλά άπολυτότητα, άμεταβλητότητα, αἰωνιότητα, γενικότητα είναι άκόμα καί σύμφωνα μέ τήν κρίση της μεταφυσικής θεολογίας, καί ιδιότητες τῶν ἀληθειῶν ή νόμων της λογικῆς, συνεπώς ιδιότητες της ἴδιας της λογικῆς· γιατί τί άλλο είναι αὐτές οί άμετάβλητες, γενικές, άπόλυτες πάντοτε καί παντοῦ έγκυρες ἀλήθειες της λογικῆς άπό έκφράσεις της οὐσίας της λογικῆς;

«Ὁ θεός είναι τό *ανεξάρτητο, τό αὐθύπαρκτο* "Όν, πού *δέ χρειάζεται κανένα άλλο ὄν γιά τήν ύπαρξή του, συνεπώς υπάρχει άπό τόν έαυτό του καί διά τοῦ έαυτοῦ του*». Ἀλλά καί αὐτός ὁ άφηρημένος μεταφυσικός όρισμός έχει νόημα καί πραγματικότητα μόνο ως όρισμός της οὐσίας τοῦ λογικοῦ καί συνεπώς δέν ὁμολογεῖ παρά ὅτι ὁ θεός είναι ένα σκεπτόμενο, προικισμένο μέ νοῦ "Όν, ή, αντίστροφα, ὅτι θεῖο είναι μόνο τό σκεπτόμενο "Όν· γιατί μόνο ένα αισθητό "Όν χρειάζεται γιά τήν ύπαρξή του άλλα πράγματα έξω άπ' αὐτό. Για νά άναπνέω χρειάζομαι άέρα, γιά νά πίνω νερό, γιά νά βλέπω φῶς, γιά νά τρώγω φυτικές καί ζωικές ὕλες, ἀλλά τίποτα, τουλάχιστο άμεσα, γιά νά σκέφτομαι. Δέν μπορῶ νά διανοηθῶ ένα "Όν πού άναπνέει χωρίς τόν άέρα, ένα πού βλέπει χωρίς τό φῶς, ἀλλά ένα σκεπτόμενο "Όν, μπορῶ νά τό διανοηθῶ άπομονωμένο. Τό "Όν πού άναπνέει, σχετίζεται άναγκαστικά μ' ένα "Όν έξω άπό τόν έαυτό του, έχει τό οὐσιαστικό άντικείμενό του, αὐτό διαμέσου τοῦ ὁποῖου είναι, αὐτό πού είναι, έξω άπό τόν

ἐαυτό του· ἀλλὰ τὸ σκεπτόμενο ὄν σχετίζεται μὲ τὸν ἐαυτό του, εἶναι τὸ ἴδιο ἀντικείμενό του, ἔχει τὸ ὄν του μέσα του, εἶναι αὐτὸ πού εἶναι διαμέσου τοῦ ἐαυτοῦ του.

7

Αὐτὸ πού στό θεῖσμό εἶναι ἀντικείμενο, εἶναι στή θεωρητικὴ φιλοσοφία ὑποκείμενο, αὐτὸ πού ἐκεῖ εἶναι μόνο ἡ νοητὴ, παραστατὴ οὐσία τῆς λογικῆς, εἶναι ἐδῶ ἡ σκεπτόμενη οὐσία τῆς λογικῆς. Ὁ θεῖστος φαντάζεται τὸν θεὸ σάν ἓνα ὄν προσωπικό πού ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὴ λογικὴ, ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο γενικά — σκέπτεται ὡς ὑποκείμενο γιὰ τὸν θεὸ ὡς ἀντικείμενο. Σκέπτεται τὸν θεὸ, κατὰ τὴν οὐσία, δηλαδή σύμφωνα μὲ τίς παραστάσεις του ὡς ἓνα ὄν πνευματικὸ πάνω ἀπὸ τίς αἰσθήσεις, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν ὕπαρξη, δηλαδή τὴν ἀλήθεια, αἰσθητό· γιατί τὸ οὐσιαστικὸ γνῶρισμα μιᾶς ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης, μιᾶς ὕπαρξης ἔξω ἀπὸ τὴ νόηση ἢ τὴν παράσταση, εἶναι ἡ αἰσθητότητα. Ξεχωρίζει τὸν θεὸ ἀπὸ τὸν ἐαυτό του μὲ τὸ ἴδιο νόημα πού ξεχωρίζει τὰ αἰσθητὰ πράγματα καὶ ὄντα ὡς ὑπάρχοντα ἔξω ἀπ' αὐτόν: μὲ λίγα λόγια στοχάζεται τὸν θεὸ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς αἰσθητότητας. Ὁ θεωρητικὸς θεολόγος, ἢ φιλόσοφος, ἀντίθετα, στοχάζεται τὸν θεὸ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς νόησης· συνεπῶς δὲν ἔχει ἀνάμεσα σ' αὐτόν καὶ τὸν θεὸ τὴν ἐνοχλητικὴ παράσταση ἑνὸς αἰσθητοῦ ὄντος· ταυτίζει ἔτσι χωρὶς ἐμπόδιο τὸ ἀντικειμενικὸ, νοητὸ ὄν μὲ τὸ ὑποκειμενικὸ, στοχάζομενο ὄν.

Ἡ ἔσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, ὅτι ὁ θεὸς γίνεται ἀπὸ ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου ὑποκείμενο, σκεπτόμενο Ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου, προκύπτει ἀπ' ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα ὡς ἐξῆς: Ὁ θεὸς εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου καὶ μόνο τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι τοῦ ζώου. Ὅμως τί εἶναι ἓνα πλάσμα, θά γίνει γνωστὸ μόνο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό του· τὸ ἀντικείμενο μὲ τὸ ὁποῖο σχετίζεται ἓνα πλάσμα δὲν εἶναι παρά ἢ φανερὴ του οὐσία. Ἐτσι ἀντικείμενο τῶν φυτοφάγων ζώων εἶναι τὸ φυτὸ· ἀλλὰ μέσω αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου ξεχωρίζουν οὐσιαστικά αὐτὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα, τὰ σαρκοφάγα ζῶα. Ἐτσι, ἀντικείμενο τοῦ ματιοῦ εἶναι τὸ φῶς, ὄχι ὁ τόνος, ὄχι ἡ μυρουδιά. Ὅμως στό ἀντικείμενο τοῦ ματιοῦ μᾶς ἀποκαλύπτεται ἡ οὐσία του. Γι' αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο ἂν ἓνας δὲ βλέπει ἢ δὲν ἔχει μάτια. Γι' αὐτὸ καὶ στή ζωὴ ὀνομάζουμε τὰ πράγματα καὶ τὰ ὄντα μόνο ἀνάλογα μὲ τὰ ἀντικείμενά τους. Τὸ μάτι εἶναι τὸ «ὄργανο τοῦ φωτός». Αὐτὸς πού καλλιεργεῖ τὴ γῆ εἶναι γεωργός· αὐτὸς πού ἔχει ἀντικείμενο τῆς δραστηριότητάς του τὸ κυνήγι, εἶναι κυνηγός· αὐτὸς πού πιάνει ψάρια εἶναι ψαράς κ.ο.κ. Ἄν λοιπὸν ὁ θεός — καὶ μάλιστα ὅπως εἶναι ἀναγκαστικά καὶ οὐσιαστικά — εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου, τότε αὐτὸ πού ἐκφράζεται στή φύση αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου εἶναι μόνο ἡ ἴδια ἢ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Φαντάσου, ἓνα σκεπτόμενο

πλάσμα πάνω σ' ένα πλανήτη ή κομήτη διαβάζει μερικές παραγράφους μιᾶς χριστιανικῆς δογματικῆς ὅπου γίνεται λόγος γιά τή φύση τοῦ θεοῦ. Τί θά συμπεραίνει τοῦτο τό "Ὀν ἀπ' αὐτές τίς παραγράφους; Μήπως τήν ὑπαρξη ἑνός θεοῦ μέ τό νόημα πού ἔχει στή χριστιανική δογματική; "Ὀχι! Τό μόνο συμπέρασμα στό ὁποῖο θά μπορούσε νά καταλήξει εἶναι, ὅτι καί στή γῆ υπάρχουν σκεπτόμενα ὄντα: στούς ὀρισμούς τῶν κατοίκων τῆς γῆς γιά τό θεό τους θά εὔρισκε μόνο ὀρισμούς τῆς δικῆς τους φύσης, π.χ. στόν ὀρισμό: ὁ θεός εἶναι ἕνα πνεῦμα, μόνο τήν ἀπόδειξη καί ἔκφραση τοῦ δικοῦ του πνεύματος· μέ λίγα λόγια, ἀπό τή φύση καί τίς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου θά συμπεραίνει τή φύση καί τίς ιδιότητες τοῦ ὑποκειμένου. Καί πολύ σωστά· γιατί *στό ἀντικείμενο αὐτό χάνεται ἡ διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτό πού εἶναι τό ἀντικείμενο γιά τόν ἑαυτό του καί κείνο πού αὐτό εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο*. Ἡ διάκριση αὐτή ἔχει τή θέση της μόνο σ' ἕνα ἄμεσα αἰσθητό καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ὑπαρκτό καί γιά ἄλλα πλάσματα, ἐκτός ἀπό τόν ἄνθρωπο, ἀντικείμενο. Τό φῶς δέν ὑπάρχει μόνο γιά τόν ἄνθρωπο, ἐρεθίζει καί τά ζῶα, καί τά φυτά, καί τίς ἀνόργανες ὕλες· εἶναι ἕνα καθολικό πλάσμα. Γι' αὐτό καί γιά νά πληροφορηθοῦμε τί εἶναι τό φῶς, παρατηροῦμε τίς ἐντυπώσεις καί ἐπιδράσεις ὄχι μόνο σέ μᾶς, παρά καί σέ ἄλλα, διαφορετικά ἀπό μᾶς πλάσματα. Συνεπῶς εἶναι ἀναγκαία, ἀντικειμενικά θεμελιωμένα ἡ διάκριση ἀνάμεσα στό ἀντικείμενο *καθ' ἑαυτό* καί τό ἀντικείμενο *γιά μᾶς*, οὐσιαστικά ἀνάμεσα στό ἀντικείμενο στήν πραγματικότητα καί τό ἀντικείμενο στή σκέψη καί τήν παράστασή μας. "Ὁμως ὁ θεός εἶναι ἀντικείμενο *μόνο* τοῦ ἀνθρώπου. Τά ζῶα καί τ' ἄστρα δοξάζουν τόν θεό *μόνο* στό *νοῦ τοῦ ἀνθρώπου*. Δηλαδή ταιριάζει στή φύση τοῦ ἴδιου τοῦ θεοῦ, ὅτι ἐκτός ἀπό τόν ἄνθρωπο δέν εἶναι ἀντικείμενο κανένας ἄλλου πλάσματος, ὅτι εἶναι ἕνα εἰδικά ἀνθρώπινο ἀντικείμενο, ἕνα μυστικό τοῦ ἀνθρώπου. "Αν ὅμως ὁ θεός εἶναι ἀντικείμενο *μόνο* τοῦ ἀνθρώπου, τί μᾶς ἀποκαλύπτεται στήν οὐσία τοῦ θεοῦ; Τίποτα ἄλλο ἀπό τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτός πού ἔχει ἀντικείμενό του τό ὑπέρτατο "Ὀν, εἶναι ὁ ἴδιος τό ὑπέρτατο "Ὀν. "Ὅσο περισσότερο ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου γίνονται τά ζῶα, τόσο ψηλότερα στέκονται, τόσο περισσότερο πλησιάζουν τόν ἄνθρωπο. "Ἐνα ζῶο γιά τό ὁποῖο ἀντικείμενο θά ἦταν ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος, ἡ ἀληθινή ἀνθρώπινη φύση δέ θά ἦταν πιά ζῶο παρά ἄνθρωπος. Μόνο ἰσότιμα ὄντα εἶναι μεταξύ τους ἀντικείμενα καί μάλιστα ἔτσι, ὅπως εἶναι *καθ' ἑαυτά*. Ἡ ταυτότητα τῆς θείας καί τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας πέφτει ἐννοεῖται καί στή συνείδηση τοῦ θεϊσμοῦ. Ἀλλά ἐπειδή συγχρόνως φαντάζεται τόν θεό, ἀδιάφορο ὅτι θέτει στό πνεῦμα τήν οὐσία τοῦ θεοῦ, σάν ἕνα αἰσθητό "Ὀν πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο, γιά τοῦτο καί ἡ ταυτότητά του εἶναι ἀντικείμενο μόνο ὡς *αἰσθητή* ταυτότητα, ὡς *ὁμοιότητα* ἢ

συγγένεια. Ἡ συγγένεια ἐκφράζει τό ἴδιο μέ τήν ταυτότητα, ἀλλά μ' αὐτήν συνδέεται συγχρόνως ἡ αἰσθητή παράσταση, ὅτι τά συγγενή πλάσματα εἶναι δυό αὐτελή, δηλαδή δυό αἰσθητά πλάσματα πού υπάρχουν τό ἓνα ἔξω ἀπό τ' ἄλλο.

8

Ἡ κοινή θεολογία κάνει τήν ἀποψη τοῦ ἀνθρώπου, ἀποψη τοῦ θεοῦ· ἀντίθετα ἡ θεωρητική κάνει τήν ἀποψη τοῦ θεοῦ ἀποψη τοῦ ἀνθρώπου ἢ, μᾶλλον, τοῦ στοχαστῆ.

Ὁ θεός εἶναι ἀντικείμενο τῆς κοινῆς θεολογίας καί μάλιστα ἀκριβῶς ὅπως καί ὁποιοδήποτε ἄλλο αἰσθητό ἀντικείμενο· ἀλλά ταυτόχρονα εἶναι γι' αὐτήν καί ὑποκείμενο καί μάλιστα ὑποκείμενο ἀκριβῶς ὅπως τό ὑποκείμενο ἄνθρωπος: ὁ θεός παράγει πράγματα ἐκτός ἀπό τόν ἑαυτό του, ἔχει σχέσεις μέ τόν ἑαυτό του καί μέ ἄλλα πλάσματα πού υπάρχουν ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἀγαπᾷ καί σκέφτεται τόν ἑαυτό του καί, συγχρόνως, ἄλλα πλάσματα. Μέ λίγα λόγια ὁ ἄνθρωπος κάνει τίς σκέψεις του, ἀκόμα καί τά πάθη του σκέψεις καί πάθη τοῦ θεοῦ, τήν οὐσία του, τήν ἀποψή του, οὐσία καί ἀποψη τοῦ θεοῦ. Αὐτά ὅμως ἡ θεωρητική θεολογία τά ἀναποδογυρίζει. Γι' αὐτό στήν κοινή θεολογία ὁ θεός εἶναι μιᾶ ἀντίφαση μέ τόν ἑαυτό του, γιατί ὀφείλει νά εἶναι ἓνα μὴ ἀνθρώπινο, ἓνα ὑπερανθρώπινο πλάσμα κι ὥστόσο στήν πραγματικότητα εἶναι σ' ὅλες τίς σχέσεις του ἀνθρώπινο· στή θεωρητική θεολογία, ἀντίθετα, ἡ φιλοσοφία, ὁ θεός εἶναι μιᾶ ἀντίφαση μέ τόν ἄνθρωπο — ὀφείλει νά εἶναι τό πλάσμα τοῦ ἀνθρώπου, τουλάχιστο τῆς λογικῆς κι ὥστόσο εἶναι στήν πραγματικότητα ἓνα μὴ ἀνθρώπινο, ἓνα ὑπερανθρώπινο, δηλαδή ἓνα ἀφηρημένο πλάσμα. Ὁ ὑπεράνθρωπος θεός εἶναι στήν κοινή θεολογία μόνο μιᾶ ἐποικοδομητική σαπουνόφουσκα, μιᾶ παράσταση, ἓνα παιχνίδι τῆς φαντασίας, στή θεωρητική θεολογία, ἀντίθετα, ἀλήθεια, κάτι πολύ σοβαρό. Ἡ σφοδρή ἀντίφαση πού βρῆκε ἡ θεωρητική φιλοσοφία ἔχει τήν αἰτία της στό ὅτι αὐτή ἔκανε τόν θεό, πού στό θεϊσμό εἶναι μόνο πλάσμα τῆς φαντασίας, ἓνα μακρινό, ἀκαθόριστο, ὀμιχλῶδες πλάσμα, ἓνα πλάσμα κοντινό, ὀρισμένο καί μέ τοῦτο κατάστρεψε τή φανταστική γοητεία πού ἔχει ἓνα ἀπομακρυσμένο πλάσμα μέσα στή γαλάζια ἀχλύ τῆς παράστασης. Ἔτσι οἱ θεϊστές ἔχουνε δυσαρεστηθεῖ γιά τό ὅτι ἡ Λογική εἶναι, κατά τόν Χέγκελ ἡ παρουσίαση τοῦ θεοῦ στήν αἰώνια, προκοσμική φύση του κι ὥστόσο πρόκειται, π.χ. στή διδασκαλία γιά τήν ποσότητα, γιά τά μεγέθη ἔκτασης καί ἔντασης, τά κλάσματα, τίς δυνάμεις, τίς μετρικές ἀναλογίες κτλ. Πῶς, φωνάζουν ἀγανακτισμένοι, μπορεῖ αὐτός ὁ θεός νά εἶναι ὁ θεός μας; Καί ὅμως τί ἄλλο εἶναι ἀπό τόν τραηγμένο ἀπό τήν ὀμίχλη τῆς ἀόριστης παράστασης στό φῶς τῆς ὀρισμένης σκέψης, ὁ παρμένος κατά λέξη θεός τοῦ θεϊσμοῦ ὁ ὁποῖος δημιούργησε

καί κατάταξε τά πάντα σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό, τό μέτρο καί τό βάρος; Ἐάν ὁ θεός κατάταξε καί δημιουργήσῃ τά πάντα σύμφωνα μέ ἀριθμούς καί μέτρα, δηλαδή μέτρο καί ἀριθμός, προτοῦ γίνουσι πραγματικότητα στήν ἐξω ἀπό τό θεό πράγματα, περιέχονταν καί ὑπάρχουν καί σήμερον ἀκόμα στό λογικό καί συνεπῶς στήν οὐσία τοῦ θεοῦ — γιατί ἀνάμεσα στό λογικό καί τήν οὐσία τοῦ θεοῦ δέν ὑπάρχει καμιά διαφορά — τότε καί τά μαθηματικά δέ συγκαταλέγονται στή μυστήρια τῆς θεολογίας; Ἀλλά ἀσφαλῶς ἕνα πλάσμα φαίνεται διαφορετικά στή φαντασία καί τήν παράσταση ἀπ' ὅ,τι στήν ἀλήθεια καί τήν πραγματικότητα· καθόλου παράξενο ὅτι σ' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι κρίνουν μόνο σύμφωνα μέ τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση, σύμφωνα μέ τά φαινόμενα, φαίνεται τό ἴδιο πλάσμα ὡς δύο διαφορετικά πλάσματα.

9

Οἱ οὐσιαστικές ιδιότητες ἢ κατηγορούμενα τοῦ θεϊκοῦ ὄντος, εἶναι οἱ οὐσιαστικές ιδιότητες ἢ κατηγορούμενα τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας.

10

Ὁ θεός εἶναι καθαρὸ πνεῦμα, καθαρὴ οὐσία, καθαρὴ δραστηριότητα — Actus purus — χωρὶς πάθη, χωρὶς ὀρισμούς ἀπ' ἐξω, χωρὶς αἰσθητότητα, χωρὶς ὕλη. Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία εἶναι αὐτὸ τὸ καθαρὸ πνεῦμα, αὐτὴ ἢ καθαρὴ οὐσία, αὐτὴ ἢ καθαρὴ δραστηριότητα, πραγματοποιημένη ὡς πράξις νόησης — ἢ ἀπόλυτη οὐσία ὡς ἀπόλυτη νόηση.

Ἡ ἀφαίρεση, ἀπὸ κάθε αἰσθητό καί ὕλικό, πού ἦταν ἄλλοτε ἀπαραίτητος ὄρος τῆς θεολογίας, ἦταν καί ἀναγκαῖος ὄρος τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, μόνο μέ τὴ διαφορά, ὅτι ἡ ἀφαίρεση τῆς θεολογίας, ἐπειδὴ τὸ ἀντικείμενό της μολονότι ἀφηρημένο γινότανε ἀντιληπτό συγχρόνως καί ὡς αἰσθητό πλάσμα, ἦτανε μιά αἰσθητὴ ἀφαίρεση, ἀσκητισμός, ἐνῶ ἡ ἀφαίρεση τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας εἶναι μόνο πνευματικὴ, νοητικὴ καί ἔχει μόνο ἐπιστημονικὴ ἢ θεωρητικὴ, ὄχι πρακτικὴ σημασία. Ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καρτέσιου, ἢ ἀφαίρεση τῆς αἰσθητότητας, τῆς ὕλης, εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς νεώτερης θεωρητικῆς φιλοσοφίας. Ὅμως ὁ Καρτέσιος καί ὁ Λάιμπνιτς θεώρησαν αὐτὴν τὴν ἀφαίρεση μόνο ὡς ἕνα ὑποκειμενικὸ ὄρο γιὰ νὰ γνωρίσουν τὸ αὐλο θεϊκὸ ὄν, φαντάστηκαν τὴν αὐλότητα τοῦ θεοῦ ὡς μιά ἀντικειμενικὴ ιδιότητα, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση, τὴ νόηση· στέκονταν ἀκόμα στήν ἀποψη τοῦ θεϊσμοῦ, ἔκαναν τὸ αὐλο ὄν μόνο ἀντικείμενο, ἀλλὰ ὄχι ὑποκείμενο, ἐνεργητικὸ ἀξίωμα, πραγματικὴ οὐσία τῆς φιλοσοφίας. Ἐννοεῖται πῶς ὁ θεός εἶναι καί στοὺς Καρτέσιο καί Λάιμπνιτς ἀξίωμα τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ μόνο ὡς ἀντικείμενο διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ

νόηση — γι' αὐτό καί ἀξίωμα μόνο γενικά, μόνο στήν παράσταση ὄχι στ' ἀλήθεια καί στήν πραγματικότητα. Ὁ θεός εἶναι μόνο ἡ πρώτη καί γενική αἰτία τῆς ὕλης, τῆς κίνησης καί δραστηριότητας· ἀλλά οἱ ἰδιαίτερες κινήσεις καί δραστηριότητες, τά ὀρισμένα, πραγματικά ὑλικά πράγματα, ἐξετάζονται καί γνωρίζονται ἀνεξάρτητα ἀπό τόν θεό. Ὁ Λάιμπνιτς καί ὁ Καρτέσιος εἶναι μόνο στό γενικό ἰδεαλιστές, στό ἰδιαίτερο ἀπλοῖ ὕλιστές. Μόνο ὁ θεός εἶναι ὁ συνεπής, τέλειος, ἀληθινός ἰδεαλιστής, γιατί μόνο Αὐτός φαντάζεται ὅλα τά πράγματα χωρίς σκοτεινιά, δηλαδή μέ τήν ἔννοια τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λάιμπνιτς χωρίς αἴσθηση καί δύναμη φαντασίας· εἶναι καθαρός, τοῦτο σημαίνει λογικό χωρισμένο ἀπό κάθε αἰσθητότητα καί ὑλικότητα: γι' αὐτόν ἐπομένως τά ὑλικά πράγματα εἶναι καθαρὰ πλάσματα τοῦ νοῦ, καθαρές σκέψεις· γι' αὐτόν δέν ὑπάρχει γενικά καμιά ὕλη, γιατί αὐτή στηρίζεται μόνο σέ σκοτεινές, δηλαδή αἰσθητές παραστάσεις. Ὡστόσο ὅμως στόν Λάιμπνιτς καί ὁ ἄνθρωπος ἔχει μέσα του μιά καλή μερίδα ἰδεαλισμοῦ — πῶς θά ἦτανε δυνατό νά φανταστεῖ ἕνα ἄυλο πλάσμα χωρίς νά ἔχει μιά ἄυλη ἰκανότητα καί συνεπῶς ἄυλες παραστάσεις; — γιατί ἔχει, ἐκτός ἀπό τίς αἰσθήσεις καί τή δύναμη φαντασίας, λογικό καί τό λογικό εἶναι ἀκριβῶς ἄυλο, καθαρό, ἐπειδή εἶναι σκεπτόμενο πλάσμα: μόνο πού τό λογικό τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι καί τόσο καθαρό, ὄχι καθαρό στήν ἀπεριοριστικότητα καί ἐπέκταση, ὅπως τό θεϊκό λογικό ἢ τό θεϊκό Ὀν. Ὁ ἄνθρωπος, ἢ αὐτός ὁ ἄνθρωπος: ὁ Λάιμπνιτς εἶναι λοιπόν μερικός, μισός ἰδεαλιστής, μόνο ὁ θεός ὀλόκληρος ἰδεαλιστής, μόνο ὁ θεός «ὁ τέλειος φιλόσοφος», ὅπως ἀποκαλεῖται ρητά ἀπό τόν Βόλφ· δηλαδή ὁ θεός εἶναι τοῦ τελειωμένου, τοῦ πραγματοποιημένου ὡς τό εἰδικό, τοῦ ἀπόλυτου ἰδεαλισμοῦ τῆς κατοπινῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας. Γιατί, τί εἶναι τό λογικό, τί ἡ φύση τοῦ θεοῦ γενικά; Τίποτε ἄλλο ἀπό τό λογικό, ἀπό τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, χωρισμένη ἀπό τούς ὀρισμούς, πού σέ μιά ὀρισμένη ἐποχή εἶναι φραγμοί τοῦ ἀνθρώπου, πραγματικοί ἢ ὑποθετικοί. Αὐτός πού ἔχει λογικό πού δέ βρίσκεται σέ διάσταση μέ τίς αἰσθήσεις του, πού δέ θεωρεῖ τίς αἰσθήσεις φραγμούς, αὐτός δέν μπορεῖ οὔτε νά φανταστεῖ ἕνα λογικό χωρίς αἰσθήσεις ὡς τό ὑπέρτατο, τό ἀληθινό λογικό. Ὁμως τί ἄλλο εἶναι ἡ ἰδέα ἑνός πράγματος ἀπό τήν οὐσία του, καθορισμένη ἀπό τούς ὀρισμούς καί σκιάσεις πού ὑποφέρει στήν πραγματικότητα, ἐκεῖ πού βρίσκεται σέ σχέση μέ ἄλλα πράγματα; Ἐτσι, σύμφωνα μέ τόν Λάιμπνιτς, ὁ φραγμός τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ βρίσκεται στό ὅτι αὐτός βαρύνεται μέ τόν ὕλισμό, δηλαδή μέ σκοτεινές παραστάσεις· ἀλλά αὐτές οἱ σκοτεινές παραστάσεις πάλι πηγάζουν ἀπό τήν πραγματικότητα, ὅτι τό ἀνθρώπινο Ὀν βρίσκεται σέ συνάρτηση μέ ἄλλα πλάσματα, μέ τόν κόσμο γενικά. Αὐτή ὅμως ἡ σύνδεση δέν ταιριάζει στή φύση τοῦ λογικοῦ, μᾶλλον βρίσκεται

σέ αντίφαση μ' αυτό, γιατί αυτό καθ' *ἑαυτό*, δηλαδή στήν ἰδέα εἶναι ἓνα ἄυλο, δηλαδή *ὑπάρχον μόνο γιά τόν ἑαυτό του*, ἀπομονωμένο πλάσμα. Καί αὐτή ἡ ἰδέα, αὐτό δηλαδή τό καθαρισμένο ἀπ' ὄλες τίς ὑλιστικές παραστάσεις λογικό, εἶναι ἀκριβῶς τό θεϊκό λογικό. Αὐτό ὅμως πού στόν Λάιμπνιτς ἦτανε μόνο *ἰδέα*, ἔγινε στήν κατοπινή φιλοσοφία *ἀλήθεια* καί *πραγματικότητα*. Ὁ ἀπόλυτος *ἰδεαλισμός* δέν εἶναι παρά τό *πραγματοποιημένο θεϊκό λογικό* τοῦ θεϊσμοῦ τοῦ Λάιμπνιτς, τό *πραγματοποιημένο συστηματικά καθαρό λογικό*, πού ξεγυμνώνει ὄλα τά πράγματα ἀπό τήν αἰσθητότητά τους, τά κάνει καθαρά πλάσματα τοῦ λογικοῦ, πράγματα τῆς σκέψης, πού δέ βαρύνεται μέ τίποτα ξένο, μόνο μέ τόν ἑαυτό του, ἀπασχολεῖται ὡς τό ὄν τῶν ὄντων.

11

Ὁ θεός εἶναι ἓνα σκεπτόμενο πλάσμα, ἀλλά τά ἀντικείμενα πού σκέπτεται, περιέχει μέσα του, εἶναι, ὅπως καί τό λογικό του, ὄχι *διαφορετικά ἀπό τή φύση του*, ἔτσι ὥστε, ἐνῶ σκέπτεται τά πράγματα, σκέπτεται μόνο τόν ἑαυτό του, δηλαδή παραμένει σέ *ἀδιάκοπη ἐνότητα μέ τόν ἑαυτό του*. Αὐτή ἡ ἐνότητα ὅμως τοῦ *σκεπτόμενου μ' αὐτό πού σκέπτεται*, εἶναι τό *μυστικό τῆς θεωρητικῆς σκέψης*.

Ἔτσι, στή χειρκελιανή Λογική π.χ. τά ἀντικείμενα τῆς σκέψης δέν εἶναι διαφορετικά ἀπό τήν οὐσία τῆς σκέψης. Ἐδῶ ἡ σκέψη εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ἐνότητα μέ τόν ἑαυτό της· τά ἀντικείμενά της εἶναι μόνο ὀρισμοί τῆς σκέψης, διαλύονται καθαρά σέ στοχασμούς, δέν ἔχουν τίποτα καθ' ἑαυτοί πού νά μένει ἔξω ἀπό τή σκέψη. Ἀλλά αὐτό πού εἶναι ἡ οὐσία τῆς Λογικῆς, εἶναι καί ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ. Ὁ θεός εἶναι ἓνα πνευματικό, ἓνα ἀφηρημένο ὄν· εἶναι ὅμως συγχρόνως τό ὄν τῶν ὄντων, πού περιέχει μέσα του ὄλα τά ὄντα καί μάλιστα σέ ἐνότητα μ' αὐτήν τήν ἀφηρημένη οὐσία του. Ἀλλά τί εἶναι τά ὄντα τά ταυτόσημα μ' ἓνα πνευματικό, ἀφηρημένο ὄν; — τά ἴδια ἀφηρημένα ὄντα - *σκέψεις*. Τά πράγματα, ὅπως εἶναι στόν Θεό, δέν εἶναι ἔτσι ὅπως εἶναι ἔξω ἀπό τόν Θεό· εἶναι μᾶλλον ἐξίσου διαφορετικά ἀπό τά πραγματικά πράγματα ὅσο καί τά πράγματα πού εἶναι ἀντικείμενο τῆς Λογικῆς, ἀπό τά πράγματα πού εἶναι ἀντικείμενο τῆς πραγματικῆς θεώρησης. Σέ τί μειώνεται λοιπόν ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή θεϊκή καί τή μεταφυσική σκέψη; Μόνο σέ μιὰ διαφορά τῆς φαντασίας, στή διαφορά μεταξύ τῆς, μόνο, *φανταστικῆς* καί τῆς *πραγματικῆς* σκέψης.

12

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή *Γνώση* ἢ τή *Σκέψη* τοῦ Θεοῦ, πού σάν *πρωτότυπο προηγείται* τῶν πραγμάτων, τά *δημιουργεῖ* καί τή *Γνώ-*

ση του ανθρώπου ή όποια ακολουθεί τά πράγματα σάν άπεικόνισή τους, δέν είναι παρά ή διαφορά ανάμεσα στην a priori ή θεωρητική καί την a posteriori ή εμπειρική γνώση.

Ό θεϊσμός φαντάζεται τόν θεό ώς σκεπτόμενο ή πνευματικό, αλλά ταυτόχρονα καί σάν αισθητό Όν. Συνδέει έπομένως μέ τή σκέψη καί τή βούληση του θεού άμεσα αισθητά, ύλικά άποτελέσματα — άποτελέσματα πού βρίσκονται σέ αντίφαση μέ τήν Ούσία τής σκέψης καί τής βούλησης, πού δέν εκφράζουν παρά τή δύναμη τής φύσης. Ένα τέτοιο ύλικό άποτέλεσμα — έπομένως μιά άπλή έκφραση αισθητής δύναμης — είναι προπάντων ή δημιουργία ή παραγωγή του πραγματικού, ύλικού κόσμου. Η θεωρητική θεολογία, αντίθετα, μεταβάλλει αυτήν τήν αισθητή πράξη, πού αντιφάσκει στην ούσία τής σκέψης, σέ μιά λογική ή θεωρητική πράξη, τήν ύλική παραγωγή του αντικειμένου σέ θεωρητική κατασκευή άπό τήν έννοια. Στο θεϊσμό ό κόσμος είναι ένα χρονικό προϊόν του θεού — ό κόσμος ύπάρχει έδώ καί μερικές χιλιάδες χρόνια καί προτού γίνει, ύπηρχε ό θεός· στή θεωρητική θεολογία, αντίθετα, ή φύση ή κόσμος είναι μετά τόν θεό μόνο κατά τή σειρά, κατά τή σημασία· κατά τή έννοια, αλλά όχι κατά τήν αισθητή ύπαρξη, συνεπώς όχι κατά τόν χρόνο, τό τυχαίο προϋποθέτει τήν ούσία, ή φύση τή λογική.

Ό θεϊσμός μετατοπίζει ώστόσο στον θεό όχι μόνο τή θεωρητική, παρά καί τήν αισθητή, εμπειρική γνώση καί μάλιστα στην ύψηλότερη τελείωσή της. Όπως όμως ή προκοσμική, προαντικειμενική γνώση του θεού στην a priori γνώση τής θεωρητικής φιλοσοφίας, έτσι καί ή αισθητή γνώση του θεού βρήκε τήν πραγματοποίησή της, τήν αλήθεια της, τήν πραγματικότητά της, μόνο στις εμπειρικές επιστήμες τής νεώτερης έποχής. Η πιό τέλεια καί συνεπώς θεϊκή αισθητή γνώση δέν είναι άλλη άπό τήν υπεραισθητή γνώση, τή γνώση των πιό μεγάλων μικροτήτων καί των πιό άδιόρατων λεπτομερειών — «γι' αυτό ό θεός είναι πάνσοφος», λέγει ό Άγιος Θωμάς ό Άκινάτης, «γιατί ξέρει τά πιό λεπτομερή πράγματα», — ή γνώση ή όποία δέν πλέκει άδιάκριτα σέ μιά πλεξούδα τίς τρίχες στό κεφάλι του ανθρώπου, παρά τίς μετρά, όλες, τίς γνωρίζει τρίχα τρίχα. Άλλά αυτή ή θεϊκή γνώση, πού στή θεολογία είναι μόνο παράσταση, φαντασία, έγινε λογική πραγματική γνώση στην τηλεσκοπική καί μικροσκοπική γνώση τής φυσικής έπιστήμης. Έχει μετρήσει τ' άστρα στον ουρανό, τ' αυγά στό σώμα του ψαριού καί τίς πεταλούδες, τά στίγματα στά φτερά των έντόμων για νά ξεχωρίζει τό ένα άπό τ' άλλο· έχει άποδειξει άνατομικά μόνο στην κάμπια ενός είδους πεταλούδας, στό κεφάλι 288, στό σώμα 1647, στό στομάχι καί τά έντερα 2186 μύς. Τί περισσότερο μπορεί ν' άπαιτήσει κανείς; Έδώ έχουμε συνεπώς ένα χειροπιαστό παράδειγμα τής αλήθειας, ότι ή αντίληψη του ανθρώ-

που για τόν θεό δέν είναι παρά ή αντίληψη του άτομου άνθρωπος για τό είδος του, ότι ό θεός ώς συλλογική έννοια όλων τών πραγματικοτήτων καί όλοκληρώσεων, δέν είναι παρά ή πρός όφελος του περιορισμένου άτόμου περιληπτικά συγκεκριαιωμένη συλλογική έννοια τών μοιρασμένων μεταξύ τών ανθρώπων, πραγματοποιημένων στην πορεία της παγκόσμιας Ιστορίας Ιδιοτήτων του είδους. Ή περιοχή τών φυσικων έπιστημων είναι σύμφωνα μέ την ποσοτική έκταση της άπέραντη, άμέτρητη για τόν χωριστό άνθρωπο. Ποιός μπορεί νά μετρήσει συγχρόνως τά άστρα στον ουρανό καί τούς μύς καί τά νεύρα της κάμπιας; Ό Λυωνάι έχασε την ύπόληψη του για την άνατομία της κάμπιας της πεταλούδας. Ποιός μπορεί νά παρατηρεί συγχρόνως τίς διαφορές στά ύψη καί στά βαθουλώματα στό φεγγάρι καί συγχρόνως τίς διαφορές τών αναρίθμητων άπολιθωμένων σαλιγκαριών καί όστράκων; Άλλά αυτό πού δέν μπορεί καί δέν ξέρει ό ένας άνθρωπος, τό ξέρουν καί τό μπορούν οί άνθρωποι μαζί. "Έτσι ή θεϊκή γνώση, πού γνωρίζει συγχρόνως όλα τά μερικά, πραγματώνεται στην γνώση του είδους.

"Όπως μέ τή θεϊκή παντογνωσία, έτσι καί μέ την πανταχού παρουσία του θεου, πού έχει επίσης πραγματωθεί στον άνθρωπο. Ένώ ένας άνθρωπος παρατηρεί τί συμβαίνει στό φεγγάρι ή τόν ουρανό, ένας άλλος είναι στην Άφροδίτη ή στά έντόσθια της κάμπιας ή σ' ένα μέρος στό όποιο, κάτω από την κυριαρχία του παντογνώστη καί πανταχού παρόντος θεου, δέν είχε άλλοτε διεισδύσει ανθρώπινο μάτι. Μάλιστα, ένω ό άνθρωπος παρατηρεί αυτό τό άστέρι από την άποψη της Εύρώπης, παρατηρεί συγχρόνως τό ίδιο άστέρι από την άποψη της Άμερικης. "Ό,τι είναι άπόλυτα άδύνατο σ' ένα μονάχο άνθρωπο, είναι δυνατό σε δυό. "Όμως ό θεός είναι πανταχού παρών, συγχρόνως καί ξέρει τά πάντα, χωρίς διάκριση, συγχρόνως. Άσφαλώς, αλλά μόνο πού πρέπει νά παρατηρηθεί πώς αυτή ή παντογνωσία καί πανταχού παρουσία, υπάρχουν μόνο στην παράσταση, στην φαντασία καί δέν πρέπει λοιπόν νά παραβλεφτεί ή σπουδαία διαφορά, πού αναφέραμε κιόλας, ανάμεσα στό, μόνο, φανταστικό καί τό πραγματικό πράγμα. Έννοείται πώς στην φαντασία μπορεί κανείς νά επισκοπήσει μέ *μιά ματιά* τούς 4059 μύς μιάς κάμπιας, στην πραγματικότητα όμως, όπου αυτοί υπάρχουν επάλληλα, μόνο μέ τή σειρά. "Έτσι καί τό περιορισμένο άτομο μπορεί στην φαντασία του νά φανταστεί την έκταση της ανθρώπινης γνώσης περιορισμένη, ένω αν επιχειρούσε πραγματικά νά κατακτήσει αυτή τή γνώση, ποτέ δέ θά έφτανε στό τέλος της. Βάζει κανείς μέ τό νοϋ του μιά έπιστήμη, π.χ. την Ιστορία καί αναλύει μέ τή σκέψη την παγκόσμια Ιστορία σε Ιστορία τών ιδιαίτερων χωρών, αυτή στην Ιστορία τών έπαρχιών, αυτή πάλι στά χρονικά τών πόλεων, τά χρονικά τών πόλεων σε οικογενειακές Ιστορίες, σε βιογραφίες. Πώς θά έφτανε ποτέ ένας μεμονω-

μένος άνθρωπος στό σημείο όπου θά μπορούσε νά φωνάξει: ἐδῶ, βρίσκομαι στό τέλος τῆς ἱστορικῆς γνώσης τῆς ἀνθρωπότητας. Ἔτσι μᾶς παρουσιάζεται στή φαντασία μας καί ὁ χρόνος τῆς ζωῆς μας, τόσο ὁ περασμένος ὅσο καί ὁ πιθανός μελλοντικός, ὅσο καί ἂν θέλουμε νά τόν μακραινουμε αὐτόν, ἐξαιρετικά σύντομος καί νιώθουμε συνεπῶς τίς στιγμές τέτοιας φαντασίας ἀναγκασμένοι, νά συμπληρώσουμε μέ μιά ἀπέραντη, χωρίς τέλος ζωή μετά τό θάνατο, αὐτή τή συντομία πού φθίνει μπροστά στή φαντασία μας· ἀλλά πόσο διαρκεῖ στήν πραγματικότητα καί μόνο *μιά* μέρα καί μόνο *μιά* ὥρα; Ἀπό πού αὐτή ἡ διαφορά; Ἀπό τοῦτο: στήν παράσταση ὁ χρόνος εἶναι κενός χρόνος, δηλαδή δέν ὑπάρχει τίποτα ἀνάμεσα στό ἀρχικό καί τό τελικό σημείο τοῦ λογαριασμοῦ μας· ἀλλά ὁ χρόνος τῆς πραγματικῆς ζωῆς εἶναι ὁ γεμάτος χρόνος, ὅπου ὑπάρχουν βουνά ἀπό δυσκολίες κάθε εἶδους ἀνάμεσα στό Τώρα καί τό Μετά.

13

Ἡ ἀπόλυτη ἀπουσία προϋποθέσεων — ἡ ἀρχή τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, δέν εἶναι παρά ἡ *ἀπουσία προϋποθέσεων καί ἀρχῆς, ἡ αὐτοτέλεια τοῦ θεοῦ ὄντος*. Ἡ θεολογία κάνει διάκριση ἀνάμεσα στίς δραστήριες καί τίς ἀναπαυόμενες ιδιότητες τοῦ θεοῦ. Ἡ φιλοσοφία ὁμως μεταβάλλει καί τίς ἀναπαυόμενες δυνάμεις σέ δραστήριες — ὀλόκληρο τό θεϊκό πλάσμα σέ δραστηριότητα, ἀλλά, ἀνθρώπινη δραστηριότητα. Τοῦτο ἰσχύει καί γιά τό κατηγορούμενο αὐτῆς τῆς παραγράφου. Ἡ φιλοσοφία δέν προϋποθέτει τίποτα — αὐτό δέ θά πεῖ παρά: ἀποστασιοποιεῖται ἄμεσα ἀπ' ὅλα, δηλαδή τά αἰσθητά δοσμένα, ἀπό τή νόηση διαφορετικά ἀντικείμενα, μέ λίγα λόγια ἀπό τό καθετί ἀπό τό ὅποιο μπορεῖ νά ἀποστασιοποιηθεῖ κανεῖς χωρίς νά πάψει νά σκέπτεται καί κάνει αὐτή τήν πράξη τῆς ἀποστασιοποίησης ἀπό κάθε ἀντικειμενικότητα ἀρχή τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Τί ἄλλο εἶναι ὁμως τό ἀπόλυτο ὄν ἀπό ὄν τοῦ ὁποίου δέν προϋποτίθεται τίποτα, γιά τό ὅποιο δέν ὑπάρχει καί οὔτε εἶναι ἀναγκαῖο κανένα πράγμα ἔξω ἀπ' αὐτό, τό ἀποσπασμένο ἀπ' ὅλα τά ἀντικείμενα, ἀπ' ὅλα τά αἰσθητά πράγματα πού διαφέρουν ἀπ' αὐτό ὄν καί τό ὅποιο ἐπομένως γίνεται ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου μόνο μέ τήν ἀφαίρεση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν πραγμάτων; Ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἐλεύθερος ὁ θεός, ἀπ' αὐτό ὀφείλεις νά γίνεις καί Σύ ἐλεύθερος, ἂν θέλεις νά φτάσεις Ἐσὺ στό θεό καί γίνεσαι πραγματικά ἐλεύθερος, ἂν Τόν φαντάζεσαι. Σκέφτεσαι ἐπομένως τόν θεό ὡς ἓνα ὄν χωρίς τήν προϋπόθεση ὁποιοῦδήποτε ἄλλου ὄντος ἢ ἀντικειμένου, τότε σκέπτεται ὁ ἴδιος χωρίς τήν προϋπόθεση ἑνός ἐξωτερικοῦ ἀντικειμένου· ἡ ιδιότητα τήν ὁποία μετατοπίζεις στόν θεό, εἶναι μιά ιδιότητα τῆς σκέψης σου. Στόν ἄνθρωπο εἶναι *μόνο* πράξη, αὐτό πού στό θεό εἶναι ὑπαρξη ἢ

γίνεται αντιληπτή σάν τέτοια. Τί άλλο είναι λοιπόν τό 'Εγώ του Φίχτε, τό όποιο λέγει: «'Υπάρχω πραγματικά, έπειδή ύπάρχω», τί ή καθαρή, χωρίς προϋποθέσεις σκέψη του Χέγκελ παρά ή θεία φύση τής παλιάς θεολογίας καί μεταφυσικής πού μεταβλήθηκε *στην τωρινή, ένεργητική, σκεπτόμενη φύση του ανθρώπου;*

14

'Η θεωρητική φιλοσοφία, ως πραγμάτωση του θεου, *είναι συγχρόνως ή θέση, καί συγχρόνως ή άρση ή άρνηση του θεου, συγχρόνως θεϊσμός καί συγχρόνως άθεϊσμός, γιατί ό θεός — ό θεός μέ τή σημασία πού έχει στή θεολογία — είναι θεός μόνο όσο οί άνθρωποι τόν φαντάζονται σάν ένα πλάσμα αύθύπαρκτο, διαφορετικό από τόν άνθρωπο καί τή φύση. 'Ο θεϊσμός ό όποιος ως ή θέση του θεου είναι συγχρόνως ή άρνηση του θεου ή αντίστροφα ως άρνηση του θεου είναι συγχρόνως έπιδοκιμασία του, είναι πανθεϊσμός. 'Ομως ό άληθινός ή θεολογικός θεϊσμός δέν είναι παρά ό φανταστικός πανθεϊσμός κι αυτός τίποτε άλλο από πραγματικός, άληθινός θεϊσμός.*

Αυτό πού χωρίζει τόν θεϊσμό από τόν πανθεϊσμό είναι μόνο ή φαντασία, ή παράσταση του θεου ως προσωπικού 'Οντος. "Όλοι οί όρισμοί του θεου — καί ό θεός όρίζεται άναγκαστικά, διαφορετικά είναι τίποτα, οϋτε άντικείμενο παράστασης — είναι όρισμοί τής πραγματικότητας, είτε τής φύσης είτε του ανθρώπου ή καί των δύο μαζί, δηλαδή *πανθεϊστικοί* όρισμοί· γιατί αυτό πού δέν ξεχωρίζει τόν θεό από τήν ούσία τής φύσης ή του ανθρώπου είναι πανθεϊσμός. 'Ο θεός είναι λοιπόν μόνο κατά τήν προσωπικότητα ή τήν ύπαρξή του, αλλά όχι σύμφωνα μέ τούς όρισμούς ή τήν Ούσία του διαφορετικός από τόν κόσμο — τήν πέριληψη τής φύσης καί τής ανθρωπότητας — δηλαδή μόνο στή *φαντασία* είναι ένα άλλο "Ον, αλλά στήν *πραγματικότητα* δέν είναι άλλο "Ον. 'Ο θεϊσμός είναι ή αντίφαση ανάμεσα στό φαινόμενο καί τήν ούσία, στήν παράσταση καί τήν άλήθεια, ό πανθεϊσμός ή ένότητα των δύο — ό πανθεϊσμός ή *γυμνή* άλήθεια του θεϊσμού.²⁵ "Όλες οί παραστάσεις του θεϊσμού, άν κοιταχθούν, παρθούν στά σοβαρά, άν εφαρμοστούν, πραγματωθούν, οδηγούν άναγκαστικά στόν πανθεϊσμό. Πανθεϊσμός είναι ό *συνεπής* θεϊσμός. 'Ο θεϊσμός νοεί τόν θεό ως τήν αίτία καί μάλιστα ως τή ζωντανή, προσωπική αίτία, ως τόν δημιουργό του κόσμου: ό θεός έχει δημιουργήσει διαμέσου τής θέλησής του τόν κόσμο. "Ομως αυτό δέ φτάνει. "Όπου ύπάρχει θέληση, εκεί πρέπει νά ύπάρχει καί λογικό· τό τί θέλει κανείς, αυτό είναι υπόθεση του λογικού. Τά πράγματα πού δημιούργησε ό θεός, ύπήρχανε συνεπώς πριν από τή δημιουργία τους στό θεό, ως άντικείμενα του λογικού του, ως στοιχεία του λογικού. Τό λογικό του θεου είναι, έτσι λέει ή θεολογία, ή περιληπτική έννοια

όλων τῶν πραγμάτων καί ὄλων τῶν ὑποστάσεων. Ἐκείνη θά εἶχανε διαφορετικά πηγάζει παρά ἀπό τό τίποτα; Καί εἶναι ὁλότελα ἀδιάφορα ἄν Ἐσύ φαντάζεσαι μέ τό μυαλό σου αὐτό τό τίποτα ὡς αὐθύπαρκτο ἢ τό μεταφέρεις στό θεό. Ἄλλά ὁ θεός περιέχει ἢ εἶναι τά πάντα, μόνο μέ *ιδανικό τρόπο*, μέ τόν τρόπο *τῆς παράστασης*. Ὅμως αὐτός ὁ ιδανικός πανθεισμός ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά στόν πραγματικό ἢ ἀληθινό: γιατί ἀπό τό λογικό τοῦ θεοῦ δέν εἶναι μακριά ἴσαμε τήν οὐσία καί ἀπό τήν οὐσία ὄχι πολύ μακριά ἴσαμε τήν πραγματικότητα τοῦ θεοῦ. Πῶς θά μπορούσε νά χωριστεῖ τό λογικό ἀπό τήν οὐσία, ἢ οὐσία ἀπό τήν πραγματικότητα ἢ ὑπαρξη τοῦ θεοῦ; Ἄν τά πράγματα ὑπάρχουνε στό λογικό τοῦ θεοῦ, πῶς μπορεῖ νά εἶναι ἔξω ἀπό τήν οὐσία του; Εἶναι ἐπακόλουθα τοῦ λογικοῦ του, γιατί ὄχι ἐπακόλουθα τῆς οὐσίας του; Καί ἄν στό θεό ἢ οὐσία του εἶναι ἄμεσα ταυτόσημη μέ τήν πραγματικότητα του, ἀπό τήν ἔννοιά του δέν μπορεῖ νά χωριστεῖ ἢ ὑπαρξη του, πῶς θά μπορούσε στήν ἔννοια τοῦ θεοῦ νά χωριστεῖ ἀπό τά πράγματα ἢ ἔννοια τοῦ πράγματος καί τό πραγματικό πράγμα, πῶς πραγματοποιεῖται δηλαδή στό θεό ἢ *διάκριση* πού κατασκευάζει μόνο ἢ φύση τοῦ πεπερασμένου, μή θεϊκοῦ λογικοῦ, ἢ *διάκριση* ἀνάμεσα στό πράγμα μέσα στήν παράσταση καί τό πράγμα ἔξω ἀπό τήν παράσταση; Ἄν ὄμως δέν ἔχουμε πιά κανένα πράγμα ἔξω ἀπό τό λογικό τοῦ θεοῦ, σέ λίγο δέ θά ἔχουμε πιά καί κανένα ἔξω ἀπό τήν οὐσία καί τέλος ἔξω καί ἀπό τήν ὑπαρξη τοῦ θεοῦ — ὅλα τά πράγματα ὑπάρχουν στό θεό καί μάλιστα στ' ἀλήθεια καί στήν πραγματικότητα κι ὄχι μόνο στήν παράσταση· γιατί ὅπου ὑπάρχουνε μόνο στήν παράσταση — τόσο τοῦ θεοῦ ὅσο καί τοῦ ἀνθρώπου — δηλαδή μόνο ἰδεατά ἢ, κάτι παραπάνω, φανταστικά στό θεό, ἐκεῖ ὑπάρχουνε συγχρόνως ἔξω ἀπό τήν παράσταση, ἔξω ἀπό τόν θεό. Ἄν ὄμως δέν ἔχουμε κανένα πράγμα, κανένα κόσμο πιά ἔξω ἀπό τόν θεό, τότε δέν ἔχουμε καί κανένα θεό ἔξω ἀπό τόν κόσμο — καμιά, μόνο ἰδεατή, φανταστική, παρά πραγματική οὐσία — ἔτσι ἔχουμε μέ *μιά λέξη* τόν σπινοζισμό ἢ πανθεισμό.

Ὁ θεϊσμός φαντάζεται τόν θεό σάν οὐσία καθαρῶς ἄυλη. Ὅμως τό νά ὀρίσεις τόν θεό ὡς ἄυλο σημαίνει νά ὀρίσεις τήν ὕλη σάν ἓνα πράγμα πού δέν ὑπάρχει, σάν μή Ὅν: γιατί μόνο ὁ θεός εἶναι τό μέτρο τοῦ πραγματικοῦ, μόνο ὁ θεός εἶναι, Ἄλήθεια, Οὐσία: *ὑπάρχει* μόνο αὐτό πού ἰσχύει στόν θεό καί γιά τόν θεό· αὐτό πού ἀρνιέται ὁ θεός, δέν ὑπάρχει. Συνεπῶς τό νά θέλεις νά ἐτυμολογήσεις τήν ὕλη ἀπό τόν θεό, δέ σημαίνει παρά ὅτι θέλεις νά αἰτιολογήσεις τό εἶναι της διαμέσου τῆς ἀνυπαρξίας της· γιατί ἐτυμολόγησις εἶναι δήλωσις αἰτίας, αἰτιολόγησις. Ὁ θεός ἔκανε τήν ὕλη. Ἄλλά πῶς, γιατί, ἀπό τί; Ὁ θεϊσμός δέ δίνει ἐδῶ καμιά ἀπάντησις. Ἡ ὕλη εἶναι γι' αὐτόν *μιά ἐντελῶς ἀνεξήγητη* ὑπόστασις, δη-

λαδὴ εἶναι τὸ ὄριο, τὸ τέρμα τῆς θεολογίας, πάνω σ' αὐτὴν ναυαγεῖ, τόσο στὴ ζωὴ ὅσο καὶ στὴ νόηση. Πῶς μπορῶ δηλαδὴ νὰ παράγω τὸ τέλος, τὴν ἄρνηση τῆς θεολογίας ἀπὸ τὴ θεολογία χωρὶς νὰ ἀρνηθῶ τὴ θεολογία, ὅπως νὰ ζητήσω μιὰ πληροφορία, μιὰ ἐξήγηση ἐκεῖ πού ἐξαντλεῖται τὸ λογικὸ τῆς; ὅπως ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς ὕλης ἢ τοῦ κόσμου, πού εἶναι ἡ οὐσία τῆς θεολογίας, ἀπὸ τὴ φράση: *ἡ ὕλη δὲν ὑπάρχει*, νὰ βγάλω τὴν ἐπιδοκιμασίαν τῆς ὕλης, καὶ φράση: *ὑπάρχει* καὶ ἀκόμα τὸν θεὸ εἰς πείσμα τῆς θεολογίας; Πῶς ἀλλιῶς παρά μόνο μέ πλάσματα τῆς φαντασίας; Τὰ ὑλικά πράγματα εἶναι δυνατό νὰ ἐτυμολογηθοῦν ἀπὸ τὸν θεό, μόνο ἂν ὁ ἴδιος ὁ θεὸς ὀριστεῖ *σάν ἓνα ὑλικὸ πλάσμα*. Μόνο ἔτσι θὰ γίνεῖ ὁ θεὸς ἀπὸ φανταστικὴ, *πραγματικὴ* αἰτία τοῦ κόσμου. Ὅποιος δὲν ντρέπεται νὰ κατασκευάζει παπούτσια, αὐτὸς δὲν ντρέπεται καὶ νὰ εἶναι καὶ νὰ λέγεται τσαγγάρης. Ὁ Χάνς Ζάχς ἦτανε βέβαια τσαγγάρης καὶ συγχρόνως ποιητὴς. Ὅμως τὰ παπούτσια τοῦ ἦταν ἔργα τῶν χειρῶν του, τὰ ποιήματα τὰ ἔργα τοῦ κεφαλιοῦ του. Ὅπως τὸ ἀποτέλεσμα, ἔτσι καὶ ἡ αἰτία. Ἀλλὰ ἡ ὕλη δὲν εἶναι θεός, εἶναι, πολὺ περισσότερο, τὸ πεπερασμένο, τὸ μὴ θεῖο, αὐτὸ πού ἀρνιέται τὸν θεό — οἱ χωρὶς ὄρους τιμητές καὶ ὀπαδοὶ τῆς ὕλης εἶναι ἀθεϊστές. Συνεπῶς ὁ πανθεϊσμός συνδέει τὸν θεῖσμό μέ τὸν ἀντιθεῖσμό — μέ τὸν θεό, τὴν ἄρνηση τοῦ θεοῦ: ὁ θεὸς εἶναι μιὰ *ὕλική*, στὴ γλώσσα τοῦ Σπινόζα μιὰ *ἐκτατὴ οὐσία*.

15

Ὁ πανθεϊσμός εἶναι ὁ θεολογικὸς ἀθεϊσμός, ὁ θεολογικὸς ὑλισμός, ἡ ἄρνηση τῆς θεολογίας, ἀλλὰ πάνω στὸ ἔδαφος τῆς θεολογίας· γιατί κάνει τὴν ὕλη, τὴν ἄρνηση τοῦ θεοῦ κατηγορούμενο ἢ *ιδιότητα τοῦ θεοῦ πλάσματος*. Αὐτὸς ὅμως πού κάνει τὴν ὕλη ιδιότητα τοῦ θεοῦ, αὐτὸς ἐξηγεῖ τὴν ὕλη ὡς θεῖο πλάσμα. Ἡ *πραγμάτωση* τοῦ θεοῦ, ἔχει γενικὰ ὡς *προϋπόθεση* τὴ *θεότητα*, δηλαδὴ τὴν ἀλήθεια καὶ οὐσιαστικότητα τοῦ *πραγματικοῦ*. Ἀλλὰ ἡ οὐσία τῆς νέας ἐποχῆς εἶναι ἡ *θεοποίηση τοῦ πραγματικοῦ, τοῦ ὑπάρχοντος ὑλικά* — τοῦ ὑλισμοῦ, ἐμπειρισμοῦ, ρεαλισμοῦ, ἀνθρωπισμοῦ — ἡ ἄρνηση τῆς θεολογίας. Συνεπῶς ὁ πανθεϊσμός δὲν εἶναι παρά ἡ οὐσία τῆς νέας ἐποχῆς ὑψωμένη σὲ θεῖο πλάσμα, σὲ *θρησκευτικὸ - φιλοσοφικὸ ἀξίωμα*.

Ὁ ἐμπειρισμὸς ἢ ρεαλισμὸς κι ἐδῶ πρέπει σάν τέτοιοι νὰ εὐνοοῦνται οἱ λεγόμενες πραγματικὲς ἐπιστῆμες, ἰδιαίτερα οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἀναιρεῖ τὴ θεολογία, ἀλλὰ ὄχι θεωρητικά, παρά *πρακτικά* — *διαμέσου τῆς πράξης*, ἀφοῦ ὁ ρεαλιστὴς κάνει οὐσιαστικὴ ὑπόθεση τῆς ζωῆς του ἢ οὐσιαστικὸ ἀντικείμενο τῆς δραστηριότητάς του ὅ,τι εἶναι ἄρνηση τοῦ θεοῦ, ἢ τουλάχιστον ὅ,τι δὲν εἶναι θεός. Αὐτὸς ὅμως πού συγκεντρώνει πνεῦμα καὶ καρδιά

μόνο στό υλικό, τό αισθητό, αυτός άρνιέται *πραγματικά* στό υπεραισθητό τήν πραγματικότητά του· γιατί, τουλάχιστο γιά τόν άνθρωπο, πραγματικό είναι μόνο αυτό πού είναι αντικείμενο πραγματικής δραστηριότητας. «Αυτό πού δέν ξέρω, δέ μ' ενδιαφέρει». Ή παρατήρηση πώς δέν μπορούμε νά ξέρουμε τίποτα γιά τό υπεραισθητό, είναι μόνο πρόφαση. Δέν ξέρει κανείς τίποτα γιά τό θεό καί τά θεϊκά πράγματα, μόνο όταν δέν *επιθυμεί* νά ξέρει. Πόσα πολλά ήξερε κανείς γιά τόν θεό, πόσα πολλά γιά τούς διάβολους, πόσο πολλά γιά τούς άγγέλους, όσο εξακολουθούν αυτά τά υπεραισθητά πλάσματα νά είναι αντικείμενα μιās *πραγματικής* πίστης! Γι' αυτό πού *ενδιαφέρεται* κανείς, έχει καί τήν *ικανότητα*. Οί μυστικιστές καί οί σχολαστικοί του μισαίωνα δέν είχαν καμιά ικανότητα καί επιδεξιότητα στις φυσικές επιστήμες, γιατί δέν είχαν καί κανένα ενδιαφέρον γιά τή φύση. Όπου δέ λείπει ή αίσθηση, εκεί δέ λείπουν καί οί αισθήσεις, τά όργανα. Αυτό γιά τό όποιο είναι ανοιχτή ή καρδιά, αυτό δέν άποτελεί καί μυστικό γιά τό λογικό. Για τούτο λοιπόν καί στή νεώτερη εποχή ή ανθρωπότητα έχασε τά όργανα γιά τόν υπεραισθητό κόσμο καί τά μυστικά του μόνο έπειδή, μαζί μέ τήν πίστη, έχασε καί τήν αίσθηση γι' αυτόν, έπειδή ή ούσιαστική τάση της ήταν αντιχριστιανική, αντιθεολογική, δηλαδή ανθρωπολογική, κοσμική, ρεαλιστική, υλιστική.²⁶ Έπομένως ό Σπινόζα μέ τήν παράδοξη φράση του: ό θεός είναι μιá έκτατή, δηλαδή υλική ούσία, χτύπησε τό καρφί κατακέφαλα. Βρήκε τήν άληθινή, τουλάχιστο γιά τήν εποχή του, έκφραση τής υλιστικής τάσης τής νέας εποχής: αυτός τή νομιμοποίησε, τήν εϋλόγησε· ό θεός ό ίδιος είναι υλιστής. Ή φιλοσοφία του Σπινόζα ήταν ή θρησκεία· αυτός ό ίδιος ένας χαρακτήρας. Σ' αυτόν δέ στάθηκε, όπως σέ πολλούς άλλους, ό υλισμός σέ αντίφαση μέ τήν αντίληψη ενός άυλου, αντιυλιστικού θεού, πού κάνει συνεπώς καθήκον του άνθρwpου μόνο τίς *αντιυλιστικές, ούράνιες τάσεις* καί άπάσχολήσεις· γιατί ό θεός δέν είναι παρά ή πρώτη καί πρότυπη εικόνα του άνθρώπου· πώς καί τί είναι ό θεός, αυτό πρέπει καί θέλει νά είναι κι ό άνθρωπος ή τουλάχιστο έλπίζει κάποτε νά γίνει. Άλλά χαρακτήρας, άλήθεια καί θρησκεία υπάρχει μόνο εκεί πού ή θεωρία δέν διαψεύδει τήν πράξη καί ή πράξη τή θεωρία. Ό Σπινόζα είναι ό Μωυσής των σύγχρονων έλευθεροφρόνων καί υλιστών.

16

Ό πανθεισμός είναι ή άρνηση τής θεωρητικής, ό έμπειρισμός ή άρνηση τής πρακτικής θεολογίας — ό πανθεισμός άρνιέται τήν άρχή, ό έμπειρισμός τίς συνέπειες τής θεολογίας.

Ό πανθεισμός κάνει τόν θεό ένα παρόν, πραγματικό, υλικό πλάσμα· ό έμπειρισμός, στόν όποιο συγκαταλέγεται καί ό ρασιοναλισμός, ένα άπόν, μακρινό, μή πραγματικό, άρνητικό πλάσμα. Ό

ἐμπειρισμός δέν ἀρνιέται στόν θεό τήν ὑπαρξη, ἀλλά ὅλους τούς θετικούς ὀρισμούς, γιατί τό περιεχόμενό τους εἶναι μόνο πεπερασμένο, ἐμπειρικό, ἐπομένως τό ἄπειρο δέν εἶναι ἀντικείμενο γιά τόν ἄνθρωπο. "Ὅσο περισσότερους ὀρισμούς ἀρνιέμαι σ' ἓνα πλάσμα, τόσο περισσότερο τό θέτω ἐκτός συνάρτησης μέ τόν ἑαυτό μου, τόσο λιγότερη δύναμη καί ἐπιρροή τοῦ παραχωρῶ ἐπάνω μου, τόσο περισσότερο ἐλεύθερος γίνομαι ἀπ' αὐτό. "Ὅσο περισσότερες ποιότητες ἔχω, τόσο περισσότερο ὑπάρχω καί γιά τούς ἄλλους, τόσο μεγαλύτερη εἶναι καί ἡ ἔκταση τῶν ἐνεργειῶν μου, τῆς ἐπιρροῆς μου. Καί ὅσο περισσότερος εἶναι κανείς, τόσο περισσότερα ἐπίσης ξέρουν γι' αὐτόν. 'Επομένως κάθε ἀρνηση μιᾶς ιδιότητος τοῦ θεοῦ εἶναι ἓνας μεροληπτικός ἀθεϊσμός, μιᾶ σφαῖρα τῆς ἀθεΐας. Στό βαθμό, πού ἀφαιρῶ μιᾶ ιδιότητα, στόν ἴδιο βαθμό ἀφαιρῶ ἀπό τόν θεό τό εἶναι. "Ἄν π.χ. ἡ συμπόνια, ἡ εὐσπλαχνία δέν εἶναι ιδιότητες τοῦ θεοῦ, τότε εἶμαι μόνος μου μέ τά βάσανά μου — δέν ὑπάρχει ὁ θεός ὡς παρηγορητής μου. "Ἄν ὁ θεός εἶναι ἀρνηση κάθε πεπερασμένου, τότε κατά συνέπεια καί τό πεπερασμένο εἶναι ἀρνηση τοῦ θεοῦ. Μόνο ἂν ὁ θεός μέ σκέφτεται — συμπεραίνει ὁ θρησκευόμενος — ἔχω κι ἐγώ λόγο καί αἰτία νά τόν σκέφτομαι· μόνο στήν ὑπαρξή του γιά μένα βρίσκεται ὁ λόγος τῆς ὑπαρξῆς μου γι' αὐτόν. 'Επομένως στήν πραγματικότητα τό θεολογικό πλάσμα εἶναι πιά τίποτα γιά τόν ἐμπειρισμό, δηλαδή μή πραγματικό, ἀλλά μετατοπίζει αὐτήν τήν ἀνυπαρξία ὄχι στό ἀντικείμενο, παρά μόνο στόν ἑαυτό του, στή γνώση του. Δέν ἀρνιέται στό θεό τό εἶναι, δηλαδή τό νεκρό, ἀδιάφορο εἶναι, ἀλλά τοῦ ἀρνιέται τό εἶναι τό ὁποῖο ἀποδείχεται ὡς εἶναι, τό ἀποτελεσματικό, αἰσθητό εἶναι πού ἐπεμβαίνει στή ζωή. 'Επιδοκιμάζει τόν θεό, ἀλλά ἀρνιέται ὅλα τά συμπεράσματα πού συνδέονται ἀναγκαστικά μ' αὐτήν τήν ἐπιδοκιμασία. 'Απορρίπτει τή θεολογία, ἀλλά ὄχι γιά θεωρητικούς λόγους παρά ἀπό ἀπέχθεια, ἀπό ἀποστροφή ἔναντι τῶν ἀντικειμένων τῆς θεολογίας, δηλαδή ἀπό ἓνα σκοτεινό αἶσθημα τῆς μή πραγματικότητάς τους. 'Ἡ θεολογία εἶναι τίποτα, σκέφτεται μέσα του ὁ ἐμπειριστής, ἀλλά καί προσθέτει: γιά μένα, δηλαδή ἡ κρίση του εἶναι ὑποκειμενική, παθολογική, γιατί δέν ἔχει τήν ἐλευθερία, ἀλλά οὔτε καί τή διάθεση καί τήν ἐσωτερική κλίση νά σύρει τά ἀντικείμενα τῆς θεολογίας μπροστά στό φόρουμ τῆς λογικῆς. Αὐτό εἶναι δουλειά τῆς φιλοσοφίας. 'Επομένως τό καθῆκον τῆς νεώτερης φιλοσοφίας δέν ἦταν παρά νά ἀνυψώσει τήν παθολογική κρίση τοῦ ἐμπειρισμοῦ, ὅτι στή θεολογία δέν ὑπάρχει τίποτα, σέ μιᾶ θεωρητική, ἀντικειμενική κρίση, νά μεταβάλει τήν ἔμμεση, ἀσυνειδητή ἀρνητική ἀρνηση τῆς θεολογίας σέ ἄμεση, θετική, συνειδητή ἀρνηση. Γι' αὐτό πόσο γελοῖο εἶναι νά θέλουμε νά καταπνίξουμε τόν «ἀθεϊσμό» τῆς φιλοσοφίας, χωρίς νά καταπνίξουμε συγχρόνως τόν ἀθεϊσμό τῆς

ἐμπειρίας! πόσο γελοῖο νά ἐπιδιώκουμε τή θεωρητική ἄρνηση τοῦ χριστιανισμοῦ κι ὡστόσο ν' ἀφήνουμε συγχρόνως νά ὑπάρχουν οἱ πραγματικές ἀρνήσεις τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι γεμάτη ἡ νεώτερη ἐποχή! πόσο γελοῖο νά θέλουμε νά ἀναιρέσουμε μαζί μέ τή *συνείδηση*, δηλαδή τό σύμπτωμα τοῦ κακοῦ, συγχρόνως καί τήν αἰτία τοῦ κακοῦ! Μάλιστα, πόσο γελοῖο! Καί ὅμως πόσο πλοῦσια ἀπό τέτοιες γελοιότητες εἶναι ἡ ἱστορία! Ἐπαναλαμβάνονται σ' ὅλες τίς κρίσιμες ἐποχές. Καθόλου παράξενο· στό παρελθόν μᾶς ἀρέσουν τά πάντα, ἀναγνωρίζουμε τήν ἀναγκαιότητα τῶν ἀλλαγῶν καί τῶν ἐπαναστάσεων πού ἔχουν γίνει· ἀλλά ἀντιστεκόμαστε μέ χέρια καί μέ πόδια κατά τῆς ἐφαρμογῆς τους στήν *τωρινή* περίπτωση· ἀπό μυωπία ἢ νωθρότητα κάνουμε τό παρόν ἐξαίρεση τοῦ κανόνα.

17

Ἡ ἀνύψωση τῆς ὕλης σέ θεϊκή ὑπόσταση εἶναι συγχρόνως καί ἄμεση ἀνύψωση τῆς *λογικῆς* σέ *θεϊκή ὑπόσταση*. Αὐτό πού ὁ θεϊστής ἀρνιέται στό θεό ἀπό *ἀνάγκη διάθεσης*, ἀπό ἀπαιτήση ἀπεριόριστης μακαριότητος μέσω τῆς δύναμης τῆς φαντασίας, τό ἐπιδοκιμάζει ὁ πανθειστής στό θεό ἀπό τήν *ἀνάγκη τῆς λογικῆς*. Ἡ ὕλη εἶναι γιά τό λογικό οὐσιαστικό ἀντικείμενο. Ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ ὕλη, τότε ἡ λογική δέ θά εἶχε *ἐρέθισμα* καί *ὕλικό* γιά σκέψη, δέ θά εἶχε περιεχόμενο. Δέν μπορούμε νά *ἐγκαταλείψουμε* τήν ὕλη, χωρίς νά *ἐγκαταλείψουμε τή λογική*, νά τήν *ἀναγνωρίσουμε*, χωρίς νά *ἀναγνωρίσουμε τή λογική*. Οἱ ὑλιστές εἶναι ρασιοναλιστές. Ἄλλά ὁ πανθεισμός ἐπιδοκιμάζει τή λογική ὡς θεϊκή ὑπόσταση μόνο *ἔμμεσα* — μόνο μέ τό ὅτι κάνει τόν θεό ἀπό πλάσμα τῆς φαντασίας, ἀντικείμενο τῆς λογικῆς, πλάσμα τῆς λογικῆς: ἡ *ἄμεση* ἀποθέωση τῆς λογικῆς εἶναι ὁ *ἰδεαλισμός*. Ὁ πανθεισμός ὁδηγεῖ *ὑποχρεωτικά* στόν ἰδεαλισμό. Ὁ ἰδεαλισμός συμπεριφέρεται ἔναντι τοῦ πανθεισμοῦ ἀκριβῶς ὅπως κι αὐτός ἔναντι τοῦ θεϊσμοῦ.

Ὅπως τό ἀντικείμενο, τό ἴδιο καί τό ὑποκείμενο. Σύμφωνα μέ τόν Καρτέσιο ἡ *φύση* τῶν σωματικῶν πραγμάτων, τό *σῶμα* ὡς *οὐσία* εἶναι ἀντικείμενο ὄχι τῶν αἰσθήσεων, παρά μόνο τοῦ *λογικοῦ*· ἀλλά ἀκριβῶς γι' αὐτό εἶναι, κατά τόν Καρτέσιο, ὄχι ἡ αἴσθησις παρά τό λογικό ἡ *οὐσία* τοῦ προσλαμβάνοντος ὑποκειμένου, τοῦ ἀνθρώπου. Μόνο γιά τήν οὐσία ὑπάρχει ἡ οὐσία ὡς ἀντικείμενο. Ἡ γνώμη ἔχει, κατά τόν Πλάτωνα, μόνο ἀσταθῆ πράγματα ὡς ἀντικείμενο, ἀλλά γι' αὐτό εἶναι καί ἡ ἴδια ἀσταθῆς, μεταβλητή γνώση — ἀκριβῶς μόνο γνώμη. Ἡ οὐσία τῆς μουσικῆς εἶναι γιά τόν μουσικό ἡ *ὑπέρτατη οὐσία* — γι' αὐτό καί ἡ ἀκοή τό ἀνώτατο ὄργανο· προτιμᾷ νά χάσει τά μάτια παρά τ' αὐτιά· ἀντίθετα ὁ ἐρευνητής τῆς φύσης προτιμᾷ νά χάσει τ' αὐτιά παρά τά μάτια,

γιατί ή αντικειμενική του ουσία είναι τό φώς. "Αν άποθεώνω τόν τόνο, άποθεώνω τό αυτί. Λέγω δηλαδή, όπως ο πανθειστής: ή θεότητα ή, πράγμα πού σημαίνει τό ίδιο, τό άπόλυτο "Ον, ή άπόλυτη αλήθεια και πραγματικότητα είναι *αντικείμενο μόνο για τή λογική, μόνο της λογικής*, έτσι έξηγώ τόν θεό ως πράγμα της λογικής ή πλάσμα της λογικής και μέ τόν τρόπο αυτόν μόνο έμμεσα εκφράζω τήν άπόλυτη αλήθεια και πραγματικότητα της λογικής. Καί είναι κατά συνέπεια αναγκαίο νά αναχθει ή λογική στον *εαυτό της, νά αναστραφει* αυτή ή *αναποδογυρισμένη* αυτοαναγνώριση, νά εκφραστεί άμεσα ως ή άπόλυτη αλήθεια, ως άπόλυτη αλήθεια νά γίνει άμεσα αντικείμενο του εαυτού της χωρίς τό ενδιάμεσο στοιχείο ενός αντικείμενου. 'Ο πανθειστής λέει τό ίδιο πού λέει και ή ιδεαλιστής μόνο πού εκείνος εκφράζει αντικειμενικά ή ρεαλιστικά αυτό πού εκφράζει τουτος υποκειμενικά ή ιδεαλιστικά. 'Εκείνος έχει τόν *ιδεαλισμό* του στο *αντικείμενο* — έξω από τήν ουσία, έξω από τόν θεό δέν υπάρχει τίποτα, όλα τά πράγματα είναι μόνο όρισμοί του θεου — αυτός έχει τόν *πανθεισμό του* στο *Εγώ* — έξω από τό *Εγώ* δέν υπάρχει τίποτα, όλα τά πράγματα είναι μόνο αντικείμενα του *Εγώ*. 'Αλλά μολαταυτα ή ιδεαλισμός είναι ή αλήθεια του πανθεισμου — γιατί ή θεός ή ουσία είναι μόνο τό αντικείμενο της λογικής, του *Εγώ*, του σκεπτόμενου όντος. — πιστεύω πως γενικά δε σκέφτομαι τόν θεό, τότε δέν έχω κανένα θεό, ή θεός υπάρχει *για μένα μόνο διαμέσου εμου*, για τή λογική μόνο διαμέσου της λογικής. — δηλαδή τό *a priori*, τό *πρωτο* όν δέν είναι τό *νοητό*, παρά τό σκεπτόμενο "Ον, όχι τό αντικείμενο παρά τό υποκείμενο. "Όσο υποχρεωτικά πήγε ή φυσική έπιστήμη από τό φώς στο μάτι, τόσο υποχρεωτικά πήγε ή φιλοσοφία από τά αντικείμενα της σκέψης στο: αναπολώ. Τί είναι τό φώς ως ουσία πού φωτίζει, ως αντικείμενο της όπτικής χωρίς τό μάτι; Τίποτα. Καί έτσι προχωρεί ή φυσική έπιστήμη. 'Αλλά, τί είναι — συνεχίζει νά αναρωτιέται ή φιλοσοφία — τό μάτι χωρίς τή συνείδηση; 'Επίσης τίποτα — είτε βλέπω, *χωρίς συνείδηση*, είτε *δέ βλέπω*, είναι ταυτόσημο. Μόνο ή συνείδηση του βλέπω είναι ή πραγματικότητα του βλέπω ή πραγματικό βλέπω. 'Αλλά γιατί πιστεύεις ότι Κάτι υπάρχει έξω από Σένα; 'Επειδή Κάτι βλέπεις, άκους, νιώθεις. Δηλαδή αυτό τό Κάτι είναι μόνο ως *αντικείμενο της συνείδησης* ένα *πραγματικό Κάτι*, ένα *πραγματικό αντικείμενο* — δηλαδή ή συνείδηση είναι ή άπόλυτη πραγματικότητα, τό μέτρο κάθε ύπαρξης. Κάθε τι είναι αυτό πού είναι μόνο ως ύπαρκτό για τή συνείδηση, ως *συνειδητό*: γιατί *συνείδηση* είναι κατ' αρχήν *Είναι*. "Ετσι στον ιδεαλισμό ή ουσία της θεολογίας πραγματώνεται στο *Εγώ*, στη συνείδηση ή ουσία του θεου. Χωρίς τόν θεό δέν μπορεί νά υπάρχει τίποτα, τίποτα νά νοηθει: αυτό στο πνευμα του ιδεαλισμου θά πει: Κάθε τι, είτε πραγματικό είτε *δυντό*, υπάρχει μόνο ως αντι-

κείμενο της συνείδησης: Είναι σημαίνει να είναι *αντικείμενο*, δηλαδή προϋποθέτει τη συνείδηση. Τά πράγματα, ο κόσμος γενικά είναι ένα έργο, ένα προϊόν του απόλυτου Όντος, του θεού: αυτό όμως τό απόλυτο Όν είναι ένα *Εγώ*, ένα *συνειδητό, σκεπτόμενο Όν*, — δηλαδή, όπως είπε σωστά ο Καρτέσιος, από τήν άποψη του θεϊσμού, ο κόσμος είναι ένα *Ens rationis divinae*, ένα *πράγμα της νόησης*, ένα φάντασμα του θεού. Όμως αυτό τό πράγμα της νόησης είναι στό θεϊσμό, στην ίδια τη θεολογία, μιά άοριστη παράσταση. Πραγματώνουμε συνεπώς αυτήν τήν παράσταση, έκτελούμε δηλαδή πρακτικά αυτό πού στόν θεϊσμό είναι μόνο θεωρία, τότε έχουμε τόν κόσμο ως προϊόν του *Εγώ* (Φίχτε), ή — τουλάχιστο πού μās παρουσιάζεται, έτσι πού τόν θεωρούμε — ως ένα έργο ή προϊόν της θεώρησής μας, του λογικού μας (Κάντ). «Η φύση δέν έτυμολογείται από τούς νόμους της δυνατότητας της έμπειρίας γενικά». «Τό λογικό δέν άντλεί (a priori) τούς νόμους του από τή φύση, αλλά αυτό τούς ύποδειχνει στή φύση». Ό καντιανός ιδεαλισμός, όπου τά πράγματα προσαρμόζονται στό λογικό, όχι τό λογικό στά πράγματα, δέν είναι συνεπώς παρά ή πραγματοποίηση της παράστασης της θεολογίας για τό θεϊκό λογικό, πού δέν όρίζεται από τά πράγματα, αλλά, αντίθετα, τά όρίζει. Γι' αυτό, πόσο άνόητο είναι νά αναγνωρίζουμε τόν ιδεαλισμό στόν ούρανό, δηλαδή τόν ιδεαλισμό της φαντασίας, ως θεϊκή αλήθεια, αλλά νά άπορριπτούμε σάν ανθρώπινο σφάλμα τόν ιδεαλισμό στή γη, δηλαδή τόν ιδεαλισμό της λογικής! Λοιπόν, αρνιέστε τόν ιδεαλισμό, τότε αρνιέστε καί τόν θεό! Μόνο ο θεός είναι ο δημιουργός του ιδεαλισμού. Άν δέν θέλετε τίς συνέπειες, δέ θέλετε καί τήν άρχή! Ό ιδεαλισμός δέν είναι παρά ο λογικός ή λογικοποιημένος θεϊσμός. Άλλά ο καντιανός ιδεαλισμός είναι ακόμα ένας περιορισμένος ιδεαλισμός — ο *ιδεαλισμός στό έδαφος του έμπειρισμού*. Ό θεός είναι για τόν έμπειρισμό, σύμφωνα μέ τήν άνάπτυξη πού σκιαγραφήθηκε παραπάνω, ένα πλάσμα πού ύπάρχει στην παράσταση, στή θεωρία — θεωρία μέ τή συνηθισμένη, κακή σημασία, — αλλά όχι στην πράξη, στην αλήθεια, ένα πράγμα για τόν εαυτό του, αλλά όχι πιά ένα πράγμα *γι' αυτόν*· γιατί τά πράγματα *γι' αυτόν* είναι μόνο τά έμπειρικά, πραγματικά πράγματα. Η ύλη είναι ή μοναδική ύλη της σκέψης του — συνεπώς δέν *έχει πιά άλλα ύλικά για τόν θεό*· ο θεός *είναι, αλλά είναι για μās* ένα άγραφο χαρτί, μιά άδεια ουσία, μιά άπλή σκέψη. Ό θεός — ο θεός, όπως τόν φανταζόμαστε, τόν σκεπτόμαστε — είναι τό *Εγώ* μας, τό λογικό μας, ή ουσία μας, αλλά *αυτός ο θεός είναι μόνο ένα όραμα του εαυτού μας*, όχι θεός *καθ' εαυτός*. Πολύ συχνά είμαστε στην πράξη από καιρό άπαλλαγμένοι από ένα πράγμα, μιά διδασκαλία, μιά ιδέα, αλλά μολαταυτα δέν είμαστε στό νοϋ· δέν είναι πιά αλήθεια στην ουσία μας — ίσως δέν ήταν ποτέ — αλλά εξακολουθεί νά είναι μιά θεω-

ρητική αλήθεια, δηλαδή ένας φραγμός του νοῦ μας. Ὁ νοῦς, ἐπειδὴ παίρνει τὰ πράγματα περισσότερο σοβαρά, ἀπαλλάσσεται καὶ βραδύτερα. Ἡ θεωρητικὴ ἐλευθερία, τουλάχιστο σέ πολλά πράγματα, εἶναι ἡ τελευταία ἐλευθερία. Πόσοι εἶναι δημοκρατικοὶ στὴν καρδιά, στό φρόνημα, ἀλλά στό νοῦ δέν μποροῦν νά προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τὴ μοναρχία· ἡ δημοκρατικὴ τους καρδιά ναυαγεῖ πάνω στὶς ἐπιπλήξεις καὶ δυσκολίες πού κάνει τὸ λογικὸ. Αὐτὸ συμβαίνει καὶ μέ τὸ θεῖσμό τοῦ Κάντ. Ὁ Κάντ ἔχει πραγματώσει καὶ ἀναιρέσει τὴ θεολογία στὴν *ἠθική*, τὸ θεϊκὸ ὄν στὴ *θέληση*. Ἡ θέληση εἶναι γιὰ τὸν Κάντ ἡ ἀληθινή, πρωταρχικὴ, ἡ χωρὶς ὄρους οὐσία ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της. Ὁ Κάντ διεκδικεῖ δηλαδή στὴν πράξη τὰ κατηγορούμενα τῆς θεότητας γιὰ τὴ θέληση· ἐπομένως ὁ θεῖσμός του ἔχει μόνο τὴ σημασία ἑνὸς θεωρητικοῦ φραγμοῦ. Ὁ ἐλεύθερος ἀπὸ τὸν φραγμὸ τοῦ θεῖσμοῦ Κάντ, εἶναι ὁ Φίχτε — ὁ «Μεσσίας τῆς θεωρητικῆς λογικῆς». Ὁ Φίχτε εἶναι ὁ καντιανὸς ἰδεαλισμὸς ἀλλὰ πάνω στό *ἔδαφος τοῦ ἰδεαλισμοῦ*. Μόνο πάνω στό ἐμπειρικὸ ἔδαφος ὑπάρχει, κατὰ τὸν Φίχτε, ἕνας θεὸς διαφορετικὸς ἀπὸ μᾶς, ἔξω ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα, πάνω στό *ἔδαφος τοῦ ἰδεαλισμοῦ* ὑπάρχει τὸ πράγμα καθ' ἑαυτὸ, θεὸς εἶναι — γιατί ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἀληθινὸ πράγμα καθ' ἑαυτὸ — μόνο τὸ Ἐγὼ καθ' ἑαυτὸ, δηλαδή τὸ Ἐγὼ τὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἄτομο, ἀπὸ τὸ ἐμπειρικὸ Ἐγὼ. Ἐξω ἀπὸ τὸ Ἐγὼ, δέν ὑπάρχει θεός: «θρησκεία μας εἶναι ἡ λογικὴ». Ἀλλὰ ὁ ἰδεαλισμὸς τοῦ Φίχτε εἶναι μόνο ἡ ἄρνηση καὶ πραγμάτωση τοῦ ἀφηρημένου καὶ τυπικοῦ θεῖσμοῦ, τοῦ μονοθεῖσμοῦ, ὄχι τοῦ θρησκευτικοῦ, ὑλικοῦ, γεμάτου περιεχόμενου θεῖσμοῦ, τοῦ τριθεῖσμοῦ, τοῦ ὁποίου πραγμάτωση εἶναι μόνο ὁ *ἀπόλυτος*, ὁ *χεγκελιανὸς ἰδεαλισμὸς*. Ἡ: Ὁ Φίχτε ἔχει πραγματώσει μόνο τὸ θεὸ τοῦ πανθεῖσμοῦ, *στό μέτρο* πού εἶναι ἕνα *σκεπτόμενο ὄν*, ἀλλὰ ὄχι κατὰ πόσο εἶναι ἕνα ἑκτατό, ὑλικὸ ὄν. Ὁ Φίχτε εἶναι ὁ θεῖστικὸς ἰδεαλισμὸς, ὁ Χέγκελ ὁ πανθεῖστικὸς ἰδεαλισμὸς.

18

Ἡ νεώτερη φιλοσοφία ἔχει πραγματώσει καὶ ἀναιρέσει τὸ χωρισμένο καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν αἰσθητότητα, τὸν κόσμο, τὸν ἄνθρωπο θεῖο ὄν — ἀλλὰ μόνο *στὴ νόηση, στὴ λογικὴ καὶ μάλιστα σέ μιά λογικὴ ἐπίσης χωρισμένη καὶ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν αἰσθητότητα, τὸν κόσμο, τὸν ἄνθρωπο*. Αὐτὸ θά πεῖ, ἡ νεώτερη φιλοσοφία ἔχει ἀποδείξει μόνο τὴ θεότητα τοῦ λογικοῦ — ἔχει γνωρίσει μόνο τὸ, καὶ μάλιστα ἀφηρημένο, λογικὸ ὡς θεϊκὴ, ἀπόλυτη οὐσία. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ Καρτέσιου γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὡς πνεῦμα: Ἡ οὐσία μου συνίσταται ἀποκλειστικά *στό ὅτι σκέπτομαι* — εἶναι ὁ ὀρισμὸς τῆς νεώτερης φιλοσοφίας γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Ἡ θέληση τοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Φίχτε εἶναι μιά οὐσία καθαρὰ τοῦ λογικοῦ

καί ἡ θεώρηση, πού ὁ Σέλλιγκ, σέ ἀντίθεση μέ τό Φίχτε, ἔνωσε μέ τό λογικό, μόνο φαντασία, ἄρα δέν παίρνεται ὑπόψη.

Ἡ νεώτερη φιλοσοφία ἔχει ἐκπορευτεῖ ἀπό τή θεολογία — ἡ ἴδια δέν εἶναι παρά θεολογία πού διαλύθηκε καί μετατράπηκε σέ φιλοσοφία. Γι' αὐτό καί ἡ ἀφηρημένη καί ὑπερβατική οὐσία τοῦ θεοῦ, μπορούσε νά πραγματοποιηθεῖ καί ἀναιρεθεῖ *μόνο μέ ἀφηρημένο καί ὑπερβατικό τρόπο*. Γιά νά μεταβληθεῖ ὁ θεός σέ λογική ὄφειλε ἡ ἴδια ἡ λογική νά προσλάβει τήν ποιότητα τῆς ἀφηρημένης θεϊκῆς οὐσίας. Οἱ αἰσθήσεις, λέει ὁ Καρτέσιος, δέ δίνουν καμιά ἀληθινή πραγματικότητα, καμιά οὐσία, καμιά βεβαιότητα — μόνο τό ἀποσπασμένο ἀπό τίς αἰσθήσεις λογικό δίνει τήν ἀλήθεια. Ἀπό ποῦ αὐτή ἡ διάσταση μεταξύ λογικοῦ καί αἰσθήσεων; Προέρχεται μόνο ἀπό τή θεολογία. Ὁ θεός δέν εἶναι αἰσθητό πλάσμα, εἶναι, πολύ περισσότερο, ἡ ἄρνηση ὄλων τῶν ὀρισμῶν τῆς αἰσθητότητας, γνωρίζεται μόνο μέ τήν ἀφαίρεση αὐτῆς· ὅμως εἶναι θεός, δηλαδή *τό πιό ἀληθινό, τό πιό πραγματικό, τό πιό βέβαιο πλάσμα*. Ἀπό ποῦ λοιπόν θά ἔρθεῖ ἡ ἀλήθεια στίς αἰσθήσεις — στίς αἰσθήσεις πού εἶναι γεννημένες ἀθεϊστριες; Ὁ θεός εἶναι τό πλάσμα πού δέν μπορεί νά χωριστεῖ ἀπό τήν οὐσία, ἀπό τήν ἔννοια, πού δέν μπορεί νά νοηθεῖ διαφορετικά παρά ὡς ὑπάρχον. Ὁ Καρτέσιος μετατρέπει αὐτήν τήν ἀντικειμενική οὐσία σέ ὑποκειμενική, τήν ὄντολογική ἀπόδειξη σέ ψυχολογική, τό *Cogitatur Deus ergo est in Cogito ergo sum*. Ὅπως στό θεό δέν μπορεί νά χωριστεῖ τό εἶναι ἀπό τό νοούμενο, ἔτσι καί σέ μένα — ὡς πνεῦμα, πού ὅμως εἶναι ἡ οὐσία μου — δέν μπορεί νά χωριστεῖ τό εἶναι ἀπό τή νόηση καί ὅπως ἐκεῖ, ἔτσι κι ἐδῶ κατασκευάζει αὐτή ἡ ἀδυνατότητα διαχωρισμοῦ τό ὄν. Ἐνα ὄν — ἀδιάφορο ἂν γιά τόν ἑαυτό του ἢ γιά μένα — *πού ὑπάρχει μόνο ὡς νοούμενο*, ὡς ἀντικείμενο ἀφαίρεσης ἀπό κάθε αἰσθητότητα, πραγματώνεται καί ὑποκειμενοποιεῖται ἀναγκαστικά μόνο σ' ἓνα ὄν πού ὑπάρχει *μόνο ὡς σκεπτόμενο*.

19

Ἡ *τελείωση* τῆς νεώτερης φιλοσοφίας εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ. Ἐπομένως ἡ *ἱστορική ἀναγκαιότητα* καί *αιτιολόγηση* τῆς νέας φιλοσοφίας πλέκεται κυρίως μέ τήν *κριτική τοῦ Χέγκελ*.

20

Ἡ νέα φιλοσοφία ἔχει σύμφωνα μέ τίς ἱστορικές ἀφειτηρίες της τά ἴδια *καθήκοντα* καί τήν ἴδια θέση ἔναντι τῆς *μέχρι τώρα φιλοσοφίας*, τά ὁποῖα εἶχε αὐτή ἔναντι τῆς *θεολογίας*. Ἡ νέα φιλοσοφία εἶναι ἡ *πραγμάτωση* τῆς *χεγκελιανῆς*, γενικά τῆς *μέχρι τώρα φιλοσοφίας* — ἀλλά μιά *πραγμάτωση* πού εἶναι *συγχρόνως* καί *ἄρνησή* της καί *μάλιστα ἄρνηση χωρίς ἀντιφάσεις*.

Ἡ ἀντίφασσις τῆς νεώτερης φιλοσοφίας, ἰδιαίτερα τοῦ πανθεϊσμοῦ, ὅτι αὐτός ἐστὶν ἡ ἄρνησις τῆς θεολογίας πάνω στό ἔδαφος τῆς θεολογίας ἢ ἡ ἄρνησις τῆς θεολογίας, ἡ ὁποία εἶναι πάλι θεολογία, αὐτή ἡ ἀντίφασσις χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τή χεγκελιανή φιλοσοφία.

Τό ἄυλο "Ὀν, τό "Ὀν, ὡς καθαρὸ ἀντικείμενο τοῦ λογικοῦ, καθαρὸ πλάσμα τοῦ λογικοῦ, εἶναι γιὰ τὴ νεώτερη φιλοσοφία, ἔτσι καὶ γιὰ τὴ χεγκελιανή, τό μόνο ἀληθινόν, τό ἀπόλυτο "Ὀν - θεός. Ἡ ἴδια ἡ ὕλη, πού ὁ Σπινόζα τὴν κάνει ἰδιότητα τῆς θεϊκῆς οὐσίας, εἶναι ἓνα μεταφυσικὸ πρᾶγμα, ἓνα καθαρὸ πλάσμα τοῦ λογικοῦ· γιὰτί ὁ οὐσιαστικὸς ὀρισμὸς τῆς ὕλης σέ διάκριση ἀπὸ τό λογικόν, τῆς νοητικῆς δραστηριότητος, ὁ ὀρισμὸς ὅτι εἶναι ἓνα πλάσμα πού πάσχει, τῆς ἔχει ἀφαιρεθεῖ. Ὅμως ὁ Χέγκελ ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς προηγούμενους φιλόσοφους μέ τό ὅτι ὀρίζει διαφορετικὰ τὴ σχέση τοῦ ὑλικοῦ, αἰσθητοῦ ὄντος πρὸς τό ἄυλον. Οἱ προηγούμενοι φιλόσοφοι στοχάστηκαν τό ἀληθινόν, τό θεϊκόν "Ὀν σάν ἓνα ἀπὸ τὴ φύσιν, καθ' ἑαυτοῦ ἀπὸ τὴν αἰσθητότητα ἢ τὴν ὕλη ἀποσπασμένον, ἀπελευθερωμένο "Ὀν· μόνο στόν ἑαυτὸ τοὺς μετατόπισαν τὸν κόπο καὶ τὴν ἐργασία τῆς ἀφαίρεσης, τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τό αἰσθητό, γιὰ νὰ φτάσουν σ' αὐτό πού τό ἴδιο εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπ' αὐτό (τό αἰσθητό). Σ' αὐτὴν τὴν ἐλεύθερη ὑπαρξιν τοποθέτησαν τὴ μακαριότητα τοῦ θείου, σ' αὐτὴν τὴν ἀπαλλαγὴν τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος. Ἀντίθετα ὁ Χέγκελ ἔκανε αὐτὴν τὴν ὑποκειμενικὴν δραστηριότητα αὐτοδραστηριότητα τοῦ θείου "Ὀντος. Ὁ ἴδιος ὁ θεός πρέπει νὰ ἀναλάβῃ αὐτὴν τὴν ἐργασία, νὰ κερδίσει μέ τὴν ἀρετὴν τὴ θεότητα ὅπως οἱ ἥρωες τῆς εἰδωλολατρίας. Μόνο ἔτσι θὰ κατορθωθεῖ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀπόλυτου ἀπὸ τὴν ὕλη, πού, ἐκτός τούτου, εἶναι μόνο προϋπόθεσις, μόνο παράστασις, πράξις καὶ ἀλήθεια. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ αὐτοαπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ὕλη μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στό θεόν μόνο ἂν τοποθετηθεῖ συγχρόνως ἢ ὕλη σ' αὐτόν. Πῶς μπορεῖ ὅμως νὰ τοποθετηθεῖ σ' αὐτόν; Μόνο μέ τό νὰ τὴ θέσει ὁ ἴδιος. Ἀλλὰ στό θεόν ὑπάρχει μόνο θεός. Δηλαδή μόνο μέ τό ὅτι θὰ τεθεῖ ὁ ἴδιος ὡς ὕλη, ὡς μὴ θεός, ὡς τό διαφορετικόν του. Ἔτσι ἡ ὕλη δέν εἶναι καμιὰ ἀντίθεσις πού ἔχει προϋποτεθεῖ μ' ἓνα ἀκατανόητο τρόπο στό Ἐγώ, στό πνεῦμα· εἶναι ἡ αὐτοεξωτερίκεσις τοῦ πνεύματος. Μέ τοῦτο ἀποκτᾷ ἡ ἴδια ἡ ὕλη πνεῦμα καὶ λογικόν, ἔχει γίνῃ δεχτὴ στό ἀπόλυτο "Ὀν ὡς στοιχεῖο ζωῆς, μόρφωσις καὶ ἐξέλιξις τοῦ ἰδίου· σύγχρονα ὅμως τίθεται πάλι ὡς ἓνα ἀνύπαρκτο, μὴ ἀληθινόν "Ὀν, ἀφοῦ μόνο τό "Ὀν πού παράγεται ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐξωτερίκεσις, δηλαδή τό ὄν πού τοῦ ἀφαιρεῖται ἡ ὕλη, ἡ αἰσθητότητα ἐκφράζεται ὡς τό "Ὀν στὴν τελείωσίν του, στὴν ἀληθινὴν μορφήν καὶ φυσιογνωμίαν του. Τό φυσικόν, ὑλικόν, αἰσθητόν — καὶ μάλιστα τό αἰσθητόν ὄχι στὴν κοινὴν, ἠθικὴν,

παρά στη μεταφορική έννοια — είναι δηλαδή κι ἐδῶ αὐτό πού πρέπει ν' *ἀναιρεθεῖ*, ὅπως στή θεολογία ἡ δηλητηριασμένη ἀπό τό προπατορικό ἀμάρτημα φύση. Γίνεται βέβαια ἀποδεχτό στή λογική, στό 'Εγώ, στό πνεῦμα, ἀλλά εἶναι τό *μὴ λογικό* στή λογική, τό *μὴ 'Εγώ* στό 'Εγώ, τό *ἀρνητικό* τοῦ ἴδιου, ὅπως στὸν Σέλλιγκ εἶναι ἡ φύση στό θεό τό *μὴ θεϊκό* στό θεό, σ' αὐτόν, *ἔξω ἀπ' αὐτόν*, ὅπως στή καρτεσιανή φιλοσοφία τό σῶμα, ἂν καί μέ μένα, συνδεμένη μέ τό πνεῦμα, εἶναι ἐντούτοις *ἔξω ἀπό μένα*, δέν ἀνήκει σέ μένα, στήν οὐσία μου καί γι' αὐτό εἶναι ἀδιάφορο ἂν συνδέεται μαζί μου ἢ ὄχι. Ἡ ὕλη παραμένει σέ *ἀντίφαση* μέ τό ὄν πού ἡ φιλοσοφία προϋποθέτει ὡς ἀληθινό ὄν.

Ἡ ὕλη τίθεται βέβαια στό θεό, δηλαδή τίθεται ὡς θεός καί τό νά θέσεις τήν ὕλη ὡς θεό εἶναι σά νά λές: δέν εἶναι θεός, δηλαδή σά νά λές: ἀναιρῶ τή θεολογία, ἀναγνωρίζω τήν ἀλήθεια τοῦ ὑλισμοῦ. Κι ὡστόσο προϋποτίθεται συγχρόνως ἡ ἀλήθεια τοῦ ὄντος τῆς θεολογίας. Ὁ ἀθεϊσμός ἐπομένως, ἡ ἄρνηση τῆς θεολογίας, ἀναιρεῖται ξανά, δηλαδή ἀποκαθίσταται ἡ θεολογία διαμέσου τῆς φιλοσοφίας. Ὁ θεός εἶναι θεός μόνο μέ τό ὅτι ὑπερική, ἀρνιέται τήν ὕλη, τήν ἄρνηση τοῦ θεοῦ. Καί μόνο ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης εἶναι κατὰ τόν Χέγκελ ἡ ἀληθινή θέση. Ἐπομένως στό τέλος εἴμαστε ξανά ἐκεῖ ἀπ' ὅπου ἀρχικά ξεκινήσαμε — στήν ἀγκαλιά τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Ἔτσι ἔχουμε κιόλας στό ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τό ἀξίωμα καί ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφίας του τῆς θρησκείας, ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν καταργεῖ τά δόγματα τῆς θεολογίας, παρά μόνο τά παράγει ξανά, τά προμηθεύει ἀπό τήν ἄρνηση τοῦ ρασιοναλισμοῦ. Τό μυστικό τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς εἶναι τελικά μόνο ὅτι μέ τή φιλοσοφία ἀρνιέται τή θεολογία καί μέ τή θεολογία ξανά τή φιλοσοφία. Ἀρχή καί τέλος ἀποτελεῖ ἡ θεολογία, στή μέση εἶναι ἡ φιλοσοφία ὡς ἄρνηση τῆς πρώτης θέσης, ἀλλά ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης εἶναι ἡ θεολογία. Στήν ἀρχή ἀνατρέπονται ὅλα, ἔπειτα ὅμως τοποθετοῦνται ξανά στήν παλιά τους θέση, ὅπως στὸν Καρτέσιο. Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι ἡ τελευταία μεγαλειώδης προσπάθεια νά ἀποκατασταθεῖ διαμέσου τῆς φιλοσοφίας ὁ χαμένος, ξεπεσμένος χριστιανισμός καί μάλιστα, ὅπως γενικά στή νεώτερη ἐποχή, μέ τήν *ταύτιση τῆς ἄρνησης τοῦ χριστιανισμοῦ μέ τόν ἴδιο τόν χριστιανισμό*. Ἡ πολύ ὑμνημένη θεωρητική ταυτότητα τοῦ πνεύματος καί τῆς ὕλης, τοῦ ἀπειρου καί τοῦ πεπερασμένου, τοῦ θείου καί τοῦ ἀνθρώπινου δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν ἄθλια ἀντίφαση τῆς νεώτερης ἐποχῆς — ἡ ταυτότητα πίστεως καί ἀπιστίας, θεολογίας καί φιλοσοφίας, θρησκείας καί ἀθεϊσμοῦ, χριστιανισμοῦ καί εἰδωλολατρείας στήν ὑψηλότερη κορυφή της, στήν κορυφή τῆς μεταφυσικῆς. Ἡ ἀντίφαση αὐτή ξέφυγε, θόλωσε, τά μάτια τοῦ Χέγκελ μόνο μέ τό ὅτι ἡ ἄρνηση τοῦ θεοῦ, ὁ ἀθεϊσμός ἐγινε ἀντικειμενικός

όρισμός του θεού — ο θεός όρίστηκε ως ένα προτσές και ο άθει-
σμός ως ένα στοιχείο αυτού του προτσές. Άλλά όσο λίγο είναι
άληθινή μιά πίστη άποκαταστημένη από τήν άπιστία, έπειδή βαρύ-
νεται πάντοτε μέ τό αντίθετό της, τόσο λίγο είναι άληθινός ένας
άποκαταστημένος από τήν άρνήσή του θεός και πολύ περισσότε-
ρο ένας άθειστικός θεός πού αντίφάσκει στον έαυτό του.

22

“Όπως ή θεϊκή ουσία δέν είναι παρά ή ανθρώπινη ουσία άπαλ-
λαγμένη από τους φραγμούς της φύσης, έτσι και ή ουσία του άπό-
λυτου ιδεαλισμού δέν είναι παρά ή ουσία του ύποκειμενικού ιδεα-
λισμού, άπαλλαγμένη από τά, και μάλιστα λογικά, έμπόδια της
ύποκειμενικότητας, δηλαδή τήν αισθητότητα ή αντικειμενικότητα
γενικά. Έπομένως ή χεγκελιανή φιλοσοφία παράγεται άμεσα από
τόν ιδεαλισμό του Κάντ και του Φίχτε.

‘Ο Κάντ λέει: «Όταν έμεις θεωρούμε τά αντικείμενα τών αι-
σθήσεων, πόσο φτηνά, ως άπλά φαινόμενα, παραδεχόμαστε μέ
τοῦτο συγχρόνως πώς στή βάση τους ύπάρχει ένα πράγμα καθ’
έαυτό, μολοντί έμεις δέ γνωρίζουμε άμέσως πώς είναι καθ’ έαυ-
τού κατασκευασμένο, παρά μόνο τό φαινόμενό του, δηλαδή τόν
τρόπο μέ τόν όποιο έπηρεάζονται οι αισθήσεις μας άπ’ αυτό τό
άγνωστο Κάτι. Τό λογικό δηλαδή, άκριβώς έπειδή προσλαμβάνει
φαινόμενα, παραδέχεται και τήν ύπαρξη πραγμάτων καθ’ έαυτών,
και στό βαθμό αυτό μπορούμε νά πούμε πώς ή αντίληψη τέτοιων
όντων, πού βρίσκονται στή βάση τών φαινομένων, έπομένως
άπλών πλασμάτων του λογικού, είναι όχι μόνο έπιτρεπτή, παρά
και άναπότρεπτη». Δηλαδή τά αντικείμενα τών αισθήσεων, της
έμπειρίας, είναι γιά τό λογικό άπλά φαινόμενα, όχι άλήθεια· δηλα-
δή δέν ικανοποιούν τό λογικό, πού θά πεί, δέν αντιστοιχοῦν στήν
οὐσία του. Έπομένως τό λογικό δέν περιορίζεται στήν οὐσία του
καθόλου από τήν αισθητότητα· διαφορετικά δέ θά δεχόταν τά
αίσθητά πράγματα γιά φαινόμενα, παρά γιά άτράνταχτη άλήθεια.
‘Ο,τι δέ μέ ικανοποιεί, ούτε μέ όριοθετεί ούτε μέ περιορίζει. Και
έντούτοις δέν πρέπει τά πλάσματα του λογικού νά είναι πραγμα-
τικά αντικείμενα γιά τό λογικό! ‘Η καντιανή φιλοσοφία είναι ή
άντίφαση ύποκειμένου και αντικειμένου, οὐσίας και ύπαρξης,
νόησης και Είνας. ‘Η οὐσία πέφτει έδω στό λογικό, ή ύπαρξη στίς
αισθήσεις. ‘Η ύπαρξη χωρίς οὐσία είναι άπλό φαινόμενο — αυτά
είναι τά αισθητά πράγματα — ή οὐσία χωρίς ύπαρξη είναι άπλή
σκέψη — αυτά είναι τά πλάσματα του νοῦ, τά νοούμενα· νοούν-
ται, αλλά τους λείπει ή ύπαρξη — τουλάχιστο ή ύπαρξη γιά μās —
ή αντικειμενικότητα· είναι τά πράγματα καθ’ έαυτά, τά άληθινά
πράγματα, μόνο πού δέν είναι πραγματικά πράγματα και συνεπώς
όχι πράγματα γιά τό λογικό, δηλαδή πράγματα δυνάμενα νά γνω-

στούν και νά ὀριστούν ἀπ' αὐτό. Ἄλλά, τί ἀντίφαση νά χωρίζεις τήν ἀλήθεια ἀπό τήν πραγματικότητα, τήν πραγματικότητα ἀπό τήν ἀλήθεια. Ἄν καταργήσουμε συνεπῶς αὐτήν τήν ἀντίφαση, θά ἔχουμε τή φιλοσοφία τῆς ταυτότητας, ὅπου τά ἀντικείμενα τοῦ λογικοῦ, τά νοητά πράγματα ὡς ἀληθινά εἶναι καί πραγματικά, ὅπου ἡ οὐσία καί ἡ ποιότητα τοῦ ἀντικειμένου τοῦ λογικοῦ ἀντιστοιχεῖ στήν οὐσία καί ποιότητα τοῦ λογικοῦ ἢ ὑποκειμένου, ὅπου δηλαδή τό ὑποκείμενο δέν ὀρίζεται καί περιορίζεται πιά ἀπό ἓνα ὑλικό πού ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτό καί ἀντιφάσκει στήν οὐσία του. Ἄλλά τό ὑποκείμενο πού δέν ἔχει πιά κανένα πράγμα ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του καί συνεπῶς κανένα ἐμπόδιο πιά μέσα στόν ἑαυτό του, δέν εἶναι πιά «πεπερασμένο» ὑποκείμενο — ὄχι πιά τό Ἐγώ ἀπέναντι τοῦ ὁποίου βρίσκεται ἓνα ἀντικείμενο — εἶναι ἡ ἀπόλυτη οὐσία πού ἡ θεολογική ἢ λαϊκή ἔκφρασή της εἶναι ἡ λέξη: θεός. Εἶναι βέβαια τό ἴδιο ὑποκείμενο, τό ἴδιο Ἐγώ, ὅπως καί στόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό — ἀλλά χωρίς φραγμούς, τό Ἐγώ πού φαίνεται νά μὴν εἶναι πιά Ἐγώ, ὑποκειμενική οὐσία, γι' αὐτό καί δέ λέγεται πιά Ἐγώ.

23

Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι ὁ ἀναποδογυρισμένος — ὁ θεολογικός ἰδεαλισμός, ὅπως ἡ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα ὁ θεολογικός ὑλισμός· ἔχει τοποθετήσει τήν οὐσία τοῦ Ἐγώ ἔξω ἀπό τό Ἐγώ, χωρισμένη ἀπ' τό Ἐγώ τήν ἔχει ἀντικειμενοποιήσει ὡς οὐσία, ὡς θεό, ἀλλά μέ τοῦτο ἔχει ἐκφράσει πάλι — δηλαδή ἔμμεσα, ἀνάποδα — τή θεϊκότητα τοῦ Ἐγώ, ἀφοῦ τήν ἔκανε, ὅπως ὁ Σπινόζα τήν ὕλη, ἰδιότητα ἢ μορφή τῆς θεϊκῆς οὐσίας· ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου γιά τόν θεό εἶναι ἡ αὐτοσυνείδηση τοῦ θεοῦ. Αὐτό σημαίνει: ἡ οὐσία ἀνήκει στό θεό, ἡ γνώση στόν ἄνθρωπο. Ἄλλά ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ εἶναι στήν πραγματικότητα στόν Χέγκελ ἡ οὐσία τῆς νόησης ἢ ἡ νόηση, ἀποστασιοποιημένη ἀπό τό Ἐγώ, τόν σκεπτόμενο. Ἄλλά ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία ἔχει σκεφτεῖ τή νόηση, δηλαδή τήν ὑποκειμενική οὐσία, χωρίς ὑποκείμενο, δηλαδή σάν μιά πού προβάλλεται ἀπό τήν ἴδια διαφορετική οὐσία, καί γίνεται θεϊκή ἀπόλυτη οὐσία.

Συνεπῶς τό μυστικό τῆς «ἀπόλυτης» φιλοσοφίας εἶναι τό μυστικό τῆς θεολογίας. Ὅπως αὐτή κάνει τούς ὀρισμούς τοῦ ἀνθρώπου ὀρισμούς τοῦ θεοῦ ἀφαιρώντας ἀπ' αὐτούς τήν ἀκρίβεια μέσα στήν ὁποία εἶναι αὐτό πού εἶναι, ἀκριβῶς τό ἴδιο κάνει καί ἡ ἀπόλυτη φιλοσοφία. «Ἡ σκέψη τῆς λογικῆς πρέπει νά ἀπαιτεῖται ἀπ' τόν καθένα· γιά νά τή στοχαστῶ ὡς ἀπόλυτη, γιά νά φτάσω δηλαδή στό σημεῖο πού ἀπαιτῶ, πρέπει ν' ἀποστασιοποιηθῶ ἀπ' τόν σκεπτόμενο. Γι' αὐτόν πού κάνει τήν ἀποστασιοποίηση, παύει ἡ λογική νά εἶναι κάτι ἄμεσα ὑποκειμενικό, ὅπως παρουσιάζεται

ἀπό τούς περισσότερους· μάλιστα καί ἡ ἴδια δέν μπορεῖ πιά νά νοηθεῖ σάν κάτι ἀντικειμενικό, ἐπειδὴ ἓνα ἀντικειμενικό ἢ νοητό εἶναι δυνατό μόνο σέ ἀντίθεση πρὸς κάποιο σκεπτόμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐδῶ ἔχει ἐντελῶς ἀποστασιοποιηθεῖ· θά γίνει δηλαδὴ διαμέσου ἐκείνης τῆς ἀφαίρεσης τὸ ἀληθινὸ καθ' ἑαυτὸ, πού πέφτει ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ἀδιαφορίας τοῦ ὑποκειμενικοῦ καί ἀντικειμενικοῦ». Σέλλιγκ. Τὸ ἴδιο καί στὸν Χέγκελ. Ἡ ληστεμένη ἀπὸ τὴν ἀκρίθειά της νόηση, μέσα στὴν ὁποία εἶναι νόηση, δραστηριότητα τῆς ὑποκειμενικότητας εἶναι ἡ οὐσία τῆς Χεγκελιανῆς Λογικῆς. Τὸ τρίτο μέρος τῆς Λογικῆς εἶναι καί μάλιστα ὀνομάζεται ρητὰ ὑποκειμενικὴ Λογικὴ καί μολαταῦτα οἱ μορφές τῆς ὑποκειμενικότητας οἱ ὁποῖες εἶναι ἀντικείμενὸ τῆς δέν πρέπει νά εἶναι ὑποκειμενικές. Ἡ ἔννοια, ἡ κρίση, τὸ συμπέρασμα, ἀκόμα καί οἱ χωριστές μορφές συμπερασμάτων καί κρίσεων, ὅπως ἡ προβληματικὴ, καταφατικὴ κρίση, δέν εἶναι ἔννοιες, κρίσεις, συμπεράσματα ἀπὸ μᾶς· ὄχι! εἶναι ἀντικειμενικές, ἀπόλυτες μορφές πού ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους. Ἔτσι ἀλλοτριώνει καί ἀποξενώνει ἡ ἀπόλυτη φιλοσοφία τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν οὐσία του, τὴ δραστηριότητά του. Ἀπὸ δῶ καί ἡ βία, ἡ τρομοκρατία πού αὐτὴ προξενεῖ στὸ πνεῦμα μας. Ὅφειλουμε νά μὴ στοχαζόμαστε τὸ δικό μας ὡς δικό μας, ὀφείλουμε νά ἀποστασιοποιηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια μέσα στὴν ὁποία τὸ κάτι εἶναι αὐτὸ πού εἶναι, δηλαδὴ ὀφείλουμε νά τὸ στοχαζόμαστε χωρὶς νόημα, ὀφείλουμε νά τὸ δεχόμαστε στὴν ἀνοησία τοῦ ἀπόλυτου. Ἀνοησία εἶναι ἡ ἀνώτερη οὐσία τῆς θεολογίας — τόσο τῆς κοινῆς ὅσο καί τῆς θεωρητικῆς.

Αὐτὸ πού παρατηρεῖ, ψέγοντας, ὁ Χέγκελ στὴ φιλοσοφία τοῦ Φίχτε, ὅτι ὁ καθένας νομίζει πῶς ἔχει μέσα του τὸ Ἐγώ, τὸ θυμᾶται κι ὥστόσο δέν τὸ βρίσκει στὸν ἑαυτὸ του, ἰσχύει γιὰ τὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία γενικά. Αὐτὴ παίρνει σχεδόν ὅλα τὰ πράγματα μὲ μιὰ ἔννοια μέσα στὴν ὁποία δὲ γνωρίζει πιά κανεὶς τὰ πράγματα αὐτά. Καί ἡ αἰτία αὐτοῦ τοῦ κακοῦ εἶναι ἀκριβῶς ἡ θεολογία. Ἡ θεία, ἡ ἀπόλυτη οὐσία πρέπει νά ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν πεπερασμένη, δηλαδὴ τὴν πραγματικὴ οὐσία. Ἀλλὰ δέν ἔχουμε ὀρισμούς γιὰ τὸ ἀπόλυτο, παρὰ ἀκριβῶς τούς ὀρισμούς τῶν πραγματικῶν πραγμάτων, εἴτε εἶναι φυσικά εἴτε ἀνθρώπινα. Πῶς θά γίνουν λοιπὸν αὐτοὶ οἱ ὀρισμοὶ ὀρισμοὶ τοῦ ἀπόλυτου; Μόνο μὲ τὸ νά παρθοῦν μ' ἓνα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ πραγματικὸ τους νόημα, δηλαδὴ μ' ἓνα ἐντελῶς ἀναποδογυρισμένο νόημα. Ὅτι εἶναι στὸ πεπερασμένο εἶναι καί στὸ ἀπόλυτο· ἀλλὰ ἐκεῖ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ δῶ· ἐκεῖ ἰσχύουν ἐντελῶς διαφορετικοὶ νόμοι ἀπὸ δῶ· ἐκεῖ λογικὴ καί σοφία εἶναι αὐτὸ πού σέ μᾶς εἶναι καθαρὴ ἀνοησία. Ἀπ' ἐδῶ πηγάζει καί ἡ ἀπεριόριστη αὐθαιρεσία τῆς θεωρίας, πού μεταχειρίζεται τὸ ὄνομα ἑνὸς πράγματος, χωρὶς ὥστόσο νά δέχεται καί τὴν ἔννοια πού συνδέεται μ' αὐτὰ τὰ ὀνόματα. Ἡ θεωρία δικαιο-

λογεῖ αὐτήν τήν αὐθαιρεσία λέγοντας ὅτι διαλέγει γιά τίς ἔννοιές της ἀπό τή γλώσσα ὀνόματα μέ τά ὁποῖα, ἡ «κοινή συνείδηση» συνδέει παραστάσεις πού ἔχουμε μιά μακρινή ὁμοίότητα μ' αὐτές τίς ἔννοιες· ἔτσι μετατοπίζει τήν εὐθύνη στή γλώσσα. Ἄλλά ἡ εὐθύνη βρίσκεται στό πράγμα, στήν ἀρχή τῆς ἴδιας τῆς θεωρίας. Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στό ὄνομα καί τό πράγμα, τήν παράσταση καί τήν ἔννοια τῆς θεωρίας δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν παλιά θεολογική ἀντίφαση ἀνάμεσα στους ὀρισμούς τῆς θεϊκῆς καί τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, οἱ ὁποῖοι ὀρισμοί σέ σχέση μέ τόν ἀνθρωπο παίρνονται στήν ἀληθινή, πραγματική σημασία, σέ σχέση ὅμως μέ τόν θεό μόνο μέ ἀναλογική ἢ συμβολική ἔννοια. Ἐννοεῖται πῶς ἡ φιλοσοφία δέν ἔχει ἀνάγκη νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τίς παραστάσεις πού ἡ κοινή χρήση ἢ κατάχρηση συνδέει μ' ἓνα ὄνομα, ἀλλά ἔχει ὑποχρέωση νά δεθεῖ στήν ὀρισμένη φύση τῶν πραγμάτων τῶν ὁποίων σήματα εἶναι τά ὀνόματα.

24

Ἡ ταυτότητα νόησης καί εἶναι, τό κεντρικό σημεῖο τῆς φιλοσοφίας τῆς ταυτότητας, δέν εἶναι παρά ἓνα ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο καί ἐκτέλεση τῆς ἔννομιας θεός ὡς τῆς οὐσίας, τῆς ὁποίας τήν ἔννοια ἢ οὐσία περιέχει τό εἶναι. Ἡ θεωρητική φιλοσοφία ἔχει μόνο γενικεύσει, ἔχει μόνο κάνει ἰδιότητα τῆς νόησης, τῆς ἔννομιας γενικά, αὐτό πού ἡ θεολογία ἔκανε ἀποκλειστική ἰδιότητα τῆς ἔννομιας τοῦ θεοῦ. Ἐπομένως ἡ ταυτότητα νόησης καί εἶναι εἶναι μόνο ἔκφραση τῆς θεότητος τῆς λογικῆς — ἡ ἔκφραση αὐτοῦ, ὅτι ἡ νόηση ἢ λογική εἶναι ἡ ἀπόλυτη οὐσία, ἡ περίληψη κάθε ἀληθείας καί πραγματικότητας, ὅτι δέν ὑπάρχει ἀντίθετο στή λογική, ὅτι, πολύ περισσότερο, ἡ λογική εἶναι τό πᾶν, ὅπως στήν αὐστηρή θεολογία ὁ θεός εἶναι τό πᾶν, δηλαδή κάθε οὐσιαστικό καί ἀληθινό πού ὑπάρχει. Ὅμως ἓνα εἶναι μὴ διαφορετικό ἀπό τή νόηση, ἓνα εἶναι πού εἶναι μόνο κατηγορούμενο ἢ ὀρισμός τῆς λογικῆς, εἶναι ἓνα εἶναι ἐπινοημένο, ἀφηρημένο, ἀλλά στήν πραγματικότητα κανένα εἶναι. Ἐπομένως ἡ ταυτότητα νόησης καί εἶναι ἔκφραζει μόνο τήν ταυτότητα τῆς νόησης μέ τόν ἑαυτό της. Αὐτό θά πει: ἡ ἀπόλυτη νόηση δέν ἀπομακρύνεται ἀπό τόν ἑαυτό της, δέ βγαίνει ἀπό τόν ἑαυτό της πρὸς τό εἶναι. Τό εἶναι παραμένει ἓνα ἐκεῖθεν. Ἡ ἀπόλυτη φιλοσοφία μᾶς ἔκανε βέβαια τό ἐκεῖθεν τῆς θεολογίας ἐντεῦθεν, ἀλλά στή θέση του ἔκανε γιά μᾶς ἐκεῖθεν τό ἐντεῦθεν τοῦ πραγματικοῦ κόσμου.

Ἡ νόηση τῆς θεωρητικῆς ἢ ἀπόλυτης φιλοσοφίας ὀρίζει, σέ διάκριση ἀπό τόν ἑαυτό του ὡς δραστηριότητα μεσολάβησης, τό εἶναι ὡς ἄμεσο, μὴ μεσιτευόμενο. Γιά τή νόηση — τουλάχιστο τή νόηση πού ἔχουμε ἐδῶ μπροστά μας — τό εἶναι δέν εἶναι παρά αὐτό. Ἡ νόηση τοποθετεῖται ἐναντι τοῦ εἶναι, ἀλλά μέσα στόν

έαυτό της, καί άναιρει μέ τοῦτο άμεσα, χωρίς δυσκολία τήν αντίθεση του έναντίον της· γιατί τό Εΐναι ώς αντίθεση τής νόησης *στή νόηση* δέν εΐναι παρά ένας σκέτος στοχασμός. "Αν τό Εΐναι δέν εΐναι παρά τό άμεσα, μόνη ή άμεσότητα άποτελει τή διαφορά του άπό τή νόηση, πόσο εύκολο εΐναι ν' άποδειχτεΐ πώς ό όρισμός τής άμεσότητας ταιριάζει καί στή νόηση, δηλαδή Εΐναι! "Αν τήν οὐσία τοῦ Εΐναι άποτελει μιá *άκρίθεια στοχασμοῦ*, πώς θά μπορούσε τό Εΐναι νά εΐναι διαφορετικό άπό τή νόηση;

25

Ἡ άπόδειξη ότι *Κάτι εΐναι*, δέν έχει άλλο νόημα παρά ότι τό Κάτι δέν *εΐναι μόνο επινόηση*. Ἡ άπόδειξη όμως αὐτή δέν εΐναι δυνατό ν' άντληθεΐ *άπό τήν ἴδια τή νόηση*. "Αν πρέπει νά προστεθεΐ σ' ένα αντικείμενο τής νόησης τό Εΐναι, τότε εΐναι ανάγκη νά προστεθεΐ στήν ἴδια τή νόηση *κάτι διαφορετικό άπό τή νόηση*.

Τό παράδειγμα πού διάλεξε ό Κάντ κατά τήν κριτική τής όντολογικῆς άπόδειξης γιά νά χαρακτηρίσει τή διαφορά νόησης καί Εΐναι, πού όμως ειρωνεύτηκε ό Χέγκελ, δηλαδή ή διαφορά άνάμεσα σέ εκατό τάλληρα φανταστικά καί εκατό τάλληρα πραγματικά, εΐναι οὐσιαστικά όλότελα σωστό. Γιατί στή μιá περίπτωση τά έχω μόνο στό νοῦ, στήν άλλη όμως στό χέρι· εκείνα υπάρχουνε μόνο *γιά μένα*, αὐτά όμως καί *γιά τούς άλλους* — μπορεί νά τά ψαχουλέψουν, νά τά δοῦνε· όμως υπάρχει μόνο αὐτό πού εΐναι συγχρόνως *γιά μένα* καί *γιά τούς άλλους*, γιά τό όποιο συμφωνοῦμε *εγώ* καί *οί άλλοι*, αὐτό πού δέν εΐναι μόνο δικό μου — αὐτό πού εΐναι *γενικό*.

Στή νόηση σάν τέτοια ταυτίζομαι μέ τόν *εαυτό μου*, εΐμαι *άπολυτος κύριος*· εκεί δέν αντιφάσκει τίποτα *σέ μένα*· εκεί εΐμαι δικαστής καί διάδικος συγχρόνως, εκεί δέν υπάρχει *επομένως* καμιά κριτική διάκριση *ανάμεσα* στό αντικείμενο καί στή σκέψη μου γι' αὐτό. Ἄλλά, αν πρόκειται *άπλως* γιά τό Εΐναι *ένός αντικειμένου*, τότε δέν μπορῶ νά συμβουλευτῶ μόνο τόν *εαυτό μου*, τότε *όφείλω* νά *ανακριθῶ* *άπό μάρτυρες διαφορετικούς άπό μένα*. Αὐτοί οί διαφορετικοί *άπό μένα*, ως σκεπτόμενο, μάρτυρες εΐναι οί *αίσθήσεις*. Τό Εΐναι εΐναι *κάτι* στό όποιο *συμμετέχουν* όχι μόνο Ἐγώ, παρά καί *άλλοι* καί *κυρίως* τό ἴδιο τό *αντικείμενο*. Εΐναι σημαίνει *υποκείμενο*, σημαίνει πώς *υπάρχει καθ' εαυτό*. Καί σι' *άλήθεια* δέν εΐναι τό ἴδιο αν *εγώ* εΐμαι *υποκείμενο* ἢ μόνο *αντικείμενο*, *ένα* πλάσμα μόνο γιά τόν *εαυτό μου*, ἢ μόνο *ένα* πλάσμα γιά *ένα* άλλο πλάσμα, δηλαδή μόνο σκέψη. "Όπου εΐμαι *ένα* *άπλό* αντικείμενο παράστασης, *συνεπώς* δέν εΐμαι *πιά* ό *εαυτός μου*, *όπως* εΐναι ό *άνθρωπος* *ύστερα* *άπό* τόν *θάνατο*, *εκεί* εΐμαι *υποχρεωμένος* νά *τά* *άνέχομαι* *όλα*, *εκεί* *μπορεΐ* ό *άλλος* νά *κάνει* *ένα* *πίνακα* *άπό* *μένα* πού νά εΐναι *άληθινή* *καρικατούρα*, χωρίς νά μπορῶ νά *δια-*

μαρτυρηθῶ· ἀλλά ἂν ὑπάρχω πραγματικά, τότε μπορῶ νά τοῦ χαλάσω τά σχέδια, μπορῶ νά τόν κάνω νά νιώσει, νά ἀποδείξω ὅτι ἀνάμεσα σέ μένα, ὅπως εἶμαι στήν ἀντίληψή του κι ἐμένα ὅπως εἶμαι στήν πραγματικότητα, δηλαδή ἀνάμεσα σέ μένα, ὡς ἀντικείμενό του καί μένα ὡς ὑποκείμενο, ὑπάρχει μιὰ τεράστια διαφορά. Στή νόηση εἶμαι ἀπόλυτο ὑποκείμενο, ἀφήνω τό κάθε τι νά θεωρεῖται μόνο ὡς ἀντικείμενο ἢ κατηγορούμενό μου, τοῦ σκεπτόμενου, εἶμαι μισαλλόδοξος· ἀντίθετα, στή δραστηριότητα τῶν αἰσθήσεων εἶμαι φιλελεύθερος, ἐπιτρέπω στό ἀντικείμενο νά εἶναι ὅ,τι εἶμαι κι ἐγώ — ὑποκείμενο, πραγματικό ὄν μέ δική του αὐτενέργεια. Μόνο ἡ αἴσθησις, μόνο ἡ θεώρησις μου δίνει κάτι ὡς ὑποκείμενο.

26

Ἔνα ὄν μόνο σκεπτόμενο καί μάλιστα ἀφηρημένα, δέν ἔχει καμιά παράστασις γιά εἶναι, ὑπαρξή, Πραγματικότητα. Τό εἶναι εἶναι τό ὄριο τῆς νόησης· τό εἶναι ὡς εἶναι δέν εἶναι ἀντικείμενο τῆς, τουλάχιστο ἀφηρημένης, ἀπόλυτης φιλοσοφίας. Τοῦτο τό ἐκφράζει ἔμμεσα ἡ ἴδια ἡ θεωρητική φιλοσοφία μέ τό ὅτι τό εἶναι εἶναι ἴσο μέ τό μή εἶναι — τό τίποτα. Τό τίποτα ὅμως δέν εἶναι ἀντικείμενο τῆς νόησης.

Τό εἶναι, ὅπως εἶναι ἀντικείμενο τῆς θεωρητικῆς σκέψης, εἶναι τό κατ' ἐξοχήν ἄμεσο, δηλαδή ἀόριστο, δηλαδή δέν ὑπάρχει τίποτα σ' αὐτό πού νά ξεχωρίζει, τίποτα γιά σκέψη. Ἀλλά ἡ θεωρητική σκέψη εἶναι τό μέτρο κάθε πραγματικότητας, ἐξηγεῖ γιά κάτι μόνο αὐτό στό ὁποῖο βρῖσκει πεδίο γιά δράσις, αὐτό πού προσφέρει ὑλικό γιά στοχασμό. Ἐπομένως τό εἶναι εἶναι γιά τήν ἀφηρημένη σκέψη καθ' ἑαυτήν καί δι' ἑαυτήν τίποτα, ἐπειδή εἶναι τό τίποτα τῆς σκέψης, δηλαδή τίποτα γιά τή σκέψη — τό χωρίς σκέψη. Ἀλλά ἀκριβῶς γι' αὐτό καί τό εἶναι, ἔτσι ὅπως τό σέρνει στήν περιοχὴ τῆς ἡ θεωρητικῆς φιλοσοφίας καί διεκδικεῖ τήν ἔννοια, εἶναι ἕνα καθαρὸ φάντασμα, πού βρῖσκεται σέ ἀπόλυτη ἀντίφασις μέ τό πραγματικό εἶναι κι αὐτό πού ὁ ἄνθρωπος ἐννοεῖ ὡς εἶναι. Δηλαδή ὁ ἄνθρωπος πραγματικά καί λογικά ἐννοεῖ μέ τό εἶναι Ὑπόστασις, Αὐθυπαρξία, Ὑπαρξή, Πραγματικότητα, Ἀντικειμενικότητα. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὀρισμοὶ ἢ ὀνόματα ἐκφράζουν, μόνο ἀπό διαφορετικές ἀπόψεις, τό ἴδιο πράγμα. εἶναι in abstracto, εἶναι χωρίς ἀντικειμενικότητα, χωρίς πραγματικότητα, χωρίς αὐθυπαρξία εἶναι ἀσφαλῶς τίποτα, ἀλλά μ' αὐτό τό τίποτα ἐκφράζω μόνο τῆ μηδανιότητα αὐτῆς τῆς ἀφαίρεσής μου.

27

Τό εἶναι τῆς χεγκελιανῆς λογικῆς εἶναι τό εἶναι τῆς παλιᾶς μεταφυσικῆς, ἡ ὁποία ἀποφαίνεται χωρίς διάκριση γιά ὅλα τά

πράγματα, γιατί σύμφωνα μ' αυτήν όλα συμφωνούν σ' αυτό, ότι υπάρχουν. Αυτό τό χωρίς διαφορές Είναι, είναι όμως μιά αφηρημένη σκέψη, μιά σκέψη χωρίς αντίκρισμα στην πραγματικότητα. Τό Είναι είναι τόσο διάφορο όσο και τά πράγματα, πού υπάρχουν.

Σ' αυτήν, όπως λέγεται π.χ. σέ μιά μεταφυσική τής σχολής Βόλφ, θεός, κόσμος, άνθρωπος, τραπέζι, βιβλίο κτλ. συμφωνούνε μεταξύ τους ότι υπάρχουν. Καί ό Χρ. Τομάσιους λέει: «Τό Είναι είναι παντού τό ίδιο. Ή ούσία είναι τόσο πολλαπλή, όσο τά πράγματα». Αυτό τό παντού όμοιο, χωρίς διαφορές καί περιεχόμενο Είναι είναι καί τό Είναι τής χεγκελιανής Λογικής. Ό ίδιος ό Χέγκελ παρατηρεί ότι ή πολεμική κατά τής ταυτότητας Είναι καί τίποτα προέρχεται μόνο άπ' τό ότι υποβάλλουν στό Είναι ένα όρισμένο περιεχόμενο. Άλλά άκριβώς ή συνείδηση του Είναι είναι πάντοτε καί άναγκαστικά δεμένη σέ όρισμένο περιεχόμενο. "Αν άφαιρέσω τό περιεχόμενο του Είναι καί μάλιστα κάθε περιεχόμενο, γιατί τό κάθε τι είναι περιεχόμενο του Είναι, τότε άσφαλώς δέ μου μένει παρά ή σκέψη του τίποτα. Καί όταν συνεπώς ό Χέγκελ κατηγορεί τήν κοινή συνείδηση πώς υποβάλλει κάτι στό Είναι, πού δέν άνήκει στό Είναι έτσι όπως αυτό είναι άντικείμενο τής Λογικής, τότε ή κατηγορία πληγώνει πολύ περισσότερο τόν ίδιο πού υποβάλλει μιά άπύθμενη άφαίρεση σ' αυτό πού ή ανθρώπινη συνείδηση έννοει κανονικά καί λογικά ως Είναι. *Τό Είναι δέν είναι μιά γενική έννοια δυναμένη νά χωριστεί από τά πράγματα. Είναι ένα μ' αυτό πού είναι.* Είναι νοητό μόνο έμμεσα — νοητό μόνο διαμέσου τών κατηγορούμενων τά όποια θεμελιώνουν τήν ούσία ενός πράγματος. Τό Είναι είναι ή θέση τής ούσίας. *Ή ούσία μου είναι τό Είναι μου.* Τό ψάρι είναι στό νερό, αλλά δέν μπορείς νά χωρίσεις τήν ούσία του άπ' αυτό τό Είναι του. Χωρίζεται μόνο στην ανθρώπινη ζωή, αλλά κι εκεί μόνο σέ άφύσικες, άτυχες περιπτώσεις τό Είναι από τήν Ούσία — κατορθώνεται νά μήν έχει κανείς τό Είναι του εκεί πού έχει καί τήν ούσία του, αλλά άκριβώς έξαιτίας αυτού του χωρισμού δέν είναι άληθινά, μέ τήν ψυχή του εκεί πού πραγματικά είναι μέ τό σώμα του. *Είναι μόνο εκεί, πού είναι ή καρδιά σου.* Όλα τά πλάσματα όμως — έξαιρούνται οί άφύσικες καταστάσεις — είναι εύχαρίστως εκεί πού είναι καί αυτό πού είναι, δηλαδή όπου τό Είναι τους δέ χωρίζεται από τήν ούσία τους, ή ούσία τους από τό Είναι τους. Καί συνεπώς δέν μπορείς νά άτενίζεις τό Είναι ως κάτι όπωςόδηποτε ταυτόσημο σέ διάκριση από τή διαφορετικότητα τής Ούσίας. *Τό Είναι έπειτα από τήν άφαίρεση όλων τών ούσιαστικών ποιητήτων τών πραγμάτων, είναι μόνο ή παράστασή σου γιά τό Είναι — ένα φτιαχτό, έπινοημένο Είναι, ένα Είναι χωρίς τήν ούσία του Είναι.*

Ἡ χειγκελιανή φιλοσοφία δέν ἔχει προχωρήσει πέρα ἀπό τήν ἀντίφαση νόησης καί Εἶναι. Τό Εἶναι, μέ τό ὁποῖο ἀρχίζει ἡ Φαινομενολογία, βρίσκεται ὄχι λιγότερο σέ ἀμεσότητα ἀντίφαση μέ τό Εἶναι μέ τό ὁποῖο ἀρχίζει ἡ Λογική.

Ἡ ἀντίφαση αὐτή ἐμφανίζεται στή Φαινομενολογία μέ τή μορφή τοῦ «αὐτοῦ» καί τοῦ «γενικοῦ», γιατί τό ἰδιαίτερο ἀνήκει στό Εἶναι, τό γενικό στή νόηση. Στή Φαινομενολογία λοιπόν συγχωνεύεται αὐτό μέ αὐτό ἀδιάκριτα γιά τή σκέψη· ἀλλά τί τεράστια διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτό ὡς ἀντικείμενο τῆς ἀφηρημένης σκέψης καί ἀκριβῶς τοῦ ἴδιου αὐτό, ὡς ἀντικείμενο τῆς πραγματικότητας. *Αὐτή ἡ γυναίκα, π.χ. εἶναι ἡ γυναίκα μου, αὐτό τό σπίτι, σπίτι μου,* μολονότι καθένας λέει γιά τό σπίτι του καί τή γυναίκα του, ὅπως ἐγώ: αὐτό τό σπίτι, αὐτή ἡ γυναίκα. Ἡ ἀδιαφορία καί ἡ ἀδιακρισία τοῦ λογικοῦ αὐτό διακόπτεται καί ἀναιρεῖται ἐδῶ διαμέσου τῆς αἴσθησης τοῦ δικαίου. "Ἄν ἀφήναμε τό λογικό «αὐτό» νά ἰσχύει στό φυσικό δίκαιο, θά φτάναμε κατ' εὐθείαν στήν κοινοκτημοσύνη τῶν ἀγαθῶν καί γυναικῶν, ὅπου δέν ὑπάρχει καμιά διάκριση ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνο κι αὐτό, καθένας ἔχει καθένα — ἢ, **πολύ περισσότερο, κατ' εὐθείαν στήν κατάργηση κάθε δικαίου· γιατί τό δίκαιο εἶναι θεμελιωμένο μόνο πάνω στήν πραγματικότητα τῆς διάκρισης αὐτοῦ ἀπό ἐκεῖνο.**

Στήν ἀρχή τῆς Φαινομενολογίας δέν ἔχουμε ἄλλο μπροστά μας ἀπό τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στή λέξη, πού εἶναι γενική καί τό πράγμα, πού εἶναι πάντοτε ἰδιαίτερο. Καί ἡ σκέψη πού στηρίζεται μόνο στή λέξη, δέν πάει πέρα ἀπ' αὐτή τήν ἀντίφαση. Ἄλλά ὅσο λίγο ἡ λέξη εἶναι τό πράγμα, τόσο λίγο εἶναι καί πραγματικό Εἶναι τό Εἶναι πού *εἰπώθηκε ἢ νοήθηκε.* "Ἄν πεῖ κανεῖς ὅτι στόν Χέγκελ δέ γίνεται, ὅπως ἐδῶ, ἀπό πρακτική, παρά μόνο ἀπό θεωρητική ἄποψη λόγος γιά τό Εἶναι, μπορούμε ν' ἀποκριθοῦμε ὅτι αὐτό ἐδῶ ἔχει τή θέση του. Τό ζήτημα τοῦ Εἶναι εἶναι ἀκριβῶς πρακτικό ζήτημα, ἕνα ζήτημα στό ὁποῖο συμμετέχει τό Εἶναι μας, ἕνα ζήτημα ζωῆς καί θανάτου. Καί ὅταν στό δίκαιο ἐπιμένουμε στό Εἶναι μας, τότε θέλουμε καί νά μὴν ἐπιτρέψουμε στή Λογική νά μᾶς τό πάρει. Πρέπει νά ἀναγνωριστεῖ καί ἀπό τή Λογική, ἂν δέ θέλει αὐτή νά ἐπιμένει στήν ἀντίφαση μέ τό πραγματικό Εἶναι. Ἐξάλλου ἡ πρακτική ἄποψη — ἡ ἄποψη τοῦ τρώγω καί πίνω ἐπιστρατεύεται ἀπό τήν ἴδια τή Φαινομενολογία γιά τήν ἀντίκρουση τῆς ἀλήθειας τοῦ αἰσθητοῦ, δηλαδή τοῦ χωριστοῦ Εἶναι. Ἄλλά καί ἐδῶ ὀφείλω τήν ὑπαρξή μου τώρα καί ποτέ στό λεκτικό ἢ λογικό ψωμί — τό ψωμί *in abstracto* — παρά πάντοτε μόνο σ' αὐτό τό ψωμί, τό «ἀνέκφραστο». Γι' αὐτό καί τό ἴδιο τό Εἶναι, θεμελιωμένο πάνω σέ τέτοια καθαρὰ ἀνέκφραστα, εἶναι κάτι ἀνέκφραστο. Μάλιστα τό ἀνέκφραστο. Ὅπου σταματοῦν οἱ λέξεις, ἐκεῖ ἀρχίζει ἡ ζωή, συμ-

περαίνεται τό μυστικό του Εΐναι. "Αν επομένως υπάρχει άνεκφραστικότητα καί άλογικότητα, τότε κάθε ύπαρξη, έπειδή πάντοτε ύπάρχει μόνο αύτή ή ύπαρξη, εΐναι άλογη. Άλλά δέν εΐναι. Ή ύπαρξη έχει καί χωρίς έκφραστικότητα, νόημα καί λογική.

29

Ήλλά ή «νόηση πού επικαλύπτει τό άλλο» της, τό άλλο της νόησης πού επικαλύπτει τό Εΐναι εΐναι ή νόηση πού υπερβαίνει τά φυσικά όρια της. Ή νόηση επικαλύπτει τό αντίθετό της, θά πει: ή νόηση διεκδικεί για τον εαυτό της αυτό πού δέν ταιριάζει στη νόηση παρά στό Εΐναι. Άλλά στό Εΐναι ταιριάζει ή μερικότητα, άτομικότητα, στή νόηση ή γενικότητα. Ή νόηση διεκδικεί λοιπόν τή μερικότητα — κάνει τήν άρνηση της γενικότητας, τήν ουσιαστική μορφή της αισθητότητας, τή μερικότητα στοιχείο της νόησης. Έτσι ή άφηρημένη νόηση ή άφηρημένη έννοια, πού έχει τό Εΐναι έξω από τον εαυτό της, γίνεται «συγκεκριμένη» έννοια.

Άλλά πώς φτάνει ό άνθρωπος σ' αύτήν τήν παράβαση της ιδιοκτησίας του Εΐναι από τή νόηση; Διαμέσου της θεολογίας. Στόν θεό συνδέεται άμεσα τό Εΐναι μέ τήν ουσία ή έννοια, ή μερικότητα, ή μορφή ύπαρξης μέ τή γενικότητα. Ή «συγκεκριμένη» έννοια εΐναι ό θεός πού μεταβλήθηκε σε έννοια. Άλλά πώς φτάνει ό άνθρωπος από τήν «άφηρημένη» στή «συγκεκριμένη» ή απόλυτη νόηση, από τή φιλοσοφία στή θεολογία; Τήν άπάντηση σ' αυτό τό έρώτημα τήν έχει δώσει κιόλας ή Ιστορία στό πέρασμα από τήν άρχαία ειδωλολατρική φιλοσοφία στή λεγόμενη νεοπλατωνική· γιατί ή νεοπλατωνική φιλοσοφία διακρίνεται από τήν άρχαία μόνο μέ τό ότι αύτή εΐναι θεολογία, ένώ εκείνη εΐναι μόνο φιλοσοφία. Ή άρχαία φιλοσοφία είχε αξιωματικά της τή λογική, τήν «ιδέα», αλλά ή «ιδέαδέν τέθηκε από τον Πλάτωνα καί τον Άριστοτέλη ως κάτι πού περιείχε τά πάντα». Ή άρχαία φιλοσοφία άφησε νά ύπάρχει κάτι έξω από τή νόηση — ένα υπόλοιπο πού δέ διαλυόταν μέσα στή νόηση. Ή εικόνα αυτού του έκτός της νόησης Εΐναι εΐναι ή ύλη — τό υπόστρωμα της πραγματικότητας. Ή λογική είχε τά συννορά της στήν ύλη. Ή άρχαία φιλοσοφία ζούσε ακόμα μέ τή διάκριση νόησης καί Εΐναι, γι' αύτήν ή νόηση, τό πνεύμα δέν ήταν ακόμα ή ιδέα αυτό πού περιλαμβάνει τά πάντα, δηλαδή ή μοναδική, ή άποκλειστική, ή απόλυτη πραγματικότητα. Οί άρχαίοι φιλόσοφοι ήταν ακόμα καθολικά μυαλά — φυσιολόγοι, πολιτικοί, ζωολόγοι, μέ λίγα λόγια άνθρωπολόγοι, όχι θεολόγοι, τουλάχιστο μόνο κατά ένα μέρος θεολόγοι — ασφαλώς άκριθώς γι' αυτό μόνο κατά ένα μέρος, γι' αυτό περιορισμένοι, έλαττωματικοί άνθρωπολόγοι. Άντίθετα, για τους νεοπλατωνικούς ή ύλη, ό υλικός, ό πραγματικός κόσμος γενικά δέν εΐναι πιά καμιά άρχή, καμιά πραγματικότητα. Πατρίδα, οικογένεια, κοσμικοί δεσμοί καί αγαθά γενι-

κά τὰ ὅποια ἡ ἀρχαία περιπατητικὴ φιλοσοφία συγκατάλεγε στὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου — ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτα γιὰ τὸν νεοπλατωνικό σοφόν. Μάλιστα θεωρεῖ τὸν θάνατο καλύτερον ἀπὸ τὴν σωματικὴ ζωὴ· δὲ συγκαταλέγει τὸ σῶμα στὴν οὐσία του· μετατοπίζει τὴν εὐτυχία μόνο στὴν ψυχὴ, ἀφοῦ τὴν ἀπομονώνει ἀπ' ὅλα τὰ σωματικά, μὲ λίγα λόγια ἐξωτερικά πράγματα. "Ὅπου ὁμως ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει πιά τίποτα ἐξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἐκεῖ ἀναζητᾷ καὶ βρίσκει ὅλα μέσα στὸν ἑαυτό του, ἐκεῖ βάζει στὴ θέση τοῦ πραγματικοῦ κόσμου τὸν φανταστικό, τὸν ὑπεραισθητό κόσμο, ὅπου ὅλα εἶναι ὅ,τι καὶ στὸν πραγματικό, ἀλλὰ μὲ ἀφηρημένο, φανταστικό τρόπο. Στούς νεοπλατωνικούς βρίσκεται ἀκόμα καὶ ἡ ὕλη στὸν αἴυλο κόσμο, ἀλλὰ κι ἐδῶ εἶναι μόνο ἰδεατὴ, νοητὴ, φανταστικὴ. Καὶ ὅπου ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει κανένα πλάσμα ἐξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἐκεῖ τοποθετεῖ στὴ σκέψη του ἓνα πλάσμα πού σάν πλάσμα τῆς σκέψης ἔχει συγχρόνως τὶς ἰδιότητες ἑνὸς πραγματικοῦ πλάσματος, πού ὡς ἀπρόσιτο στίς αἰσθήσεις εἶναι συγχρόνως αἰσθητό, ὡς θεωρητικό ἀντικείμενο εἶναι συγχρόνως καὶ πρακτικό. Τὸ πλάσμα αὐτὸ εἶναι ὁ θεός — τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ τῶν νεοπλατωνικῶν. Ὁ ἄνθρωπος ἰκανοποιεῖται μόνο μέσα στό πλάσμα. Ἐπομένως ἀναπληρώνει τὴν ἀπουσία τοῦ πραγματικοῦ πλάσματος μὲ ἓνα ἰδεατὸ πλάσμα, δηλαδή ὑποβάλλει στό πλάσμα τὴν ἐγκαταλειμμένη ἢ χαμένη πραγματικότητα τῶν παραστάσεων καὶ σκέψεών του — ἡ παράσταση δὲν τοῦ εἶναι πιά παράσταση, παρὰ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο, ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι πιά εἰκόνα παρὰ πράγμα, ἡ σκέψη, ἡ ἰδέα πραγματικότητα. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲ συμπεριφέρεται πιά ὡς ὑποκείμενο ἀπέναντι σ' ἓνα πραγματικό κόσμο ὡς ἀντικείμενό του, γίνονται γι' αὐτὸν οἱ παραστάσεις τοῦ ἀντικείμενου, ὄντα, πνεύματα, θεοί. "Ὅσο πιὸ ἀφηρημένος τόσο καὶ πιὸ ἀρνητικός εἶναι ἔναντι τοῦ πραγματικῆς αἰσθητοῦ, τόσο περισσότερο αἰσθητός εἶναι ἔναντι ἀκριβῶς στό ἀφηρημένο. Ὁ θεός, τὸ "Ἐνα — τὸ ὑπέρτατο ἀντικείμενο καὶ οὐσία τῆς ἀφαίρεσης ἀπὸ κάθε πολλαπλότητα καὶ διαφορετικότητα, δηλαδή αἰσθητότητα — γίνεται γνωστός μὲ τὸ ἄγγιγμα, τὴν ἄμεση παρουσία. Μάλιστα, ὅπως τὸ κατώτατο, ἡ ὕλη ἔτσι καὶ τὸ ἀνώτατο, τὸ "Ἐνα γίνεται γνωστό μὲ τὴ μὴ γνώση, τὴν ἄγνοια. Αὐτὸ θὰ πεῖ: τὸ, μόνο, νοητό, τὸ ἀφηρημένο, τὸ μὴ αἰσθητό, τὸ ὑπεραισθητό "Ὀν, εἶναι συγχρόνως τὸ πραγματικὰ ὑπαρκτό, τὸ αἰσθητό "Ὀν.

"Ὅπως ἐκεῖ, πού ὁ ἄνθρωπος σκοτῶνεται, ἀρνιέται τὸ σῶμα, αὐτὸν τὸν λογικό φραγμὸ τῆς ὑποκειμενικότητας, πέφτει σὲ μιά φανταστικὴ, ὑπερβατικὴ πράξη, συναναστρέφεται μὲ σωματικὲς ἐμφανίσεις θεοῦ καὶ πνευμάτων, δηλαδή καταργεῖ πρακτικὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ φαντασία καὶ τὴ θεώρηση· ἔτσι χάνεται καὶ θεωρητικὰ ἢ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ νόηση καὶ τὸ εἶναι, τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο, τὸ αἰσθητό καὶ τὸ μὴ αἰσθητό, ὅπου ἡ ὕλη

δέν είναι γι' αὐτόν πραγματικότητα καί συνεπῶς καί ὄριο τοῦ σκεπτόμενου λογικοῦ, ὅπου τό λογικό, ἡ οὐσία τοῦ νοῦ, εἶναι γι' αὐτόν ἡ οὐσία τῆς ὑποκειμενικότητος σ' αὐτήν τήν ἀπεριοριστικότητά τῆς γενικά τό μοναδικό, τό ἀπόλυτο ὄν. Ἡ σκέψη ἀρνιέται τά πάντα, ἀλλά μόνο γιά νά τά τοποθετήσῃ στόν ἑαυτό τῆς. Δέν ἔχει πιά ὄρια ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἀλλά ἔτσι βγαίνει ἡ ἴδια ἔξω ἀπό τά δικά τῆς, τά φυσικά ὄρια. Ἔτσι γίνεται ἡ λογική, ἡ ἰδέα συγκεκριμένη, δηλαδή αὐτό πού πρέπει νά δώσει ἡ θεώρηση, τό ἰδιοποιεῖται ἡ σκέψη, αὐτό πού εἶναι λειτουργία, ὑπόθεση τῆς αἴσθησης, τῆς ζωῆς, γίνεται λειτουργία τῆς σκέψης, δηλαδή τό συγκεκριμένο κατηγορούμενο τῆς σκέψης, τό εἶναι ἀπλή ἀκρίβεια τῆς σκέψης· γιατί ἡ φράση: ἡ ἔννοια εἶναι συγκεκριμένη, εἶναι ταυτόσημη μέ τή φράση: τό εἶναι εἶναι μιά ἀκρίβεια τῆς σκέψης. Αὐτό πού στούς νεοπλατωνικούς εἶναι παράσταση, φαντασία, τό ἔχει μεταβάλλει ὁ Χέγκελ σέ ἔννοιες, ἐκλογικεύσει. Ὁ Χέγκελ δέν εἶναι «ὁ Γερμανός ἢ Χριστιανός Ἀριστοτέλης» — εἶναι ὁ Γερμανός Πρόκλος. Ἡ «ἀπόλυτη φιλοσοφία» εἶναι ἡ ἀλεξανδρινή φιλοσοφία ξαναγεννημένη. Σύμφωνα μέ κατηγορηματικό ὄρισμό τοῦ Χέγκελ δέν εἶναι ἡ ἀριστοτελική, ἡ ἀρχαία εἰδωλολατρική γενικά, παρά ἡ ἀλεξανδρινή φιλοσοφία ἡ ἀπόλυτη — ἡ χριστιανική, ἔννοεῖται ἀνακατεμένη μέ εἰδωλολατρικά συστατικά στοιχεῖα — φιλοσοφία, ἀλλά ἀκόμα στό στοιχεῖο τῆς ἀφαίρεσης ἀπό τή συγκεκριμένη αὐτοσυνείδηση.

Παρατηρεῖται ἀκόμα ὅτι ἡ νεοπλατωνική θεολογία δείχνει καθαρά, ὅτι, ὅπως τό ἀντικείμενο, ἔτσι καί τό ὑποκείμενο καί ἀντίστροφα· ὅτι ἐπομένως τό ἀντικείμενο τῆς θεολογίας δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἀντικειμενοποιημένη οὐσία τοῦ ὑποκειμένου τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ θεός στήν ὑπέρτατη δύναμη εἶναι γιά τοῦς νεοπλατωνικούς τό Ἄπλό, τό Ἐνα, γενικά Ἀόριστο καί Ἀδιαφοροποίητο — δέν εἶναι οὐσία, παρά πάνω ἀπό τήν οὐσία, γιατί ἡ οὐσία ὀρίζεται καί μόνο μέ τό ὅτι εἶναι οὐσία· δέν εἶναι Ἐννοια, λογικό, παρά χωρίς λογικό καί πάνω ἀπό τό λογικό, γιατί καί τό λογικό ὀρίζεται μέ τό ὅτι εἶναι λογικό· καί ὅπου λογικό ἐκεῖ ὑπάρχει διάκριση, διχασμός σέ σκεπτόμενο καί νοούμενο, πού ἐπομένως δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ στό ὅπωςδήποτε ἄπλό. Ἄλλά ὅτι εἶναι ἀντικειμενικά, εἶναι καί ὑποκειμενικά γιά τόν νεοπλατωνικό τό ὑπέρτατο ὄν· αὐτό πού τοποθετεῖ στό ἀντικείμενο, στό θεό ὡς εἶναι, τό τοποθετεῖ στόν ἑαυτό του ὡς δραστηριότητα, ὡς ἐπιδίωξη. Ὅχι πιά διαφορά, ὄχι πιά λογικό, ὄχι πιά νά εἶναι ὁ ἑαυτός του καί νά λέγεται πῶς εἶναι θεός. Ἄλλά ὁ νεοπλατωνικός ἐπιδιώκει νά γίνῃ αὐτό πού εἶναι ὁ θεός — σκοπός τῆς δραστηριότητάς του εἶναι νά πάψῃ νά εἶναι «αὐτό πού εἶναι, νά εἶναι λογικό καί λογική». Ἐκσταση, ἐνθουσιασμός εἶναι γιά τόν νεοπλατωνικό ἡ ἀνώτερη ψυχολογική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κατάσταση αὐτή

ἀντικειμενοποιημένη ὡς οὐσία εἶναι τὸ θεϊκὸν ὄν. Ἐπεὶ ὁ θεὸς προκύπτει μόνον ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον καὶ ὄχι ἀντίστροφα, τουλάχιστον ἀρχικὰ, ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν θεόν. Αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερα καθαρὰ καὶ στὸν ὀρισμὸν τοῦ θεοῦ πού ἀπαντοῦμε καὶ στοὺς νεοπλατωνικούς ὡς μακάριον ὄντος, χωρὶς ἀνάγκης. Γιατί πού ἄλλου ἐκτός ἀπὸ τοὺς πόνους καὶ τίς ἀνάγκης τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τὴν αἰτία του καὶ τὴν προέλευσίν του αὐτὸ τὸ χωρὶς πόνους καὶ ἀνάγκης πλάσμα; Μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀνάγκης καὶ τοῦ πόνου πέφτει καὶ ἡ παράστασις καὶ ἡ αἴσθησις τῆς μακαριότητος. Ἡ μακαριότης εἶναι πραγματικότητα μόνον σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν μὴ μακαριότητα. Ὁ θεὸς ἔχει σάν τόπον γέννησίν του μόνον τὴν ἀθλιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ θεὸς παίρνει ὄλους τοὺς ὀρισμούς του μόνον ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον, θεὸς εἶναι αὐτὸ πού ὁ ἄνθρωπος θέλει νὰ εἶναι — ἡ δική του οὐσία, ὁ δικὸς του σκοπὸς πού τὸν φαντάζεται ὡς πραγματικὸν ὄν. Σ' αὐτὸ βρίσκεται καὶ ἡ διαφορὰ τῶν νεοπλατωνικῶν ἀπὸ τοὺς στωικούς, τοὺς ἐπικούρειους καὶ τοὺς σκεπτικιστὰς. Ἀπουσία παθῶν καὶ ἀναγκῶν, μακαριότης, ἐλευθερία, ἀνεξαρτησία ἦταν σκοπὸς καὶ αὐτῶν τῶν φιλοσόφων· ἀλλὰ μόνον ὡς ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου, πού θὰ πεῖ: στή βάση ὑπῆρχε ἀκόμα ὡς ἀλήθεια ὁ συγκεκριμένος, ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ μακαριότης ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν σ' αὐτὸ τὸ ὑπόστρωμα ὡς κατηγορούμενον. Στούς νεοπλατωνικούς ὅμως, μολονότι καὶ γι' αὐτοὺς ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀλήθεια ἡ εἰδωλολατρικὴ ἀρετὴ — ἀπὸ δῶ καὶ ἡ διαφορὰ τους μὲ τὴν χριστιανικὴ θεολογία ἡ ὁποία μετατόπισε τὴν μακαριότητα, τελειότητα καὶ ἰσότητα τοῦ θεοῦ μὲ τὸν ἄνθρωπον στὸ ὑπερπέραν — τὸ κατηγορούμενον αὐτὸ ἔγινε ὑποκείμενον, ἕνα ἐπίπεδον τοῦ ἀνθρώπου οὐσιαστικόν, πραγματικὸν ὄν. Ἀλλὰ ἀκριβῶς μὲ τοῦτο ἔγινε καὶ ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος ἀπλή ἀφαίρεσις, χωρὶς σάρκα καὶ αἷμα, μιά ἀλληγορικὴ φηγούρα τοῦ θεοῦ ὄντος. Ὁ Πλωτίνος ντρεπότανε — σύμφωνα τουλάχιστον μὲ τὴν ἔκθεσιν τοῦ βιογράφου του — πού εἶχε σῶμα.

30

Ὁ ὀρισμὸς ὅτι μόνον ἡ «συγκεκριμένη» ἔννοια, ἡ ἔννοια ἡ ὁποία ἐμπεριέχει τὴν φύσιν τοῦ πραγματικοῦ εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἔννοια, ἐκφράζει τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀλήθειας τοῦ συγκεκριμένου ἢ πραγματικοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔννοια, δηλαδὴ ἡ οὐσία τῆς νόησις ὡς ἀπόλυτης, προϋποθέτει ἐπίσης ἐκ τῶν προτέρων μόνον ἀληθινὴ οὐσία, γι' αὐτὸ τὸ πραγματικὸν μὴ νὰ ἀναγνωριστῆ μόνον μὲ ἕμμεσον τρόπον, μόνον ὡς οὐσιαστικὸν καὶ ἀναγκαῖον ἐπίθετον τῆς ἔννοιαις. Ὁ Χέγκελ εἶναι ρεαλιστῆς, ἀλλὰ καθαρὰ ἰδεαλιστῆς ἢ, μᾶλλον, ἀφηρημένος ρεαλιστῆς — ρεαλιστῆς στὴν ἀφαίρεσιν ἀπὸ κάθε ρεαλιστικότητος. Ἀρνιέται τὴν νόησιν, δηλαδὴ τὴν ἀφηρημένην νόησιν, ἀλλὰ μόνον ξανά σὲ ἀφηρημένην νόησιν, ὥστε ἡ ἄρνησις τῆς

ἀφαίρεσης είναι πάλι ἄρνηση. Κατ' αὐτόν ἡ φιλοσοφία ἔχει ὡς ἀντικείμενο μόνο τό «*τί εἶναι*», ἀλλά αὐτό τό ἴδιο τό εἶναι εἶναι μόνο ἀφηρημένο, νοητό. Ὁ Χέγκελ εἶναι ἕνας στοχαστής πού ὑπερβάλλει σέ σκέψη — θέλει νά πιάσει τό ἴδιο τό πράγμα, ἀλλά στή σκέψη τοῦ πράγματος, νά εἶναι ἔξω ἀπό τό πράγμα, ἀλλά στή σκέψη — ἀπό αὐτό προκύπτει καί ἡ δυσκολία νά συλλάβει τή «συγκεκριμένη» ἔννοια.

31

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ φωτός τῆς πραγματικότητας στό σκοτάδι τῆς ἀφαίρεσης εἶναι μιᾶ ἀντίφαση — ἡ ἐπιδοκιμασία τοῦ πραγματικοῦ στήν ἄρνηση τοῦ ἴδιου. Ἡ νέα φιλοσοφία ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει ὡς ἀληθινό τό συγκεκριμένο ὄχι in abstracto, παρά in concreto — τό πραγματικό στήν πραγματικότητά του, δηλαδή μ' ἕναν τρόπο πού ἀντιστοιχεῖ στήν οὐσία τοῦ πραγματικοῦ καί τό ὑψώνει σέ ἀξίωμα καί ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἐπομένως ἡ ἀλήθεια τῆς χεγκελιανῆς, ἡ ἀλήθεια τῆς νεώτερης φιλοσοφίας γενικά.

Ἡ ἱστορική ἀναγκαιότητα ἢ Γένεση τῆς νέας φιλοσοφίας ἀπό τήν ἀρχαία προκύπτει ὡς ἔξῃς. Ἡ συγκεκριμένη ἔννοια, ἡ ἰδέα εἶναι κατὰ τόν Χέγκελ ἀρχικά μόνο ἀφηρημένη, μόνο στό στοιχεῖο τῆς νόησης — ὁ λογικευμένος θεός τῆς θεολογίας πρὶν ἀπό τή δημιουργία τοῦ κόσμου. Ἀλλά καθώς ἐξωτερικεύεται, ἀποκαλύπτεται, ἐκλαϊκεύεται, πραγματοποιεῖται ὁ θεός, ἔτσι πραγματώνεται ἡ ἰδέα — ὁ Χέγκελ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς θεολογίας πού μεταβλήθηκε σ' ἕνα λογικό προτσές. Ἔτσι καί φτάσουμε μέ τήν πραγμάτωση τῆς ἰδέας στό βασίλειο τοῦ ρεαλισμοῦ, ἡ ἀλήθεια τῆς ἰδέας εἶναι ὅτι αὐτή εἶναι ἀληθινή, ὅτι ὑπάρχει καί τότε ἔχουμε τήν ὑπαρξη γιά κριτήριο τῆς ἀλήθειας· ἀληθινό εἶναι μόνο ὅ,τι εἶναι πραγματικό. Καί τίθεται τό ἐρώτημα: τί εἶναι πραγματικό; αὐτό πού εἶναι μόνο νοητό; αὐτό πού εἶναι μόνο ἀντικείμενο τῆς νόησης, τοῦ λογικοῦ; Ἀλλά ἔτσι δέν προχωροῦμε πέρα ἀπό τήν ἰδέα in abstracto. Ἀντικείμενο τῆς νόησης εἶναι ἡ πλατωνική ἰδέα· ἐσώτερο ἀντικείμενο καί τό οὐράνιο ὑπερπέραν — ἀντικείμενο τῆς πίστεως, τῆς παράστασης. Ἄν ἡ πραγματικότητα τῆς νόησης εἶναι ἡ πραγματικότητα ὡς νοητή, τότε ἡ πραγματικότητα τῆς ἴδιας τῆς νόησης εἶναι μόνο ἡ νόηση, τότε μένουμε μόνο στήν ταυτότητα τῆς νόησης μέ τόν ἑαυτό της, στόν ἰδεαλισμό — ἕναν ἰδεαλισμό πού ξεχωρίζει ἀπό τόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό μόνο μέ τό ὅτι περιλαβαίνει κάθε περιεχόμενο τῆς πραγματικότητας καί τό κάνει ἀκρίβεια τῆς νόησης. Ἐπομένως ἂν εἶναι πραγματικά σοβαρά μέ τήν πραγματικότητα τῆς νόησης ἢ τῆς ἰδέας, τότε θά πρέπει νά προστεθεῖ σ' αὐτήν κάτι ἄλλο ἐκτός ἀπό τόν ἑαυτό της, ἢ: πρέπει κάτι ἄλλο νά ὑπάρχει ὡς πραγματοποιημένη νόηση, γιατί ὡς μὴ πραγματοποιημένη, ὡς ἀπλή νόηση — εἶναι ἀντικείμενο ὄχι μόνο

τῆς νόησης, ἀλλά καί τῆς *μὴ νόησης*. Ἡ νόηση πραγματώνεται θά πει: *ἀρνιέται τὸν ἑαυτὸ τῆς*, παύει νὰ εἶναι ἀπλή νόηση. Ἄλλὰ τί εἶναι αὐτὴ ἢ μὴ - νόηση, αὐτὸ τὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τῆ νόηση; Τὸ αἰσθητό. Ἡ νόηση πραγματώνεται σημαίνει συνεπῶς: γίνεται *ἀντικείμενο τῆς αἴσθησης*. Ἡ *πραγματικότητα τῆς ἰδέας* λοιπὸν εἶναι ἡ *αἰσθητότητα*, ἀλλὰ ἡ *πραγματικότητα*, ἡ *ἀλήθεια* τῆς ἰδέας — δηλαδή ἡ αἰσθητότητα ἢ ἀλήθεια τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Ἔτσι ὁμως ἔχουμε τὴν αἰσθητότητα μόνον σὲ κατηγορούμενο, τὴν ἰδέα ἢ νόηση σὲ ὑποκείμενο. Καί γιατί αἰσθητοποιεῖται λοιπὸν ἡ ἰδέα; Γιατί δὲν εἶναι *ἀληθινή*, ἂν δὲν εἶναι πραγματικὴ, δηλαδή *αἰσθητή*; Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δὲν ἐξαρτᾶται ἡ ἀλήθεια ἀπὸ τὴν αἰσθητότητα; Ἀπὸ τὸ αἰσθητὸ σὰν τέτοιο, παραβλεπομένου ὅτι ἡ *πραγματικότητα τῆς ἰδέας* παραχωρεῖ σημασία καὶ ἀξία; Ἄν ἡ αἰσθητότητα σὰν τέτοια δὲν εἶναι τίποτα, πρὸς τί τῆ χρειάζεται ἡ ἰδέα; Ἄν μόνον ἡ ἰδέα δίνει ἀξία καὶ περιεχόμενο στὴν αἰσθητότητα, τότε αὐτὴ εἶναι καθαρὴ πολυτέλεια, καθαρὰ τιποτένιο πράγμα — μόνον μιά φαντασίωση τὴν ὁποία ἐπιδείχνει ἡ ἰδέα. Ἄλλὰ δὲν εἶναι ἔτσι. Ἡ ἀπαίτηση νὰ πραγματοποιηθεῖ προβάλλεται μόνον ἔναντι τῆς νόησης, γιατί *χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζει* ἡ νόηση, ἡ *πραγματικότητα*, ἡ *αἰσθητότητα* *προϋποτίθεται ὡς ἀλήθεια ἀνεξάρτητα* ἀπὸ τὴ νόηση. Ἡ νόηση ἐπαληθεύεται διαμέσου τῆς αἰσθητότητας· πῶς θὰ ἦταν αὐτὸ δυνατό, ἂν δὲν ἴσχυε *ἀσυνείδητα* ὡς ἀλήθεια; Ἐπειδὴ ὁμως ξεκινοῦμε *συνείδητά* ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς νόησης, ἡ ἀλήθεια τῆς αἰσθητότητας ἐκφράζεται μόνον κατοπινὰ καὶ ἡ αἰσθητότητα γίνεται ιδιότητα τῆς ἰδέας, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀντίφαση· γιατί εἶναι μόνον ιδιότητα κι ὡστόσο μόνον αὐτὴ δίνει στὴ νόηση ἀλήθεια, εἶναι δηλαδή ταυτόχρονα κύριο καὶ δευτερεύον πράγμα, ταυτόχρονα οὐσία καὶ τυχαῖο ἀποτέλεσμα. Λυτρωνόμαστε ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀντίφαση μόνον ἂν κάνουμε τὸ πραγματικὸ, τὸ αἰσθητὸ *ὑποκείμενο τοῦ ἑαυτοῦ του*, ἂν δώσουμε στὸ ἴδιο ἀπόλυτα ἀνεξάρτητη, θεϊκὴ, πρωταρχικὴ καὶ ὄχι παραγόμενη ἀπὸ τὴν ἰδέα σημασία.

32

Τὸ *πραγματικὸ στὴν πραγματικότητά του ἢ ὡς πραγματικὸ, εἶναι τὸ πραγματικὸ ὡς ἀντικείμενο τῆς αἴσθησης, εἶναι τὸ αἰσθητό*. Ἀλήθεια, *πραγματικότητα, αἰσθητότητα* εἶναι ἔννοιες ταυτόσημες. Μόνον ἓνα αἰσθητὸ πλάσμα εἶναι ἓνα ἀληθινὸ, ἓνα *πραγματικὸ πλάσμα*. Ἐνα ἀντικείμενο δίνεται *στὴν ἀληθινὴν σημασία μόνον διαμέσου τῶν αἰσθήσεων* — ὄχι διαμέσου τῆς νόησης καθ' ἑαυτῆς. Τὸ *δοσμένο ἢ ταυτόσημο μὲ τὴ νόηση ἀντικείμενο εἶναι μόνον σκέψη*.

Ἐνα ἀντικείμενο, ἓνα πραγματικὸ ἀντικείμενο θὰ μοῦ δοθεῖ δηλαδή μόνον ἐκεῖ, ὅπου θὰ μοῦ δοθεῖ ἓνα ἄλλο πλάσμα τὸ ὁποῖο ἐπιδρᾶ ἐπάνω μου, ὅπου ἢ αὐτενέργειά μου — ὅταν ξεκινῶ ἀπὸ

τήν αποψη τῆς νόησης — βρίσκει ἀντίσταση, τὰ ὄρια τῆς στή δραστηριότητα ἑνός ἄλλου πλάσματος. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου ἀρχικά δέν εἶναι παρά ἡ ἔννοια ἑνός ἄλλου Ἐγώ — ἔτσι συλλαμβάνει ὁ ἄνθρωπος κατὰ τήν παιδική του ἡλικία ὅλα τὰ πράγματα ὡς ἐλεύθερα κινούμενα, αὐθαίρετα πλάσματα — γι' αὐτό καί ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου γενικά μᾶς παραδίνεται μέ τήν ἔννοια τοῦ Ἐσού, τοῦ ἀντικειμενικοῦ Ἐγώ. Γιά νά μιλήσουμε τῆ γλώσσα τοῦ Φίχτε, ἕνα ἀντικείμενο, δηλαδή ἕνα ἄλλο Ἐγώ δίνεται ὄχι στό Ἐγώ, ἀλλά στό μὴ Ἐγώ πού ὑπάρχει σέ μένα· γιατί ἡ παράσταση μιᾶς δραστηριότητας πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό μένα, δηλαδή τῆς ἀντικειμενικότητος, γεννιέται μόνο ἐκεῖ πού ἐγώ ὑποφέρω, μεταβάλλομαι ἀπό Ἐγώ σέ Ἐσύ. Ἀλλά τό Ἐγώ εἶναι μὴ Ἐγώ μόνο διαμέσου τῆς αἴσθησης.

Χαρακτηριστικό γιά τήν προηγούμενη ἀφηρημένη φιλοσοφία εἶναι τό ἐρώτημα: πῶς ἐπενεργοῦν τό ἕνα πάνω στό ἄλλο διάφορα ἀνεξάρτητα ὄντα, οὐσίες, π.χ. τό σῶμα στήν ψυχή, τό Ἐγώ; Τό ἐρώτημα ὅμως αὐτό ἦταν ἀξεδιάλυτο ζήτημα γιά κείνην, γιατί ἔκανε ἀφαίρεση τῆς αἰσθητότητος, γιατί οἱ οὐσίες πού ἐπιδρουῦν ἢ μιᾶ πάνω στήν ἄλλη ἦταν ἀφηρημένα πλάσματα, καθαρὰ πλάσματα λογικά. Τό μυστικό τῆς ἀλληλεπίδρασης τό ἀποκαλύπτει μόνο ἡ αἰσθητότητα. Μόνο αἰσθητὰ ὄντα ἐπενεργοῦν τό ἕνα στό ἄλλο. Ἐγώ εἶμαι Ἐγώ — γιά μένα — καί συγχρόνως Ἐσύ — γιά τούς ἄλλους. Ἀλλά εἶμαι αὐτό μόνο ὡς αἰσθητό ὄν. Τό ἀφηρημένο λογικό ἀπομονώνει ὡστόσο αὐτήν τήν ὑπαρξη γιά τόν ἑαυτό τῆς ὡς οὐσία, ἄτομο, Ἐγώ, θεό — μπορεῖ συνεπῶς μόνο αὐθαίρετα νά συνδέσει μέ τοῦτο τό εἶναι γιά τούς ἄλλους· γιατί ἡ ἀναγκαιότητα αὐτῆς τῆς σύνδεσης εἶναι μόνο ἡ αἰσθητότητα, ἀπό τήν ὁποία ὅμως ἀφαιρεῖται. Ὅ,τι σκέφτομαι χωρίς αἰσθητότητα, τό σκέφτομαι χωρίς καί ἔξω ἀπό κάθε σύνδεση. Πῶς μπορῶ λοιπόν νά σκέφτομαι τό ἀσύνδετο ξανά συγχρόνως ὡς συνδεμένο;

33

Ἡ νέα φιλοσοφία θεωρεῖ καί παίρνει ὑπόψη τῆς τό εἶναι, ὅπως εἶναι γιά μᾶς, ὄχι μόνο ὡς σκεπτόμενο, παρά ὡς πραγματικά ὑπαρκτό ὄν — δηλαδή τό εἶναι ὡς ἀντικείμενο τοῦ εἶναι — ὡς ἀντικείμενο τοῦ ἑαυτοῦ του. Τό εἶναι ὡς ἀντικείμενο τοῦ εἶναι — καί μόνο αὐτό τό εἶναι εἶναι εἶναι καί ἀξίζει τό ὄνομα εἶναι — εἶναι τό εἶναι τῆς αἴσθησης, τῆς θεώρησης, τοῦ αἰσθήματος, τῆς ἀγάπης. Τό εἶναι εἶναι δηλαδή ἕνα μυστικό τῆς θεώρησης, τῆς αἴσθησης, τῆς ἀγάπης.

Μόνο στό αἶσθημα, μόνο στήν ἀγάπη ἔχει «αὐτό» — αὐτό τό πρόσωπο, αὐτό τό πράγμα — δηλαδή τό χωριστό, ἀπόλυτη ἀξία, εἶναι τό πεπερασμένο τό ἄπειρο, σ' αὐτό καί μόνο μέσα σ' αὐτό ὑπάρχει τό ἀπέραντο βάθος, ἡ θεότητα καί ἡ ἀλήθεια τῆς ἀγάπης.

Ἀλήθεια καί πραγματικότητα εἶναι ὁ θεός, πού μετρᾶ τὰ μαλλιά στό κεφάλι, μόνο στήν ἀγάπη. Ὁ ἴδιος ὁ θεός τῶν χριστιανῶν εἶναι μόνο ἀφαίρεση τῆς ἀνθρώπινης ἀγάπης, μόνο μιά εἰκόνα τῆς. Ἀλλά ἀκριβῶς ἐπειδή «αὐτό» ἔχει ἀπόλυτη ἀξία μόνο στήν ἀγάπη, γι' αὐτό καί κλείνεται μόνο σ' αὐτήν, ὄχι στήν ἀφηρημένη νόηση, τό μυστικό τοῦ εἶναι. Ἡ ἀγάπη εἶναι πάθος καί μόνο τό πάθος εἶναι τό διακριτικό γνώρισμα τῆς ὑπαρξης. Ὑπάρχει μόνο αὐτό πού εἶναι ἀντικείμενο τοῦ πάθους — πραγματικοῦ εἴτε δυνατοῦ. Ἡ χωρίς αἴσθημα καί πάθος ἀφηρημένη νόηση ἀναιρεῖ τή διαφορά ἀνάμεσα στό εἶναι καί μή εἶναι, ἀλλά ἡ ἀγάπη εἶναι μιά πραγματικότητα αὐτῆς τῆς φθίνουσας γιά τή σκέψη διαφορᾶς. Ἀγαπῶ δέ σημαίνει παρά αισθάνομαι αὐτή τή διαφορά. Σ' αὐτόν πού δέν ἀγαπᾶ τίποτα — ὅποιο κι ἂν εἶναι τό ἀντικείμενο — εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο ἂν κάτι ὑπάρχει ἤ ὄχι. Ἀλλά, ὅπως μόνο μέ τήν ἀγάπη, μέ τό αἴσθημα γενικά, ὑπάρχει γιά μένα τό εἶναι σέ διάκριση ἀπό τό μή εἶναι, ἔτσι μόνο διαμέσου αὐτῆς μου δίνεται ἕνα ἀντικείμενο σέ διάκριση ἀπό μένα. Ὁ πόνος εἶναι μιά καθαρῆ διαμαρτυρία κατά τῆς ταύτισης ὑποκειμενικοῦ καί ἀντικειμενικοῦ. Ὁ πόνος τῆς ἀγάπης εἶναι ὅτι δέν εἶναι στήν πραγματικότητα, αὐτό πού εἶναι στή φαντασία. Τό υποκειμενικό εἶναι ἐδῶ τό ἀντικειμενικό, ἡ φαντασία τό ἀντικείμενο· ἀλλά αὐτό ἀκριβῶς δέν πρέπει νά εἶναι, αὐτό μιά ἀντίφαση, μιά ἀναλήθεια, μιά ἀτυχία — ἀπό δῶ καί ἡ ἀπαίτηση γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἀληθινῆς σχέσης, ὅπου τό υποκειμενικό καί ἀντικειμενικό δέν εἶναι ταυτόσημα. Ἀκόμα καί ὁ ζωῶδης πόνος ἐκφράζει ἄρκετά καθαρᾶ αὐτή τή διαφορά. Ὁ πόνος τῆς πείνας συνίσταται στό ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτα ἀντικειμενικό στό στομάχι, τό στομάχι τό ἴδιο εἶναι, θά λέγαμε, ἀντικείμενο, τᾶ ἄδεια τοιχώματα τρίβονται μεταξύ τους, ἀντί νά τρίβονται πάνω σ' ἕνα ὑλικό. Συνεπῶς τᾶ ἀνθρώπινα συναισθήματα δέν ἔχουν ἐμπειρική, ἀνθρωπολογική σημασία, μέ τήν ἔννοια τῆς παλιᾶς ὑπερβατικῆς φιλοσοφίας, ἔχουν ὄντολογική, μεταφυσική σημασία: στά συναισθήματα, μάλιστα στά καθημερινά συναισθήματα κρύβονται οἱ βαθύτερες καί ἀνώτερες ἀλήθειες. Ἔτσι ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ ἀληθινή ὄντολογική ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξης ἑνός ἀντικειμένου ἔξω ἀπό τό κεφάλι μας — καί δέν ὑπάρχει ἄλλη ἀπόδειξη τοῦ εἶναι ἀπό τήν ἀγάπη, τό συναισθημα γενικά. Ὑπάρχει μόνο αὐτό πού τό εἶναι του σοῦ δίνει χαρά, τό μή εἶναι του πόνου. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στό ἀντικείμενο καί τό υποκείμενο, ἀνάμεσα στό εἶναι καί τό μή εἶναι, εἶναι ἰκανοποιητική, ὅσο καί ὀδυνηρή διάκριση.

34

Ἡ νέα φιλοσοφία στηρίζεται στήν ἀλήθεια τῆς ἀγάπης, τήν ἀλήθεια τοῦ συναισθήματος. Στήν ἀγάπη, στό συναισθημα γενικά, παραδέχεται ὁ κάθε ἄνθρωπος τήν ἀλήθεια τῆς νέας φιλοσοφίας.

Σε σχέση με τήν ἴδια τή βάση της ἡ νέα φιλοσοφία δέν εἶναι παρὰ ἡ οὐσία τοῦ συναισθήματος ὑψωμένη σέ συνείδηση — ἐπιδοκιμάζει στή λογική καί μέ τή λογική μόνο αὐτό πού κάθε ἄνθρωπος — ὁ πραγματικός ἄνθρωπος — ὁμολογεῖ στήν καρδιά του. Εἶναι ἡ καρδιά μεταφευμένη στό λογικό. Ἡ καρδιά δέ θέλει ἀφηρημένα, μεταφυσικά ἢ θεολογικά — θέλει πραγματικά θέλει αἰσθητά ἀντικείμενα καί οὐσίες.

35

Ἐνῶ ἡ παλιά φιλοσοφία ἔλεγε: αὐτό πού δέ νοεῖται, δέν ὑπάρχει, ἡ νέα, ἀντίθετα, λέει: αὐτό πού δέν ἀγαπιέται, αὐτό πού δέν μπορεῖ ν' ἀγαπηθεῖ, αὐτό δέν ὑπάρχει. Αὐτό ὅμως πού δέν μπορεῖ ν' ἀγαπηθεῖ, δέν μπορεῖ καί νά λατρευτεῖ. Ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας εἶναι μόνο αὐτό πού μπορεῖ νά εἶναι ἀντικείμενο τῆς θρησκείας.

Ἄλλά, ὅπως ἀντικειμενικά, ἔτσι καί ὑποκειμενικά ἡ ἀγάπη εἶναι τό κριτήριο τοῦ εἶναι — τό κριτήριο τῆς ἀλήθειας καί τῆς πραγματικότητας. Ὅπου δέν ὑπάρχει ἀγάπη, ἐκεῖ δέν ὑπάρχει καί ἀλήθεια. Καί μόνο αὐτός εἶναι Κάτι, πού ἀγαπᾷ Κάτι — νά εἶσαι τίποτα καί ν' ἀγαπᾷς τίποτα εἶναι ταυτόσημα. Ὅσο περισσότερο εἶναι κάποιος, τόσο περισσότερο ἀγαπᾷ καί ἀντίστροφα.

36

Ἐνῶ ἡ παλιά φιλοσοφία εἶχε στήν ἀφετηρία της τή φράση: εἶμαι μιά ἀφηρημένη, μιά, μόνο, σκεπτόμενη οὐσία, τό σῶμα δέν ἀνήκει στήν οὐσία μου, ἡ νέα φιλοσοφία ἀντίθετα, ἀρχίζει μέ τή φράση: εἶμαι μιά πραγματική, μιά αἰσθητή οὐσία· τό σῶμα συγκαταλέγεται στήν οὐσία μου· μάλιστα, τό σῶμα στήν ὀλότητά του εἶναι τό Ἐγώ μου, ἡ ἴδια ἡ οὐσία μου. Ὁ παλιός φιλόσοφος, γιά νά ἀποκρούσει τίς παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων, γιά νά μή λερώσει τίς ἀφηρημένες ἔννοιες, σκεπτόταν ἐπομένως μέσα σέ μιά συνεχῆ ἀντίφαση καί διαμάχη μέ τίς αἰσθήσεις· ὁ νέος φιλόσοφος, ἀντίθετα, σκέφτεται σέ ὁμοφωνία καί εἰρήνη μέ τίς αἰσθήσεις. Ἡ παλιά φιλοσοφία παραδέχτηκε τήν ἀλήθεια τῆς αἰσθητότητας — ἀκόμα καί στήν ἔννοια τοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία νοεῖ τό εἶναι στόν ἑαυτό της, γιά αὐτό τό εἶναι ὀφείλε νά εἶναι συγχρόνως ἕνα εἶναι διαφοροτικό ἀπ' τό νοητό εἶναι, ἕνα εἶναι ἔξω ἀπό τό πνεῦμα, ἔξω ἀπό τή νόηση, ἕνα πραγματικά ἀντικειμενικό, δηλαδή αἰσθητό εἶναι — ἀλλά μόνο σκεπασμένα, μόνο ἀφηρημένα, μόνο ἀσυνείδητα καί ἀθέλητα, μόνο γιάτί ἔπρεπε — ἐνῶ ἀντίθετα ἡ νέα φιλοσοφία ἀναγνωρίζει τήν ἀλήθεια τῆς αἰσθητότητας μέ χαρά, μέ συνείδηση — εἶναι μέ ὄλη τήν καρδιά της ἡ φιλοσοφία τῶν αἰσθήσεων.

Ἡ νεώτερη φιλοσοφία ἀναζήτησε κάτι ἄμεσα βέβαιο. Γι' αὐτό ἀπόρριψε τὴ χωρίς βάση καὶ ἔδαφος σκέψη τῆς σχολαστικῆς, θεμελίωσε τὴ φιλοσοφία πάνω στὴν αὐτοσυνείδηση, δηλαδὴ ἔβαλε στὴ θέση τοῦ, μόνο, νοητοῦ ὄντος στὴ θέση τοῦ θεοῦ, τοῦ ὑπέρτατου, τελικοῦ ὄντος, κάθε σχολαστικῆς φιλοσοφίας — τὸ σκεπτόμενο ὄν, τὸ Ἐγώ, τὸ αὐτοσυνείδητο πνεῦμα· γιατί τὸ σκεπτόμενο εἶναι ἄπειρα κοντύτερα στόν σκεπτόμενο, περισσότερο παρόν, βεβαιότερο ἀπὸ τὸ νοητό. Ἀμφισβητήσιμη εἶναι ἡ ὕπαρξη τοῦ θεοῦ, ἀμφισβητήσιμο γενικά αὐτὸ πού στοχάζομαι· ἀλλὰ ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ὑπάρχω, ἐγώ, ἐγώ πού στοχάζομαι, ἐγώ πού ἀμφιβάλλω. Μόνο ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς νέας φιλοσοφίας εἶναι πάλι ἓνα μόνο, νοητό, ἐξασφαλισμένο μέ τὴν ἀφαίρεση, δηλαδή ἀμφισβητήσιμο ὄν. Ἀναμφισβήτητο, ἄμεσα βέβαιο εἶναι μόνο αὐτὸ πού εἶναι ἀντικείμενο τῆς αἴσθησης, τῆς θεώρησης, τοῦ αἰσθήματος.

Ἀληθινὸ καὶ θεῖο εἶναι μόνο αὐτὸ πού δέ χρειάζεται ἀπόδειξη, αὐτὸ πού εἶναι ἄμεσα βέβαιο διὰ τοῦ ἑαυτοῦ του, μιλεῖ ἄμεσα γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ παίρνει, ἄμεσα τὴ συγκατάφαση, ὅτι ὑπάρχει, προσελκύει — τὸ γενικά ἀποφασιστικό, τὸ γενικά ἀναμφισβήτητο, τὸ φανερό σάν τὸν ἥλιο. Ἀλλὰ φανερό σάν τὸν ἥλιο εἶναι μόνο τὸ αἰσθητὸ· μόνο ἐκεῖ πού ἀρχίζει ἡ αἰσθητότητα, σταματᾷ κάθε ἀμφιβολία καὶ φιλονικία. Τὸ μυστικό τῆς ἄμεσης γνώσης εἶναι ἡ αἰσθητότητα.

Τὸ κάθε τι ἐξασφαλίζεται μέ τὴ μεσολάβηση, λέει ἡ χεικελιανὴ φιλοσοφία. Ἀλλὰ, ἀληθινὸ εἶναι κάτι μόνο ἂν δέν εἶναι ἀποτέλεσμα μεσολάβησης, παρὰ ἄμεσο. Γι' αὐτὸ ἱστορικὲς ἐποχὲς προκύπτουν μόνο ἐκεῖ πού, κάτι ἦταν μόνο νοητό, ἀπὸ μεσολάβηση, ἀντικείμενο ἄμεσης, αἰσθητῆς βεβαιότητας — γι' αὐτὸ ἀλήθεια θά γίνεи αὐτὸ πού πρῶτα ἦτανε μόνο σκέψη. Σχολαστικισμὸς εἶναι νά κάνουμε τὴ μεσολάβηση θεϊκὴ ἀναγκαιότητα καὶ οὐσιαστικὴ ιδιότητα τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἀναγκαιότητά της εἶναι μόνο ἐξαρτημένη ἀπὸ ὄρους· εἶναι ἀναγκαία μόνο ἐκεῖ πού στὴ βάση ὑπάρχει μιὰ λαθεμένη προϋπόθεση, ὅπου ἐμφανίζεται μιὰ ἀλήθεια, μιὰ διδασκαλία, πού βρίσκεται σέ ἀντίφαση μέ μιὰ διδασκαλία, πού θεωρεῖται ἀκόμα ὡς ἀληθινή, καὶ ἐξακολουθεῖ νά εἶναι σεβαστή. Ἡ ἀλήθεια πού προκύπτει ἀπὸ τὴ μεσολάβηση εἶναι ἡ ἀλήθεια πού βαρύνεται ἀκόμα μέ τὸ ἀντίθετό της. Ἀρχίζει μέ τὸ ἀντίθετο· αὐτὸ ὅμως στὴ συνέχεια θά ἀναιρεθεῖ. Ἄν ὅμως αὐτὸ εἶναι κάτι πού πρέπει νά ἀναιρεθεῖ, νά ὑποστεῖ τὴν ἄρνηση, γιατί πρέπει ν' ἀρχίσω μ' αὐτὸ, γιατί ὄχι ἀμέσως μέ τὴν ἄρνησή του; Ἐνα παράδειγμα: Ὁ θεὸς ὡς θεὸς εἶναι ἓνα ἀφηρημένο πλάσμα· ἰδιαιοποιεῖ-

ται, όρίζεται, πραγματώνεται σέ κόσμο, σέ άνθρωπο· έτσι είναι συγκεκριμένο, έτσι άναιρεί τό άφηρημένο πλάσμα. Άλλά γιατί δέν πρέπει ν' άρχίσω άμέσως μέ τό συγκεκριμένο; Γιατί λοιπόν τό βέβαιο καί έπαληθευμένο *διά του έαυτού του* πρέπει νά μήν είναι άνώτερο άπό τό βέβαιο διά τής μηδαμινότητας του άντιθέτου του; Ποιός μπορεί λοιπόν νά ύψώσει τή μεσολάβηση σέ αναγκαιότητα, σέ νόμο τής άλήθειας; Μόνο αυτός πού άκόμα είναι πιασμένος σ' εκείνο πού πρέπει νά άναιρεθει, αυτός πού άκόμα *παλεύει καί φιλονικεί μέ τόν έαυτό του*, πού δέν έχει άκόμα *ξεκαθαρίσει έντελώς μέ τόν έαυτό του* — μέ λίγα λόγια μόνο αυτός στόν όποιο μιά άλήθεια είναι άκόμα μόνο ταλέντο — ύπόθεση μιās ιδιαίτερης, άν καί έξοχης ικανότητας — όχι μεγαλοφυΐα — ύπόθεση όλόκληρου του άνθρώπου. Μεγαλοφυΐα είναι άμεση, γνώση τών αισθήσεων. Αυτό πού τό ταλέντο έχει μόνο στό κεφάλι, τό έχει ή μεγαλοφυΐα στή σάρκα καί τό αίμα, δηλαδή άκριβώς: αυτό πού γιά τό ταλέντο είναι άντικείμενο τής νόησης, είναι γιά τή μεγαλοφυΐα άντικείμενο τής αισθήσης.

39

Ή παλιά άπόλυτη φιλοσοφία έχει άπωθήσει τήν *αίσθηση* μόνο στήν περιοχή του *φαινομένου*, τής *τελειότητας* κι ώστόσο, σέ αντίφαση μ' αυτό, έχει καθορίσει τό *άπόλυτο*, τό *θειο* ως *άντικείμενο τής τέχνης*. Άλλά τό *άντικείμενο τής τέχνης* — έμμεσα στή ρητορική, έμμεσα στίς πλαστικές τέχνες — *είναι άντικείμενο τής δράσης, τής άκοής, του αισθήματος*. Δηλαδή όχι μόνο τό πεπερασμένο, αυτό πού φαίνεται παρά καί τό *άληθινό*, τό *θειο* "Ον είναι *άντικείμενο τών αισθήσεων* — ή *αίσθηση όργανο του άπόλυτου*. Ή τέχνη «παρουσιάζει τήν άλήθεια στό αισθητό» — πού θά πει, άν τό συλλάβουμε καί τό έκφράσουμε σωστά: *ή τέχνη παρουσιάζει τήν άλήθεια του αισθητού*.

40

"Όπως μέ τήν τέχνη, τό ίδιο καί μέ τή θρησκεία. Ή *ουσία τής χριστιανικής θρησκείας* — ή μορφή, τό όργανο του *υπέρατου, του θείου όντος* — είναι ή θεώρηση τών αισθήσεων, όχι ή φαντασία. Όπου όμως θεωρείται ή θεώρηση τών αισθήσεων ως *όργανο του θείου, του άληθινοϋ όντος*, εκεί θά αναγνωριστει καί θά έκφραστει τό *θειο όν* ως *αισθητό*, τό *αισθητό* ως τό *θειο όν*, γιati *σάν τό ύποκείμενο, είναι καί τό άντικείμενο*.

«Καί ό λόγος έγινε σάρκα καί κατοίκησε μεταξύ μας κι έμεις, *είδαμε τή μεγαλοπρέπειά του*». Μόνο γιά τούς μεταγενέστερους είναι τό *άντικείμενο τής χριστιανικής θρησκείας* ένα *άντικείμενο τής παράστασης καί τής φαντασίας*. όμως ή άρχική θεώρηση αποκατασταίνεται ξανά. Στόν οϋρανό είναι Χριστός, είναι θεός άντι-

κείμενο τῆς ἄμεσης, ἀντίληψης τῶν αἰσθήσεων· ἐκεῖ γίνεται ἀπό ἀντικείμενο τῆς παράστασης, τῆς σκέψης, δηλαδή ἀπό πνευματικό ὄν, πού εἶναι ἐδῶ γιά μᾶς, ἕνα αἰσθητό, χειροπιαστό, ὀρατό ὄν. Καί αὐτή ἡ θεώρηση εἶναι, ὅπως ἡ ἀρχή, ἔτσι καί τό τέλος — δηλαδή ἡ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Συνεπῶς ἡ θεωρητική φιλοσοφία ἔχει συλλάβει καί παρουσιάσει τήν τέχνη καί τή θρησκεία ὄχι στό ἀληθινό φῶς, δηλαδή στό φῶς τῆς πραγματικότητας, παρά μόνο στό μισόφωτο τῆς ἀντανάκλασης, ἀφοῦ συνεπεία τοῦ ἀξιωματός της, πού εἶναι ἡ ἀφαίρεση ἀπό τήν αἰσθητότητα καταδίκασε τήν αἰσθητότητα σέ ἀκρίβεια μορφῆς· ἡ τέχνη εἶναι θεός στήν ἀκρίβεια μορφῆς τῆς θεώρησης τῶν αἰσθήσεων, ἡ θρησκεία θεός στήν ἀκρίβεια μορφῆς τῆς παράστασης. Ἄλλά στήν πραγματικότητα εἶναι ἀκριβῶς τό ὄν πού στήν ἀντανάκλαση παρουσιάζεται μόνο ὡς μορφή. Ὅπου ὁ θεός ἐμφανίζεται καί λατρεύεται στή φωτιά, ἐκεῖ λατρεύεται στήν πραγματικότητα ἡ φωτιά. Ὁ θεός στή φωτιά δέν εἶναι παρά — ἂν ἐκπλήττουν τόν ἄνθρωπο τά ἀποτελέσματα καί οἱ ιδιότητές του — ἡ οὐσία τῆς φωτιᾶς, ὁ θεός στόν ἄνθρωπο δέν εἶναι παρά ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Καί ἐπίσης, αὐτό πού ἡ τέχνη παρουσιάζει στή μορφή τῆς αἰσθητότητας δέν εἶναι παρά ἡ ἀξεχώριστη ἀπ' αὐτήν τή μορφή οὐσία τῆς αἰσθητότητας.

41

Γιά τίς αἰσθήσεις ἀντικείμενο δέν εἶναι μόνο «ἐξωτερικά» πράγματα. Ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό του μόνο διαμέσου τῆς αἴσθησης — εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων. Ἡ ταυτότητα ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου, πού στήν αὐτοσυνείδηση εἶναι μόνο ἀφηρημένη σκέψη, εἶναι ἀλήθεια καί πραγματικότητα μόνο στήν ἀντίληψη τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου γιά τόν ἄνθρωπο.

Αἰσθανόμαστε ὄχι μόνο πέτρες καί ξύλα, ὄχι μόνο σάρκες καί κόκκαλα, αἰσθανόμαστε καί αἰσθήματα τῆ στιγμῆ πού πιέζουμε τά χέρια ἢ τά χεῖλια ἑνός πλάσματος πού αἰσθάνεται· ἀκοῦμε μέ τ' αὐτιά μας ὄχι μόνο τό κελάρυσμα τοῦ νεροῦ καί τό θρόισμα τῶν φύλλων, παρά καί τή γεμάτη ψυχή φωνή τῆς ἀγάπης καί τῆς σοφίας· ὄχι μόνο βλέπουμε ἐπιφάνειες καί χρωματιστά φαντάσματα, κοτάζουμε καί στή ματιά τοῦ ἀνθρώπου. Λοιπόν τό ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων δέν εἶναι μόνο ἐξωτερικό παρά καί ἐσωτερικό, ὄχι μόνο ἡ σάρκα παρά καί τό πνεῦμα, ὄχι μόνο τό πράγμα, παρά καί τό Ἐγώ. Γι' αὐτό ὅλα εἶναι ἀντιληπτά μέ τίς αἰσθήσεις, ἂν ὄχι μέ τίς χυδαῖες, ἀγροῖκες, ἀσφαλῶς μέ τίς καλλιεργημένες αἰσθήσεις, ἂν ὄχι μέ τά μάτια τοῦ ἀνατόμου ἢ τοῦ χημικοῦ, ἀσφαλῶς μέ τά μάτια τοῦ φιλόσοφου. Συνεπῶς μέ τό δίκιο του ὁ ἐμπειρισμός ἐτυμολογεῖ τήν προέλευση τῶν ἰδεῶν μας ἀπό τίς αἰσθήσεις· μόνο πού λησμονεῖ πῶς τό σπουδαιότερο, τό πιό οὐσιαστικό ἀντικεί-

μενο τῶν αισθήσεων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ὅτι μόνο στή ματιά τοῦ ἀνθρώπου ἀνάβει τό φῶς τῆς συνείδησης καί τοῦ λογικοῦ στόν ἄνθρωπο. Συνεπῶς ἔχει δίκιο ὁ ἰδεαλισμός ὅταν γυρεύει στόν ἄνθρωπο τήν καταγωγή τῶν ἰδεῶν, ἀλλά ἄδικο ὅταν θέλει νά τίς ἐτυμολογήσει ἀπό τόν ἀπομονωμένο ἄνθρωπο πού ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό του τόν ἄνθρωπο πού ἀτενίζεται ὡς ψυχή, μέ λίγα λόγια ἀπό τό Ἐγώ χωρίς ἕνα Ἐσύ δοσμένο ἀπό τίς αισθήσεις. Οἱ ἰδέες βγαίνουν μόνο ἀπό τήν πληροφόρηση, μόνο ἀπό τή συνομιλία τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἄνθρωπο. Ὅχι μονάχος, μόνο αὐτός καί ὁ ἄλλος μαζί φτάνει κανείς σέ ἔννοιες, στή λογική. Δύο ἄνθρωποι χρειάζονται γιά τήν παραγωγή τοῦ ἀνθρώπου — τοῦ πνευματικοῦ ὅσο καί τοῦ φυσικοῦ· ἡ κοινότητα τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἄνθρωπο εἶναι τό πρῶτο ἀξίωμα καί κριτήριο τῆς ἀλήθειας καί τῆς καθολικότητας. Ἡ ἴδια ἡ βεβαιότητα γιά τήν ὑπαρξη ἄλλων πραγμάτων ἔξω ἀπό μένα, μοῦ ἐξασφαλίζεται μέσω τῆς βεβαιότητας γιά τήν ὑπαρξη ἑνός ἄλλου ἀνθρώπου ἔξω ἀπό μένα. Γιά ὅ,τι βλέπω μόνος ἀμφιβάλλω, αὐτό πού βλέπει καί ὁ ἄλλος, μόνο αὐτό εἶναι βέβαιο.

42

Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στήν οὐσία καί τό φαινόμενο, τήν αἰτία καί τό ἀποτέλεσμα, τήν οὐσία καί τό τυχαῖο ἀποτέλεσμα, τό ἀναγκαῖο καί τό τυχαῖο, τό θεωρητικό καί τό ἐμπειρικό·δέ θεμελιώνουν δύο βασίλεια ἢ κόσμους — ἕναν ὑπεραισθητό στόν ὁποῖον ἀνήκει ἡ οὐσία κι ἕναν αισθητό κόσμο στόν ὁποῖο ἀνήκει τό φαινόμενο, παρά οἱ διαφορές αὐτές πέφτουν μέσα στήν περιοχή τῆς ἴδιας τῆς αισθητότητας.

Ἐνα παράδειγμα ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες. Στό φυτικό σύστημα τοῦ Λινναίου, οἱ πρῶτες τάξεις ὀρίζονται σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν στημόνων. Ἀλλά στήν ἐνδέκατη κιόλας τάξη, ὅπου παρουσιάζονται 12 - 20 στήμονες, ἀλλά ἀκόμα περισσότεροι στήν τάξη τῶν εἰκοσιστημόνων ἢ τῶν πολυστημόνων, γίνεται ἀδιάφορη ἡ ἀριθμητική ἀκρίβεια· δέν ἀπαριθμοῦνται πιά. Ἐδῶ ἔχουμε συνεπῶς μπροστά στά μάτια μας στήν ἴδια περιοχή τῆ διαφορά ἀνάμεσα στήν ὀρισμένη καί τήν ἀόριστη, τήν ἀναγκαῖα καί ἀδιάφορη, τῆ λογική καί τήν ἄλογη πολλαπλότητα. Δέ χρειαζόμαστε δηλαδή νά πᾶμε πέρα ἀπό τήν αισθητότητα, γιά νά φτάσουμε στά ὄρια τοῦ, μόνο, αισθητοῦ, τοῦ μόνο ἐμπειρικοῦ, μέ τήν ἔννοια τῆς ἀπόλυτης φιλοσοφίας· αὐτό πού χρειάζεται εἶναι μόνο νά μὴ χωρίσουμε τό λογικό ἀπό τίς αισθήσεις, γιά νά βροῦμε τό ὑπεραισθητό, δηλαδή τό πνεῦμα καί τῆ λογική στό αισθητό.

43

Τό αισθητό δέν εἶναι τό ἄμεσο, μέ τήν ἔννοια τῆς θεωρητικῆς

φιλοσοφίας, *μέ τήν έννοια, ότι είναι τό βέβηλο, τό χειροπιαστό, αυτό πού δέ χρειάζεται σκέψη, τό αυτονόητο.* 'Η άμεση αντίληψη τών αισθήσεων είναι μάλλον *μεταγενέστερη* από τήν παράσταση καί τή φαντασία. 'Η πρώτη αντίληψη του ανθρώπου είναι μόνο ή *άντίληψη τής παράστασης καί τής φαντασίας.* 'Επομένως τό καθήκον τής φιλοσοφίας, τής έπιστήμης γενικά συνίσταται *όχι στό νά άπομακρυνθει από τά αισθητά, δηλαδή τά πραγματικά πράγματα, παρά νά προσέλθει σ' αυτά — όχι στό νά μεταβάλλει τά αντικείμενα σέ σκέψεις καί παραστάσεις, παρά νά κάνει τό άόρατο στά συνηθισμένα μάτια όρατό, δηλαδή αντικειμενικό.*

Οί άνθρωποι βλέπουν στήν άρχή τά πράγματα μόνο *έτσι πού τούς παρουσιάζονται,* όχι όπως είναι, βλέπουν στά πράγματα όχι αυτά τά ίδια, παρά μόνο τίς φαντασιώσεις τους γι' αυτά, τοποθετούν τήν ουσία τους σ' αυτά, δέ διαχωρίζουν τό αντικείμενο καί τήν παράσταση πού έχουν άπ' αυτό. 'Η παράσταση βρίσκεται στόν άμόρφωτο, ύποκειμενικό άνθρωπο *κονύτερα* από τήν *άντίληψη,* γιατί στήν αντίληψη θά άποσπαστεί από *τόν έαυτό του* ένω στήν παράσταση *παραμένει* στόν έαυτό του. 'Αλλά όπως μέ τήν παράσταση, *έτσι καί μέ τή σκέψη.* Νωρίτερα καί πολύ περισσότερο χρόνο άπασχολούνται οί άνθρωποι μέ τά ούράνια, θεϊα πράγματα παρά μέ τά γήινα, τ' ανθρώπινα, δηλαδή νωρίτερα καί πολύ περισσότερο χρόνο μέ τά πράγματα *μεταφρασμένα σέ σκέψεις,* παρά μέ τά πράγματα *στό πρωτότυπο, στήν άρχική τους γλώσσα.* Μόνο στή νεώτερη έποχή, όπως κάποτε στήν Έλλάδα, άφού προηγήθηκε ό ανατολικός κόσμος τών όνείρων, *έφτασε στήν αισθητή,* δηλαδή τήν *άνόθευτη, αντικειμενική* αντίληψη του αισθητού, δηλαδή του πραγματικού καί, μέ τοϋτο, γιά πρώτη φορά *στόν έαυτό της·* γιατί ένας άνθρωπος πού καταγίνεται μόνο μέ πλάσματα τής φαντασίας ή τής άφηρημένης σκέψης, είναι ό ίδιος ένα άφηρημένο ή φανταστικό, *όχι πραγματικό,* άληθινό ανθρώπινο πλάσμα. 'Η πραγματικότητα του ανθρώπου *έξαρτάται* μόνο από τήν πραγματικότητα του αντικειμένου του. *Δέν έχεις τίποτα, τότε δέν είσαι τίποτα.*

44

Χώρος καί χρόνος δέν είναι άπλές μορφές έμφάνισης — είναι όροι ούσίας, μορφές λογικής, νόμοι του Είναι καθώς καί τής νόησης.

'Υπαρξη είναι τό πρώτο Είναι, ό πρώτος όρισμός. 'Εδω είμαι — αυτό είναι τό πρώτο σημάδι ενός πραγματικού, ζωντανού πλάσματος. Τό δάχτυλο είναι ό όδοδείχτης από τό Τίποτα στό Είναι. 'Εδω είναι τό πρώτο σύνορο, ό πρώτος χωρισμός. 'Εδω είμαι έγώ, εκεί έσύ· ύπάρχουμε έξω ό ένας από τόν άλλον· γι' αυτό μπορούμε νά ύπάρχουμε καί οί δύο χωρίς νά ζημιώνουμε ό ένας τόν άλλον:

ὑπάρχει θέση γιά ὄλους. Ὁ ἥλιος δέν εἶναι ἐκεῖ πού εἶναι ὁ Ἄρης, ὁ Ἄρης δέν εἶναι ἐκεῖ πού εἶναι ἡ Ἀφροδίτη, τό μάτι δέν εἶναι ἐκεῖ πού εἶναι τό αὐτί κ.ο.κ. Ὅπου δέν ὑπάρχει χῶρος δέν ὑπάρχει καί θέση γιά κανένα σύστημα. Ὁ ὀρισμός τοῦ τόπου εἶναι ὁ πρῶτος λογικός ὀρισμός, πάνω στόν ὁποῖο στηρίζεται κάθε ἄλλος ὀρισμός. Μέ τό μοίρασμα σέ διάφορους τόπους — καί μέ τό χῶρο τίθενται ἄμεσα διάφοροι τόποι — ἀρχίζει ἡ ὀργανωμένη φύση. Τό λογικό προσανατολίζεται μόνο μέσα στό χῶρο. Πού εἶμαι; εἶναι τό ἐρώτημα τῆς συνειδήσης πού ξυπνάει, τό πρῶτο ἐρώτημα τῆς σοφίας τῆς ζωῆς. Περιορισμός στό χῶρο καί τό χρόνο εἶναι ἡ πρώτη ἀρετή, ἡ διαφορά τοῦ τόπου ἡ πρώτη διαφορά τοῦ ἐπιτρεπόμενου καί ἀνεπίτρεπτου πού διδάσκουμε στό παιδί, στόν ἀγροῖκο ἄνθρωπο. Ὁ ἀγροῖκος ἀδιαφορεῖ γιά τόν τόπο, κάνει τό κάθε τι σέ κάθε τόπο χωρίς διάκριση· τό ἴδιο κι ὁ τρελός. Γι' αὐτό οἱ τρελοὶ ξαναβρίσκουν τό λογικό τους ὅταν ξαναδένονται μέ τό χῶρο καί τόν χρόνο. Νά βάζεις τά διαφορετικά σέ διαφορετικούς τόπους, νά χωρίζεις στό χῶρο ὅ,τι εἶναι ποιοτικά διαφορετικό, αὐτό εἶναι ὄρος κάθε οἰκονομίας, ἀκόμα καί τῆς πνευματικῆς. Νά μή βάζεις στό κείμενο αὐτό πού πάει στίς ὑποσημειώσεις, ὄχι στήν ἀρχή αὐτό πού ταιριάζει στό τέλος, μέ λίγα λόγια ὁ τοπικός διαχωρισμός καί ὀριοθέτηση λογαριάζεται στή σοφία τοῦ συγγραφέα.

Ἐννοεῖται πῶς ἐδῶ γίνεται πάντοτε λόγος γιά ἓνα ὀρισμένο τόπο, ἀλλά καί στήν περίπτωση αὐτή δέν παίρνεται ἄλλο ὑπόψη ἀπό τήν ἀκρίβεια τοῦ τόπου. Καί δέν μπορῶ νά χωρίσω τόν τόπο ἀπό τόν χῶρο ἐφόσον θέλω νά συλλάθω τόν χῶρο στήν πραγματικότητά του. Ἡ ἔννοια τοῦ χώρου γεννιέται μέσα μου μόνο μέ τό πού. Τό πού; εἶναι γενικό, ἰσχύει γιά κάθε τόπο χωρίς διάκριση κι ὡστόσο τό πού εἶναι ὀρισμένο. Μέ αὐτό τό πού ἔχει θεθεῖ συγχρόνως ἐκεῖνο τό πού, μέ τήν ἀκρίβεια τοῦ τόπου ἐπομένως ἔχει θεθεῖ συγχρόνως ἡ γενικότητα τοῦ χώρου· ἀλλά ἀκριβῶς γι' αὐτό ἡ γενική ἔννοια τοῦ χώρου εἶναι μιά πραγματική, συγκεκριμένη ἔννοια, μόνο στή σύνδεσή της μέ τήν ἀκρίβεια τοῦ τόπου. Ὁ Χέγκελ δίνει στό χῶρο, ὅπως γενικά στή φύση, μόνο ἀρνητικό ὀρισμό. Μόνο τό εἶμαι ἐδῶ εἶναι θετικό. Δέν εἶμαι ἐκεῖ, ἐπειδή εἶμαι ἐδῶ — αὐτό τό δέν εἶμαι ἐκεῖ εἶναι λοιπόν μόνο συνέπεια τοῦ θετικοῦ, ἐντυπωσιακοῦ εἶμαι ἐδῶ. Ἀποτελεῖ ἐμπόδιο μόνο γιά τήν παράστασή σου, ἀλλά ὄχι ἐμπόδιο καθ' ἑαυτό, ὅτι ἐδῶ εἶναι ὄχι ἐκεῖ, ὅτι τό ἓνα εἶναι ἔξω ἀπό τ' ἄλλο. Εἶναι μιά παρουσία τοῦ ἑνός ἔξω ἀπό τόν ἄλλον πού πρέπει νά ὑπάρχει, πού δέν ἀντιφάσκει παρά ἀντιστοιχεῖ στή λογική. Ὅμως στόν Χέγκελ αὐτή ἡ ὑπαρξη τοῦ ἑνός ἔξω ἀπό τόν ἄλλον εἶναι ἀρνητικός ὀρισμός, ἐπειδή εἶναι τό ἔξω ἀπό τόν ἄλλο ἐκείνου πού δέν ἔπρεπε νά εἶναι ἔξω ἀπό τό ἄλλο — ἐπειδή ἡ λογική ἔννοια, ὡς ἀπόλυτη ταυτότητα μέ τόν ἑαυτό της, ἰσχύει γιά ἀλήθεια — ὁ χῶρος ἡ ἀρνηση τῆς ἰδέας, τῆς

λογικής, στην οποία επομένως μπορεί νά ξανάρθει ή λογική μόνο αν αυτή *ἀναιρεθεῖ*. Ἄλλά μάλλον ὅτι ὁ χώρος εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς λογικής — στό χώρο θά γίνει θέση γιά τήν ἰδέα, τή λογική, ὁ χώρος εἶναι ἡ πρώτη σφαῖρα τῆς λογικής. Ὅπου δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητη ὑπαρξη στό χώρο δέν ὑπάρχει καί στή λογική. Ἡ ἀντίστροφα: — αν ἔμεῖς, ὅπως ὁ Χέγκελ, θέλουμε νά περάσουμε ἀπό τή λογική στό χώρο — ὅπου δέν ὑπάρχει διαφορά δέν ὑπάρχει καί χώρος. Οἱ διαφορές στή νόηση πρέπει νά πραγματοποιοῦνται ὡς διαφορετικά πράγματα· τά διαφορετικά ὁμως ἐμφανίζονται στό χώρο τό ἕνα ἔξω ἀπό τ' ἄλλο. Ἐπομένως ἡ ἀνεξάρτητη ὑπαρξη στό χώρο εἶναι ἡ ἀλήθεια τῶν λογικῶν διαφορῶν. Ἄλλά ὅ,τι εἶναι τό ἕνα ἔξω ἀπό τ' ἄλλο μπορεί καί νά νοηθεῖ μόνο τό ἕνα μετά τό ἄλλο. *Πραγματική σκέψη* εἶναι σκέψη, στό χώρο καί τόν χρόνο. Ἡ ἄρνηση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου (μάκρος τοῦ χρόνου) πέφτει πάντα μέσα στόν ἴδιο τόν χώρο καί τόν χρόνο. Θέλουμε μόνο νά κάνουμε οἰκονομία στό χώρο καί τόν χρόνο γιά νά *κερδίσουμε χώρο καί χρόνο*.

45

Δέν μπορούμε νά σκεφτόμαστε τά πράγματα διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι παρουσιάζονται στήν πραγματικότητα. Αὐτό πού στήν πραγματικότητα εἶναι χωρισμένο, δέν πρέπει νά εἶναι ταυτόσημο στή σκέψη. Ἡ ἐξαιρέση τῆς σκέψης, τῆς ἰδέας — ὁ κόσμος τῆς διανόησης στούς νεοπλατωνικούς — ἀπό τούς νόμους τῆς πραγματικότητας εἶναι τό προνόμιο τῆς θεολογικῆς αὐθαιρεσίας. Οἱ νόμοι τῆς πραγματικότητας εἶναι καί νόμοι τῆς σκέψης.

46

Ἡ ἄμεση ἐνότητα ἀντίθετων ὀρισμῶν, εἶναι δυνατή καί ἐγκυρη μόνο στήν ἀφαίρεση. Στήν πραγματικότητα, οἱ ἀντιθέσεις συνδέονται πάντα μόνο μέ τή μεσολάβηση ἑνός εἰδικοῦ μέσου. Τό μέσο αὐτό εἶναι τό ἀντικείμενο, τό ὑποκείμενο τῶν ἀντιθέσεων.

Συνεπῶς δέν εἶναι τίποτα πιό εὐκολο ἀπό τό νά δείξεις τήν ἐνότητα ἀντίθετων κατηγορουμένων· δέ χρειάζεται παρά νά κάνεις ἀφαίρεση τοῦ ἀντικειμένου ἢ ὑποκειμένου τους. Μαζί μέ τό ἀντικείμενο ἐξαφανίζεται καί τό σύνορο μεταξύ τῶν ἀντιθέσεων· τώρα εἶναι χωρίς ἔδαφος καί περιεχόμενο, δηλαδή συμπέφτουν ἄμεσα. Ἐξετάζω π.χ. τό εἶναι μόνο ἀφηρημένο, ἀφαιρῶ ἀπ' αὐτό κάθε ἀκρίβεια πού ἔχει, τότε ἔχω φυσικά τό εἶναι ὅμοιο μέ τό τίποτα. Ἡ διαφορά, τό σύνορο μεταξύ εἶναι καί τίποτα εἶναι μόνο ἡ ἀκρίβεια. Ἄν ἐγκαταλείψω ἀπ' αὐτό, αὐτό πού εἶναι, τότε τί εἶναι πιά αὐτό τό ἀπλό εἶναι; Ἄλλά ὅ,τι ἰσχύει γι' αὐτήν τήν ἀντίθεση καί τήν ταυτότητά της, ἰσχύει, καί γιά τήν ἰαυτότητα τῶν ἄλλων ἀντιθέσεων στή θεωρητική φιλοσοφία.

Τό μέσο νά συνενωθοῦν σ' ἓνα πλάσμα *ἀντίθετοι ἢ ἀντιφατικοί ὀρισμοί* κατά τρόπο πού ν' ἀντιστοιχεῖ στήν πραγματικότητα εἶναι μόνο — ὁ χρόνος.

"Ἔτσι εἶναι, τουλάχιστο, στά ζωντανά πλάσματα. Μόνο ἔτσι παρουσιάζεται ἐδῶ, π.χ. στόν ἄνθρωπο ἢ ἀντίφαση, ὅτι τώρα αὐτός ὁ ὀρισμός — αὐτό τό αἶσθημα, αὐτή ἡ πρόθεση — τώρα ἓνας ἄλλος, ἓνας ἀκριβῶς ἀντίθετος ὀρισμός μέ γεμίζει καί ἐξουσιάζει. Μόνο ἐκεῖ πού μιά παράσταση παραμερίζει τήν ἄλλη, ἓνα αἶσθημα τό ἄλλο, ὅπου δέ φτάνει σέ μιά ἀπόφαση, σέ μιά μόνιμη ἀκρίβεια, ἡ ψυχὴ βρίσκεται σέ μιά συνεχῆ ἐναλλαγὴ ἀντίθετων καταστάσεων, μόνο ἐκεῖ βρίσκεται αὐτὴ μπλεγμένη στό μεγάλο βάσανο τῆς ἀντίφασης. "Ἄν ἔνωνα σέ μένα ταυτόχρονα τοὺς ἀντίθετους ὀρισμούς, τότε θά ἐξουδετερώνονταν, θά στόμωναν, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀντιθέσεις τοῦ χημικοῦ προτσές πού ἐνῶ ὑπάρχουν ταυτόχρονα, χάνουν τίς διαφορὲς τους μέσα σ' ἓνα οὐδέτερο προϊόν. Ἄλλὰ ἀκριβῶς σ' αὐτό συνίσταται ὁ πόνος τῆς ἀντίφασης, ὅτι τώρα μέ πάθος θέλω καί εἶμαι αὐτό πού τήν ἐπόμενη στιγμή ἐξίσου ἐνεργητικά δέ θά θέλω καί δέ θά εἶμαι, ὅτι θέση καί ἀντίθεση διαδέχονται ἢ μιά τήν ἄλλη, οἱ δύο ἀντιθέσεις, ἀλλὰ *κάθε μιά μέ ἀποκλεισμό τῆς ἄλλης*, ἢ *κάθε μιά* δηλαδή μέ ἐπηρεάζει μέ ὅλη τήν ἀκρίβεια καί ὀξύτητά της.

Τό πραγματικό δέν ἐκφράζεται στή σκέψη μέ ἀκέραιους ἀριθμούς παρά μέ κλάσματα. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι κανονικὴ — στηρίζεται στή φύση τῆς σκέψης πού οὐσία της εἶναι ἡ γενικότητα σέ διάκριση ἀπὸ τήν πραγματικότητα πού οὐσία της εἶναι ἡ ἀτομικότητα. "Ὅμως ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς διαφορᾶς σέ πραγματικὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στό *νοούμενο* καί τό πραγματικὸ ἐμποδίζεται μόνο μέ τό ὅτι ἡ σκέψη δέ *συνεχίζεται σέ εὐθεία γραμμὴ στήν ταυτότητα μέ τὸν ἑαυτὸ της*, παρά διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῶν αἰσθήσεων. *Μόνο ἡ σκέψη πού ὀρίζεται καί διορθώνεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῶν αἰσθήσεων εἶναι πραγματικὴ, ἀντικειμενικὴ σκέψη — σκέψη ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας.*

Τό σημαντικό εἶναι νά γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἀπόλυτη, δηλαδή ἡ ἀπομονωμένη, ἢ χωρισμένη ἀπὸ τὴν αἰσθητότητα σκέψη δέν *προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν τυπικὴ ταυτότητα* — *τὴν ταυτότητα τῆς σκέψης μέ τὸν ἑαυτὸ της*· γιατί ἂν καί ἡ σκέψη ἢ ἡ ἔννοια ὀρίζεται ὡς ἐνότητα ἀντίθετων ὀρισμῶν, εἶναι ὡστόσο αὐτοὶ οἱ ὀρισμοὶ μόνο ἀφαιρέσεις, ὀρισμοὶ τῆς σκέψης — δηλαδή πάντοτε ταυτότητες τῆς σκέψης μέ τὸν ἑαυτὸ της, μόνο πολλαπλάσια τῆς ταυτότητας ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε ξεκινήσει ὡς ἀπόλυτη ἀλήθεια. Τό ἄλλο, αὐτό πού τίθεται ἀντιμέτωπο στήν ἰδέα, ὡς τοποθετημένο ἀπ' αὐτὴν,

δέν είναι ἀληθινό, μιά πραγματικότητα διαφορετική ἀπ' αὐτήν, εἶναι, τό πολύ πολύ μόνο προφύρμα, φαινόμενο προορισμένο νά δείξει τήν ἐλευθεριότητά της· γιατί αὐτό τό ἄλλο τῆς ἰδέας εἶναι ξανά ἡ ἴδια ἡ ἰδέα, μόνο πού δέν εἶναι στή μορφή τῆς ἰδέας, τοποθετημένο, πραγματοποιημένο ὡς ἰδέα. Ἔτσι ἡ σκέψη καθ' ἑαυτή δέν παρέχει μόνη καμιά θετική διαφορά καί ἀντίθεση ἀπό τόν ἑαυτό της καί ἀκριβῶς γι' αὐτό δέν ἔχει καί κανένα ἄλλο κριτήριο τῆς ἀλήθειας παρά τό ὅτι δέν ἀντιφάσκει στήν ἰδέα, στή σκέψη — δηλαδή ἕνα κριτήριο τυπικό, ὑποκειμενικό, πού δέν ἀποφασίζει ἂν ἡ νοητή ἀλήθεια εἶναι καί ἡ πραγματική ἀλήθεια. Τό μόνο κριτήριο πού ἀποφασίζει γι' αὐτό εἶναι ἡ θεώρηση. *Audiat et altera pars*. Ἀλλά ἀκριβῶς ἡ θεώρηση τῶν αἰσθήσεων εἶναι τό ἀντίθετο τῆς σκέψης. Ἡ θεώρηση παίρνει τά πράγματα στήν πλατειά, ἡ σκέψη στή στενή σημασία· ἡ θεώρηση ἀφήνει τά πράγματα στήν ἀπεριόριστη ἐλευθερία τους, ἡ σκέψη τούς δίνει νόμους, ἀλλά οἱ νόμοι αὐτοί συχνά εἶναι μόνο δεσποτικοί· ἡ θεώρηση διαφωτίζει τόν νοῦ, ἀλλά δέν ὀρίζει, οὔτε ἀποφασίζει· ἡ σκέψη προσδιορίζει, ἀλλά καί συχνά ἀποβλακώνει τό νοῦ· ἡ θεώρηση καθ' ἑαυτή δέν ἔχει βασικές ἀρχές, ἡ σκέψη καθ' ἑαυτή, ζωή· δουλειά τῆς σκέψης εἶναι ὁ κανόνας· ἡ ἐξάιρεση ἀπό τόν κανόνα εἶναι δουλειά τῆς θεώρησης. Ὅπως λοιπόν ἀληθινή εἶναι μόνο ἡ προσδιορισμένη ἀπό τή σκέψη θεώρηση ἔτσι καί ἀντίστροφα ἀληθινή σκέψη, σκέψη πού ἀντιστοιχεῖ στήν οὐσία τῆς πραγματικότητας εἶναι μόνο ἡ σκέψη πού ἀποκαλύπτει καί διευρύνει ἡ θεώρηση. Ἡ ταυτόσημη μέ τόν ἑαυτό της, συνεχῆς σκέψη, ἀφήνει σέ ἀντίφαση μέ τήν πραγματικότητα τόν κόσμο νά διαγράφει κύκλους μέ ἐπίκεντρο τόν ἑαυτό της· ἀλλά ἡ σκέψη πού διακόπτεται ἀπό τήν παρατήρηση τῆς ἀνομοιομορφίας αὐτῆς τῆς κίνησης, δηλαδή ἀπό τήν ἀνωμαλία τῆς θεώρησης, μεταβάλλει σύμφωνα μέ τήν ἀλήθεια αὐτόν τόν κύκλο σέ ἔλλειψη. Ὁ κύκλος εἶναι τό σύμβολο, τό ἔμβλημα τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, τῆς σκέψης πού στηρίζεται μόνο στόν ἑαυτό της — καί ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία ὡς γνωστόν εἶναι ἕνας κύκλος ἀπό κύκλους, ἂν, αὐτή, ἄμεσα σέ σχέση πρός τούς πλανῆτες, ἀλλά ὀριζόμενη μόνο διαμέσου τῆς ἐμπειρίας, ἐξηγεῖ τήν κυκλική τροχιά «ὡς τροχιά μιᾶς κακῆς ὁμοιόμορφης κίνησης» — ἀντίθετα ἡ ἔλλειψη εἶναι τό σύμβολο, τό ἔμβλημα τῆς φιλοσοφίας τῶν αἰσθήσεων, τῆς σκέψης πού στηρίζεται στή θεώρηση.

49

Οἱ ὀρισμοί πού παρέχουν πραγματική γνώση, εἶναι πάντοτε μόνο ἐκεῖνοι πού ὀρίζουν τό ἀντικείμενο διαμέσου τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμένου — οἱ δικοί του, ἀτομικοί ὀρισμοί — δηλαδή αὐτοί πού δέν εἶναι γενικοί, ὅπως εἶναι οἱ λογικοί - μεταφυσικοί ὀρισμοί

οί όποιοι δέν όρίζουν κανένα άντικείμενο, έπειδή έκτείνονται χωρίς διάκριση σέ όλα τά άντικείμενα.

Έπομένως πολύ σωστά ό Χέγκελ μετάτρεψε τούς λογικούς - μεταφυσικούς όρισμούς από όρισμούς άντικειμένων σέ αυθύπαρκτους όρισμούς — αυτοορισμούς τής έννοιας — τούς έκανε από κατηγορούμενα, πού ήταν στήν παλιά μεταφυσική, ύποκείμενα καί έτσι έδωσε στή μεταφυσική ή λογική τή σημασία τής γνώσης πού εΐναι θεία καί αυτάρκης. Όστόσο άποτελεΐ μιá αντίφαση, όταν μετά άπ' αυτό στίς συγκεκριμένες έπιστήμες, άκριθώς όπως στήν παλιά μεταφυσική, γίνονται αυτές οι λογικές - μεταφυσικές σκιές ξανά όρισμοί πραγματικών πραγμάτων, κάτι πού φυσικά εΐναι δυνατό μόνο μέ τό ότι, οι λογικοί - μεταφυσικοί όρισμοί συνδέονται ταυτόχρονα πάντα μέ συγκεκριμένους όρισμούς πού άντλοΰνται από τό ίδιο τό άντικείμενο καί γι' αυτό εΐναι ταιριαστοί, ή ότι τό άντικείμενο ύποβαθμίζεται σέ έντελώς άφηρημένους όρισμούς, όπου γίνεται πιά άγνώριστο.

50

Τό πραγματικό, στήν πραγματικότητα καί όλότητά του, πού εΐναι άντικείμενο τής νέας φιλοσοφίας, εΐναι καί άντικείμενο μόνο ενός πραγματικού καί συνολικού όντος. Έπομένως ή νέα φιλοσοφία έχει ως άρχή τής γνώσης της, ύποκείμενό της, όχι τό Έγώ, όχι τό άπόλυτο, δηλαδή τό άφηρημένο πνεΰμα, μέ λίγα λόγια όχι τή λογική in abstracto, παρά τό πραγματικό καί συνολικό ανθρώπινο όν. Η πραγματικότητα, τό άντικείμενο τής λογικής εΐναι μόνο ό άνθρωπος. Ό άνθρωπος σκέφτεται, όχι τό Έγώ, όχι ή λογική. Η νέα φιλοσοφία δηλαδή δέ στηρίζεται στή θεότητα, δηλαδή αλήθεια τής λογικής μόνης καθ' έαυτής, στηρίζεται στή θεότητα, δηλαδή, αλήθεια του όλου ανθρώπου. Η: στηρίζεται βέβαια καί στή λογική, αλλά στή λογική πού οΰσία της εΐναι τό ανθρώπινο πλάσμα, δηλαδή όχι πάνω σέ μιá λογική χωρίς όνομα καί χρώμα παρά σέ μιá λογική ποτισμένη μέ τό αίμα του ανθρώπου. Αν έπομένως ή παλιά φιλοσοφία έλεγε: μόνο τό λογικό εΐναι τό αληθινό καί πραγματικό, αντίθετα ή νέα λέει: μόνο τό ανθρώπινο εΐναι τό αληθινό καί πραγματικό· γιατί μόνο τό ανθρώπινο εΐναι τό λογικό· τό μέτρο τής λογικής εΐναι ό άνθρωπος.

51

Η ένότητα νόησης καί Εΐναι έχει νόημα καί αλήθεια, μόνο άν συλληφθει ό άνθρωπος ως ή βάση, τό ύποκείμενο αυτής τής ένότητας. Μόνο ένα πραγματικό πλάσμα γνωρίζει πραγματικά πράγματα· μόνο όπου ή νόηση δέν εΐναι ύποκείμενο γιά τόν έαυτό του παρά κατηγορούμενο ενός πραγματικού πλάσματος, μόνο εκεί δέ χωρίζεται ή σκέψη από τό Εΐναι. Συνεπώς ή ένότητα σκέψης καί

Είναι δέν είναι τυπική, ώστε νά προστίθεται στή σκέψη αὐτή καθ' ἑαυτή τό Εἶναι ὡς κάτι ὀρισμένο· ἐξαρτᾶται μόνο ἀπό τό ἀντικείμενο, τό περιεχόμενο τῆς σκέψης.

Ἄπ' αὐτό προκύπτει ἡ ἀκόλουθη κατηγορηματική προσταγή. Θέλεις νά μὴν εἶσαι φιλόσοφος σέ διάκριση ἀπό τόν ἄνθρωπο, μὴν εἶσαι παρά ἕνας σκεπτόμενος ἄνθρωπος· σκέψου ὄχι ὡς στοχαστής δηλαδή σέ μιά ἀποσπασμένη ἀπό τήν ὁλότητα τοῦ ἀνθρώπου καί ἀπομονωμένη στόν ἑαυτό της πειθαρχία· σκέψου ὡς ζωντανό, πραγματικό ὄν, σάν τέτοιο πού ἔχεις ἐκτεθεῖ στό ζωγόνα καί δροσιστικά κύματα τῆς παγκόσμιας θάλασσας· σκέψου μέσα στήν ὑπαρξη, στόν κόσμο σάν ἕνα μέλος του, ὄχι μέσα στό κενό τῆς ἀφαίρεσης σάν μιά ἀπομονωμένη μονάδα, σάν ἕνας ἀπόλυτος μονάρχης, σάν ἕνας ἀμέτοχος, ἐξωκοσμικός θεός — καί τότε μπορεῖς νά ὑπολογίζεις ὅτι οἱ σκέψεις σου ἀποτελοῦν ἐνότητα Εἶναι καί νόησης. Πῶς θά μπορούσε ἡ νόηση ὡς δραστηριότητα ἐνός πραγματικοῦ ὄντος νά μὴ συλλαμβάνει τά πραγματικά πράγματα καί ὄντα; Μόνο ὅταν χωριστεῖ ἡ σκέψη ἀπό τόν ἄνθρωπο, ἀτενίζεται καθ' ἑαυτό, ἀνακλύπουν τά βασανιστικά, ἄγωνα καί γιά τήν ἀποψη αὐτή ἀναπάντητα ἐρωτήματα· πῶς φτάνει ἡ σκέψη στό Εἶναι, στό ὑποκείμενο; Γιατί παρατηρούμενη καθ' ἑαυτή, δηλαδή τοποθετημένη ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο, εἶναι ἡ νόηση ἔξω ἀπό κάθε σύνδεση καί συνάρτηση μέ τόν κόσμο. Ὑψώνεσαι σέ ἀντικείμενο μόνο ἂν ταπεινώνεσαι ὥστε νά εἶσαι ἀντικείμενο γιά τόν ἄλλον. Σκέφτεσαι μόνο ἐπειδὴ οἱ ἴδιες οἱ σκέψεις σου μπορεῖ νά νοηθοῦν καί εἶναι ἀληθινές μόνο ἂν ἀντέχουν στή δοκιμασία τῆς ἀντικειμενικότητος, ὅταν κι ὁ ἄλλος, ἔξω ἀπό σένα, γιά τόν ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενο, τίς ἀναγνωρίζει. Βλέπεις μόνο σάν ἕνα πλάσμα ὄρατό τό ἴδιο καί αἰσθάνεσαι μόνο σάν αἰσθητό πλάσμα. Ἄνοιχτός εἶναι ὁ κόσμος μόνο γιά τό ἀνοιχτό μυαλό καί τά ἀνοιγμάτα τοῦ μυαλοῦ εἶναι μόνο οἱ αἰσθήσεις. Ἄλλά ἡ ἀπομονωμένη στόν ἑαυτό της, ἡ κλεισμένη στόν ἑαυτό της σκέψη, ἡ σκέψη χωρίς αἰσθήσεις, χωρίς τόν ἄνθρωπο, ἔξω ἀπό τόν ἄνθρωπο, εἶναι ἀπόλυτο ὑποκείμενο, ἀλλά καί ἀκριβῶς γι' αὐτό, παρ' ὄλες τίς προσπάθειες ποτέ δέ βρίσκει ἕνα πέρασμα πρὸς τό ἀντικείμενο, πρὸς τό Εἶναι: ὅσο λίγο βρίσκει ἕνα κεφάλι χωρισμένο ἀπ' τό σῶμα ἕνα πέρασμα πρὸς τήν κατοχή κάποιου ἀντικειμένου, ἐπειδὴ τοῦ λείπουν τά μέσα, τά ὄργανα πού θά τό πιάσουν.

52

Ἡ νέα φιλοσοφία εἶναι ἡ τέλεια, ἡ ἀπόλυτη, ἡ χωρίς ἀντιφάσεις διάλυση τῆς θεολογίας στήν ἀνθρωπολογία: γιατί εἶναι διάλυση τῆς ὄχι μόνο στή λογική, ὅπως ἡ παλιά φιλοσοφία, παρά στήν καρδιά, κοντολογίς σ' ὁλόκληρο, τό πραγματικό ὄν τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλά καί σ' αὐτή τή σχέση εἶναι μόνο τό ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα

τῆς παλιᾶς φιλοσοφίας — γιατί ὅ,τι ἔχει διαλυθεῖ κάποτε στό λογικό πρέπει τελικά νά διαλυθεῖ καί στή *ζωή*, τήν *καρδιά* καί τό *αἷμα* τοῦ ἀνθρώπου — ἀλλά συγχρόνως καί ἡ *ἀλήθεια* τῆς (τῆς παλιᾶς φιλοσοφίας) καί μάλιστα ὡς μιά *νέα αὐθύπαρκτη* ἀλήθεια· γιατί *ἀλήθεια εἶναι μόνο ἡ ἀλήθεια πού ἔγινε σάρκα καί αἷμα*. Ἡ παλιά φιλοσοφία ξανάπεσε *ἀναγκαστικά* στή θεολογία· ὅ,τι ἔχει ἀναιρεθεῖ μόνο στό *λογικό*, μόνο *ἀφηρημένα*, αὐτό ἔχει ἀκόμα μιά *ἀντίθεση* στήν *καρδιά*· ἀντίθετα ἡ *νέα φιλοσοφία* δέν μπορεῖ *πιά νά γίνει ὑπότροπος*· ὅ,τι εἶναι νεκρό στό σῶμα καί στήν ψυχή, δέν μπορεῖ οὔτε ὡς φάντασμα, νά ξαναγυρίσει.

53

Ἵ ἄνθρωπος δέ διαφέρει καθόλου μόνο μέ τή σκέψη ἀπό τό ζῶο. Μᾶλλον ὅλη ἡ οὐσία του ἀποτελεῖ τή διαφορά του ἀπ' τό ζῶο. Ἐννοεῖται πῶς αὐτός πού δέ σκέφτεται δέν εἶναι ἄνθρωπος, ἀλλά ὄχι ἐπειδῆ ἡ σκέψη εἶναι ἡ αἰτία, παρά μόνο γιατί εἶναι τό ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο καί ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος.

Γι' αὐτό καί δέν ἔχουμε ἀνάγκη ἐδῶ νά προχωρήσουμε πέρα ἀπό τήν περιοχὴ τῆς αἰσθητότητας γιά νά γνωρίσουμε τόν ἄνθρωπο ὡς ἕνα πλάσμα πού βρίσκεται πάνω ἀπό τά ζῶα. Ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι μερικό ὄν, ὅπως τό ζῶο, παρά ἕνα *καθολικό*, γι' αὐτό ὄχι περιορισμένο καί ἀνελεύθερο, παρά ἀπεριόριστο, ἐλεύθερο ὄν, γιατί καθολικότητα, ἀπεριοριστικότητα, ἐλευθερία εἶναι ἀχώριστα. Καί αὐτή ἡ ἐλευθερία, δέν ὑπάρχει σέ μιά *ἰδιαίτερη* ἰκανότητα, τή *θέληση*, ὅπως ἐπίσης κι αὐτή ἡ καθολικότητα σέ μιά *ἰδιαίτερη* ἰκανότητα, τή *δύναμη* τῆς *σκέψης*, τῆς λογικῆς — αὐτή ἡ ἐλευθερία, αὐτή ἡ καθολικότητα ἐκτείνεται *σ' ὀλόκληρο* τό πλάσμα. Οἱ αἰσθήσεις τῶν ζώων εἶναι βέβαια ὀξύτερες ἀπό τίς ἀνθρώπινες, ἀλλά μόνο σέ σχέση μέ ὀρισμένα πράγματα πού βρίσκονται σέ ὑποχρεωτική συνάρτηση μέ τίς ἀνάγκες τοῦ ζώου καί εἶναι ὀξύτερες ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ προσδιορισμοῦ, αὐτοῦ τοῦ ἀποκλειστικοῦ περιορισμοῦ στό ὀρισμένο. Ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει τήν ὄσφρηση ἑνός λαγωνικοῦ, ἑνός κόρακα· ἀλλά μόνο ἐπειδῆ ἡ ὄσφρησή του εἶναι μιά αἴσθηση πού πιάνει ὅλα τά εἶδη τῶν ὀσμῶν καί γι' αὐτό ἐλεύθερη, ἀδιάφορη ἔναντι τῶν ἰδιαίτερων ὀσμῶν. Ὅπου ὄμως ὑψώνεται μιά αἴσθηση πάνω ἀπό τό φράγμα τῆς μερικότητας καί τῆ δέσμευσή του στήν ἀνάγκη, ἐκεῖ ὑψώνεται κι αὐτός σέ *ἀνεξάρτητη*, *θεωρητική* σημασία καί ἀξιοπρέπεια: καθολική αἴσθηση εἶναι *λογικό*, *καθολική* αἰσθητότητα *πνευματικότητα*. Ἄκόμα καί οἱ κατώτερες αἰσθήσεις ὄσφρηση καί γεύση, ὑψώνονται στόν ἄνθρωπο σέ πνευματικές, σέ ἐπιστημονικές πράξεις. Ὅσμῆ καί γεύση τῶν πραγμάτων εἶναι ἀντικείμενα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἄκόμα καί τό *στομάχι* τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καί ἂν τό κοιτάζουμε περιφρονητικά, δέν εἶναι ζῶδες, παρά *ἀνθρώπινο*

ἐπειδὴ εἶναι πλάσμα καθολικό κι ὄχι περιορισμένο σέ ὀρισμένα εἶδη μέσων διατροφῆς. 'Ακριβῶς γι' αὐτό εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀπαλλαγμένος ἀπό τή βουλιμία μέ τήν ὁποία πέφτει πάνω στή λεία του τό ζωῶ. "Αφησε σ' ἕναν ἄνθρωπο τό κεφάλι του, ἀλλά δῶσ' του τό στομάχι ἑνός λιονταριοῦ ἢ ἀλόγου — παύει ἀσφαλῶς νά εἶναι ἄνθρωπος. "Ἐνα περιορισμένο στομάχι συμφιλώνεται καί μέ μιά περιορισμένη, δηλαδή ζωῶδη αἴσθηση. 'Επομένως ἡ ἠθική καί λογική σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρός τό στομάχι συνίσταται μόνο στό νά τό μεταχειρίζεται ὄχι σάν ζωῶδες παρά σάν ἀνθρώπινο πλάσμα. Αὐτός πού ἀπομονώνει τό στομάχι ἀπό τήν ἀνθρωπότητα, μεταθέτει τό στομάχι στήν τάξη τοῦ ζωῶ, ἐξουσιοδοτεῖ τόν ἄνθρωπο νά συμπεριφέρεται στό φαγητό σάν κτήνος.

54

'Ἡ νέα φιλοσοφία κάνει τόν ἄνθρωπο, συμπεριλαμβανομένης τῆς φύσης, ὡς βάσης τοῦ ἀνθρώπου, μοναδικό, καθολικό καί ἀνώτερο ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας — τήν ἀνθρωπολογία δηλαδή, συμπεριλαμβανομένη τῆς φυσιολογίας, καθολική ἐπιστήμη.

55

Τέχνη, θρησκεία, φιλοσοφία ἢ ἐπιστήμη εἶναι μόνο ἐμφανίσεις ἢ ἀποκαλύψεις τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης οὐσίας. "Ἀνθρωπος, τέλειος, ἀληθινός ἄνθρωπος εἶναι μόνο αὐτός πού ἔχει αἰσθητική, ἢ καλλιτεχνική, θρησκευτική ἢ ἠθική καί φιλοσοφική ἢ ἐπιστημονική αἴσθηση — ἄνθρωπος γενικά μόνο αὐτός πού δέν ἀποκλείει τίποτα οὐσιαστικά ἀνθρώπινα ἀπό τόν ἑαυτό του. Homo sum, humani nihil a me alienum puto — ἡ φράση αὐτή, παρμένη στήν πιό γενική καί ἀνώτερη σημασία τῆς, εἶναι τό σύνθημα τοῦ νέου φιλοσόφου.

56

'Ἡ ἀπόλυτη φιλοσοφία τῆς ταυτότητας ἔχει μετατοπίσει ἐντελῶς τό σταθερό σημεῖο τῆς ἀλήθειας. Τό φυσικό σταθερό σημεῖο τοῦ ἀνθρώπου, τό σημεῖο διάκρισης σέ 'Εγώ καί 'Εσύ, ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο, εἶναι τό ἀληθινό, τό ἀπόλυτο σταθερό σημεῖο, συνεπῶς εἶναι καί τό σταθερό σημεῖο τῆς φιλοσοφίας.

57

'Ἡ ἐνότητα μυαλοῦ καί καρδιᾶς πού εἶναι σύμφωνη μέ τήν ἀλήθεια συνίσταται ὄχι στή διάλυση ἢ συγκάλυψη τῆς διαφορᾶς τους παρά, πολύ περισσότερο, μόνο στό ὅτι τό οὐσιαστικό ἀντικείμενο τῆς καρδιᾶς εἶναι καί ἀντικείμενο τοῦ μυαλοῦ — δηλαδή μόνο στήν ταυτότητα τοῦ ἀντικειμένου. 'Ἡ νέα φιλοσοφία, ἡ ὁποία κάνει τό οὐσιαστικό καί ἀνώτερο ἀντικείμενο τῆς καρδιᾶς, τόν ἄνθρωπο

πο, ούσιαστικό καί ανώτερο αντίκειμενο καί τοῦ λογικοῦ, θεμελιώνει ἐπομένως μιά λογική ἐνότητα μυαλοῦ καί καρδιάς, σκέψης καί ζωῆς.

58

Ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει ὄχι στή σκέψη, ὄχι στή γνώση καθ' ἑαυτήν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μόνο ἡ ὁλότητα τῆς ζωῆς καί οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου.

59

Ὁ ἀπομονωμένος ἄνθρωπος στόν ἑαυτό του, δέν ἔχει τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου οὔτε σάν ἠθικό, οὔτε σάν σκεπτόμενο πλάσμα. Ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου περιέχεται μόνο στήν κοινότητα, στήν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἄνθρωπο — μιά ἐνότητα ὅμως πού στηρίζεται μόνο στήν πραγματικότητα τῆς διαφορᾶς τοῦ Ἐγώ καί Σύ.

60

Ἡ μοναξιά εἶναι τέλος καί περιορισμός, ἡ κοινωνικότητα εἶναι ἐλευθερία καί ἄπειρο. Ὁ ἄνθρωπος γιά τόν ἑαυτό του εἶναι ἄνθρωπος (μέ τή συνηθισμένη ἔννοια)· ὁ ἄνθρωπος μέ τόν ἄνθρωπο — ἡ ἐνότητα τοῦ Ἐγώ καί Σύ εἶναι θεός.

61

Ὁ ἀπόλυτος φιλόσοφος, ἔλεγε ἢ τουλάχιστο σκεπτότανε γιά τόν ἑαυτό του, φυσικά ὡς στοχαστής ὄχι ὡς ἄνθρωπος, ἀνάλογα μέ τό, τό κράτος εἶμαι ἐγώ, τοῦ ἀπόλυτου μονάρχη καί τό ἡ ὑπαρξη εἶμαι Ἐγώ τοῦ ἀπόλυτου θεοῦ· ἡ ἀλήθεια εἶμαι ἐγώ. Ὁ ἄνθρωπος φιλόσοφος ἀντίθετα λέει: εἶμαι, ἀκόμα καί στή σκέψη, καί ὡς φιλόσοφος, ἄνθρωπος μαζί μέ ἀνθρώπους.

62

Ἡ ἀληθινή διαλεκτική δέν εἶναι μονόλογος τοῦ ἀπομονωμένου στοχαστή μέ τόν ἑαυτό του, εἶναι διάλογος μεταξύ τοῦ Ἐγώ καί Ἐσύ.

63

Ἡ Τριάδα ἦταν τό ἀνώτατο μυστήριο, τό κεντρικό σημεῖο τῆς ἀπόλυτης φιλοσοφίας καί τῆς θρησκείας. Ἀλλά τό μυστικό τῆς, ὅπως ἀποδείχτηκε ἱστορικά καί φιλοσοφικά στήν οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶναι τό μυστικό τῆς κοινῆς, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς — τό μυστικό τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ Σύ γιά τό Ἐγώ — ἡ ἀλήθεια ὅτι κανένα πλάσμα, εἴτε εἶναι καί ὀνομάζεται ἄνθρωπος, ἢ θεός ἢ Ἐγώ μόνο του δέν εἶναι ἀληθινό, τέλειο, ἀπόλυτο πλάσμα, ὅτι

ἀλήθεια καί *τελειότητα* είναι μόνο ή *σύνδεση*, ή *ένότητα* ούσιαστικά ὁμοίων πλασμάτων. Συνεπῶς τό *ὑπέρτατο* καί *τελικό* ἀξίωμα τῆς φιλοσοφίας εἶναι ή *ένότητα* τοῦ *ἀνθρώπου* μέ *τόν* *ἀνθρωπο*. Ὅλες οἱ ούσιαστικές σχέσεις — οἱ ἀρχές τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν — εἶναι μόνο διαφορετικά εἶδη καί τρόποι αὐτῆς τῆς *ένότητας*.

64

Ἡ παλιά φιλοσοφία ἔχει μιὰ *διπλή ἀλήθεια* — τήν *ἀλήθεια* γιά *τόν* *ἑαυτό* *της*, πού δέ νοιαζότανε γιά *τόν* *ἄνθρωπο* — τή *φιλοσοφία* — καί τήν *ἀλήθεια* γιά *τόν* *ἄνθρωπο* — τή *θρησκεία*. Ἀντίθετα, ή νέα φιλοσοφία, ὡς φιλοσοφία τοῦ *ἀνθρώπου*, εἶναι ούσιαστικά καί ή *φιλοσοφία* γιά *τόν* *ἄνθρωπο* — ἔχει, χωρίς νά ζημιώνει τό κύρος καί τήν ἀνεξαρτησία τῆς θεωρίας, μάλιστα σέ στενότατη ὁμοφωνία μαζί της, ούσιαστικά μιὰ *πρακτική* καί μάλιστα μέ ὑψηλή ἔννοια *πρακτική* τάση· μπαίνει *στή* *θέση* τῆς *θρησκείας*, ἔχει μέσα της τήν οὐσία τῆς *θρησκείας*, *στήν* *πραγματικότητα* εἶναι ή *ἴδια* *θρησκεία*.

65

Οἱ μέχρι τώρα προσπάθειες μεταρρύθμισης στή φιλοσοφία διέφεραν λιγότερο ἢ περισσότερο μόνο *κατά* *τόν* *τρόπο* ὄχι *κατά* *τό* *εἶδος* *ἀπό* τήν παλιά φιλοσοφία. Ὅμως ἀπαραίτητος ὄρος μιᾶς *πραγματικά* νέας, δηλαδή ἀνεξάρτητης φιλοσοφίας πού ν' ἀντιστοιχεῖ *στήν* *ἀνάγκη* τῆς *ἀνθρωπότητας* καί τοῦ μέλλοντος, εἶναι νά διαφέρει *στήν* οὐσία *ἀπό* τήν παλιά φιλοσοφία.

‘Η ‘Αναγκαιότητα μιᾶς ‘Αλλαγῆς 1842-1843

Εἶναι κάπως διαφορετικά μέ μιᾶ νέα φιλοσοφία πού πέφτει στήν ἴδια ἐποχή μέ τίς προηγούμενες φιλοσοφίες καί μέ μιᾶ φιλοσοφία πού πέφτει σ’ ἓνα νέο ἀπόσπασμα τῆς ἀνθρωπότητας· δηλαδή ἐντελῶς διαφορετικά μέ μιᾶ φιλοσοφία ἡ ὁποία ὀφείλει τήν ὕπαρξή της μόνο σέ μιᾶ φιλοσοφική ἀνάγκη, π.χ. ὅπως ἡ φιλοσοφία τοῦ Φίχτε σέ σχέση μέ τήν καντιανή, ἐντελῶς διαφορετικά μέ μιᾶ φιλοσοφία ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ ἢ συμπέφτει μέ μιᾶ ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπότητος, διαφορετικά μέ μιᾶ φιλοσοφία ἡ ὁποία ἀνήκει στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καί μόνο ἔμμεσα σχετίζεται μέ τήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, διαφορετικά μέ μιᾶ φιλοσοφία ἡ ὁποία πέφτει ἄμεσα στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐπομένως τό ἐρώτημα: εἶναι ἀναγκαῖα μιᾶ ἀλλαγή, μιᾶ μεταρρύθμιση, μιᾶ ἀνανέωση τῆς φιλοσοφίας; Καί ἂν ναί, πῶς μπορεῖ, πῶς πρέπει νά κατασκευαστεῖ; Εἶναι αὐτή ἡ ἀλλαγή, ἀλλαγή στό πνεῦμα καί τό νόημα τῆς μέχρι τώρα φιλοσοφίας ἢ μιᾶ ἀλλαγή μέ καινούριο νόημα; Πρόκειται γιά μιᾶ φιλοσοφία ὅπως ἡ μέχρι τώρα, ἢ γιά μιᾶ οὐσιαστικά νέα; Πρόκειται μόνο γιά μιᾶ νέα φιλοσοφία ἢ γιά μιᾶ νέα ἐποχή; Τά δύο ἐρωτήματα, ἂν εἶναι ἀναγκαῖα μιᾶ ἀλλαγή τῆς φιλοσοφίας καί τί εἶδους ἀλλαγή εἶναι ἀναγκαῖα ἐξαρτιοῦνται ἀπό τό ἐρώτημα· βρισκόμαστε μπροστά στήν πόρτα μιᾶς νέας ἐποχῆς, μιᾶς νέας περιόδου τῆς ἀνθρωπότητος ἢ συνεχίζουμε νά πορευόμαστε πάνω στίς παλιές γραμμές ἢ διατηροῦμε τόν παλιό ἄνθρωπο, μόνο μέ τίς ἀλλαγές πού γίνονται ἀναπόφευκτες μέ τήν πρόοδο τοῦ χρόνου; Ἄν συλλάβουμε τό ζήτημα τῆς ἀναγκαιότητος μιᾶς ἀλλαγῆς μόνο ἀπό τή φιλοσοφική ἄποψη, θά τό συλλάβουμε πολύ περιορισμένα, θά παίξουμε στήν περιοχὴ μιᾶς συνηθισμένης σχολικῆς φιλονικίας. Τίποτα πιό ἀξιοκατάκριτο ἀπ’ αὐτό.

Οἱ περίοδοι τῆς ἀνθρωπότητος ξεχωρίζουν μόνο μέ τίς θρησκευτικές ἀλλαγές.²⁷ Ἐνα ἱστορικό κίνημα φτάνει στή βάση μόνο ἐκεῖ πού φτάνει στήν καρδιά τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ καρδιά τῆς

άνθρωπότητας είναι ή θρησκεία. 'Η καρδιά δέν είναι μιά μορφή τής θρησκείας ώστε νά πρέπει αὐτή νά είναι καί στήν καρδιά· εἶναι ή οὐσία τής θρησκείας. Τό ἐρώτημα εἶναι μόνο: ἔχει πραγματοποιηθεῖ κίόλας σέ μᾶς μιά ἐπανάσταση σέ σχέση μέ τή θρησκεία; Ναί. Δέν ἔχουμε πιά καρδιά, δέν ἔχουμε πιά θρησκεία. Τόν χριστιανισμό τόν ἔχουν ἀρνηθεῖ — ἀρνηθεῖ οἱ ἴδιοι πού προσκολλιοῦνται σ' αὐτόν — ἀρνηθεῖ· ἀλλά δέ θέλουν νά γίνει φανερό πῶς τόν ἔχουν ἀρνηθεῖ· δέν τό παραδέχονται γιά λόγους πολιτικῆς, τό κρατοῦνε μυστικό· ἐξαπατοῦνται σκόπιμα ή χωρίς πρόθεση σχετικά μ' αὐτήν τήν ἄρνηση — μάλιστα θεωροῦν ὑποκριτικά χριστιανισμό τήν ἄρνηση τοῦ χριστιανισμοῦ, κάνουν τόν χριστιανισμό ἕνα ἀπλό ὄνομα, μάλιστα προχωροῦν τόσο μακριά στήν ἄρνηση τοῦ χριστιανισμοῦ πού ἀπορρίπτουν κάθε θετική κατευθυντήρια γραμμή, δέν ἀπαιτοῦν οὔτε τά συμβολικά βιβλία, οὔτε τούς πατέρες τής ἐκκλησίας, οὔτε καί τήν ἴδια τή Βίβλο ὡς μέτρο τοῦ χριστιανικοῦ, σάμπως κάθε θρησκεία νά μήν εἶναι θρησκεία μόνο ἐφόσον ἔχει ἕνα ὀρισμένο μέτρο θρησκευτικοῦ, ἕνα ὀρισμένο ἐπίκεντρο, μιά ὀρισμένη ἀρχή. Αὐτό εἶναι μορφή διατήρησης κάτω ἀπό τήν ἄρνηση. Χριστιανισμός εἶναι ὄχι ὅ,τι ὑπάρχει στή Βίβλο, ὄχι ὅ,τι ὑπάρχει στά σύμβολα τής ἐκκλησίας, χριστιανισμός εἶναι τίποτα τό θετικό. 'Αλλά τί εἶναι λοιπόν;²⁸ Αὐτό δέ θά πεῖ παρά ἀκριβῶς πῶς δέν ὑπάρχει πιά χριστιανισμός. Παρόμοια φανερώματα δέν εἶναι ἄλλο ἀπό ἀποκαλύψεις τής ἐσωτερικῆς παρακμῆς, τής κατάπτωσης τοῦ χριστιανισμοῦ — ἀνοιχτές ἀρνήσεις τοῦ χριστιανισμοῦ πού ὅμως δέν πρέπει νά ὁμολογοῦν οὔτε στόν ἑαυτό τους, οὔτε σέ μᾶς ὅτι ὑπάρχουν.²⁹ 'Η μέχρι τώρα φιλοσοφία πέφτει στήν περίοδο τής κατάπτωσης τοῦ χριστιανισμοῦ, τής ἀρνήσεώς του, ή ὁποία ὅμως ἤθελε νά εἶναι συγχρόνως ή θέση του. 'Η χεγκελιανή φιλοσοφία ἔκρυσσε τήν ἄρνηση τοῦ χριστιανισμοῦ κάτω ἀπό τήν ἀντίφαση μεταξύ παράστασης καί σκέψης — δηλαδή τήν ἀρνήθηκε τή στιγμή πού τόν κερνοῦσε — καί πίσω ἀπό τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στόν χριστιανισμό ὅταν ἄρχιζε καί ὅταν ἦτανε ἔτοιμος.³⁰ Αὐτό πού ἀρχίζει εἶναι ἀναγκαστικά ἀφηρημένο — ὅλα τά δεσμά φαίνονται ἐδῶ νά ἔχουν ἀπορριφτεῖ. 'Ακόμα καί μιά θρησκεία διατηρεῖται μόνο ἂν διατηρηθεῖ στήν ἀρχική ἔννοιά της. Στήν ἀρχή ή θρησκεία εἶναι φωτιά, ἐνέργεια, ἀλήθεια — τότε δέ λεπτολογεῖται, δέ διαφοροποιεῖται — κάθε θρησκεία ἀρχικά εἶναι αὐστηρή, ἀπόλυτη, ἀλλά μέ τόν καιρό ἐξασθενίζει, γίνεται χαλαρή, ἄπιστη στόν ἑαυτό της, ἀδιάφορη, πέφτει στή μοῖρα τής συνήθειας. Καί γιά νά διευθετήσουμε,³¹ νά σκεπάσουμε αὐτήν τήν ἀποσκίρτηση ἀπό τή θρησκεία μέ τή θρησκεία, καταφεύγουμε στήν παράδοση ή στήν τροποποίηση τής παλιάς νομοθεσίας. 'Όπως οἱ 'Εβραῖοι. Οἱ χριστιανοί βοηθοῦνται μέ τό νά μπάζουν στά ἱερά κείμενά τους ἕνα νόημα πού εἶναι ριζικά ἀντίθετο μ' αὐ-

τά τά ιερά κείμενα.³² Ἡ διάκριση τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας ἔχει κίολας ἀναιρεθεῖ μέ τό ὅτι ὁ ἀρχικός χριστιανισμός αἰωροῦνταν πάντοτε ὡς ὑπόδειγμα, ὡς ἰδανικό μπροστά στόν χαλαρό, παρακμασμένο χριστιανισμό, μέ τό ὅτι οἱ ὀρισμοί πού προστέθηκαν θεμελιώνονταν πάνω στήν αὐθεντία του. Καί μόνο γι' αὐτό δέν μπορούμε νά πάρουμε ὡς ἀποκλειστικό μέτρο τή Βίβλο· ἀφοῦ οἱ ἀόριστοι, ταλαντευόμενες γνῶμες, π.χ. τοῦ Ἀποστόλου σέ σχέση μέ τήν ἀποκάλυψη, τοῦ λόγου μόνο στό μεταγενέστερο χριστιανισμό πῆραν σέ πολλά κομμάτια προσδιοριστικό χαρακτήρα· ὥστόσο σύμφωνα μέ τήν ἀρχή οἱ ὀρισμοί αὐτοί πρέπει νά βρίσκονται κίολας στή Βίβλο. Ἔτσι καί ἡ ἀγαμία τῶν ἱερωμένων. Στήν ἀρχή ἀσφαλῶς δέν ἦταν ἀπαραίτητος ὁ νόμος.³³ Πάρα πολλοί ἀφιερώνονταν μέ τή θέλησή τους καί μέ πολύ ἐνθουσιασμό στήν ἀγαμία. Ὅταν ὅμως οἱ χριστιανοί ἔγιναν μή χριστιανοί, ὅταν πιά δέ βοηθοῦσαν οἱ παραινέσεις, γιατί δέ θά ἔπρεπε νά ἐπιβληθεῖ, τουλάχιστο στους ἱερωμένους, ὁ νόμος τῆς ἀγαμίας;

Τόν χριστιανισμό τόν ἔχουν ἀρνηθεῖ — ἀρνηθεῖ στό πνεῦμα καί τήν καρδιά, στήν ἐπιστήμη καί τή ζωή, στήν τέχνη καί στή βιομηχανία καί ἀρνηθεῖ ριζικά, χωρίς ἐλπίδα σωτηρίας, ἀνέκκλητα, γιατί οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἰδιοποιηθεῖ τό ἀληθινό, τό θετικά ἀνθρώπινο, τό ἀντί - ἱερό σ' αὐτό ἔτσι πού ἀφαιρέθηκε ἀπ' τόν χριστιανισμό κάθε δύναμη ἀντίστασης.

Ἄλλοτε ἡ μέχρι τώρα ἀρνηση ἦταν ἀσυνειδητή. Μόλις τώρα εἶναι ἢ γίνεται συνειδητή, θεληματική, ἄμεσα ἐπιδιωκόμενη καί τόσο περισσότερο ὅσο ὁ χριστιανισμός ἔχει ἀναμιχθεῖ μέ τά ἐμπόδια τοῦ οὐσιαστικοῦ κινήτρου τῆς τωρινῆς ἀνθρωπότητας, τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἡ συνειδητή ἀρνηση θεμελιώνει μιά νέα ἐποχή — τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς νέας, ἀνοιχτόκαρδης, ὄχι πιά χριστιανικῆς, ἀποφασιστικά μή χριστιανικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ φιλοσοφία μπαίνει στή θέση τῆς θρησκείας· ἀλλά ἀκριβῶς μέ τοῦτο μπαίνει μιά τοῦτο γενεῆ διαφορετική φιλοσοφία στή θέση τῆς παλιάς. Ἡ μέχρι τώρα φιλοσοφία δέν μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει τή θρησκεία — ἦταν φιλοσοφία ἀλλά ὄχι θρησκεία χωρίς θρησκεία. Ἄφησε ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό της τή χαρακτηριστική οὐσία τῆς θρησκείας — ἀπαίτησε γιά τόν ἑαυτό της μόνο τή μορφή τῆς σκέψης. Ἄν πρέπει ἡ φιλοσοφία νά ἀντικαταστήσει τή θρησκεία, ὀφείλει ἡ φιλοσοφία ὡς φιλοσοφία νά γίνει θρησκεία, ὀφείλει νά συμπεριλάβει στόν ἑαυτό της κατά τρόπο πού νά τῆς ταιριάζει αὐτό πού συντάσσει τήν οὐσία τῆς θρησκείας, αὐτό πού ἡ θρησκεία προτάσσει πρὶν ἀκόμα ἀπό τή φιλοσοφία. Τί εἶναι αὐτό πού ξεχωρίζει φιλοσοφία καί θρησκεία; Σ' αὐτήν ἔχει δοθεῖ μιά οὐσία, σ' ἐκείνη σκέψεις. Ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς ἄλλης οὐσιαστικά φιλοσοφίας προκύπτει κίολας ἀπ' τό γεγονός ὅτι ἔχουμε μπροστά μας ὀλοκληρωμένο πιά τόν τύπο τῆς μέχρι τώρα φιλοσοφίας. Δηλαδή

είναι περιττό ό,τι είναι όμοιο μ' αυτήν, μέσα στο πνεύμα της, έστω κι άν αποκλίνει σοβαρά στους ιδιαίτερους όρισμούς — είναι μόνο ύποκειμενικές αλλαγές καί τροποποιήσεις. Οί λογικές - μεταφυσικές έννοιες, μπορούν, όπως δείχνει ό Χέγκελ, νά όριστούν διαφορετικά, μπορούν νά συμφωνηθούν. Αυτό δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν ούσία. Ή προσωπική .....³⁴ του θεού μπορεί νά συλληφθεί νά αιτιολογηθεί έτσι ή άλλιώς — άδιάφορο, έχουμε άκούσει άρκετά άπ' αυτά, δέ θέλουμε νά ξέρουμε τίποτα πιά, δέ θέλουμε πιά θεολογία. Ή φιλοσοφία μέ τήν έννοια τής θεολογίας έχει έξαντληθεί, τελείωσε.

Ούσιαστικές διαφορές στή φιλοσοφία είναι ούσιαστικές διαφορές στήν άνθρωπότητα.

Στή θέση τής πίστης μπήκε ή άπιστία, στή θέση τής Βίβλου ή λογική, στή θέση τής θρησκείας καί τής έκκλησίας ή πολιτική, στή θέση του ούρανοϋ ή γή, τής προσευχής ή δουλειά, τής κόλασης ή ύλική ανάγκη, στή θέση του χριστιανοϋ ό άνθρωπος. "Άνθρωποι πού δέν είναι πιά διχασμένοι σ' έναν κύριο στόν ούρανό κι έναν κύριο στή γή, σέ έδω καί ύπερπέραν, άνθρωποι πού ρίχνονται μέ άμοίραστη ψυχή στήν πραγματικότητα, είναι άλλοι άνθρωποι άπό κείνους πού έμφανίζονται σ' εκείνη τή διάσπαση. Αυτό πού ό Χέγκελ ξεπέρασε άφηρημένα, αυτό πού αναίρεσε έμμεσα μέ τή σκέψη, είναι γιά μās καταργημένο, αυτό πού γιά κείνον ήταν άποτέλεσμα τής σκέψης, είναι γιά μās άμεση βεβαιότητα. Χρειαζόμαστε λοιπόν ένα άξίωμα σύμφωνο μ' αυτήν τήν άμεσότητα: πρέπει νά τό έχουμε κιόλας στήν άρχή. "Άν πρακτικά ό άνθρωπος πήρε τή θέση του χριστιανοϋ, πρέπει τό ανθρώπινο πλάσμα καί θεωρητικά νά πάρει τή θέση του θείου, γιατί ό χριστιανός, ως ιδιαίτερη ποιότητα διαφορετική άπό τόν άνθρωπο, βασίζεται μόνο σ' ένα ιδιαίτερο θεόν διαφορετικόν άπό τόν άνθρωπο. Κοντολογίς όφείλουμε νά συνοψίσουμε σέ μιά ύπέρτατη άρχή, σέ μιά λέξη αυτό πού κιόλας είμαστε, αυτό πού θέλουμε τώρα νά γίνουμε. Μόνο έτσι αγιάζουμε τή ζωή μας, θεμελιώνουμε τήν τάση μας: άν θέσουμε στή σκέψη ένα άνώτατο αντίστοιχο αυτού πού έμείς επιβεβαιώνουμε στήν πράξη ως άνώτατο. Μόνο έτσι άπαλασσόμαστε άπό τήν αντίφαση πού γιά τήν ώρα μās δηλητηριάζει έσωτερικά — άπό τήν αντίθεση τής ζωής καί τής σκέψης μας μέ μιά θρησκεία πού αντιφάσκει ριζικά στή ζωή καί τή σκέψη μας. Γιατί όφείλουμε νά ξαναγίνουμε θρησκευτικοί — θρησκεία μας πρέπει νά γίνει ή πολιτική — αλλά αυτό είναι δυνατό μόνο άν έχουμε κάτι άνώτατο άκριβώς στήν αντίληψή μας τό όποιο θά κάνει γιά μās θρησκεία τήν πολιτική.³⁵ Μπορεί κανένας άπό ένστικτο, ένεργητικότητα, άλήθεια νά κάνει γιά τόν έαυτό του τήν πολιτική θρησκεία, αλλά πρόκειται γιά ένα τελικό, έκφρασμένο λόγο, ένα έπίσημο άξίωμα. Τό άξίωμα αυτό δέν είναι άλλο παρά — έκφραζόμενο άρνητικά —

ὁ ἀθεϊσμός — ἡ ἀποστολή ἑνὸς θεοῦ διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ θρησκεία, στή συνηθισμένη ἔννοια, εἶναι πολὺ λίγο ὁ δεσμός τοῦ κράτους, ἀφοῦ εἶναι, πολὺ περισσότερο, ἡ διάλυσή του. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς θρησκείας ὁ θεὸς εἶναι πατέρας, προστάτης, συντηρητῆς, φύλακας, ἡγεμόνας καὶ κύριος τῆς μοναρχίας τοῦ κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος ἐπομένως δὲν ἔχει ἀνάγκη τὸν ἄνθρωπο — ὅλα ὅσα θέλει νὰ πάρει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του ἢ τοὺς ἄλλους, τὰ παίρνει ἄμεσα ἀπὸ τὸν θεό· ἐγκαταλείπεται στὸ θεό, ὄχι στὸν ἄνθρωπο, εὐχαριστεῖ τὸ θεό, ὄχι τὸν ἄνθρωπο γι' αὐτὸ πού κάπως τυχαῖα παίρνει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο — θέση, ψωμί, ὕπαρξη — ὅλα τὰ ἔχει ἀπὸ τὸν θεό. Ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος μόνο *τυχαῖα* ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ θρησκεία *λύνει τοὺς δεσμούς* μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ θρησκευόμενος ἔχει στὸ θεό τὸν δάσκαλό του, τὸν φίλο του, τὸν ἀδερφό καὶ τὸν πατέρα του — μὲ λίγα λόγια τὰ πάντα. Ἄν ἐξηγήσουμε στὸν ἑαυτὸ μας τὸ κράτος ὑποκειμενικά, τότε οἱ ἄνθρωποι συγκεντρώνονται μόνο γιατί δὲν πιστεύουν σὲ θεό, σὲ καμιὰ βοήθεια ἔξω καὶ πάνω ἀπ' αὐτούς — γιατί ἀσυνειδήτα, ἀθέλητα ἀρνιοῦνται στὴν πράξη τῆ θρησκευτικῆ τους πίστη. Τὰ κράτη τὰ ἴδρυσεν ὄχι ἡ πίστη στὸ θεό, παρά ἡ ἀπελπισία ἀπὸ τὸ θεό — ἐξηγεῖ ὑποκειμενικά τὴν προέλευση τοῦ κράτους — ἡ πίστη στὸν ἄνθρωπο ὡς θεὸ τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ κράτος ξεχωρίζονται, ξεδιπλώνονται οἱ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου γιὰ νὰ κατασκευάσουν μ' αὐτὸν τὸ διαχωρισμὸ καὶ τὴν ἐπανένωσή τους ἕνα ἄπειρο πλάσμα — πολλοὶ ἄνθρωποι, πολλές δυνάμεις εἶναι μιά δύναμη. Τὸ κράτος εἶναι ἡ περιλήψη ὅλων τῶν πραγματικότητων — τὸ κράτος ἡ πρόνοια τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα στὸ κράτος ἀντιπροσωπεύει ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, συμπληρώνει ὁ ἕνας τὸν ἄλλον — αὐτὸ πού δὲν μπορῶ ἐγώ, ξέρω, τὸ μπορεῖ ὁ ἄλλος — δὲν εἶμαι μόνος μου, παραδομένος στὸ τυχαῖο τῆς φυσικῆς δυνάμεως, ὑπάρχουν οἱ ἄλλοι γιὰ μένα, εἶμαι περιτριγυρισμένος ἀπὸ ἕνα καθολικὸ πλάσμα, εἶμαι μέλος ἑνὸς συνόλου πού εἶναι ἕνα πλάσμα οὐσιαστικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ μένα ὡς ἀτόμου. Τὸ κράτος εἶναι ὁ ἀπεριόριστος, ἄπειρος, ἀληθινός, τελειωμένος, θεῖος ἄνθρωπος. Τὸ κράτος εἶναι ἄνθρωπος. — Τὸ κράτος πού αὐτοορίζεται, αὐτοσυμπεριφέρεται — ὁ ἀπόλυτος ἄνθρωπος. Μέσα στὸ κράτος τὸ εἶναι μου δὲν ἐξαρτᾶται πιά ἀπὸ τὴ φύση — τουλάχιστο μόνο του, παρά ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.³⁶ Γι' αὐτὸ τὸ κράτος ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς θανατικῆς ποινῆς.

Ἡ θρησκεία εἶναι δεσμός τῶν ἀνθρώπων μόνο στὸ μέτρο πού εἶναι ὄχι *θρησκεία* — πίστη στὴν ἐνότητα τῶν ἀνθρώπων — ἢ αὐτῶν τῶν ὀρισμένων ἀνθρώπων — καθγιασμός αὐτοῦ πού καθ' ἑαυτὸ συνδέει τοὺς ἀνθρώπους μεταξύ τους, ἔκφραση ἑνὸς κοινοῦ ἀνθρώπινου φρονήματος. Μὲ τὴ βασιλεία τερματίστηκε ἡ θρησκευτικὴ (πολιτικὴ) κυριαρχία τοῦ Ἰεχωβά, μὲ τὴ χριστιανικὴ

ἐκκλησία, τερματίστηκε ἡ χριστιανικὴ θρησκεία· ὁ Πάπας μῆκε στή θέση τοῦ Χριστοῦ· ἕνας γήινος, ἄνθρωπος ἡγεμόνας, στή θέση τοῦ οὐράνιου. Ἡ θρησκεία ἀντιπροσωπεύει τὸ κράτος, τὸ κράτος τῆ θρησκεία — ἡ θρησκεία εἶναι τὸ ἰδεατὸ κράτος, τὸ κράτος ἢ πραγματικὴ ἢ πραγματοποιημένη θρησκεία. Ἡ θρησκεία ὡς ὀρισμένη εἶναι ἡ ἀντίληψη μιᾶς ὀρισμένης ἐνότητας ἀνθρώπων γιὰ τὴν οὐσία τῆς, αὐτὴ πού πραγματώνεται στὸ κράτος. (Ἡ ἑλληνικὴ μοῖρα ἦταν ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν καθολικὴ ἐνότητα τῆς ἀνθρωπότητας, πού ἀναγκαστικὰ ἦταν κατὰ τῶν θεῶν, τῶν προστατῶν αὐτοῦ τοῦ λαϊκοῦ τοπικισμοῦ). Ἡ θρησκεία εἶναι ἕνα μὲ τὸ κράτος, ἐπειδὴ μόνον τὸ κράτος εἶναι ἀλήθεια, πραγματικότητα αὐτὸ πού στή θρησκεία εἶναι μόνον παράσταση, ἐπειδὴ ἀρχικὰ ἦταν πολιτικὴ· αὐτὴ εἶναι ὁ δεσμός — ὡς ὀρισμένη — ἐνός ὀρισμένου κράτους, ἀλλὰ ἀκριβῶς γιατί εἶναι μὴ - θρησκεία — θρησκεία μὲ τὴ σημασία τῆς θρησκείας καὶ θεολογίας — γιατί ἡ οὐσία τῆς εἶναι πολιτικὴ οὐσία.³⁷ Θρησκεία εἶναι αὐτὸ πού ἔγινε κοινὴ ὑπόθεση τῆς ἀνθρωπότητας ἢ μιᾶς ὀρισμένης ἐνότητας ἀνθρώπων — ἡ ἐνότητα πού ἔγινε γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ἐνότητας. Ἱερό, ἀπρόσβλητο εἶναι αὐτὸ πού εἶναι κοινό, γενικό — θρησκεία καὶ ἦθη εἶναι ἀρχικὰ ταυτόσημα· ταυτόσημα ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ σύγχρονου ὀρθόδοξου χριστιανικοῦ κόσμου.³⁸ Ἡ γνώμη πὼς τὰ ἦθη εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμα ἡ θρησκεία τῶν γυναικῶν. "Ὅλοι οἱ ἠθικοί, ὅλοι οἱ πολιτικοί νόμοι εἶναι ἀρχικὰ θρησκευτικοί, θρησκεία. "Ὅ,τι ἰσχύει, ὅ,τι εἶναι νόμος, αὐτὸ εἶναι θρησκεία. Ὁ ἀληθινὰ μορφωμένος ἔχει μπροστὰ στὴν ἰδιοκτησία τοῦ ἄλλου ἕνα θρησκευτικὸ φόβο. Ὁ χριστιανισμὸς δὲ δημιούργησε κράτη, παρά τὴν ἐκκλησία. Ὅμως ἡ ἐκκλησία εἶναι μόνον στὴν πραγματικότητα αὐτὸ πού εἶναι ὁ Χριστὸς στὴ φαντασία· ἐκκλησία εἶναι ὁ ἐξηγημένος Χριστὸς. Ἡ ἐκκλησία εἶναι ἕνα βασίλειο διαφορετικὸ ἀπ' τὸ κράτος σάν τέτοιο — ὁ οὐρανὸς πάνω στὴ γῆ — ὁ Χριστὸς δὲν ἤθελε νὰ ἰδρῦσει ἕνα κοσμικὸ βασίλειο, ἤθελε νὰ εἶναι ἡ ἐθνικότητα γιὰ ὄλους, χωρὶς διάκριση, τοὺς ἀνθρώπους· ἤθελε νὰ λυτρώσει τοὺς ἀνθρώπους ἀπ' τὸ βάσανο τῆς ἁμαρτίας· ἦταν ὁ φιλεῦσπλαχνος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκκλησία ἔχει τὰ κλειδιά τῆς συγχώρησης. Τὸ βάπτισμα κιόλας ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὸν φόβο τοῦ πειρασμοῦ τῆς ἁμαρτίας. Ὁ Χριστὸς ἦταν ἡ ταυτότητα τῶν ἀνθρώπων — μέσα σ' αὐτὸν ὄφειλαν νὰ εἶναι "Ἐνα ὑπὸ τὸν ὄρο τῆς πίστεως σ' αὐτόν. — Ἡ ἐκκλησία ἔνωσε τοὺς χριστιανούς. Στὸ χριστιανισμὸ οἱ ἄνθρωποι παρατήθηκαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, προσχώρησαν σὲ ἐθελοντικές, ἀμοιβαῖα ὑποστηριζόμενες ἐνώσεις, εἶχαν κοινοκτημοσύνη ἀγαθῶν καὶ δεῖπνα ἀγάπης· στὴ θέση τῆς πολιτικῆς ἔνωσης μῆκε ἡ ἀδελφικὴ ἀγάπη. Κοντολογίς ὁ χριστιανισμὸς ἦτανε μιὰ ἀπολιτικὴ - πολιτικὴ συνένωση τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὸ δικὸ τους ἑξωτερικὸ καὶ ἑσωτερικὸ καλὸ, γιὰ τὴ δικὴ τους σωτηρία. Ὁ ἄνθρωπος ἦταν

τό περιεχόμενο, ὁ Χριστός ὡς ἄνθρωπος, ὡς ἐραστής τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ἐκπρόσωπος τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, καθολικό πρόσωπο, ἦταν τό ἀντικείμενο. Ἦταν ἡ ἐξιδανικευμένη ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ λίγα λόγια ἡ ἐκκλησία ἦταν ἡ πραγματικότητα αὐτοῦ τοῦ ὁποίου ὁ Χριστός στάθηκε ἡ προκαταβολική ἀντίληψη. Ἡ θρησκεία εἶναι μόνο παράσταση αὐτοῦ πού θέλει καί πρέπει νά κάνει στή ζωὴ ὁ ἄνθρωπος — ἡ ἀνώτατη πρόθεση καί βασικὴ ἀρχὴ τῆς (πολιτικά) κοινῆς ζωῆς. Ἡ: Θεός εἶναι μόνο τό ἰδανικό, ἡ ἰδέα πού ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει καί θέλει νά πραγματώσει. Αὐτό πού γίνεται κοινὴ ὑπόθεση, δένει αὐθαίρετα καί τούς ἀνθρώπους μεταξύ τους, ἂν καί πάντοτε ὄλα ὅπως καί ἡ ἐποχὴ, συνεργοῦν συγχρόνως βούληση καί συνείδηση γίνεται μιὰ δύναμη μπροστά στήν ὁποία σκύβουν οἱ ἄνθρωποι, γίνεται ἓνα ζωντανό πλάσμα πού οἱ ἄνθρωποι τό νιώθουν προσωποποιημένο. Αὐτό συμβαίνει στήν ἐποχὴ μας μέ τούς ἄπιστους. Ἡ ἀπιστία θά γίνει σέ λίγο γενικὴ δύναμη, ἔπειτα θρησκευτικὴ αὐθεντία. Θρησκεία κάνει κανέναν μέ τό νά πιστεύει — νά πιστεύει μέ ἀποδεχτὴ, ὡς τώρα ἔγκυρη καί γι' αὐτό καθγιασμένη σημασία τῆς πίστεως. Αὐτό πού ὠθεῖ τούς ἀνθρώπους, τούς ἐμψυχώνει, τούς ὀρίζει, τούς δένει μεταξύ τους, τούς κάνει ἀξιους καί ἀγαπητούς μόνο γιὰ χάρη του, εἶναι ἡ ἀρχὴ τους, ὁ θεός τους. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι — ἐπειδὴ καί τὰ δύο εἶναι σύγχρονα — μπορεῖ κανένας νά παράγει τόν θεό τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τῆ χριστιανικῆ κοινότητα. Μόνο μέ τὴν κοινότητα διαμορφώνεται ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ, ὁ Χριστός εἶναι ἡ παράσταση πού ἔχει ἡ κοινότητα γιὰ τὴν οὐσία τῆς. Ἡ θρησκεία στηρίζεται στή συνένωση τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἴδια εἶναι μιὰ δημόσια ἔνωση. Ἐπομένως ἡ ὑπαρξὴ τῆς θεμελιώνεται, ὅπως καί τοῦ πολίτη, πάνω στήν τιμῆ. Ἡ ἔννοια τῆς θρησκευτικῆς προσβολῆς, τῆς βλασφημίας ἔγκειται στήν ἐσωτερικὴ οὐσία τῆς θρησκείας.³⁹ Μὲ ρασιοναλιστικὴ ἔννοια ὁ θεός δέν εἶναι δυνατό νά βλαστημηθεῖ, νά προσβληθεῖ, ἀλλὰ προσβάλλεται ἡ θρησκεία ἂν προσβληθεῖ τό ἀντικείμενό τῆς. Καί ὁ ὀρισμένος θεός καί ἡ ὀρισμένη θρησκεία εἶναι ταυτόσημα. Γι' αὐτό μιὰ θρησκεία ἀφανίζεται ἢ παίρνει τό δρόμο τῆς καταστροφῆς, ὅταν μόνο μέ *ἀνέντιμα* μέσα μπορεῖ νά κρατηθεῖ, ὅπως συμβαίνει τώρα μέ τόν χριστιανισμό πού μόνο φασαρία κάνει, μέ καυχησιάρικα ἀναγκαστικά καί παρόμοια ἐπαινετά μέσα θέλει νά δείξει ὅτι βρίσκεται ἀκόμα στήν ἀνθιση καί μέ τὰ πιό ἀναξιοπρεπῆ καί ἀνήθικα μέσα ἀμύνεται κατὰ τῶν ἐπιθέσεων τῶν ἀπίστων.

Ἄλλὰ δὲ διαλύεται λοιπὸν τό κράτος⁴⁰ ὅταν χάνεται ἡ πίστη σέ μιὰ θεία δικαιοσύνη πού ἀνταποδίδει, τιμωρεῖ ἢ ἀνταμείβει; Δηλαδή ἡ θρησκεία, καί στή θρησκευτικὴ τῆς ἔννοια, δέν εἶναι ὁ δεσμός; Μόνο στίς περιπτώσεις, πού δέν πρέπει νά ὑπάρχουν, ὅσο τουλάχιστο τό κράτος δέν εἶναι ἀξιο νά κάνει τὴ δουλειά του· στίς

περιπτώσεις αδικίας κάνει εκκληση ο άθως στην ιερή ιδέα της δικαιοσύνης, στη συνείδηση της άθωότητάς του και ελπίζει, πώς κάποτε θα διαλάβει ή άθωότητά του, ότι θα βγει καθαρός από την αδικία που του έχει γίνει. "Αν εγκαταλείπταν ο άνθρωπος μόνο στη δικαιοσύνη του θεού δε θα υπήρχαν καταγγελίες, δίκες, δικαστήρια. Ο άνθρωπος δε θα χρειαζότανε να παρέχει στον εαυτό του τό δίκαιο, αν υπήρχε έξω και πάνω από τον άνθρωπο ένα πλάσμα που να δικάζει. Μόνο ο άνθρωπος έχει τό δικαίωμα να δικάζει τον άνθρωπο, μόνο ο άνθρωπος γνωρίζει τον άνθρωπο, δηλαδή ο άνθρωπος δικάζεται μοναχός του, ήθικά άμεσα μόνος του, από τή συνείδησή του, πολιτικά από ένα τρίτο πρόσωπο. Σ' αυτό ακριβώς συνίσταται τό ήθικό, ν' αφήσω τήν κρίση για μένα σ' έναν άλλον έξω από μένα, σ' έναν που αντιπροσωπεύει τή συνείδηση του δικαίου, τήν ανθρωπότητα. Αυτό είναι τό βαθύ στον Χριστιανισμό, ότι δεν έδωσε στον θεό, παρά στον *άνθρωπο* Χριστό τό δικαστήριο που θα δικάζει τούς ανθρώπους. Ο θεός μπορεί μόνο να καταδικάζει — αυστηρά νοούμενο, όπου εκφράζεται ή άφηρημένα, άρνητική, ή καθορισμένη άπ' όλους τούς ανθρώπινους όρισμούς ουσία του λογικού. Ο άνθρωπος θέλει να παρουσιάζεται καθαρισμένος όχι μονάχα μπροστά στον εαυτό του, παρά και μπροστά στους άλλους. Στη δυστυχία πρέπει να μάς άρκει ή συνείδηση του δικαίου μας, της άθωότητάς μας — γενικά ο άνθρωπος κάνει τό σωστό. Ο άνθρωπος δεν είναι αδιάφορος, είναι ουσιαστικά άνθρωπος όχι μόνο για τον εαυτό του, παρά και για τούς άλλους. Δέ θέλει να παραγνωρίζεται· θέλει να γνωρίζεται και να αναγνωρίζεται. Δηλαδή δεν του άρκει ή δικαιοσύνη μπροστά στο θεό. Καί αυτό τό έχουμε στο Χριστιανισμό, στη θρησκεία. Ο θεός δε δικάζει μυστικά. Η δίκη είναι *δημόσια*, γίνεται μπροστά στη συνέλευση των ανθρώπων, δηλαδή μπροστά στους ανθρώπους. Ακόμα και ή τελευταία κρίση της θρησκείας μάς μεταθέτει δηλαδή στην αγορά της ανθρώπινης ζωής.

Ο άνθρωπος δικάζεται στο κράτος από έναν άλλον,⁴¹ που όμως είναι όμοιός του, που ως δικαστής βρίσκεται πάνω άπ' αυτόν, που σαν πλάσμα όχι *προσωπικά* ενδιαφερόμενο, δικάζει ύψωμένος πάνω άπ' όλα τά συναισθήματα και τά πάθη που θα μπορούσαν να θολώσουν τήν κρίση του. Δηλαδή έχουμε έδω αυτό που έχουμε γενικά στο αντικείμενο της θρησκείας — ένα πλάσμα διαφορετικό άπ' τον άνθρωπο, δηλαδή τον ατομικό άνθρωπο, από μένα, διαφορετικό, άφηρημένο κι ώστόσο ανθρώπινο στην ουσία πλάσμα, δηλαδή έδω έχουμε τή *διαφορά* και ταυτόχρονα τήν ταυτότητα μέ τον άνθρωπο. Ο δικαστής διαχωρίζει τή δημόσια, τή γενικά ανθρώπινη σημασία του, θέση και καθήκον του, από τήν ύποκειμενικά ανθρώπινη· αντιπροσωπεύει τό νόμο. Έχουμε συνεπώς τήν ίδια πράξη διάκρισης του ανθρώπου από τον εαυτό του, πάνω

στήν ὁποία στηρίζεται ἡ θρησκεία. Ὁ θεός σάν ἕνα διαφορετικό ἀπ' τόν ἄνθρωπο, δηλαδή ἀτομικό πλάσμα, γίνεται ὅπου ὁ ἄνθρωπος ξεχωρίζει μόνος του — ἡ γενική, ἀπό τήν ἰδιαίτερη, τήν ἀτομική του οὐσία. Μόνο μέσα στήν κοινότητα διαμορφώνεται ἡ ἔννοια ἑνός γενικοῦ ὄντος· μόνο μέσα σέ μιᾶ ἠθική κοινότητα ἡ ἔννοια μιᾶς ἠθικῆς ἀγάπης τοῦ θεοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς κοινότητας ὡς πλάσματος πού ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό του — ἀλλά μόνο στήν ἰδέα — εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ. Ὅλοι οἱ λαοί σκέφτονται τούς θεούς τους ἀνάλογα μέ τήν κατασκευή τῆς κρατικῆς τους — φυσικά, ἀφοῦ τό οὐράνιο βασίλειο τῆς θρησκείας εἶναι μόνο ἡ ἰδεατή ἀπεικόνιση τοῦ γήινου βασιλείου. Ὁ θεός εἶναι τό πλάσμα τοῦ κράτους, παριστάμενο ὡς πλάσμα. Τό κράτος εἶναι ἡ πραγματικότητα, ἀλλά συγχρόνως καί ἡ πρακτική ἀνασκευή τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Ὁ πιστός στήν ἀνάγκη ζητᾶ, ἀκόμα καί στίς μέρες μας, μόνο βοήθεια ἀπ' τόν ἄνθρωπο. Βοηθιέται μέ τήν «εὐλογία τοῦ θεοῦ» πού ὀφείλει νά εἶναι πανταχοῦ παρών — ἐννοεῖται πῶς ἡ ἐπιτυχία δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀνθρώπινη δραστηριότητα, παρά ἀπό εὐνοϊκές περιστάσεις, συχνά συμπτώσεις, ἀλλά ἡ εὐλογία τοῦ θεοῦ εἶναι μόνο μιᾶ γαλάζια ἄχνα θρησκείας μέσα στήν ὁποία σκεπάζει ἡ πιστή ἀπιστία τόν *πρακτικό* της ἀθεϊσμό.

Ὁ πρακτικός ἀθεϊσμός εἶναι λοιπόν ὁ δεσμός τῶν κρατῶν — οἱ ἄνθρωποι εἶναι στό κράτος, γιατί χωρίς κράτος εἶναι χωρίς θεό,⁴² τό κράτος τῶν ἀνθρώπων εἶναι θεός, συνεπῶς διεκδικεῖ μέ τό δικό του τό θεϊκό κατηγορούμενο τῆς μεγαλειότητος — ἤ, ἂν βρίσκουμε πολύ ἀκραία αὐτήν τήν ἔκφραση: ἡ θρησκεία εἶναι ὁ δεσμός τῶν κρατῶν, ἀλλά μόνο στό βαθμό πού αὐτή εἶναι τό κατ' εὐθειαν ἀντίθετο ἀπ' αὐτό πού συνήθως βλέπουμε σ' αὐτήν, πού δέν ἔχει ἄλλο περιεχόμενο καί ἀντικείμενο ἀπ' αὐτό πού ἔχει τό κράτος. Ἀλλά αὐτό πού ἀσυνεΐδητα εἶναι ἡ βάση καί ὁ δεσμός τοῦ κράτους — ὁ πρακτικός ἀθεϊσμός — ἔχει γίνει σέ μᾶς συνείδηση. Οἱ ἄνθρωποι ρίχνονται γιά τήν ὥρα στήν πολιτική, ἐπειδὴ ἀρνιοῦνται τῇ θρησκείᾳ τους, ἐπειδὴ γνωρίζουν τόν χριστιανισμό ὡς μιᾶ θρησκεία πού ἀφαιρεῖ ἀπό τούς ἀνθρώπους τήν πολιτική ἐνέργεια. Ἡ, ἡ συμμετοχή στήν πολιτική πού ἔχει σχεδόν κατακυριεύσει ὅλους τούς ἀνθρώπους, εἶναι ἀπόδειξη ὅτι ἔχει ἀναιρεθεῖ ἡ θρησκεία, τήν ἔχουν ἀρνηθεῖ ἢ, ἂν μπορεῖ νά πεῖ κανένας, ὅτι ἔχει *πραγματοποιηθεῖ*: γιατί, ὅσο καί ἂν ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἡ χριστιανική θρησκεία ἀπό τήν πολιτική, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ ἴδια ἡ χριστιανική θρησκεία καί σάν ἡ *ιδανική προκαταβολή θρησκευτικῆς παράστασης* μιᾶς πολιτικά πραγματοποιούμενης κοινότητας. Ὁ χριστιανισμός ἔσπασε τά δεσμά τῶν ἐθνότητων, τήν πολιτική τοῦ ἀρχαίου κόσμου· ἔκανε ὅλους τούς ἀνθρώπους ἴσους μπροστά στό θεό, χωρίς ταξική, ἐθνική διάκριση· κήρυξε τόν ἄνθρωπο ὡς ἄνθρωπο ἱκανό νά ἀπολαύσει τό δικαίωμα τῆς οὐράνιας εὐτυ-

χίας. Ὁ καθένas εἶναι πολίτης τοῦ οὐρανοῦ — ὁ καθένas ἐν δυνάμει, χωρὶς ἐξαίρεση, ἐφόσον πιστεύει στό ἀντικείμενο τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἔτσι λοιπόν ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἡ ἰδέα μιᾶς κοινότηας, ὅπου ὁ καθένas ἔχει ἴση συμμετοχή, ἴσα δικαιώματα, ὅπου δέν ἰσχύει καμιά ἐξαίρεση μπροστά στό νόμο τοῦ καθολικοῦ πλάσματος, κανένα πλεονέκτημα καταγωγῆς· ὁμως ἡ ἀλήθεια, ἡ πραγματικότητα τῆς θρησκείας εἶναι ἡ πολιτική. Ἐπομένως ἔχει λυθεῖ τό αἶνιγμα τῆς θρησκείας, ἀποκαλυφθεῖ τό μυστικό τῆς, ἐκπληρωθεῖ ὁ αὐτοπροσδιορισμός τῆς, ἔχει φτάσει τό τέλος τῆς ἀφοῦ ἡ θρησκευτική ἰδέα καί ὁ ἐνθουσιασμός ἔγιναν ἰδέα καί ἐνθουσιασμός γιά τήν πολιτική. Μέ τή διάλυση τοῦ χριστιανοῦ στόν ἄνθρωπο, διαλύεται ἀναγκαστικά καί ἡ θρησκεία στό κράτος. Ὅσο ὁ χριστιανός ἦταν ἓνα πλάσμα χωριστό ἀπ' τόν ἄνθρωπο, ὁ χριστιανός τοποθετοῦσε τόν χριστιανό πάνω ἀπ' τόν ἄνθρωπο, ξεχώριζε, διέκρινε ἀπ' τόν ἄνθρωπο τόν χριστιανό ὡς μιά ξεχωριστή ποιότητα δοσμένη ἀπό ἓναν ὑπερανθρώπινο θεό, ὁ χριστιανισμός στηριζότανε σέ μιά ἐξωανθρώπινη ἀποκάλυψη, μπορούσε καί ἡ θρησκευτική ἰδέα τοῦ χριστιανισμοῦ, στό βαθμό πού προμηνοῦσε μιά πολιτική οὐσία, νά πραγματοποιηθεῖ σ' ἓνα ἰδιαίτερο ἀπ' τό βασίλειο τῶν ἀνθρώπων, διαφορετικό ἀπ' τό κράτος βασίλειο — τήν ἐκκλησία. Καί αὐτό πού ἔχει ὁ στοχαστής στή γνώση πρὶν ἀπό τή συνείδηση, τό ἔχει ὁ πρακτικός ἄνθρωπος στήν πρακτική προδιάθεσή του. Ἀλλά ἡ πρακτική προδιάθεση τῆς ἀνθρωπότηας εἶναι μόνο ἡ *πολιτική*, ἡ προδιάθεση γιά *ἐνεργητική* συμμετοχή στίς ὑποθέσεις τοῦ κράτους, ἡ προδιάθεση γιά κατάργηση τῆς πολιτικῆς ἱεραρχίας, τῆς κηδεμόνευσης τοῦ λαοῦ, ἡ προδιάθεση γιά ἄρνηση τοῦ πολιτικοῦ καθολικισμοῦ. Ἡ μεταρρύθμιση κατὰστρεψε τόν θρησκευτικό καθολικισμό, ἀλλά ἡ νεώτερη ἐποχή ἔβαλε στή θέση του τόν *πολιτικό* καθολικισμό. Αὐτό πού ἤθελε καί ἐπεδίωκε ἡ μεταρρύθμιση στόν τομέα τῆς θρησκείας, τό θέλει τώρα κανεῖς στόν τομέα τῆς πολιτικῆς. Κι ἐδῶ ἐπίσης ἔχουμε ξανά τήν ἀπόδειξη ὅτι ἡ θρησκευτική ἰδέα εἶναι μόνο προμήνυμα μιᾶς πολιτικῆς ἰδέας καί κίνησης. Ὁ Χριστός ἔχει πεθάνει γιά μᾶς — δηλαδή δέ χρειάζεται νά πεθάνουμε γιά ν' ἄρνηθοῦμε τούς ἑαυτούς μας, νά παράγουμε ἔργα γιά νά λυτρωθοῦμε — εἴμαστε γιά τόν Χριστό μόνο γιατί αὐτός εἶναι γιά μᾶς.⁴³ τό κράτος — μέ τήν ἔννοια τοῦ Ἐγώ εἶμαι τό κράτος — *εἶναι* γιά μᾶς, ὄχι ἐμεῖς γι' αὐτό, εἴμαστε γι' αὐτό μόνο ὅταν κι αὐτό εἶναι γιά μᾶς. Ὁ Πάπας, ἡ κεφαλή τῆς ἐκκλησίας εἶναι τόσο ἄνθρωπος ὅσο κι ἐγώ· ὁ βασιλιάς εἶναι τόσο ἄνθρωπος ὅσο κι ἐμεῖς, ἄρα δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλλει ἀπεριόριστα τίς ἐμπνεύσεις του, δέν εἶναι πάνω ἀπ' τό κράτος, πάνω ἀπό τήν κοινότητα· ὁ προτεστάντης εἶναι ἓνας *θρησκευτικός* ρεπουμπλικάνος. Συνεπῶς ὁ προτεστάντισμός τραβάει στή διάλυσή του *ἓν πολιτικό* ρεπουμπλικανισμό ὅταν ἐξαφανιστεῖ, δηλαδή ἀποκαλυ-

φτει, ξεσκεπαστεί τό θρησκευτικό περιεχόμενό του. "Αν ἐμεῖς ἀναιροῦμε τή διαφωνία τοῦ προτεσταντισμοῦ στόν οὐρανό, ὅπου εἴμαστε κύριοι καί στή γῆ ὅπου εἴμαστε ὑπηρέτες, ἂν δηλαδή ἀναγνωρίζουμε τή γῆ ὡς τόπο προορισμοῦ μας, τότε ὁ προτεσταντισμός ὁδηγεῖ *stante pede* στή δημοκρατία. "Αν σέ προηγούμενες ἐποχές συνδέθηκε ὁ προτεσταντισμός μέ τή δημοκρατία, αὐτό ἦταν ἀσφαλῶς τυχαῖο — ὡστόσο ὄχι χωρίς σημασία — ἐπειδή ὁ προτεσταντισμός μόνο θρησκευτικά ἐλευθερώνει καί συνεπῶς δημιουργεῖ ἀντίφαση, ὅσο στέκεται κανεῖς στή θρησκευτική πίστη τοῦ προτεσταντισμοῦ. Μόνο ἂν ἐγκαταλείψεις τή χριστιανική θρησκεία θά ἔχεις σά νά ποῦμε *δικαίωμα* στή δημοκρατία, γιατί στή χριστιανική θρησκεία ἔχεις τή *δημοκρατία σου στόν οὐρανό*, ἄρα *δέν τή χρειάζεσαι ἐδῶ*. Ἀντίθετα ἐδῶ πρέπει νά εἶσαι *δοῦλος*. Διαφορετικά ὁ οὐρανός εἶναι περιττός.

Ἐπίλογος τοῦ Κάρλ Λέβιτ

Ο Ρ. Χάυμ εἶχε ἐννοήσει, στά μισά τοῦ 19ου αἰώνα, σέ συμφωνία μέ τή διακήρυξη τοῦ «Τέλους τῆς Φιλοσοφίας»⁴⁴ τοῦ Μπροῦνο Μπάουερ τήν κατάπτωση τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Χέγκελ ὡς σύμπτωμα παρακμῆς τῆς φιλοσοφίας γενικά. «Βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕνα γενικό ναυάγιο τοῦ πνεύματος καί τῆς πίστεως πάνω στό πνεῦμα γενικά». Δέ δικαιούται κανεῖς νά ὑποχωρεῖ τρομαγμένος μπροστά στήν ἀλήθεια αὐτῆς τῆς γυμνῆς πραγματικότητας, ἀντίθετα ὀφείλει νά παραδεχτεῖ πῶς ἡ ἀναξιολογία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ στηρίζεται στή «διπλή λατρεία τοῦ πραγματικοῦ καί ἐννοιακοῦ» πού διαπερνᾷ μέ θαυμαστή ἀμφιβολία (πού ὀφείλεται στό διφορούμενο χαρακτήρα του) ὁλόκληρο τό σύστημα. Στήν εἰσαγωγή στό «Ὁ Χέγκελ καί ἡ Ἐποχή του» (1857) γράφει ὁ Χάυμ: «Σκέφτομαι ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος αὐτῶν πού ζοῦνε τώρα ἀκόμα, θυμοῦνται πολύ καλά τήν ἐποχή, ὅπου ὁλόκληρη ἡ ἐπιστήμη ἔτρωγε μέ βουλιμία ἀπό τό πλοῦσια στρωμένο τραπέζι τῆς σοφίας τοῦ Χέγκελ, ὅπου ὅλες οἱ σχολές περιέμεναν στόν προθάλαμο τῆς φιλοσοφικῆς γιά νά ἰδιοποιηθοῦν, τουλάχιστο, κάτι ἀπό τήν ὑψηλή ἐπιθεώρηση τοῦ ἀπόλυτου καί τήν εὐλυγισία τῆς περιήφησης διαλεκτικῆς, ὅπου ὁ καθένας ἦταν χεγκελιανός ἢ βάρβαρος καί ἠλίθιος, ἕνας καθυστερημένος καί περιφρονημένος ἐμπειρικός... Αὐτήν τήν ἐποχή πρέπει νά ξαναθυμηθεῖ κανεῖς γιά νά μάθει, τί τρέχει μέ τήν πραγματική κυριαρχία... ἑνός φιλοσοφικοῦ συστήματος. Πρέπει νά ἀναπολήσει κανεῖς ἐκεῖνο τό πάθος καί τήν πεποίθηση τῶν χεγκελιανῶν τοῦ 1830 οἱ ὁποῖοι μέ πλήρη σοβαρότητα ἀναλογίζονταν, τί θά διαμόρφωνε τό ἀπώτατο περιεχόμενο τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ἀφοῦ στή χεγκελιανή φιλοσοφία τό παγκόσμιο πνεῦμα εἶχε προχωρήσει στό σκοπό του, εἶχε διεισδύσει στή γνώση τοῦ ἑαυτοῦ του».

Τήν προσεχῆ ἀσχολία, τήν ἀνάληψη τῆς κληρονομιάς τοῦ Χέγκελ, τήν ἔχει κατά τόν Χάυμ ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας ὡς φιλοσο-

φική - ιστορική ανθρωπολογία. Μέ τουτο προσεγγίζει στενά τις προθέσεις του Ντίλτεϋ ό όποϊος χαρακτηρίζει ώς άκολουθως τήν έποχή του θανάτου τής μεταφυσικής από τήν άποψη του μετασχηματισμου τής φιλολογικής καί καλλιτεχνικής κίνησης: «Μου φαίνεται πώς ή γενιά πού γνώρισε πάνω στο πετσί της τις επιδράσεις τής Ιουλιανής επανάστασης, άποσπάστηκε κατ' άρχήν έντελώς από τόν κλασικισμό καί ρομαντισμό... Τό 1848 άκούστηκαν καθαρά τά βήματα τών φαλάγγων πού πλησίαζαν, καί οι όποϊες σκεφτόντουσαν νά επιφέρουν τό μετασχηματισμό τής ευρωπαϊκής κοινωνίας σύμφωνα μέ τις άρχές πού έξαρτιοϋνται από τό έντεϋθεν, από τούς γήινους όρους τής πνευματικής ζωής... Σέ μεγάλο, θολό περίγραμμα άρχισε νά αναδϋεται στόν όρίζοντα κάτι καινούριο. Άπό τήν αΐσθηση αύτης τής κατάστασης τής Ευρώπης γεννήθηκε μιá νέα φιλολογία καί τέχνη. Αύτή ή ΐδια είναι βεβαίωση τής δϋνάμης του έπερχόμενου αλλαγμένου φρονήματος ζωής».

Σέ ποιό βαθμό ό Φούερμαχ σάθηκε κατά τή δεκαετία του 1840 μέσα στή φιλοσοφική κίνηση ένας έκφραστής αύτης τής αλλαγμένης κατάστασης, τό δείχνει τό κείμενο του Φ. Ένγκελς. «Λ. Φούερμαχ καί τό Τέλος τής Κλασικής Γερμανικής Φιλοσοφίας», μέσα στο όποϊο περιγράφεται ή λυτρωτική επίδραση πάνω στους συγχρόνους του βιβλίου του Φούερμαχ «Η Οϋσία του Χριστιανισμού» (1841). «Η γοητεία είχε σπάσει τό σύστημα, άνατιναχτεί καί πεταχτεί στην άκρη. Ό ένθουσιασμός ήτανε γενικός: όλοι γίναμε σέ μιá στιγμή φοϋερμαχισμοί. Άκόμα καί τά λάθη του βιβλίου συνέβαλαν στο άποτέλεσμα τής στιγμής. Τό λογοτεχνικό καί σέ μερικές μεριές στομφώδες σϋλ έξασφάλισε ένα μεγάλο κοινό καί ήταν όπωσδήποτε ένα δρόσιμα έψευτα από τόσα χρόνια άφηρημένου καί δυσνόητου χεγκελιανισμού. Τό ΐδιο ισχύει καί για τήν περίσσεια αποθέωση τής αγάπης πού ήτανε συγγνώμη έναντι τής άνυπόφορης κυριαρχικότητας τής "καθαρής σκέψης" άν καί δέ βρήκε τήν άνάλογη δικαίωση».

Όπως όλοι οι φιλόσοφοι του γερμανικού ιδεαλισμου καί ό Φούερμαχ προήλθε από τήν προτεσταντική θεολογία τήν όποία είχε σπουδάσει στή Χαϊδελβέργη κοντά στο χεγκελιανό Ντάουμπ καί τόν Πάουλος. Άπωθημένος άπ' αύτά τά «σαλιαρίσματα μιás άποτυχημένης όξϋνοιας» έπιθυμούσε νά φύγει για τό Βερολίνο όπου, έκτός από τούς Σλάιμαχερ καί Μάρχαϊνεκε, διδασκαν οι Στράους καί Νεάντερ. Η φιλοσοφία αναφέρεται μόνο περιθωρικά, αλλά στο πρώτο κιόλας γράμμα του από τό Βερολίνο γράφει: «Έχω σκοπό ν' άφιερώσω αυτό τό έξάμηνο κυρίως στή φιλοσοφία... Γι' αυτό παρακολουθώ Λογική καί Μεταφυσική καί Φιλοσοφία τής θρησκείας πού διδάσκει ό Χέγκελ. Χαίρομαι πάρα πολύ ν' άκούω τις παραδόσεις του Χέγκελ, μολαταϋτα δέν έχω καθόλου

σκοπό νά γίνω γι' αυτό χεγκελιανός...». Ἐφοῦ ἔκαμψε τήν αντίσταση τοῦ πατέρα του, πέρασε ὀλοκληρωτικά στή φιλοσοφία, σπούδασε δυό χρόνια κοντά στόν Χέγκελ καί ἔκλεισε τίς σπουδές του μέ μιά διατριβή: «De ratione una, universali, infinita» πού τήν ἔστειλε τό 1828 μαζί μ' ἕνα γράμμα στόν Χέγκελ. Σ' αὐτό χαρακτηρίζει τόν ἑαυτό του ἄμεσο μαθητή του ὁ ὁποῖος ἐλπίζει πώς ἔχει ἀποκτήσει κάτι ἀπό τό θεωρητικό πνεῦμα τοῦ δασκάλου του.

Οἱ ἀνατρεπτικές μεταβολές πού θά πραγματοποιοῦσε ἀργότερα ὁ Φόουερμαχ στή χεγκελιανή φιλοσοφία ἐμφανίζονται κιόλας μέσα ἀπό τίς χεγκελιανές ἔννοιες σ' αὐτό τό γράμμα τοῦ εἰκοσιτετράχρονου. Δικαιολογεῖ τά ἐλαττώματα τῆς διατριβῆς του μέ τό ὅτι ἤθελε νά εἶναι αὐτή μιά «ζωντανή» καί «ἐλεύθερη» ἰδιοποίηση τῶν ὄσων διδάχτηκε κοντά στόν Χέγκελ· ἐπίσης τονίζει κιόλας τήν ἀρχή τῆς «αἰσθητότητας», γιατί οἱ ἰδέες ὄφειλαν νά μὴν κρατιοῦνται στό βασίλειο τοῦ γενικοῦ πάνω ἀπό τό αἰσθητό, παρά νά κατεβαίνουν ἀπό τόν «οὐρανό τῆς ἄχρωμης καθαρότητάς τους» καί τήν «ἐνότητα μέ τόν ἑαυτό τους» σέ μιά θεώρηση πού διεισδύει στό ἰδιαίτερο γιά νά ἐνσωματώσει τό ὀρισμένο τοῦ φαινομένου. Ὁ καθαρὸς λόγος εἶχε ἀνάγκη ἀπό μιά «ἐνσάρκωση», ἡ ἰδέα ἀπό μιά «πραγμάτωση», καί «κοσμικοποίηση». Στό περιθώριο παρατηρεῖ σχετικά πώς μέ τήν αἰσθητοποίηση αὐτή δέν ἐννοεῖ ἐκλαϊκευση τῆς σκέψης ἢ τή μετατροπή τῆς σέ ἐπίμονη θεώρηση καί τῶν ἐννοιῶν σέ ἀπλές εἰκόνες. Δικαιολογεῖ τήν τάση πρὸς κοσμικοποίηση μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι αὐτή εἶναι «θεμελιωμένη στήν ἐποχή» ἢ, πράγμα πού κάνει τό ἴδιο, στό πνεῦμα τῆς ἴδιας τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας ἀφοῦ αὐτή δέν ἦταν ἐπόθεση τοῦ σχολεῖου παρά τῆς ἀνθρωπότητας. Μέ σαφήνεια ἐκφράζεται ἐπίσης καί ἡ ἀντιχριστιανική στροφή. Τό πνεῦμα βρίσκεται τώρα στήν ἀρχή μιᾶς νέας «περιόδου τοῦ κόσμου»· γιά τήν τέλεια πραγματοποίηση τῆς ἰδέας ἐνδιαφέρει νά ἐκθρονιστεῖ τό «μόνο» πού κυριαρχεῖ στόν κόσμο ἀπό τή χριστιανική ἐποχή καί ἔτσι νά παραμεριστεῖ ὁ δυῖσμός τοῦ κόσμου σέ αἰσθητό καί ὑπεραισθητό καθώς καί τοῦ κράτους καί ἐκκλησίας. Δέν ἦταν πιά δυνατό νά συλληφθεῖ ὁ χριστιανισμός ὡς ἀπόλυτη θρησκεία. Εἶναι μόνο ἡ ἀντίθεση στόν ἀρχαῖο κόσμο καί ἔδωσε στή φύση μιά θέση ἀπνευματική. Μ' ἕνα ἐντελῶς ἀπνευματικό τρόπο ἰσχύει γιά τόν χριστιανισμό καί ὁ θάνατος «γιά τούς πῶ ἀπαραίτητους ἐργάτες τῆς ἀμπέλου τοῦ Κυρίου».

Ὁ Φόουερμαχ, παρά τήν τάση περιορισμοῦ τοῦ ἀπόλυτου, ἐξακολουθοῦσε νά σκέφτεται ἀκόμα μέ τίς ἔννοιες τοῦ Χέγκελ, τό δείχνει ἡ κριτική του τοῦ «Ἀντιχέγκελ» τοῦ Μπάχμαν πού ἐμφανίστηκε τό 1835 καί πού θά μπορούσε, σχεδόν, νά εἶχε γραφεῖ ἀπό τόν ἴδιο τόν Χέγκελ. Ἡ «χωρίς ἔννοιες ἐμπειρία» τοῦ Μπάχμαν ἀντικρούεται σέ 64 σελίδες μέ μιά διεισδυτικότητα καί ὑπεροχή

πού αντιστοιχεί ολότελα στη φιλοσοφική κριτική, όπως την άναπτυξε ο Χέγκελ στην ουσία της και την εφάρμοσε στο λογικό του κοινού ανθρώπου. Ο Φούερμαχ διακρίνει δύο είδη κριτικής: την κριτική της αναγνώρισης και την κριτική της παρερμηνείας. Η μία εισχωρεί στη θετική ουσία της υπόθεσης και παίρνει τη βασική ιδέα του συγγραφέα ως μέτρο κρίσης· ή παρερμηνεία επιτίθεται απ' έξω ακριβώς κατά του φιλοσοφικά θετικού, έχει πάντοτε άλλα πράγματα στο νου από τον αντίπαλό της και όπου οι έννοιές του ξεπερνούν τις παραστάσεις της δεν καταλαβαίνει πιά τίποτα. Ο Φούερμαχ αποδεικνύει στον Μπάχμαν ότι δεν κατάλαβε καθόλου τη διδασκαλία του Χέγκελ για την ταυτότητα της φιλοσοφίας με τη θρησκεία, της λογικής και μεταφυσικής, του υποκειμένου και αντικειμένου, της σκέψης και του Είναι, της έννοιας και της πραγματικότητας. Η κριτική του της ιδέας του θεού του Χέγκελ είναι μία άδξια ειρωνεία, ή επιπολαιότητα και ή ανεδαφικότητα των αντιρρήσεων του Μπάχμαν κατά της «βαθύτατης και πιά έξοχης» ιδέας του Χέγκελ είναι κατώτερη από κάθε κριτική.

Αυτή ή επίδξια χρησιμοποίηση των χεγκελιανών κατηγοριών επιτρέπει νά κατανοηθεί αυτό πού έγραψε ο Ρόζενγκραντς έφτά χρόνια άργότερα: «Ποιός μπορούσε νά φανταστεί ότι ή χεγκελιανή φιλοσοφία πού τότε υπερασπίστηκε μαζί μου ο Φούερμαχ κατά του Μπάχμαν στην πολεμική του κατά του "Αντιχέγκελ", θά ξέπεφτε τόσο γι' αυτόν!». Ωστόσο ο ίδιος ο Φούερμαχ στηριζόμενος στην κριτική των Αντιπάλων της όρθοδοξίας του Λέσσινγκ έξήγησε έκ των ύστερων την κριτική του του «Αντιχέγκελ» μέ τό έπιχείρημα ότι σ' αυτήν ήτανε μόνο «προσωρινός» υπερασπιστής του Χέγκελ έναντίον μιās άφιλοσοφικής επίθεσης και ότι είναι βιαστικό νά νομίζει κανείς πώς όποιος γράφει έναντίον του αντιπάλου μιās υπόθεσης είναι μέ τουτο και όπωσδήποτε υπέρ αυτής. Μάλλον κρυβότανε και τότε άκόμα μέσα του ο Αντιχέγκελ. «Αλλά έκριβώς έπειδή, ήταν άκόμα μισός, τον υποχρέωσα νά σωπάσει».

Η αντίθεση του Φούερμαχ έμφανίστηκε μόλις τό 1839 μέ την πραγματεία, «Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας», πού δημοσιεύτηκε στά «Χρονικά» του Ρούγκε. Η κριτική αυτή συμφωνεί σέ όλα τά βασικά σημεία μέ τίς αντιρρήσεις της κριτικής του Μπάχμαν, πού είχε αντικρούσει προηγουμένως. Και ο Φούερμαχ αρνιέται τώρα μέ άποφασιστικότητα τή διαλεκτική ταυτότητα φιλοσοφίας και θεολογίας, έννοιας και πραγματικότητας, σκέψης και Είναι. Αυτό πού πριν υποστηρίχτηκε κατά του Μπάχμαν ως ή πιά έξοχη ιδέα του Χέγκελ, θεωρείται τώρα απ' αυτόν ως τό «παράλογο του άπόλυτου». Τό άπόλυτο πνεύμα δεν είναι «άλλο» από τό πεθαμένο πνεύμα της θεολογίας πού πλανιέται σά φάντασμα στη φιλοσοφία του Χέγκελ.

“Όταν ο Φόουερμπαχ λογοδότησε ακόμα μία φορά, τό 1840, για τή σχέση του μέ τόν Χέγκελ, τόν χαρακτήρισε ως τόν μοναδικό άνθρωπο πού τοῦ ἔδωσε νά καταλάβει, τί εἶναι δάσκαλος. “Όμως αὐτό πού ὑπῆρξαμε ως μαθητές δέ σθῆνει ποτέ ἀπό τήν οὐσία μας, ἀκόμα κι ὅταν χάνεται ἴσως ἀπό τή συνείδησή μας. “Όχι μόνο ἔχω σπουδάσει, ἀλλά καί ἔχω διδάξει καί σέ ἄλλους Χέγκελ μέ τήν πεποίθηση πώς εἶναι καθῆκον ἑνός νεαροῦ ὑφηγητῆ νά γνωρίσει τούς σπουδαστές του ὄχι μέ τίς δικές του ἀπόψεις παρά μέ τά μαθήματα ἀναγνωρισμένων φιλοσόφων. «Δίδαξα τή χεγκελιανή φιλοσοφία... κατ’ ἀρχήν σάν ἕνας πού ταυτίζεται μέ τό ἀντικείμενό του... ἔπειτα σάν ἕνας πού διακρίνεται καί χωρίζεται ἀπό τό ἀντικείμενό του, ἀπαντᾷ ἱστορική δικαιοσύνη, ἀλλά γι’ αὐτό καί κοπιάζει περισσότερο νά τό συλλάβει σωστά». “Ἐτσι τυπικά δέν ἦταν βέβαια ποτέ ἀλλά οὐσιαστικά ὑπῆρξε χεγκελιανός, πού ἐνσωμάτωσε καί τό ἀπόλυτο σύστημα στό «νόμο τοῦ πεπερασμένου». «Ώς ἐκκολαπτόμενος συγγραφέας στεκόμουνα στήν ἄποψη τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας γενικά, τῆς χεγκελιανῆς μόνο στό βαθμό πού εἶναι ἡ τελευταία, ἡ πιό περιεκτική ἔκφραση τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας».

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα — τό 1860 — συνόψισε γιά τελευταία φορά ὁ Φόουερμπαχ τή θέση του ἔναντι τοῦ Χέγκελ. Χαρακτηρίζει τόν ἑαυτό του, σέ διάκριση ἀπό τούς «ἥρωες τοῦ πνεύματος», σάν ἕνα τελευταῖο, μετατοπισμένο στά ἄκραια ὄρια φιλόσοφο, ἐκεῖθεν τῆς διανοητικῆς ὑπεροχῆς τοῦ συστήματος. Μ’ ἕνα τρόπο πού θυμίζει τήν πολεμική τοῦ Κίρκεγκααρντ, χαρακτηρίζεται ὁ Χέγκελ ως ὑπόδειγμα αὐτοϊκανοποιημένου, ἐπαγγελματία στοχαστῆ τοῦ ὁποίου ἡ πραγματική ὑπαρξη συντηρήθηκε ἀπό τό κράτος καί γι’ αὐτό ἦταν ἀσήμαντη γιά τή φιλοσοφία του.

Σέ τί συνίσταται ὁμως ἡ διακηρυγμένη ἀπό τόν Φόουερμπαχ μεταβολή τῆς φιλοσοφίας πού ὀλοκλήρωσε ὁ Χέγκελ; “Ἐνα σκίτσο ἀπό τά ἔτη 1842/1843 γιά «τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς ἀλλαγῆς» καθορίζει τά κυριότερα σημεῖα. “Ἡ φιλοσοφία δέ βρίσκεται τώρα πιά σέ μιᾶ ἐποχῆ κοινή μέ τήν ἐξέλιξη ἀπό τόν Κάντ ως τόν Χέγκελ, γενικά δέν ἀνήκει πιά στήν πρώτη σειρά τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας παρά στό ἄμεσο γίγνεσθαι τοῦ κόσμου. Γι’ αὐτό θά ἔπρεπε «ν’ ἀποφασίσει» κανεῖς ἂν ἤθελε νά συνεχίσει πάνω στήν παλιά γραμμῆ ἢ ν’ ἀνοίξει μιᾶ καινούρια ἐποχῆ. “Ἡ βασική ἀλλαγή ὁμως ἦταν ἀναγκαῖα γιατί ξεπηδοῦσε ἀπό τήν «ἀνάγκη τοῦ καιροῦ», ἀκριβέστερα τοῦ καιροῦ πού ἀπό τό μέλλον πλησιάζει στό παρόν. «Σέ καιρούς παρακμῆς μιᾶς κοσμοϊστορικῆς θεώρησης εἶναι ἀσφαλῶς ἀντίθετες οἱ ἀνάγκες — γιά τόν ἕνα εἶναι ἡ φαίνεται ἀνάγκη νά διατηρήσει τό παλιό, νά ἐξορίσει τό νέο, γιά τόν ἄλλον εἶναι ἀνάγκη νά πραγματοποιήσει τό νέο. Σέ ποιά πλευρά βρίσκεται ἡ πραγματική ἀνάγκη; “Ἀπ’ αὐτήν πού εἶναι ἡ ἀνάγκη τοῦ μέλλοντος — ἡ

προκαταβολή του μέλλοντος — απ' αυτήν πού βρίσκεται ή κίνηση πού τραβάει μπροστά. 'Η ανάγκη τής διατήρησης είναι μιά φκιαχτή — προκατασκευασμένη — αντίδραση. 'Η χεγκελιανή φιλοσοφία ήταν... ή σύνδεση διαφόρων... άτελειών — χωρίς θετική δύναμη, γιατί ήταν χωρίς απόλυτη άρνητικότητα. Μόνο αυτός πού έχει τό θάρρος νά είναι απόλυτα άρνητικός, έχει καί τή δύναμη νά δημιουργήσει τό καινούριο».

Τήν πρώτη άφορμή γι' αυτήν τή μεταστροφή, πού θυμίζει φιλοσοφείν του Χέγκελ, σ' ένα προσχέδιο μελλοντικής φιλοσοφίας, έδωσαν «Οί Θέσεις γιά Μεταρρύθμιση τής Φιλοσοφίας» καί «Οί Βασικές 'Αρχές τής Φιλοσοφίας του Μέλλοντος» του Φόουερμαχ. 'Η μέχρι τώρα κατοικία του πνεύματος, αναφέρεται σ' ένα γράμμα εκείνου του καιρού, έχει καταρρεύσει, πρέπει νά τό πάρει άπόφαση κανείς καί νά φύγει καί νά πάρει μαζί του μόνο τά πιά δικά του πράγματα. «Τό δχημα τής παγκόσμιας ιστορίας είναι στενό δχημα: όπως μπορεί νά μή μπαίνει πιά κανείς μέσα άν χάσει τόν όρισμένο χρόνο... έτσι καί όταν θέλει νά ταξιδέψει μ' αυτό, μπορεί νά πάρει μαζί του μόνο τό ομσιαστικά αναγκαίο, τό δικό του, όχι όμως τό νοικοκυριό» — μιά άλληγορία πού τακτοποιούμενη μέσα στην παγκόσμια ιστορία θυμίζει τό λόγο του Κίρκεγκααρντ γιά τό «στενό μονοπάτι» μέσα απ' τό όποιο όφείλει τώρα νά περάσει κανείς καί «ένα ό,τι του κάνει ανάγκη». Σέ παρόμοιες εποχές μεταβολής ό άνθρωπος δέν μπορεί νά συγκεντρωθεί αρκετά: «'Ενα — ή τίποτα».

'Ο Φόουερμαχ κριτικάρει τόν Χέγκελ παίρνοντας ύπόψη τήν προγραμματισμένη άλλαγή. 'Η φιλοσοφία βρίσκεται τώρα σ' ένα στάδιο αναγκαίας «αυτοαπογοήτευσης». 'Η πλάνη μέσα στην όποία βρισκόταν είναι ή πλάνη τής σκέψης πού θεωρείται αυτάρκης: ότι τό πνεύμα μπορεί νά αιτιολογηθεί από τόν έαυτό του, απ' όπου ή φύση — του κόσμου όπως καί του ανθρώπου — τίθεται μόνο από τό πνεύμα σάν τέτοιο. Παρά τήν άναίρεσή του τών αντίθέτων καί ό Χέγκελ είναι ένας άκραιος ιδεαλιστής, ή «άπόλυτη ταυτότητά» του είναι στην πραγματικότητα μιά «άπόλυτη μονομέρεια», δηλαδή από τήν πλευρά τής βέβαιης γιά τήν αλήθεια τής σκέψης. 'Ο ιδεαλιστής στην έξοδο από τό «'Εγώ είμαι» ως «'Εγώ σκέφτομαι» παίρνει τόν κόσμο τής φύσης ως τό απλώς «άλλο» του έαυτού του. 'Ο Χέγκελ ενώ έρμηνεύει τό άλλο, πού δέν είμαι έγώ ό ίδιος, ως δική του ύπαρξη στό άλλο, παραγνωρίζει τήν ειδική αυτοτέλεια τής φύσης καί τής άμεσα αισθητής ύπαρξης. 'Επομένως ή χεγκελιανή φιλοσοφία βαρύνεται μέ τήν ίδια κατηγορία πού άφορά όλόκληρη τή νεώτερη φιλοσοφία από τόν Καρτέσιο· ή κατηγορία μιάς αναπάντεχης ρήξης μέ τήν αντίληψη τών αισθήσεων, μιάς άμεσης προϋπόθεσης τής φιλοσοφίας. 'Ασφαλώς ύπάρχει μιά αναπότρεπτη ρήξη, πού έγκειται στή φύση τής έπι-

στήμης, αλλά τήν προμηθεύει ακριβῶς ἡ φιλοσοφία, ἀφοῦ παράγεται ἀπό τή μή φιλοσοφία. «Ὁ φιλόσοφος ὀφείλει νά συμπεριλάβει στό “κείμενο” τῆς φιλοσοφίας αὐτό πού στόν ἄνθρωπο ἀντιπολιτεύεται στήν ἀφηρημένη σκέψη, αὐτό πού δέ φιλοσοφεῖ, αὐτό πού εἶναι, περισσότερο, κατά τῆς φιλοσοφίας, αὐτό δηλαδή πού ὁ Χέγκελ τό ὑποβάθμισε σέ παρατήρηση στό περιθώριο».

Τό ἱστορικό αἴτιο τῆς ἰδεαλιστικῆς ὑποτίμησης τῆς χειροπιαστῆς φύσης ἔγκειται στήν καταγωγή τῆς νεώτερης φιλοσοφίας ἀπό τή θεολογία, ὡς ἀξίωμα τῆς ὁποίας χαρακτηρίζει, κιάλας στό γράμμα πρὸς τόν Χέγκελ, τό καθαρό «selbst». Σύμφωνα μ' αὐτά ἡ κατά τοῦ Χέγκελ ἐπίθεση ὡς φιλοσοφικοῦ θεολόγου πραγματοποιεῖται στίς «Βασικές ἀρχές». «Ἡ νεώτερη φιλοσοφία ἔχει προέλθει ἀπό τή θεολογία — ἡ ἴδια δέν εἶναι παρά ἡ θεολογία διαλυμένη στή φιλοσοφία καί μεταβλημένη σέ φιλοσοφία». «Ἡ ἀντίφαση τῆς νεώτερης φιλοσοφίας... ὅτι εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς θεολογίας ἀπό τήν ἄποψη τῆς θεολογίας, ἡ ἄρνηση τῆς θεολογίας πού καί ἡ ἴδια εἶναι πάλι θεολογία· ἡ ἀντίφαση αὐτή χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τή χεγκελιανή φιλοσοφία». «Ὅποιος δέν ἐγκαταλείπει τή χεγκελιανή φιλοσοφία, δέν ἐγκαταλείπει τή θεολογία. Ἡ χεγκελιανή διδασκαλία, ὅτι ἡ πραγματικότητα ἔχει τεθεῖ ἀπό τήν ἰδέα — εἶναι μόνο ἡ λογική ἔκφραση τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας, ὅτι ἡ φύση δημιουργήθηκε ἀπό τό θεό». Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι τό τελευταῖο καταφύγιο, τό τελευταῖο λογικό στήριγμα τῆς θεολογίας. «Ὅπως οἱ καθολικοί θεολόγοι ἔγιναν κάποτε ντέ φάκτο ἀριστοτελικοί γιά νά μπορέσουν νά καταπολεμήσουν τόν προτεσταντισμό, ἔτσι καί τώρα οἱ προτεστάντες θεολόγοι πρέπει νά γίνουν ντέ γιοῦρε χεγκελιανοί γιά νά μπορέσουν νά καταπολεμήσουν τόν ἀθεϊσμό». «Ἔτσι ἔχουμε κιάλας στό ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τό ἀξίωμα καί τό ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφίας του τῆς θρησκείας, ἔτι ἡ φιλοσοφία δέν ἀναιρεῖ τά δόγματα τῆς θεολογίας, παρά μόνο τά ἀποκαθιστᾷ ἀπό τήν ἄρνηση τοῦ ρασιοναλισμοῦ... Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία εἶναι ἡ τελευταία μεγάλη προσπάθεια νά ἀποκατασταθεῖ ξανά ὁ χαμένος, παρακμασμένος χριστιανισμός μέσω τῆς φιλοσοφίας καί μάλιστα ὅπως γενικά στόν καιρό μας, ταυτίζοντας τήν ἄρνηση τοῦ χριστιανισμοῦ μέ τό χριστιανισμό. Ἡ πολυδοξασμένη ταυτότητα πνεύματος καί ὕλης, ἀπειρου καί πεπερασμένου, θεοῦ καί ἀνθρώπινου δέν εἶναι παρά ἡ ἄθλια ἀντίφαση τῆς νεώτερης ἐποχῆς — ἡ ταυτότητα πίστεως καί ἀπιστίας, θεολογίας καί φιλοσοφίας, θρησκείας καί ἀθεϊσμοῦ, χριστιανισμοῦ καί εἰδωλολατρείας, στό ἀποκορύφωμά της, στήν κορυφή τῆς μεταφυσικῆς. Ἡ ἀντίφαση αὐτή συσκοτίζεται στόν Χέγκελ μόνο γιατί ἡ ἄρνηση τοῦ ἀθεϊσμοῦ γίνεται ἀντικειμενικός ὀρισμός τοῦ θεοῦ — ὁ θεός ὀρίζεται ὡς ἓνα προτσές καί ὡς ἓνα στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ προτσές τοῦ ἀθεϊσμοῦ».

Ἄλλά τό ἄπειρο τῆς θρησκείας καί τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι καί δέν ἦταν ποτέ κάτι ἄλλο ἀπό ὁποιοδήποτε *πεπερασμένο* καί γι' αὐτό *ὀρισμένο* ὥστόσο μυστικοποιημένο, δηλαδή ἓνα πεπερασμένο μέ τό αἶτημα: νά εἶναι μή πεπερασμένο, ἄπειρο. Ἡ θεωρητική φιλοσοφία ἔχει κάνει τό ἴδιο λάθος ὅπως ἡ θεολογία, δηλαδή ἔκανε τούς ὀρισμούς τῆς πεπερασμένης πραγματικότητας μόνο διαμέσου τῆς ἄρνησης τῆς ἀκρίβειας μέσα στήν ὁποία εἶναι αὐτό πού εἶναι, ὀρισμούς τοῦ ἄπειρου. Ἡ φιλοσοφία πού, ὅπως ἡ χειρκελιανή, παράγει τό πεπερασμένο ἀπό τό ἄπειρο, τό ὀρισμένο ἀπό τό ἀόριστο, δέν παρέχει ποτέ μιᾶ ἀληθινή θέση τοῦ πεπερασμένου καί ὀρισμένου. «Τό πεπερασμένο παράγεται ἀπό τό ἄπειρο — δηλαδή τό ἄπειρο, τό ἀόριστο ὀρίζεται, ἀναιρεῖται· ὁμολογεῖται ὅτι χωρίς ὀρισμό, δηλαδή χωρίς τέλος τό ἄπειρο δέν εἶναι τίποτα — τοποθετεῖται δηλαδή τό πεπερασμένο ὡς ἡ πραγματικότητα τοῦ ἄπειρου. Ἄλλά βασικά παραμένει ἡ ἀρνητική ἀπραγματικότητα τοῦ ἀπόλυτου· συνεπῶς τό παραγόμενο τέλος ἀναιρεῖται ὀλοένα. Τό πεπερασμένο εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ ἄπειρου καί ξανά τό ἄπειρο ἡ ἄρνηση τοῦ πεπερασμένου. Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀπόλυτου εἶναι μιᾶ ἀντίφαση». Ἀρχή τῆς ἀληθινᾶ θετικῆς φιλοσοφίας δέν μπορεῖ νά εἶναι ὁ θεός ἢ τό ἀπόλυτο, παρά μόνο τό πεπερασμένο, ὀρισμένο, πραγματικό.

«Ἡ νέα... φιλοσοφία εἶναι ἡ ἄρνηση κάθε σχολικῆς φιλοσοφίας, ἂν καί περιέχει μέσα της τό ἀληθινό αὐτῆς..., δέν ἔχει ἰδιαιτέρη γλώσσα... ἰδιαιτέρη ἀρχή, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος — ὁ ἄνθρωπος πού ὑπάρχει καί γνωρίζει τόν ἑαυτό του...». Ἄν ὥστόσο μεταφράσουμε αὐτό τό ὄνομα σέ «αὐτοσυνείδηση», ἐρμηνεύουμε τή νέα φιλοσοφία μέ τήν ἔννοια τῆς παλιάς, τήν ξαναφέρνουμε στήν παλιά ἄποψη. Ὅμως ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς παλιάς φιλοσοφίας εἶναι μιᾶ ἀφαίρεση χωρίς πραγματικότητα, γιατί μόνο ὁ ἄνθρωπος «εἶναι» αὐτοσυνείδηση. Νά φιλοσοφεῖς «ἀνθρωπολογικά», ἢ σύμφωνα μέ τόν ἄνθρωπο, σημαίνει γιά τόν Φόουερμαχ, πρῶτο: νά παίρνεις ὑπόψη σου τήν *αἰσθητότητα* πού ἐπιθεβαιώνει τή δική σου *σκέψη*, ἡ ὁποία γνωρίζεται μέ τή θεώρηση πού ὀρίζεται ἀπό τίς αἰσθήσεις καί πληρώνει μέ νόημα τή σκέψη καί δεύτερο: νά παίρνεις ὑπόψη σου τό *συνάνθρωπο* πού ἐπιθεβαιώνει τή σκέψη σου πού γνωσιολογικά εἶναι ὁ ἐταῖρος τῆς διαλογικῆς σκέψης. Ἡ αὐτοδύναμη κινούμενη πρὸς τά ἔμπρός, ἀπλῶς συνεπῆς καί τελειωτικῆ σκέψη ἀποκαλύπτεται καί τοποθετεῖται σωστά παίρνοντας ὑπόψη αὐτά τά δύο στοιχεῖα.

Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό πρῶτο στοιχεῖο, τήν αἰσθητότητα, αὐτή δέν εἶναι οὐσία μόνο τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων, παρά τῆς φύσης γενικά, καί τῆς σωματικῆς ὑπαρξης ἰδιαιτέρα. Οἱ αἰσθήσεις ἀνοίγουν μπροστά μας τόν κόσμον καί ἔχουν ὄχι μόνο ἀνθρωπολογική, παρά καί ὄντολογική σημασία. Ὅπως, πρῶτο ἀντικείμενο τῆς θρησκείας

γιά μένα είναι ή φύση, έτσι καί στή φιλοσοφία γιά μένα πρωτεύον είναι τό αισθητό· αλλά πρωτεύον όχι μόνο μέ τήν έννοια τής θεωρητικής φιλοσοφίας, όπου πρωτεύον σημαίνει αυτό από τό όποιο πρέπει νά ξεκινήσει, παρά πρωτεύον μέ τήν έννοια αυτού πού δέν παράγεται, πού ύπάρχει διά του έαυτου του, του άληθινου. Όσο λίγο μπορώ νά παράγω τό αισθητό από τό πνευματικό, άλλο τόσο μπορώ νά παράγω από τόν θεό τή φύση· γιατί τό πνευματικό δέν είναι τίποτα έξω από τό αισθητό καί χωρίς τό αισθητό, τό πνεύμα είναι μόνο... τό πνεύμα τών αισθήσεων». Από τήν αισθητότητα κατάγεται καί ή έννοια τής «ύπαρξης», γιατί ή πραγματική ύπαρξη κάποιου πράγματος αποδείχεται μόνο μέ τό ότι αυτή επιβάλλεται χειροπιαστά, ότι δέν είναι δυνατό νά έπινοηθεί, νά είναι φανταστική καί μόνο στήν αντίληψη. Αυτός ό «σενσουαλισμός» του Φόουερμαχ γίνεται σαφέστερα αντίληπτός στήν κριτική του τής χεγκελιανής διαλεκτικής τής ψυχής καί του σώματος. Η ψυχολογία του Χέγκελ θέλει ν' αποδείξει τήν ταυτότητα σώματος καί ψυχής. Ό Φόουερμαχ ισχυρίζεται αντίθετα ότι καί αυτή ή χεγκελιανή «ταυτότητα» είναι στήν πραγματικότητα μόνο μιá «άπόλυτη μονομέρεια», δηλαδή μονομέρεια από τήν πλευρά του πνεύματος πού τή στοιχειοθετεί. Η λέξη «άμεσο» άν καί χρησιμοποιείται πολλές φορές από τόν Χέγκελ, λείπει ώστόσο έντελώς από τή φιλοσοφία του αυτό πού χαρακτηρίζει τούτη τή λέξη, τό άμεσο, γιατί δέν πρόκύπτει ποτέ από τή λογική έννοια, αφού κάνει έκ τών προτέρων τό άμεσο στοιχείο αυτού πού προμηθεύει τά πάντα, τής έννοιας. Πώς μπορεί γενικά νά γίνεται λόγος στον Χέγκελ γιά άμεση ένότητα μέ τό σώμα, αφού τό σώμα δέν έχει καμιά άλήθεια, καμιά πραγματικότητα γιά τήν ψυχή, αφού ή ψυχή είναι μιá έννοια βγαλμένη μέσα από τήν άναίρεση, τήν έκμηδένιση τής σωματικότητας ή, μάλλον ή ίδια ή έννοια;

«Πού ύπάρχει έστω καί ίχνος άμεσότητας;» ρωτά ό Φόουερμαχ καί άπαντά: «Πουθενά, γιατί; Γιατί, όπως στον ιδεαλισμό καί σπιριτουαλισμό γενικά, τό σώμα είναι άντικείμενο τής ψυχής, όπως είναι άντικείμενο, αλλά όχι όπως είναι *συγχρόνως καί αίτία τής βούλησης καί τής συνείδησης* καί συνεπώς παραβλέπεται όλοτε-λα ότι έμεις άντιλαμβανόμαστε τό σωματικό *πρίν* από τή συνείδησή μας μ' ένα σωματικό άντικειμενοποιημένο γιά μās *πίσω* από τή συνείδησή μας». Χωρίς άλλο τό πνεύμα σχηματίζει καί όρίζει τό σώμα, «αλλά μή ξεχνούμε ότι όσο τό πνεύμα όρίζει τό σώμα μέ συνείδηση, *τόσο όρίζεται κι αυτό άσυνείδητα από τό σώμα του*». Καί όσο λίγο άναγνωρίζει τήν πραγματικότητα τής αισθητής - φυσικής σωματικότητας, άλλο τόσο άναγνωρίζει ή ιδεαλιστική έννοια τής αυτοσυνείδησης καί τήν αυτοτελή ύπαρξη του συνανθρώπου. «Άν έπομένως συνοψίζω τή διδασκαλία μου στή φράση: *ή θεολογία είναι άνθρωπολογία* πρέπει γιά συμπλήρωμα νά

προσθέσω: καί *φυσιολογία*. Ἡ διδασκαλία μου συνοψίζεται ἐπομένως σέ δύο λέξεις: *φύση καί ἄνθρωπος*. Ἡ οὐσία πού σέ μένα προϋποτίθεται τοῦ ἀνθρώπου, ἡ οὐσία πού εἶναι ἡ *αἰτία* ἢ ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου, στήν ὁποία αὐτός ὀφείλει τή γέννηση καί τήν ὑπαρξή του, αὐτή εἶναι καί λέγεται σέ μένα *ὄχι θεός...* παρά: *Φύση...* Ἡ οὐσία ὅμως μέσα στήν ὁποία ἡ φύση γίνεται ἕνα προσωπικό, συνειδητό, κατανοητό πλάσμα, εἶναι καί λέγεται σέ μένα ἄνθρωπος. Τό χωρίς συνείδηση "Ὀν στή φύση εἶναι γιά μένα τό αἰώνιο, ἀγέννητο, τό πρῶτο "Ὀν, ἀλλά τό πρῶτο κατά τό χρόνο, ὄχι κατά τήν τάξη...: τό συνειδητό ἀνθρώπινο ὄν εἶναι γιά μένα τό δεύτερο κατά τό χρόνο, ἀλλά κατά τήν τάξη τό πρῶτο "Ὀν».

Ἐ βασικός ἐκπρόσωπος τῆς φύσης στόν ἄνθρωπο εἶναι ὅμως ἡ σωματικότητα του καί σ' αὐτήν τό ὄργανο ἐκεῖνο πού ὡς ὄνομα ἀποσιωπᾶται ἀπό τήν καλή κοινωνία, ἄν καί ὡς πρός τήν οὐσία ἔχει κοσμοϊστορική σημασία καί ἀσκεῖ παγκόσμια κυριαρχική ἐξουσία: τό φυσικό φύλλο. Τό πραγματικό Ἐγώ δέν εἶναι ἕνα «χωρίς φύλο αὐτό» παρά «*a priori*» ἀρσενική ἢ θηλυκή ὑπαρξη καί μέ τοῦτο ὀρίζεται *eo ipso* ὡς μή αὐτοτελῆς *συν-ἄνθρωπος*. Ἡ φιλοσοφία θά εἶχε δικαίωμα νά κάνει ἀφαίρεση τῆς διαφορᾶς τοῦ φύλλου μόνο ἄν αὐτή περιοριζόταν στά γεννητικά ὄργανα. Αὐτή ὅμως διαπερνᾷ ὁλόκληρον τόν ἄνθρωπο ἴσαμε τό εἰδικά ἀρσενικό ἢ θηλυκό συναίσθημα καί σκέψη. Γνωρίζοντας τόν ἑαυτό μου ὡς ἄντρα, ἀναγνωρίζω κιόλας τήν ὑπαρξη ἑνός ὄντος διαφορετικοῦ ἀπό μένα ὡς ὄντος πού ἀνήκει σέ μένα καί συγκαθορίζει τή δική μου ὑπόσταση. Εἶμαι δηλαδή, προτοῦ ἀκόμα ἐννοήσω τόν ἑαυτό μου, *ἀπό τή φύση*, θεμελιωμένος στήν ὑπαρξη ἄλλων. Καί σκεπτόμενος συνειδητοποιῶ μόνο, τί εἶμαι: ἕνα ὄν θεμελιωμένο σέ ἄλλη ὑπαρξη, ἀλλά ὄχι χωρίς βάση. "Ὀχι Ἐγώ, παρά Ἐγώ καί Ἐσύ εἶναι τό ἀληθινό ἀξίωμα τῆς ζωῆς καί τῆς σκέψης.

Ἀπέναντι στήν ἐννοιακά ὀργανωμένη ἰδέα τοῦ Χέγκελ ὁ σενσουαλισμός τοῦ Φόουερμαχ, μετρούμενος μέ μέτρο τή μεταφυσική τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος τοῦ Χέγκελ, πρέπει νά φαίνεται σάν ἕνα βῆμα πίσω, σάν ἀποβαρβάρωση τῆς σκέψης, ἀποβαρβάρωση πού ἀντικατασταίνει τό περιεχόμενο μέ τό φρόνημα. Ὁ τελευταῖος ἐνδοιασμός τοῦ Χέγκελ, ἄν ὁ θόρυβος τῶν συγχρόνων καί ἡ «ὑπνωτιστική φλυαρία» τῆς περιοριζόμενης σ' αὐτήν ματαιοδοξίας, ἀφήνει ἀκόμα χώρο γιά μιᾶ χωρίς πάθος γνώση, ὑπερτονίζεται ἀπό τήν πλοῦσια σέ λόγια εὐγλωττία τῶν μαθητῶν του, οἱ ὁποῖοι ἀνακατεῦσαν τή φιλοσοφία μέ τά συμφέροντα τῆς ἐποχῆς. Τή φιλία τοῦ Χέγκελ μέ τόν Γκαίτε ἀκολουθεῖ τό «εἰδύλλιο» ἀνάμεσα στόν «Λούντβιχ» (Φόουερμαχ) καί τόν «Κόνραντ» (Ντόιμπλερ). Κι ὡστόσο θά ἦταν πλάνη νά νομίζει κανεῖς πώς μπορεῖ καθάλα πάνω στό ψηλό ἄλογο μιᾶς πεθαμένης μεταφυσικῆς νά πηδῆσει πάνω ἀπό τόν «ὑλισμό» τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ αἰσθητοποίηση

του Φόουερμαχ και η αποκοπή από τη φιλοσοφική θεολογία του Χέγκελ, έγινε όπωσδήποτε άποψη της εποχής, πάνω στην οποία, συνειδητά ή χωρίς να τό γνωρίζουμε, στεκόμαστε όλοι.

Αποτελεί μεγάλη προσφορά του Φόουερμαχ, ότι πρώτος αυτός έννόησε τό πέρασμα της χριστιανικής συνειδησης πάνω από τον φυσικό κόσμο σ' έναν υπερκόσμιο θεό σαν τή ρίζα του υπερβατικού - φιλοσοφικού ζητήματος του γερμανικού ιδεαλισμού και έτσι άνοιξε τό δρόμο πρός μιά κοσμοθεώρηση και αντίληψη ζωής πού δέν κρέμεται πιά στίς κλωστές, πού λέπτυναν πολύ, της χριστιανικής όντολογίας και θεολογίας ή μεταφυσικής. Έτσι ο Φόουερμαχ προεξόφλησε τή θέση του Νίτσε για τήν «Ίστορία της πιό Μακρόχρονης Πλάνης». "Αν και για διαφορετικούς λόγους για τούς Φόουερμαχ, Νίτσε, Ντίλτεϋ και Χάιντεγγερ ή φιλοσοφία δέν είναι πιά ταυτόσημη μέ τή «μεταφυσική».

Έξισου σημαντική μέ τήν υποχώρηση του Φόουερμαχ από τήν αυτόσυνείδηση στον άνθρωπο ως συνάνθρωπο μέ σώμα, είναι και ή κριτική του της θρησκείας και του Χριστιανισμού. Βέβαια πρώτος ο Νίτσε οδήγησε τήν κριτική του χριστιανισμού ίσαμε ένα βάθος όπου ο ίδιος ο άθεισμός γίνεται πρόβλημα αντί να είναι μιά άπλή όμολογία πίστης στο «έντεϋθεν». Όμως αυτή ή δξυση της έμπειρίας της άθειας προϋποθέτει τον νικηφόρο άγώνα του διαφωτισμού και τον όμολογημένο άθεισμό του 19ου αιώνα. Οι «σύμφωνες μέ τήν εποχή παρατηρήσεις ενός μή χριστιανού» όφείλουν τήν πειστική ειλικρινειά τους τόσο στην επίθεση του Νίτσε, όσο και στην παρησία του Φόουερμαχ. Μέ τό δίκιο του παρατηρεί-ό συγγραφέας της,⁴⁵ ότι ή τωρινή άκαδημαϊκή φιλοσοφία μας, πού μέ τόση εύχαρίστηση μιλεί για τή «χριστιανική δύση», δέν έξουδετερώνει τή ρήξη μέ τή μεταχριστιανική μεταφυσική παρά τή σκεπάζει, έπειδή τό στύλ της εύρωπαϊκής φιλοσοφικής σκέψης είναι τό άποτέλεσμα μιås αιώνιας αντιπαράθεσης μέ τή θεολογία στη διάρκεια της όποίας αναπτύχθηκε σε τελειότητα ή τέχνη της άπόκρυψης, της άπόκλισης και της παραπλάνησης.

Ένώ ο Χέγκελ ένδιαφερότανε ακόμα ν' άποδείξει τήν έσωτερική συμφωνία των χριστιανικών δογμάτων μέ τή φιλοσοφία, ο Φόουερμαχ ήταν τόσο βέβαιος για τήν ιστορική διάλυση της χριστιανικής θρησκείας, όσο άργότερα και ο Νίτσε. Τόν χριστιανισμό τόν έχουν άρνηθει, ακόμα κι εκείνοι πού είναι προσηλωμένοι σ' αυτόν και ξεγελοϋν τόν έαυτό τους ότι ή Βίβλος και οι έκκλησιαστικοί πατέρες δέν ισχύουν πιά ως μέτρο του Χριστιανικού. Τόν έχουν άρνηθει στη ζωή και τήν έπιστήμη, στην τέχνη και τή βιομηχανία, «έπειδή οι άνθρωποι έχουν ιδιοποιηθει τό ανθρώπινο, ώστε έχει αφαιρεθει άπ' τό χριστιανισμό κάθε δύναμη αντίδρασης». "Αν όμως ο άνθρωπος και ή έργασία έχουν πάρει πρακτικά τή θέση του χριστιανού και της προσευχής, τότε θά πρέπει και

θεωρητικά στη θέση του θείου νά μπει τό ανθρώπινο ὄν. Ὁ Χριστιανισμός ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἀπό τήν καθημερινή ζωή τοῦ ἀνθρώπου, περιορίστηκε στήν Κυριακή, γιατί δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό μιᾶ «ἐπίμονη ἰδέα πού βρίσκεται σέ κραυγαλέα ἀντίφαση μέ τίς ἀσφάλειές μας ζωῆς καί πυρός, τούς σιδηροδρόμους καί τά βαπόρια μας, τίς πινακοθηκές καί γλυπτοθηκές μας, τίς στρατιωτικές καί ἐπαγγελματικές μας σχολές, τά θέατρα καί τά μουσεῖα μας τῆς φυσικῆς». Τήν ἀντίφαση αὐτή ὁ Φόουερμαχ δέν τήν ἔνωσε διαφορετικά ἀπό τόν Κίρκεγκααρντ, πού σέ ἀντίθεση μ' αὐτόν, ἀλλά μέ τήν ἴδια συνέπεια, ἀκριβῶς γι' αὐτό, ἐξήγησε τίς ἐπιστήμες, μᾶλλον τίς φυσικές ἐπιστήμες σάν ὅπωςδῆποτε ἀσήμαντες γιά τή θρησκευτική σχέση. Καί οἱ δύο συμφωνοῦσαν στό ὅτι ἀναγνώριζαν τήν ἀντίφαση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἀσυμφιλίωτη μέ τά ἐπιστημονικά, πολιτικά καί κοινωνικά συμφέροντα τοῦ κόσμου.

Κι ὅμως ἡ «ὑποκρισία» πού ἐκφράζει ὁ χριστιανισμός μέσα στόν σύγχρονο κόσμο, δέν εἶχε γιά τόν Φόουερμαχ τήν ἴδια ἐρεθιστική σημασία πού εἶχε στούς Νίτσε καί Κίρκεγκααρντ. Ἡ ἐπίθεσή του κατά τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι πολύ πιό ἀσήμαντη. Δέ μοιάζει μέ θανατηφόρο χτύπημα, παρά μέ μιᾶ καλοπροαίρετη προφύλαξη «ἀνθρωπιᾶς» μέ τή μεσολάβηση ἐκείνης τῆς κριτικῆς «ἀναγωγῆς» διά μέσου τῆς ὁποίας ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία γίνεται θρησκεία· «εἶναι μεγάλο λάθος, ὅτι ἐγώ δίνω στήν ἀνθρωπολογία μιᾶ... μόνο δευτερεύουσα σημασία — μιᾶ σημασία πού τῆς ταιριάζει ἀκριβῶς μόνο ὅσο πάνω καί ἀπέναντι ἀπ' αὐτήν στέκεται μιᾶ θεολογία — ἀφοῦ ταπεινῶνω τή θεολογία σέ ἀνθρωπολογία, μᾶλλον ὑψῶνω τήν ἀνθρωπολογία σέ θεολογία... — γι' αὐτό καί παίρνω τή λέξη: ἀνθρωπολογία ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς χεγκελιανῆς ἢ τῆς μέχρι τώρα φιλοσοφίας, παρά μέ μιᾶ ἔννοια ἄπειρα ἀνώτερη καί καθολικότερη».

Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Χέγκελ εἶναι ἡ τελευταία μεγάλη προσπάθεια πού ἔγινε νά «ἀναιρεθεῖ» ἀσαφῶς ἡ ἀντίθεση χριστιανισμοῦ καί εἰδωλολατρίας, χριστιανικῆς θεολογίας καί ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Στόν Χέγκελ ἀποκορυφώνεται ὁ διαφορούμενος χαρακτήρας τῆς νέας ἐποχῆς, ἡ ὁποία τοποθετεῖ στήν ἴδια μοῖρα τήν ἄρνηση τοῦ χριστιανισμοῦ μέ τόν χριστιανισμό. «Ἡ μέχρι τώρα φιλοσοφία πέφτει στήν περίοδο τῆς κατάπτωσης τοῦ χριστιανισμοῦ, τῆς ἄρνησής του, πού ὅμως θέλει νά εἶναι συγχρόνως ἡ θέση του. Ἡ χεγκελιανή φιλοσοφία σκέπασε τήν ἄρνηση τοῦ χριστιανισμοῦ κάτω ἀπό τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν παράσταση καί τή σκέψη, δηλαδή τόν ἀρνοῦνταν ἐνῶ τόν κερνοῦσε καί πίσω ἀπό τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στόν ἀρχόμενο καί τόν τελειωμένο χριστιανισμό... Καί μιᾶ θρησκεία διατηρεῖται μόνο ἂν διατηρηθεῖ στό ἀρχικό νόημά της. Ἡ θρησκεία εἶναι στήν ἀρχή φωτιά, ἐνέργεια, ἀλήθεια· κάθε θρησκεία εἶναι ἀρχικά... ἀπαραίτητα αὐ-

στηρή· όμως μέ τόν καιρό κουράζεται, χαλαρώνει... πέφτει στη μοίρα τής συνήθειας. Καί γιά νά συμβιβάσει κανείς αὐτήν τήν ἀντίφαση τής πράξης τής πώσης τής θρησκείας μέ τή θρησκεία, ἀναζητεῖ καταφύγιο στήν παράδοση ἢ τήν τροποποίηση». Σέ ἀντίθεση μ' αὐτήν τή μισή ἄρνηση πρέπει νά στοιχειοθετηθεῖ τώρα μιὰ ὁλόκληρη καί συνειδητή. Θεμελιώνει μιὰ νέα ἐποχή καί τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς ἀποφασιστικά μή χριστιανικῆς φιλοσοφίας, πού ἀπό τήν πλευρά της εἶναι θρησκεία.

Ἐνῶ ὅμως ὁ Φόουερμαχ κηρύχνει τή φιλοσοφία σάν τέτοια θρησκεία, εἶναι ὁ «ἀθεϊσμός» του — ὅπως τόν κατηγορεῖ ὁ Στίρνερ — «εὐλαβικός». Ὅστοςο δέν ἔνωθε πληγωμένος ἀπ' αὐτήν τήν κατηγορία. Γιατί ἤθελε νά παραμερίσει μόνο τό «ὑποκείμενο» τοῦ θρησκευτικοῦ κατηγορούμενου, τόν θεό, ἀλλά καθόλου *τά ἴδια τά κατηγορούμενα* στήν ἀνθρώπινη σημασία τους.

«Ἐνας ἀληθινός ἀθεϊστής στή συνηθισμένη σημασία εἶναι μόνο αὐτός γιά τόν ὁποῖο τά κατηγορούμενα τοῦ θεικοῦ ὄντος, ὅπως λόγου χάρη ἡ ἀγάπη, ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη δέν εἶναι τίποτα, ἀλλά ὄχι αὐτός γιά τόν ὁποῖο μόνο τό ὑποκείμενο αὐτῶν τῶν κατηγορούμενων δέν εἶναι τίποτα. Καί σέ καμιά περίπτωση ἡ ἄρνηση τοῦ ὑποκειμένου δέν εἶναι συγχρόνως ὑποχρεωτικά καί ἄρνηση τῶν κατηγορούμενων σάν τέτοιων. Τά κατηγορούμενα ἔχουνε μιὰ *δική τους, ἀνεξάρτητη σημασία*· μέ τό περιεχόμενό τους ἐπιβάλλουν στόν ἄνθρωπο τήν ἀναγνώρισή τους· τοῦ ἀποδείχνονται ἄμεσα μέ τό περιεχόμενό τους σάν ἀληθινά· ἐπιβεβαιώνονται, *πιστοποιοῦνται* ἀπό μόνα τους. Καλοσύνη, δικαιοσύνη, σοφία δέν εἶναι χίμαιρες γιατί εἶναι χίμαιρα ἡ ὑπαρξη τοῦ θεοῦ οὔτε ἀληθεῖς γιατί αὐτή εἶναι ἀλήθεια. Ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ ἐξαρτᾶται ἀπό τίς ἔννοιες τῆς καλοσύνης, τῆς δικαιοσύνης, τῆς σοφίας — ἕνας θεός πού δέν *εἶναι καλός, δίκαιος, σοφός, δέν εἶναι θεός* — ἀλλά ὄχι ἀντίστροφα».

Ὁ Φόουερμαχ δέν ἦτανε λοιπόν «συνηθισμένος» ἀθεϊστής, ἢ ἦτανε, δηλαδή στό μέτρο πού ὁ ἀθεϊσμός εἶναι συνήθως ἐκεῖνο ἀκριθῶς πού χαρακτήριζε ὡς ἀθεϊσμό ὁ Φόουερμαχ· τή συνέχιση τῆς ὑπαρξης τῶν χριστιανικῶν κατηγορούμενων μέ ἀφαίρεση τοῦ ὑποκειμένου τους. Τό γεγονός ὅτι ἡ κριτική του τῆς θρησκείας ἐπέσυρε τήν κατηγορία τῆς εὐσέβειας χαρακτηρίζει ὅλη τήν κίνηση ἔπειτα ἀπό τόν Χέγκελ, κίνηση ἡ ὁποία ἀνέτρεπε τόν ἑαυτό της: αὐτό πού στόν ἕνα φαινόταν ὡς ἀθεϊσμός, τό ἀνακάλυπτε κιόλας ὁ ἄλλος ὡς θεολογικό, θρησκευτικό καί χριστιανικό. Ὁ Στράους θεωροῦσε τόν Μπρούνο Μπάουερ «παπά», ὁ Στίρνερ τόν Φόουερμαχ «εὐσεβή ἀθεϊστή», ὁ Μάρξ τόν Μπάουερ κριτικό πού εἶναι κριτικός μόνο ὡς θεολόγος. Ἀλλά ὁ Στίρνερ, πού πίστευε πῶς εἶχε ὑποσκελίσει τούς πάντες, χαρακτηρίζεται — μαζί μέ τήν «*Ἁγία Οἰκογένεια*» (Μπάουερ) — κοροϊδευτικά ἀπό τόν Μάρξ ὡς

«πατέρας τῆς ἐκκλησίας» καί «Ἅγιος Μάρξ», ἐνῶ ὁ Φούερμπαχ βλέπει νά ἐμφανίζεται στό «Τίποτα» τοῦ Στίρνερ ἀκόμα ἕνα «θεϊκό κατηγορούμενο» καί στό μοναδικό του Ἔγώ «ἡ χριστιανική μακαριότητα τοῦ ἀτόμου». Ὁ καθένας θέλει ν' ἀποδείξει τήν ὑπαρξη στόν ἄλλον κάποιου ὑπολείμματος χριστιανικότητας, πράγμα πού στήν πραγματικότητα τείρει σέ κάθε κριτική τοῦ χριστιανισμοῦ πού ἀκόμα προσδιορίζεται πολεμικά ἀπό τούς ἀντιπάλους τῆς. Ἡ θρησκευτική κριτική τοῦ Φούερμπαχ δέν μπορούσε καί δέν ἤθελε νά εἶναι κάτι τελειωτικό, παρά μόνο κάτι προσωρινό, πού οἱ συνέπειες ὡστόσο δέν θά χάνονταν. Πίστευε πώς οἱ βασικές τῆς ιδέες θά ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν, ἀλλά «ὄχι μέ τόν τρόπο πού ἐκφράστηκαν καί μπορούσαν νά ἐκφραστοῦν ἐδῶ, κάτω ἀπό τίς συνθηκες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς».

Μέ ἐπίγνωση τῆς προσωρινότητας ἔχουν γραφεῖ ἐπίσης τά προγραμματικά κείμενα τοῦ Φούερμπαχ γιά τή μεταρρύθμιση τῆς φιλοσοφίας καί οἱ βασικές ἀρχές μιᾶς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος. Ἡ λιτή ἐπίδιωξή του ἦταν νά «βγάλει» τόν προσδιορισμένο ἄνθρωπο ἀπό τή φιλοσοφία τοῦ ἀπροσδιόριστου, γιά νά θεμελιώσει μιᾶ ἀνθρώπινη φιλοσοφία τοῦ ἀνθρώπου μέ ἐπιστροφή στή φύση του.

Ἡ κριτική θέση τοῦ Μάρξ κατὰ τοῦ ἀνιστορικοῦ ματεριαλισμοῦ τοῦ Φούερμπαχ καί ἡ κατηγορία ὅτι ξαναπέφτει πίσω ἀπό τόν Χέγκελ, ἐπειδή ἀφήνει ἔξω ἀπό τήν προσοχή του τήν ἱστορική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι βέβαια δικαιολογημένες ἀπό τήν ἄποψη μιᾶς, βασικά καί ὀλικά, ἱστορικής σκέψης, ἀλλά παραβλέπει ὅτι καί ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἱστορικά καί παράγει τόν κόσμο τό δικό του, ἔχει καί μιᾶ φύση πού δέ διαλύεται μέσα στήν ἱστορία. Ἄν ἡ ἱστορία ἦταν ἡ ἀληθινή «φυσική ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου» καί αὐτή ἀπαρτιζόταν ἀποκλειστικά ἀπό τήν κοινωνική ἱστορία τῆς ἐργασίας καί τῆς παραγωγῆς, τότε ὁ κόσμος, σάν ἀπλός περιβάλλον κόσμος καί σύν-κόσμος θά ἦταν ἕνα δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου καί ὄχι αὐτό πού εἶναι ἕνα φυσικό σύμπαν πού περιλαμβάνει ὅλα καί πού ἔχει δημιουργήσει καί τόν ἄνθρωπο, μαζί μέ τήν παραγωγική του δύναμη.

Δίκαια καί ἄδικα ἀπό καιρό ὁ Φούερμπαχ ἐπισκιάζεται ἀπό τούς Χέγκελ καί Μάρξ. Δίκαια γιατί ὁ νατουραλισμός στήν ἐννοιακή ἐρμηνεία εἶναι πολύ πίσω ἀπό τή φιλοσοφία τοῦ πνεύματος τοῦ Χέγκελ, ἀλλά καί πίσω ἀπό τή φιλοσοφία τοῦ Μάρξ γιά τήν ἐργασία πού παράγει τόν κόσμο· ἄδικα γιατί ὁ πρωτογονισμός τῆς νατουραλιστικῆς σκέψης του ἔχει ἕνα πλεονέκτημα σέ σχέση πρὸς τόν Χέγκελ καί τόν Μάρξ, ὅτι — κάτω ἀπό τόν τίτλο φύση — ἐπιστρέφει στό ἄμεσο καί στοιχειακό. Γιά τόν Χέγκελ καί τόν Μάρξ ὑπάρχει τό αὐτοπαραγόμενο, ὄχι ἡ φύση παρά τό δραστήριο πνεῦμα ἢ ὁ ἐργαζόμενος ἄνθρωπος, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τή

φύση, τοῦ ὁποῖου ἢ χωρὶς πνεῦμα, δηλαδή ἢ μὴ ἀνθρώπινη ἐξωτε-
ρίκευση πού ἐξανθρωπίζεται καὶ ἐφοδιάζεται μὲ πνεῦμα μόνο διὰ
τοῦ ἀνθρώπου. Ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαμέσου τῆς δραστηριότητος
τῆς ἐργασίας ἢ ὁποῖα μεταβάλλει τὰ πάντα παράγει τὸν κόσμον
του, δηλαδή τὸ περιβάλλον του καὶ μαζί τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του,
εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ γνώση πού ὁ Μάρξ δανείζεται ἀπὸ τὴ Φαινο-
μενολογία τοῦ πνεύματος. Ἀπὸ ποῦ ὅμως ἔχει ὁ ἄνθρωπος — εἴτε
ὡς ὑποκειμενικὰ δραστήριο πνεῦμα, εἴτε ὡς ἄνθρωπος μὲ σῶμα ὁ
ὁποῖος παράγει — γενικὰ τὴ δύναμη πού τὸν κάνει ἰκανὸ νὰ κάνει
τὸν κόσμον ἕνα ἀπὸ τὰ δικά του, ἀφοῦ μὲ τὴν ἐπεξεργασία ἐκπολι-
τίζει τὴ φύση καὶ τὴν ἀναδημιουργεῖ ἐφευρετικὰ γιὰ τοὺς σκο-
ποὺς του, αὐτὸ δὲν μπόρεσαν νὰ τὸ ἐξηγήσουν οὔτε ὁ Χέγκελ,
οὔτε ὁ Μάρξ. Διεκδίκησαν γιὰ τὸ δραστήριο πνεῦμα, δηλαδή τὸν
ἄνθρωπο παραγωγὸ αὐτὸ πού ἀρχικὰ ἀνήκει μόνο στὴ φύση ὡς
natura naturans. Ἐξάλλου εἶναι εὐκολότερο ν' ἀνεβαίνει ἀπὸ τὸ
ἄμεσα παραγωγικὸ στό παρεχόμενον παρά ἀντίστροφα, νὰ ξανα-
θρεθεῖς ἀπὸ τὸ πολλαπλῶς παρεχόμενον καὶ παραγόμενον στό ἀπλό
καὶ στοιχειακόν.

1. Σέ καμιά περίπτωση όμως δέν πρέπει νά είναι έκλαικευση ή καί μετατροπή τῆς νόησης σέ θεώρηση τοῦ τύπου κοιτάγματος μέ γουρλωμένα μάτια ἢ τῆς σκέψης σέ εικονίτσες καί σήματα.
2. Ὁ δημιουργός αὐτοῦ τοῦ βασιλείου ἀσφαλῶς δέ θά ἔχει ὄνομα, δέ θά εἶναι ἄτομο ἢ θά εἶναι κείνο τό μοναδικό ἄτομο, τό παγκόσμιο πνεῦμα.
3. Ὁλοκληρωμένη αὐτή ἡ ἀξιοπρόσεχτη θέση λέει: «Ἡ πλατωνική ἰδέα δέν εἶναι παρά τό γενικό ἢ πιό ὀρισμένα ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου· τό Κάτι ἔχει πραγματικότητα μόνο στήν ἔννοιά του· στό βαθμό πού εἶναι διαφορετικό ἀπό τήν ἔννοιά του παύει νά εἶναι πραγματικό καί εἶναι κάτι ἀνάξιο· ἡ πλευρά τῆς *αἰσθητότητας* καί τῆς *ἐξωτερικῆς αἰσθητῆς ὑπαρξης* συγκαταλέγεται σ' αὐτήν τήν ἀνάξια πλευρά».
4. Ὡς ἀπόδειξη τῆς ἐπιπολαιότητας τῆς κρίσης καί τῶν μελετῶν τοῦ Μπάχμαν, ἔχουν θέση ἐδῶ μερικές ἀπό τίς σπουδαιότερες ἐξωτερικές τοῦ Χέγκελ, σχετικά μέ τήν πλατωνική ἰδέα ἀπό τίς παραδόσεις του στό μάθημα τῆς ἱστορίας. Στή σελίδα 199, τόμος 2ος λέγεται γιά τήν ἰδέα: «δέν εἶναι παρά τό γενικό καί αὐτό τό γενικό παίρνεται ὄχι ὡς τό τυπικό γενικό, ὅπως τά πράγματα ἔχουν μόνο μέρος σ' αὐτό ἢ, ὅπως τό ἐκφράζουμε, εἶναι μόνο ἰδιότητες τῶν πραγμάτων: παρά ἀφοῦ αὐτό τό γενικό παρθεῖ μόνο ὡς αὐτό πού *ὑπάρχει μόνο γιά τόν ἑαυτό του καί διαμέσου τοῦ ἑαυτοῦ του*, ὡς τό πλάσμα, ὡς *ἐκεῖνο πού μόνο ὑπάρχει, πού μόνο ἀλήθεια ἔχει*». Σ' αὐτά ἀναφέρεται ἡ θέση, σελ. 224, πού ἐπικαλεῖται ὁ Μπάχμαν καί ἡ ὁποία λέει: «τό γενικό εἶναι κατ' ἀρχήν ἀόριστο — ἀλλά οὐσιαστικά ἐνδιαφέρει ὁ παραπέρα ὀρισμός τοῦ γενικοῦ. Αὐτό τό γενικό λοιπόν ὀνόμασε ὁ Πλάτων ἰδέα, *εἶδος*, πού ἐμεῖς μεταφράζουμε κατ' ἀρχήν σέ *Gattung*, πού όμως συλλαμβάνεται περισσότερο μέ τή *σκέψη*, *ὑπάρχει περισσότερο γιά τή σκέψη*. Ἄλλά δέν πρέπει γι' αὐτό νά σκεφτόμαστε μέ τήν ἰδέα κάτι ὑπερβατικό κάτι πολύ μακρυνό, τό *εἶδος* (ἰδέα) δέ θεμελιώνεται, ἀπομονώνεται στήν παράσταση, παρά στό *εἶδος*, τό γένος. Ἡ ἰδέα μᾶς εἶναι περισσότερο πρόχειρη μέ τό ὄνομα τοῦ γενικοῦ. Τό ὠραῖο, τό ἀληθινό, τό καλό καθ' ἑαυτό εἶναι *εἶδος* (*Gattung*)». Αὐτό όμως πού ἔννοεῖ ὁ Μπάχμαν κάτω ἀπό τόν ὄρο *Gattung* (εἶδος)

προκύπτει από τό ακόλουθο παράδειγμα, τοῦ ζώου, γιά τό ὁποῖο λέει «εἶναι ζωντανό, αὐτό εἶναι τό εἶδος του (Gattung) ἡ ζωντάνια εἶναι τό βασικό, τό ἀληθινό, τό πραγματικό του· ἀφαιροῦμε ἀπό τό ζῶο τήν ζωή, τότε δέν εἶναι τίποτα». Στή σελίδα 227 λέγεται· «ἡ ἰδέα εἶναι γενικό, σκέψη καί εἶναι (ἀντικειμενική)». Σελίδα 230: «Εἶναι τό γενικό, ἀλλά εἶναι ὡς τό αὐτοοριζόμενο, τό συγκεκριμένο στόν ἑαυτό του. Αὐτό φτάνει μόνο μέ τήν κίνηση σέ τέτοιες σκέψεις οἱ ὁποῖες ἐμπεριέχουν ἀντίθεση, διαφορά. Τότε ἡ ἰδέα εἶναι ἐνότητα αὐτῶν τῶν διαφορῶν καί ἔτσι εἶναι ὀρισμένη ἰδέα». Σελίδα 233: «Στούς σοφιστές ἐρευνᾷ ὁ Πλάτων τίς καθαρές ἐννοιες ἢ ἰδέες (εἶδη, γιὰτί στήν πράξη οἱ ἰδέες δέν εἶναι τίποτα ἄλλο) τῆς κίνησης, τῆς ἡρεμίας, τῆς ὁμοιότητας μέ τόν ἑαυτό της καί τῆς ὑπαρξης στό ἄλλο, τοῦ εἶναι καί τοῦ μή εἶναι».

5. Τῆ θέση παραθέτει ὁ κύριος Μπάχμαν, λοιπόν: (τό ἀντικείμενο) «ὁ ἀντικειμενικός καί ὑποκειμενικός κόσμος γενικά *ὀφείλουν* ὄχι ἀπλῶς νά *συμφωνοῦν* μέ τήν ἰδέα, παρά εἶναι οἱ ἴδιοι ἡ συμφωνία τῆς ἐννοίας καί τῆς πραγματικότητας· ἐκείνη ἡ πραγματικότητα πού δέν ἀντιστοιχεῖ στήν ἐννοια εἶναι ἀπλό *φαινόμενο*, τό ὑποκειμενικό, τυχαῖο, αὐθαίρετο, αὐτό πού δέν εἶναι ἀλήθεια. Τίποτα δέν εἶναι χωρισμένο ἀπό τήν ἐννοια του καί δυσάρεστο σ' αὐτήν. Ἄν ποῦμε, κανένα ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας δέ συμφωνεῖ τέλεια μέ τήν ἰδέα, ἀντιπαραθέτουμε αὐτήν σάν ἕνα ὑποκειμενικό κριτήριο τοῦ πραγματικοῦ, χωρίς νά σκεφτοῦμε ὅτι ἕνα πραγματικό πού ἡ ἐννοια του δέν εἶναι σ' αὐτό, θά ἦταν τίποτα». Στό πρωτότυπο ὡστόσο λέγεται στό κλείσιμο αὐτῆς τῆς θέσης: «Ἄν εἰπωθεῖ, πῶς στήν ἐμπειρία δέν βρίσκεται ἀντικείμενο πού νά συμφωνεῖ τέλεια μέ τήν ἰδέα, τότε αὐτή ἀντιπαρατάσσεται ὡς ὑποκειμενικό κριτήριο στό πραγματικό· αὐτό ὅμως πού *ὀφείλει* νά *εἶναι* ἀληθινά πραγματικό, ἂν ἡ ἐννοια του δέν εἶναι σ' αὐτό καί ἡ ἀντικειμενικότητα καθόλου ταίριαστέ μ' αὐτή τήν ἐννοια, δέν πρέπει νά εἰπωθεῖ, γιὰτί θά ἦταν τίποτα».
6. Τό ἄπειρο τοῦ Ἄναξιμένη εἶναι ὁ ἀέρας Κικέρων.
7. Γιά τόν Χιούμ καί τή σχέση του μαζί του μιλά ὅπως εἶναι γνωστό ὁ Κάντ στόν πρόλογο στά Προλεγόμενά του, σελ. 8-15 καί στήν Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου, σελ. 127.
8. Ὁ τρόπος πού ὁ Κάντ συλλαμβάνει τή νόηση συμφωνεῖ μέ τήν ἀντίληψη τοῦ Χόμπι γιά τή νόηση, ὅπως ἔχω ὑπαινιχτεῖ κιόλας, σελ. 102 στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.
9. Ἐξάλλου οἱ χελῶνες βγάζουν μιά φωνή καί μάλιστα μιά σιγανή, τραχειά, κακομοίρη φωνή, ἀλλά μόνο ἐξαιρετικά σπάνια ὅπως μέ βεβαίωσε ὄχι πρῖν ἀπό πολύν καιρό ἕνας κάτοχος χελώνας. Ὅμως αὐτό τό γεγονός δέ μᾶς δίνει τό δικαίωμα νά κάνουμε ἀπό τή φωνή τῆς χελώνας καί ἴσως καί ἄλλων ζῶων, πού τά θεωροῦμε βουβά, ἐπειδὴ μέχρι τώρα δέν ἀντιληφθήκαμε κανένα τόνο νά βγαίνει ἀπ' αὐτά, μιά μεγάλη κραυγή καί κατά τόν χαρακτηρισμό τους νά δώσουμε ὑπερβολική ἀξια σ' αὐτήν. Μιά ἰδιότητα ἐξειδικεύεται καί χαρακτηρίζει ἕνα πλάσμα μόνοι ἐκεῖ πού γίνεται ἐπιδεξιότητα, ἐπάγγελμα, καθημερινή χρῆση. Ἕνας ἄνθρωπος πού μιά φορά κάθε τέταρτο τοῦ χρόνου κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς ἀνάγκης ἢ ἀπό τό πάθος παραπλανιέται ἢ φωτίζεται ἀπό κάποιο πνευματικό ποτό καί λέει ἕνα νόστιμο καλαμπουρί,

δέν κερδίζει και τό κατηγορούμενο του καλαμπουρτζη. «Κάθε άνθρωπος», λέει ο Λίχτενμπεργκ, «είναι, τουλάχιστο μιά φορά τό χρόνο μεγαλοφυΐα». Άλλά αξίζει τό όνομα της μεγαλοφυΐας και είναι μεγαλοφυΐα μόνο όποιος κατέχει ως συμπεριφορά αυτό που σε άλλους είναι μόνο στιγμή. Γι' αυτό και είναι πολύ δύσκολο νά εξακριβωθεί, άν όρισμένα ζώα είναι πραγματικά βουθά — μέ τήν προϋπόθεση πώς δέν ύπάρχει μιά ούσιαστική έλλειψη των όργάνων που νά κάνει αδύνατη τή φωνή. Γιατί σ' αυτά τά άτυχα πλάσματα, όπως π.χ. οι χελώνες και τά φίδια, είναι σίγουρα αναγκαίοι όρισμένοι ιδιαίτεροι όροι και παρακινήσεις για νά βάλουν σε κίνηση τήν ικανότητα τους για πραγματική έξωτερικευση μιάς φωνής, άφου σ' αυτά ή παραγωγή ενός φθόγγου συνδέεται μέ μεγάλη προσπάθεια και σοβαρή δαπάνη δύναμης και γι' αυτό ή ψυχή του ζώου είναι ικανή νά ζητήσει καταφύγιο στη φωνή μόνο στις στιγμές μεγάλης έξαρσης ή έξαιρετικής ανάγκης.

10. Σκέφτεται κανείς π.χ. τό πτώμα ως μιά διαδικασία κατά της ταυτότητας Είναι και νόησης.
11. Συγκρίνατε π.χ. τίς θέσεις, σελίδες 155 και 68.
12. Αυτό ισχύει στη χεγκελιανή φιλοσοφία γενικά για τόν θεό. «Ο θεός είναι έτσι τό άποτέλεσμα της φιλοσοφίας, για τόν όποιο αναγνωρίζεται πώς δέν είναι άπλώς τό άποτέλεσμα, παρά παράγεται αιώνια, είναι τό κυρίαρχο. Η μονομέρεια του άποτελέσματος, αναιρεϊται στο ίδιο τό άποτέλεσμα», σελ. 18, τόμος Ι, Φιλοσοφία της Θρησκείας.
13. "Ετσι έσύ είσαι μιά ύλη διαφορετική άπ' ό,τι ό ίδιος ό θεός, λέει ό Γιάκομπ Μπέπε, πώς γίνεται τότε νά είσαι τέκνο του;
14. "Ετσι συνέλαθε και εξέφρασε μέ τήν ιδιόμορφη άκρίβεια και σαφήνεία του ό Φίχτε τήν άληθινή σχέση του ανθρώπου προς τήν ιδέα ή ούσία του θεου, όταν έλεγε: «Κάθε ύπαρξη φέρεται και διατηρείται μόνη της και σε κάθε ζωντανή ύπαρξη αυτή ή αυτοδιατήρηση και ή συνειδηση γι' αυτήν είναι ή αγάπη του ίδιου του έαυτου. Η αιώνια ιδέα του θεου φτάνει έδω στην ύπαρξη σε κάθε χωριστό ανθρώπινο άτομο· αυτή ή ύπαρξη της ιδέας του θεου σ' αυτό περιλαμβάνει μόνο έαυτόν μέ άνείπωτη αγάπη και έπειτα λέμε, κάνοντας εύχάριστα για μäs τά φαινόμενα, ό άνθρωπος αυτός αγαπά τήν ιδέα, και ζει μέ τήν ιδέα, άφου ώστόσο στην πραγματικότητα είναι ή ίδια ή ιδέα που ζει και αγαπιέται στη θέση του, στο πρόσωπό του και τό πρόσωπό του είναι μόνο ή αισθητή εμφάνιση αυτής της ύπαρξης της ιδέας, τό όποιον πρόσωπο καθ' έαυτό σε καμιά περίπτωση δέν είναι εκεί καθ' έαυτό ή ζει». Για τήν ούσία του σοφου, σελ. 14 και 48.
15. Έπομένως οι λεγόμενες λογικές μορφές κρίσης και συμπεράσματος δέν είναι ένεργητικές μορφές της νόησης, δέν είναι αλιτώδεις σχέσεις της λογικής. Προϋποθέτουν τίς μεταφυσικές έννοιες της γενικότητας, ιδιαιτερότητας, μερικότητας, του όλου και του μέρους, της αναγκαιότητας, της αίτίας και του άποτελέσματος· νοούνται μόνο διαμέσου αυτών των έννοιών· είναι λοιπόν στοιχειοθετημένες, παράγωγες, όχι πρωταρχικές μορφές της νόησης. Μόνο οι μεταφυσικές σχέσεις είναι λογικές σχέσεις — μόνο ή μεταφυσική, ως έπιστήμη των κατηγοριών, είναι ή άληθινή, έσωτερική λογική — αυτή είναι ή βαθειά σκέψη του Χέγκελ. Οι λεγόμενες λογικές μορφές είναι μόνο

ἀφηρημένες σοικειώδεις γλωσσικές μορφές, αλλά τό όμιλείν δέν είναι νοεῖν — διαφορετικά θά έπρεπε ό μεγαλύτερος φαφλατάς νά είναι ό μεγαλύτερος στοχαστής. Ἡ λεγόμενη συνηθισμένη νόσή μας είναι μόνο *μετάφραση* ενός (λίγο ἢ πολύ) άγνωστου, δυσκολονόητου ξένου συγγραφέα, πού έπιδρά μεγαλοφυώς άπάνω μας, σέ κατανοητούς σέ μάς τρόπους έκφρασης καί μόνο γι' αὐτή τή *μετάφραση*, αλλά όχι στό πρωτότυπο Ισχύουν οί λεγόμενες μορφές νόησης· συνεπώς δέ συγκαταλέγονται στήν όπτική, παρά στή *διοπτρική* τοῦ πνεύματος — Ένας άσφαλώς άγνωστος άκόμα τομέας.

16. Αὐτό πού έδω χαρακτηρίζεται μέ τήν έκφραση παρουσιάζω, σημαίνει στή χεικελιανή φιλοσοφία, *στοιχειοθετώ*. Ἡ έννοια π.χ. είναι καθ' έαυτό πραγματώνει κιάλας τήν κρίση, αλλά δέ *στοιχειοθετείται* άκόμα σάν τέτοια, ἢ κρίση καθ' έαυτή είναι κιάλας τό συμπέρασμα, αλλά όχι άκόμα στοιχειοθετημένο σάν τέτοιο. Τό προηγούμενο προϋποθέτει κιάλας τό έπόμενο, αλλά άν καί πρέπει νά εμφανιστεῖ γιά τόν *έαυτό του* ώστε καί αὐτό τό προϋτιθέμενο (δηλαδή τό έπόμενο) πού γιά τόν *έαυτό του* είναι πῶτο, στοιχειοθετείται ξανά γιά τόν *έαυτό του*. Στή συνέχεια αὐτῆς τῆς μεθόδου λοιπόν *άντικειμενοποιεῖ* ό Χέγκελ όρισμούς πού καθ' *έαυτοί* δέν έχουν καμιά πραγματικότητα. Ἔτσι γίνεται μέ τό *Εἶναι* στήν άρχή τῆς Λογικῆς. Ποιά άλλη σημασία έχει λοιπόν τό *Εἶναι* από τή σημασία τοῦ *πραγματικού Εἶναι*; Ποιά είναι λοιπόν, ἢ έννοια τοῦ *Εἶναι* σέ *άντιδιαστολή* πρὸς τή έννοια τῆς ὑπαρξης, τῆς πραγματικότητας; Ἐννοεῖται τίποτα, αλλά είναι μήπως αὐτή ἢ *άπομόνωση*, ἢ *διάκριση* κάτι; Τό ἴδιο είναι καί μέ τίς μορφές κρίσης καί συμπεράσματος πού ό Χέγκελ *άντικειμενοποιεῖ* σάν *Ιδιαίτερες λογικές σχέσεις*. Ἔτσι οί *έπιδοκιμαστικές, άρνητικές* κρίσεις πρέπει νά *έκφράζουν* μία *Ιδιαίτερη* σχέση καί μάλιστα τῆς *άμεσότητας*, αντίθετα ἢ *ένική, μερική, γενική* κρίση τῆ σχέση *άντανάκλασης*. Ὅμως όλες αὐτές οί διάφορες μορφές κρίσης είναι μόνο *έμπειρικοί γλωσσικοί τρόποι*, πού γιά νά *έκφράσουν* μία λογική σχέση πρέπει νά *μειωθοῦν* σέ μία τέτοια κρίση, όπου τό κατηγορούμενο περιέχει τήν *ούσιαστική διαφορά, τῆ φύση*, τό εἶδος τοῦ ὑποκειμένου. Τό ἴδιο είναι καί μέ τήν καταφατική, προβληματική κρίση. Για νά *στοιχειοθετεῖ* καί ἢ κρίση τῆς έννοιας πρέπει νά *στοιχειοθετηθοῦν* καί οί μορφές *ως Ιδιαίτερες* βαθμίδες καί ἢ καταφατική κρίση νά είναι ξανά μία άμεση κρίση. Ὅμως τί εἶδους λογική σχέση πρέπει νά βρísκεται στή βάση όλων αὐτῶν τῶν μορφῶν κρίσης; Δέν *έγκειται* *άποκλειστικά* στό ὑποκείμενο τό όποιο *κρίνει*;
17. Ὑπάρχει άσφαλώς μία *ανάποφευκτη* ρήξη πού *έγκειται* γενικά στή φύση τῆς *έπιστήμης*; αλλά δέν είναι *άναγκαῖο* νά είναι *άναπάντεχη*. Ἡ φιλοσοφία τήν πληροφορεῖται χάρη στό γεγονός ότι παράγεται από τή μή φιλοσοφία.
18. Καί ἢ χεικελιανή φιλοσοφία μπορεί νά γίνει γνωστή σωστά, νά κριθεῖ καί νά τιμηθεῖ μόνο άν *άναγνωρίσει* κανείς ότι αὐτή, παρά τό ότι τυπικά *έχει* *άποδεχτεῖ* μέσα της τό *φιχτενισμό*, *άποτελεῖ* σύμφωνα μέ τό περιεχόμενό της τήν *άντίθεση* πρὸς τόν *καντιανισμό* καί *φιχτενισμό*.
19. Ὁ Χέγκελ *άποκαλεῖ* τό *Τίποτα*, όπως *άκριθῶς* τό *βρίσκω*, *άσκεφτο*. «Στήν ὑπαρξη (λέγεται στή Λογική, τόμος III, σελίδα 941) γίνεται τό *άσκεφτο Τίποτα* *σύνορο*».

20. Βλ. Ἀριστοτέλη, βιβλίο II, σελ. 7, παράγραφος 2 καὶ βιβλίο 1, παράγραφος 10.
21. Στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἶναι πρόδηλη ἡ ἀντίθεση εἶναι καὶ μὴ - εἶναι, μόνο ἡ ἀφηρημένη ἐκφραση γιὰ τὴν ἀντίθεση κατάφασης καὶ ἀρνήσεως, πραγματικότητας καὶ μὴ πραγματικότητας, μέ τῆ σημασία τῆς ἀλήθειας καὶ ἀναλήθειας. Καταφανῶς, τουλάχιστο στὸν Πλάτωνα, τοὺς Σοφιστές ἡ ἀντίθεση αὐτὴ δὲν ἔχει καμιά ἄλλη σημασία ἀπὸ τῆ σημασία τῆς ἀντίθεσης ἀλήθειας καὶ ἀναλήθειας, ἐπομένως ἡ ἐνδιάμεση ἔννοια τοῦ εἶναι καὶ μὴ εἶναι γύρω ἀπὸ τὴν ὅποια γυρίζουν ἐδῶ ὅλα εἶναι ἡ ἔννοια τῆς διαφορᾶς· γιατί ὅπου δὲν ὑπάρχει διαφορὰ, δὲν ὑπάρχει καὶ ἀλήθεια, ὅπου ὅλα χωρὶς διάκριση εἶναι ἀληθινά, ὅπως τοὺς σοφιστές, ἐκεῖ δὲν εἶναι τίποτα ἀληθινό.
22. Αὐτοὶ οἱ θεολογικοὶ χαρακτηρισμοὶ χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ σάν ἀνευλαβῆ παρατσούκλια.
23. Μεταχειρίζομαι τὴ λέξη πεπερασμένο μόνο μέ τὴν ἔννοια τῆς «ἀπόλυτης» φιλοσοφίας, πού ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀπόλυτου παρουσιάζεται τὸ πραγματικό, ὡς μὴ πραγματικό, μηδαμνόν, ἐπειδὴ τὸ μὴ πραγματικό ἰσχύει ὡς πραγματικό, ἂν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἰσχύει γι' αὐτὴν, πάλι ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μηδαμνότητος ἐμφανίζεται τὸ πεπερασμένο, τὸ μηδαμνὸ ὡς τὸ πραγματικό μιά ἀντίφαση πού παρουσιάζεται στὴν πρῶτη φιλοσοφία τοῦ Σέλλινγκ, ἀλλὰ βρίσκεται καὶ στὴ βάση τῆς χεγκελιανῆς.
24. εἶναι αὐτονόητο πὼς ἐδῶ, ὅπως καὶ σέ ὄλες τίς παραγράφους ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἀναπτύσσονται ἱστορικά ἀντικείμενα, μιῶ καὶ ἐπιχειρηματολογῶ ὄχι μέ τὴ δική μου ἔννοια, παρά μέ τὴν ἔννοια τοῦ κάθε φορά ἀντικειμένου, δηλαδὴ ἐδῶ μέ τὴν ἔννοια τοῦ θεϊσμοῦ.
25. Ἄν ὁ πανθεϊσμός καὶ ὁ θεϊσμός ἀναλυθοῦν στὰ τελικὰ διακριτικὰ στοιχεῖα τους, ἀσφαλῶς θὰ ὀριστεῖ ἡ μεταξὺ τους σχέση διαφορετικὰ — δηλαδὴ ἔτσι πού σέ ἄλλο σημεῖο καθορίστηκε ἀπὸ μένα.
26. Σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ κείμενο εἶναι φυσικὰ χωρὶς ἐνδιαφέρον οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν ὕλισμό, ἐμπειρισμό, ρεαλισμό καὶ ἀνθρωπισμό.
27. (Σημείωση στὸ περιθώριο). Ἄναγκαία, ἀληθινή, μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ ἀλλαγὴ στὴ φιλοσοφία πού ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς, τῆς ἀνθρωπότητας. Σέ ἐποχές κατὰπτωσης μιᾶς κοσμοϊστορικῆς ἀντίληψης, ἀσφαλῶς ἡ ἀνάγκη εἶναι ἀντιθετικὴ — γιὰ τὸν ἕνα εἶναι ἀνάγκη νὰ διατηρηθεῖ τὸ παλιό, νὰ ἐξοριστεῖ τὸ νέο, γιὰ τὸν ἄλλον εἶναι ἀνάγκη νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ νέο. Ἄπο ποιά πλευρὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἀνάγκη; Ἄπο τὴν πλευρὰ πού εἶναι ἡ ἀνάγκη τοῦ μέλλοντος — τὸ προεξοφλούμενο μέλλον — ἀπὸ τὴν πλευρὰ πού βρίσκεται ἡ κίνηση πού τραβᾷ ἐμπρός. Ἡ ἀνάγκη τῆς διατήρησης εἶναι μόνο φκιαστική, κατασκευασμένη ἀντίδραση. Οἱ μέχρι τώρα ἀλλαγές στὴ φιλοσοφία ἦταν εὐτελεῖς συγχύσεις, ὀπισθοδρομήσεις σέ παραστάσεις καὶ ἀντιλήψεις τῶν ὁποίων ἀναγκαῖο ἐπιστημονικὸ ἐπακόλουθο στάθηκε ἡ χεγκελιανὴ φιλοσοφία, αὐθαίρετες συνδέσεις διαφόρων ὑπαρχόντων συστημάτων, ἀσυνέπειες — χωρὶς θετικὴ δύναμη ἐπειδὴ ἦταν χωρὶς ἀπόλυτὴ ἀρνητικότητα. Μόνο ὅποιος ἔχει τὸ θάρρος, νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀρνητικός, ἔχει καὶ τὴ δύναμη νὰ παράγει τὸ νέο.
28. Ἄν δὲν ἔχουμε πιά καμιά Διαθήκη, ἀπὸ πού θὰ γνωρίζουμε τὴ θέληση, τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰδρυτῆ; Κι ὡστόσο κάθε θρησκεία ἔχει ἕνα Ἰδρυτῆ

- έχει κείμενα πού προέρχονται απ' αυτόν και είναι τά μόνα πού αξίζουν νά θεμελιώσουν τήν πίστη.
29. (Στό περιθώριο). Ὁ χριστιανισμός δέν ἀντιστοιχεῖ πιά οὔτε στόν θεωρητικό, οὔτε στόν πρακτικό ἄνθρωπο. Οὔτε ἱκανοποιεῖ πιά τό πνεῦμα, ἀλλά οὔτε καί τήν καρδιά, γιατί στήν καρδιά μας ἔχουμε ἐνδιαφέροντα διάφορα ἀπό τήν αἰώνια, οὐράνια μακαριότητα.
  30. (Στό περιθώριο). Ἄν ὁ συγγραφέας κατηγορήσε προηγουμένως τή θεολογία, ὅτι κάνει τήν πρακτική ἀποψη ἀπόλυτη καί τώρα ὁ ἴδιος στοιχειοθετεῖ ἕνα πρακτικό ἀντικείμενο ὡς ἀπόλυτο, αὐτό εἶναι διαφορετικό. Ἄπέναντι σ' ἕνα θεωρητικό ἀντικείμενο, ὅπως εἶναι ἡ ὀφείλει νά εἶναι ὁ θεός, μόνο θεωρητικά μπορεῖ νά συμπεριφερθεῖ κανεῖς.
  31. Ἡ πραγματική γνώση ἐπαληθευμένων ὀρισμῶν ἐνός ἀντικειμένου εἶναι μόνο *οἱ δικοί του* — ἀτομικό. Οἱ λογικοί - μεταφυσικοί ὀρισμοί εἶναι μόνο *γενικοί*.
  32. (Στό περιθώριο). Ἡ τέχνη συγκαταλέγεται στή φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ἄνθρωπος εἶναι μόνο αὐτός πού ἔχει θρησκεία-καρδιά, πρακτικό νοῦ-τέχνη, φαντασία-ἐπιστήμη-λογικό.
  33. (Στό περιθώριο). Τουλάχιστο γιά μᾶς δέν ὑπάρχει πλάσμα ἀνώτερο ἀπ' τόν ἄνθρωπο. Δέ θέλουμε λοιπόν μέ ἄδειες φαντασιώσεις νά μεταφερθοῦμε σ' αὐτό τό πλάσμα.
  34. Μιά λέξη δυσανάγνωστη.
  35. (Στό περιθώριο). Ὅπως ἡ μετατροπή τοῦ θεοῦ σέ λογική δέν ἀναιρεῖ παρά μόνο μετατοπίζει τόν θεό, ἔτσι καί ὁ προτεσταντισμός μόνο μετατόπισε τόν Πάπα στό βασιλιά. Τώρα πρόκειται γιά τήν πολιτική παπωσύνη· οἱ λόγοι τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ βασιλιά εἶναι ἴδιοι μέ τούς λόγους τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ θρησκευτικοῦ Πάπα.
  36. Οἱ λέξεις «ἀπό τή φύση — τουλάχιστο μόνο του, παρά» ἔχουν διαγραφῆ στο χειρόγραφο.
  37. Ὁ Θεός μόνο τώρα εἶναι ἀντικείμενο τῆς σκέψης, κάποτε εἶναι ἕνα αἰσθητό πλάσμα — βλέπεται, γίνεται αἰσθητό.
  38. (Στό περιθώριο). Ἡ οὐσία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας δέν εἶναι ἡ παράσταση παρά ἡ *αἰσθητή θεώρηση*. «Καί εἶδαμε τή μεγαλοπρέπειά του». Μόνο γιά τούς μεταγενέστερους τό ἀντικείμενο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι ἀντικείμενο τῆς *παράστασης* = πνευματικό πλάσμα πού ὑπάρχει μόνο στήν παράσταση — ἀλλά ἡ πρωταρχική θεώρηση ἀποκαθίσταται ξανά. Στόν οὐρανό ὁ θεός, ὁ Χριστός εἶναι ἀντικείμενο ἄμεσης θεώρησης τῶν αἰσθήσεων — αὐτός δηλαδή εἶναι ὁ σκοπός τῆς χριστιανοσύνης. Ἡ θεωρία, πού τόσο ὠφελεῖται ἀπό τίς συμφωνίες τῆς, δέν ἔχει λοιπόν κανένα λόγο νά κοιτάζει τόσο ἀλαζονικά καί περιφρονητικά τό αἰσθητό καί νά ἀπορρίπτει τή φιλοσοφία ἡ ὁποία τό προβάλλει. Ἡ αἰσθητή θεώρηση ἀναγνωρίζεται στό χριστιανισμό ὡς μορφή, ὄργανο τοῦ ὑπέρτατου, τοῦ θείου ὄντος.
  39. (Στό περιθώριο). Ὁ βασιλιάς εἶναι ἱερός, κάτι τό θετικό ὄχι ὡς πρόσωπο, παρά ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ συνόλου, ὡς ἐκφραστής τῆς κοινότητας· ἡ ὑπαρξή του στηρίζεται μόνο στό εἶναι του γιά τούς ἄλλους.
  40. Καί τό χριστιανικό κράτος εἶναι θεοκρατεία, μόνο πού ἐδῶ ὁ θεός νοεῖται περισσότερο ὡς δρῶν ἔμμεσα.

41. (Στό περιθώριο). Μέ τή διάλυση τοῦ χριστιανισμοῦ, τοῦ προτεσταντισμοῦ ὡς θρησκευτικῆς δύναμης καί ἀλήθειας πού ὀρίζει τό πνεῦμα μπήκαμε ἀπό τόν μεσαίωνα — ἤ μέχρι τώρα λεγόμενη νεώτερη ἐποχή εἶναι ὁ προτεσταντικός μεσαίωνας ἀφοῦ ὡς τώρα βοηθηθήκαμε μόνο μέ μισές ἀρνήσεις, φυλάχτηκαν ἡ ρωμαϊκή ἐκκλησία, τό ρωμαϊκό δίκαιο, τό βασανιστικό ποινικό δίκαιο, τά πανεπιστήμια στό παλιό σχῆμα κλπ. — στή νέα ἐποχή.

Τό πνεῦμα τῆς νέας ἐποχῆς ἢ τοῦ μέλλοντος εἶναι τό πνεῦμα τοῦ ρεαλισμοῦ. Ἡ νέα θρησκεία, ἡ θρησκεία τοῦ μέλλοντος εἶναι ἡ πολιτική. Ἐκφραζόμενο σέ θρησκευτική, γενικότερη μορφή ἀξίωμα τῆς εἶναι: ἡ πίστη στόν ἄνθρωπο ὡς τόν ὑπέρτατο καί τελικό ὄρισμό τοῦ ἀνθρώπου καί μιά ἀνάλογη μ' αὐτό τό ἀξίωμα ζωῆ τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἄνθρωπο.

Ἄνάλογα μ' αὐτό πρέπει καί τό ἀξίωμα τῆς φιλοσοφίας νά εἶναι ρεαλιστικό: καθήκον τῆς εἶναι νά συλλάβει καί νά κατασκευάσει τόν ἄνθρωπο ὡς ἀπόλυτο ὄν, δηλαδή νά συλλάβει τίς μορφές πού συγκροτοῦν τόν ἄνθρωπο ὡς ἀπόλυτες μορφές, δηλαδή ὡς μορφές ὑπαρξῆς τοῦ ἀπόλυτου ὄντος. Συλλαμβάνουμε ἕνα διαφορετικό ἀπό τόν ἄνθρωπο ὄν ὡς ἀνώτατο ἀξίωμα καί οὐσία, τότε ἡ διαφορά, ἡ ἀφαίρεση ἀπό τόν ἄνθρωπο εἶναι μόνιμος ὄρος τοῦ πλησιάζματος τῆς γνώσης αὐτοῦ τοῦ ὄντος, τότε δέ φτάνουμε ποτέ στήν ἄμεση ἐνότητα μέ τόν ἑαυτό μας, μέ τόν κόσμο, μέ τήν πραγματικότητα, διαπραγματευόμαστε μέ τόν ἑαυτό μας καί τόν κόσμο μέσω ἐνός ἄλλου, τρίτου, δέν φτάνουμε ποτέ στήν πηγή, ἔχουμε πάντα ἕνα προϊόν ἀντί τόν παραγωγό· ἔχουμε ἕνα ἐκείθεν, ἄν καί ὄχι πιά ἔξω ἀπό μᾶς, ἀλλά μέσα μας, βρισκόμαστε σέ παντοτεινή ρῆξη, ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στή ζωῆ καί τῆ φιλοσοφία, τήν πράξη καί τήν θεωρία, ἔχουμε ἕνα ἄλλο (ἕνα ἀφηρημένο) πλάσμα στό κεφάλι παρά στήν καρδιά, στό κεφάλι τό «ἀπόλυτο» πνεῦμα, στή ζωῆ τόν ἄνθρωπο, ἐκεῖ σκέψη πού δέν εἶναι πλάσμα, ἐδῶ πλάσμα πού δέν εἶναι σκέψεις, Νοούμενα· εἴμαστε, σέ κάθε βῆμα τῆς ζωῆς, ἔξω ἀπό τή φιλοσοφία, σέ κάθε σκέψη τῆς φιλοσοφίας ἔξω ἀπό τή ζωῆ, γιατί ἐδῶ σκεφτόμαστε μόνο τά ἀφηρημένα, τά ἐπινοημένα ἀπό μᾶς πράγματα. Μόνο ἄν ἡ οὐσία τῆς ζωῆ μας καί ἡ οὐσία τῆς σκέψης μας, τό οὐσιαστικό ἀντικείμενο τῆς πράξης εἶναι καί οὐσιαστικό, ἀπόλυτο ἀντικείμενο τῆς θεωρίας ἀποκτοῦμε τήν ἀληθινή ἐνότητα μεταξύ αἰσθησης καί νόησης, μεταξύ φιλοσοφίας καί ζωῆς. Οἱ αἰσθήσεις μας ἀντιφάσκουν στή μέχρι τώρα φιλοσοφία μας, ἡ φιλοσοφία μας στίς αἰσθήσεις — ἡ αἰτία αὐτή λύνεται μόνο ἄν συλλάβουμε τό αἰσθητό ὄν ὡς ἀπόλυτο ὄν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι οὐσιαστικά αἰσθητό ὄν. Μιά φιλοσοφία χωρίς αἰσθητότητα, ἔξω ἀπό τήν αἰσθητότητα, πάνω ἀπό τήν αἰσθητότητα εἶναι μιά φιλοσοφία χωρίς ἀλήθεια, χωρίς πραγματικότητα, χωρίς ἐνότητα μέ τόν ἄνθρωπο. Αὐτό πού στή ζωῆ ἐπιθεβαιώνουμε, πρέπει νά τό ἐπιθεβαιώνουμε, γιατί θέλουμε νά τό ἀρνούμαστε στή σκέψη. Ἄν ὑπάρχει στόν ἄνθρωπο ἡ ἀλήθεια, τότε πρέπει ἡ ἀλήθεια νά ἐμφανίζεται καί στούς ἐρεθισμούς τοῦ ἀνθρώπου, τά ἔνστικτα, τά ψυχολογικά φαινόμενα.

Γιατί αὐτός ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στήν ἐμπειρία καί τή θεολογία, ὄντολογία; Τό ἀπόλυτο ὄν ἐμφανίζεται ἀποκαλύπτεται στά ἔνστικτα, στούς πόνους, τά βάσανα καί τίς χαρές τοῦ ἀνθρώπου. Γιατί

άπαιτούμε λοιπόν νά γνωρίσουμε ένα στοχαστή, ένα πνευματικό άνθρωπο καί από τήν ὄψη; Γιατί θέλουμε νά δοῦμε καί τήν εικόνα ἑνός μεγάλου στοχαστή τοῦ παρελθόντος; Γιατί δέν μᾶς ἀρκεῖ ἡ σκέψη του; Ἐπίσης δέν ἀμφιβάλλουμε πῶς βλέπουμε πνεῦμα, ὅταν βλέπουμε τό πρόσωπό του, ἐπειδή ἀναγνωρίζουμε τήν αἰσθητότητα ὡς πραγματική ἔκφραση τῆς οὐσίας του.

42. (Στό περιθώριο). Ὅχι: χωρίς θεό δέν ὑπάρχει κράτος· ὄχι: χωρίς κράτος δέν ὑπάρχει θεός.
43. (Στό περιθώριο). Ἀσφαλῶς ὄχι ἡ θέση, ἡ ἀρνηση τοῦ θρησκευτικοῦ Πάπα ὁδηγεῖ στόν προτεσταντισμό, ὅπως ἡ ἀρνηση τοῦ θρησκευτικοῦ καθολικισμοῦ ἔχει ὁδηγήσει στόν πολιτικό καθολικισμό.
44. Βλ. «Ἡ χεγκελιανή ἀριστερά», 1962, σελίδα 75.
45. Γκ. Στένσυ, «Τό μέλλον τῆς ἀπιστίας» 1958.

Τίτλος Πρωτοτύπου:
Ludwig Feuerbach: «Kleine Schriften»
Nachwort von Karl Löwith

Μετάφραση: Σταῦρος Καμπουρίδης
Τυπογραφική ἐπιμέλεια: Λορέντζο Ντετζιόρτζιο
Ἐξώφυλλο: Βασίλης Ζαρούλιας

Φωτοστοιχειοθεσία: «FOTO LIBRI»
Ἐμμ. Μπενάκη 25, Ἀθήνα, τηλ. 3602984
Φίλμς: Α. Λενῆς
Ζαλόγγου 14, Ἀθήνα, τηλ. 6448462
Λιθογράφηση: Δ. Γαλαζούλας
Ἀγίας Παρασκευῆς 45, Περιστέρη, τηλ. 5720330

Ἐκδόσεις: Γερ. Ἀναγνωστίδης
Ἀκαδημίας 71, Ἀθήνα 142, τηλ. 3621087
Printed in Greece

εξωφυλλο: β. ζαρουλιας